

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

İZZ BİN ABDÜSSELÂM'IN TASAVVUF ANLAYIŞI

DOKTORA TEZİ

Zeynep Gülten YILMAZ

İstanbul
Ekim-2021

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

İZZ BİN ABDÜSSELÂM'IN TASAVVUF ANLAYIŞI

DOKTORA TEZİ

Zeynep Gülten YILMAZ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Veysel AKKAYA

İstanbul

Ekim-2021

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalı'nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Veysel AKKAYA

.....

Üye: Prof. Dr. Hasan Kamil YILMAZ

.....

Üye: Prof. Dr. İzzet ER

.....

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Metin TOPRAK
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım “İzz Bin Abdüsselâm’ın Tasavvuf Anlayışı” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Zeynep Gülten YILMAZ

ÖN SÖZ

Tasavvuf alanında söz sahibi olduğu halde, daha ziyade fakih, müfessir, muhaddis yönüyle tanınan çok sayıda âlim-sûfi bulunmaktadır. Bu âlimlerin tasavvufî yönlerini ön plana çıkaran eserleri başta olmak üzere tasavvufî düşünceleri konusunda çalışmalar henüz çok azdır. Ayrıca tasavvuf literatüründeki yerleri ve tesirleri de özel olarak inceleme konusu yapılmamıştır. On ikinci asrın ikinci yarısı ile on üçüncü asrın ilk yarısında Şam ve Mısır’da yaşayan, yöneticiler ve halk nezdinde itibar sahibi olan, “sultânü’l-ulemâ” ve “bâiu’l-mülûk” gibi pek çok lakaplarla anılan İzz b. Abdüsselâm da (ö.660/1261) söz konusu âlim-sûfilerden biridir. Örnek şahsiyeti başta olmak üzere vera’, zühd ve takvâsıyla bilinen İzz b. Abdüsselâm, şer’î ilimlerin her alanında eser vermiş, tasavvufî görüşleriyle İslâm âleminin meşhur sûfi ve fakihlerinden Şâzelîyye tarikatının Zerrûkiyye kolu kurucusu Zerrûk Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İsa el-Bernûsî el-Fâsî (ö.899/1493-94) ve Faslı müfessir, âlim Şâzelî-Derkâvî şeyhi İbn Acîbe Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasanî eş-Şâzelî (ö.1224/1809) gibi sûfileri etkilemiştir.

Bu çalışmada Mısır ve Şam âlimlerinin sultanı kabul edilen, fıkihta müctehid olarak anılan, İzz b. Abdüsselâm’ın hayatı ve eserleri incelenerek tasavvufî yönü ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırma bir giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir.

İzz b. Abdüsselâm’ın yaşadığı dönemi, hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserleri başlığını taşıyan birinci bölümde Eyyûbîler ve Memlûklüler döneminin sosyokültürel yapısı, siyasî ve ilmî durumuna değinilmiş, Şam ve Mısır’daki hankâh, ribât ve zâviyeler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca İzz b. Abdüsselâm’ın ilmî hayatı, başta hocaları ve talebeleri olmak üzere kendisine nispet edilen kerâmet ve menkîbeleri, Sühreverdîyye tarikatının kurucusu, Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdî (ö.632/1234) ve Şâzelî tarikatının kurucusu Ebü'l-Hasan Nûruddîn Alî b. Abdillâh b. Abdilcebbâr eş-Şâzelî (ö.656/1258) gibi sûfilerle olan ilişkisine yer verilmiş, yazdığı eserler tanıtılmış özellikle tasavvuf alanı ile doğrudan ilgili eserleri detaylı bir şekilde incelenmiştir.

İkinci bölüm, İzz b. Abdüsselâm’ın tasavvuf anlayışı başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, onun görüşleri hâl ve makâm açısından incelenmiştir. Ayrıca tövbe, takvâ, vera’, zühd ve fakr gibi tahalluk kavramları; havf-recâ, kurb- bûd, fenâ-bekâ, telvîn-

temkîn, sekr-sahv, kabz-bast gibi tahakkuk kavramları ve ilim, kalp, yakîn, vârid, havâtır gibi mârifet kavramlarının İzz b. Abdüsselâm'a göre nasıl anlaşıldığı incelenmiştir. Bölümün son kısmında şatahât, semâ, kerâmet, kutup, gavs ve evlad gibi tasavvufun diğer konularının düşünce dünyasına bıraktığı etkilere de yer verilmiştir.

Araştırmanın sonuç bölümünde, İzz b. Abdüsselâm'ın tasavvuf düşüncesinin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Bu çalışmanın oluşması ve şekillenmesinde gerekli yardım ve desteğini esirgemeyen, bilimsel tenkit, değerlendirme ve tecrübeleriyle yardımcı olan değerli danışman hocam Doç. Dr. Veysel Akkaya'ya, çalışmayı inceleyerek gerekli katkıları sağlayan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Hasan Kamil Yılmaz ve Prof. Dr. İzzet Er 'e teşekkür ederim. Ayrıca yardımları dolayısıyla Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YÜCEER'e teşekkürü bir borç bilirim. Benden desteklerini esirgemeyen sevgili eşim ve çocuklarıma teşekkürlerimi sunarım.

Zeynep Gülten YILMAZ

İstanbul-2021

ÖZET

İZZ BİN ABDÜSSELÂM'IN TASAVVUF ANLAYIŞI

Zeynep Gülten YILMAZ
Doktora, Temel İslam Bilimleri
Tez danışmanı: Doç. Dr. Veysel AKKAYA
Ekim-2021, 290+XIII Sayfa

Bu çalışma, miladi XII ve XIII. asırda yaşamış “sultânü'l-ulemâ” olarak adlandırılan Şâfiî fakihî İzz b. Abdüsselâm'ın hayatı, eserleri ve tasavvuf anlayışını konu edinmektedir. Çalışmamız giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi, metodu ve kaynakları ve onun hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde İzz b. Abdüsselâm'ın yaşadığı dönem, hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserleri ele alınmıştır. Eyyûbîler ve Memlûklüler döneminin sosyokültürel yapısı, siyasî ve ilmî durumuna değinilmiş ve Şam ve Mısır'daki hankâh, ribât ve zâviyeler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca İzz b. Abdüsselâm'ın ilmî hayatı, başta hocaları ve talebeleri olmak üzere kendisine nispet edilen kerâmet ve menkîbeleri, Sühreverdiyye tarikatının kurucusu, Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdi (ö.632/1234) ve Şâzelî tarikatının kurucusu Ebü'l-Hasan Nûreddîn Alî b. Abdillâh b. Abdilcebbâr eş-Şâzelî (ö.656/1258) gibi sûfilerle olan ilişkisine değinilmiştir. Şam ve Mısır'da imam-hatiplik, kadılık, müderrislik ve müftülük gibi önemli resmi görevlerde bulunmuş olan İzz b. Abdüsselâm'ın tasavvufa dair eserleri tanıtılarak incelenmiştir. Araştırmamızın en kapsamlı bölümünü oluşturan ikinci bölümde İzz b. Abdüsselâm'ın tasavvuf anlayışı üzerinde durulmuştur. Onun görüşleri tahalluk ve tahakkuk kavramları üzerinden incelenmiştir. Tasavvufî kavramların lügat ve ıstılah manaları hakkında bilgi verilmiş daha sonra ise bir fâkih perspektifinden tasavvufun nasıl algılanıp yorumlandığı İzz b. Abdüsselâm'ın bu kavramlara ilişkin düşünceleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Sonuç kısmında ise çalışmada elde edilen bulgular neticesinde tasavvuf anlayışı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: İhsan, İzz b. Abdüsselâm, Marifet, Muhabbet, Tahakkuk, Tahalluk, Tasavvuf.

ABSTRACT

IZZ BİN ABDUSSELAM’S UNDERSTANDING OF SUFİSM

Zeynep Gülten YILMAZ

Doktora, Temel İslam Bilimleri

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Veysel AKKAYA

October-2021, 290+XIII Pages

This study discusses the life, works and understanding of sufism of Izz Bin Abdusselam, the Shafi'i scholar also known by title " Sulthanul Ulama " (the sultan of the scholars) lived in the XII and XIII centuries. Study consists of an introduction and two main parts. In the introduction, information is given about the subject, purpose, method, and sources of the research and information about him. In the first part, the period which Izz Bin Abdusselam lived, his life, scientific personality and works are discussed. The socio-cultural structure, political and scientific situation of the Ayyubids and Mamluks period were mentioned, and information was given about the khankahs, ribats and zawiyas in Damascus and Egypt. In addition, the scientific life of Izz Bin Abdusselam, his oracles and legends attributed to him, especially his teachers and students, and his relationship with Sufis such as Shahab Aldin Abu Hafs Umar Suhrawardi (632 AH/1234 AD) who is the founder of the Suhrawardiyya sect and Abul Hasan Ash-Shadhili (656 AH/1258 AD) the founder of the Shadhiliyya sect are also mentioned. Izz Bin Abdusselam's works on sufism, who had important official duties such as imam-khateeb, kadi, mudarris and mufti in Damascus and Egypt, were introduced and examined. In the second chapter, which constitutes the most comprehensive part of our research, Izz Bin Abdusselam's understanding of sufism was emphasized. His views have been examined through the concepts of good morality and good conduct. Information is given about the lexicon and term meaning of Sufi concepts, and then, how Sufism is perceived and interpreted from the perspective of a jurist, and Izz Bin Abdusselam's thoughts on these concepts are tried to be revealed. In the conclusion part, it was tried to determine the understanding of sufism as a result of the findings obtained in the study.

Keywords: Ihsan, Izz Bin Abdusselam, ma‘rifa (sufism knowledge), loving, good morality, good conduct, Sufism.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ.....	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN KONUSU, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARIN TANITILMASI	1
Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
Araştırmanın Yöntemi ve Kapsamı	1
Kaynakların Değerlendirilmesi	3
Kaynakların Tanıtılması	6
BİRİNCİ BÖLÜM	
İZZ B. ABDÜSSELÂM'IN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, İLMÎ VE TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ.....	15
1. 1. İzz b. Abdüsselâm'ın Yaşadığı Dönem.....	15
1. 1. 1. Siyasi Durum	15
1. 1. 1. 1. Eyyûbîler Devleti.....	15
1. 1. 1. 2. Memlûkler Devleti.....	19
1. 1. 2. Sosyal Durum	21

1. 1. 3. İlmî Durum	22
1. 3. 1. 1. Medreseler	23
1. 1. 3. 2. Camiler.....	25
1. 1. 3. 3. Kütüphaneler.....	26
1. 1. 4. Tasavvufî Durum.....	26
1. 1. 4. 1. XII ve XIII. Yüzyıl Şam ve Mısır'da Tasavvuf.....	26
1. 1. 4. 2. XII ve XIII. Yüzyılda Ribât, Zâviye ve Hankâhlar	32
1. 1. 4. 3. XII ve XIII. Yüzyılda Şam ve Mısır'da Tarîkatlar	36
1. 2. İzz B. Abdüsselâm'ın Hayatı	42
1. 2. 1. İsmi, Künyesi, Lakapları, Doğumu ve Gençliği.....	42
1. 2. 2. Görevleri.....	44
1. 2. 2. 1. Müderrisliği	44
1. 2. 2. 2. Hatipliği	45
1. 2. 2. 3. Müftülüğü	46
1. 2. 2. 4. Kadılığı	47
1. 2. 3. Vefatı	48
1. 3. İzz. b. Abdüsselâm'ın İlmî Kişiliği	49
1. 3. 1. Hocaları	51
1. 3. 2. Talebeleri.....	54
1. 4. İzz b. Abdüsselâm'ın Eserleri	59
1. 4. 1. Tasavvuf ile İlgili Eserleri.....	59
1. 4. 1. 1. Şeceratü'l-me'ârif ve'l-ahvâl ve sâlihu'l-akvâl ve'l-a'mâl	59
1. 4. 1. 2. Zübedü hulâsati't-tasavvuf	70
1. 4. 1. 3. el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ	81
1. 4. 1. 4. Makâsıdü'r-ri'âye li hukûkılâh	85
1. 4. 1. 5. Risâle fi'l-kutbi ve'l-ebdâli'l-erba'în.....	92

1. 4. 1. 6. Mesâilü't-tarîka fî ilmi'l-hakîka	95
1. 4. 1. 7. Nihâyetü'r-rağbe fî edebi's-sohbe	97
1. 4. 1. 8. Kavâidü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm	98
1. 4. 2. Tasavvuf Dışındaki Eserleri	100
1. 5. İzz b. Abdüsselâm'ın Tasavvufî Kişiliği.....	103
1. 5. 1. Şeyhleri.....	106
1. 5. 1. 1. Şihâbüddîn es-Sühreverdî	106
1. 5. 1. 2. Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî.....	108
1. 5. 2. Kaynaklarda Anlatılan Kerâmetleri.....	109
1. 5. 3. İzz b. Abdüsselâm'ın Etkileri	112
1. 5. 4. İzz b. Abdüsselâm ve İbnü'l-Arabî	119

İKİNCİ BÖLÜM

İZZ B. ABDÜSSELÂM'IN TASAVVUF ANLAYIŞI	126
2. 1. Tahallukla İlgili Kavramlar.....	130
2. 1. 1. Tövbe.....	130
2. 1. 2. Takvâ	136
2. 1. 3. Vera'	141
2. 1. 4. Zühd.....	144
2. 1. 5. Zikir	148
2. 1. 6. Sabır.....	151
2. 1. 7. Şükür	155
2. 1. 8. Rızâ.....	158
2. 1. 9. İhlâs	161
2. 1. 10. İhsân	166
2. 1. 11. Tevekkül.....	172
2. 1. 12. Fakr.....	176

2. 1. 13. Mücâhede	179
2. 1. 14. Mürîd	181
2. 1. 15. Şeyh	183
2. 1. 16. Velî	184
2. 1. 17. Ârif	189
2. 2. Tahakkukla İlgili Kavramlar	193
2. 2. 1. Havf-Recâ	193
2. 2. 2. Kurb- Bûd	201
2. 2. 3. Fenâ-Bekâ	206
2. 2. 4. Telvîn- Temkîn	210
2. 2. 5. Sekr-Sahv	212
2. 2. 6. Kabz- Bast	213
2. 2. 7. Vecd	215
2. 2. 8. Gaybet-Huzûr	218
2. 2. 9. Muhâdara-Mükâşefe-Müşâhede	220
2. 2. 10. Muhabbet	224
2. 3. Marifetle İlgili Kavramlar	228
2. 3. 1. Zâhir-Bâtın	228
2. 3. 2. Şeriat-Hakikat	231
2. 3. 3. İlim	234
2. 3. 4. Mârifet	238
2. 3. 5. Yakîn	241
2. 3. 6. Kalp	243
2. 3. 7. Vârid	249
2. 3. 8. Havâtır	250
2. 4. Tasavvufta Diğer Konular	253

2. 4. 1. Âlem-İnsan İlişkisi	253
2. 4. 2. Kerâmet	256
2. 4. 3. Semâ	260
2. 4. 4. Şatahât	264
SONUÇ.....	268
BİBLİYOGRAFYA	273
ÖZGEÇMİŞ.....	290

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 2. 1: Menâzilü'l-Kurubât	204

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1: İzz b. Abdüsselâm'ın yaşadığı dönemde sûfîler	32
Şekil 2. 1: İzz b. Abdüsselâm'a göre takvânın boyutları	141
Şekil 2. 2: Zübedü hulâsati't-tasavvuf ilimler tasnifi	235
Şekil 2. 3: Kavâidü'l-Ahkâm'da ilimler tasnifi	236
Şekil 2. 4: Vâridâtın Kaynakları	250

KISALTMALAR LİSTESİ

- A.g.e. : Adı Geçen Eser
a.g.md.: Adı Geçen Madde
bkz : Bakınız
b. : Bin
byy. : Baskı yeri yok
trc. : Tercüme
TTDS. : Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü
C. : Cilt
Çev. : Çeviren
Der. : Derleyen
DİA. : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h. : Hicrî
Haz. : Hazırlayan
Ktp. : Kütüphane
nşr. : Neşreden
no. : Numara
ss. : Sayfa sayısı
thk. : Tahkik eden
ts. : Tarihsiz
ö. : Ölüm Târîhi
vd. : Ve devamı
Yay. :Yayımları
bs. :Baskı

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARIN TANITILMASI

Araştırmanın Konusu ve Amacı

İslâm dünyasında “*sultânül-ulemâ*” olarak bilinen, Şâfiî mezhebinin meşhur fakihleri arasında yer alan İzz b. Abdüsselâm (ö.660/1261), Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm ve Tasavvuf gibi İslâmî ilimlerin her alanında söz sahibi olmuş ve birçok eser telif etmiştir.

Bu çalışmada miladi XII. asrın sonu ile XIII. asrın ilk yarısında Şam ve Mısır’da yaşayan, fıkıh-ı zâhir ile fıkıh-ı bâtını şahsında birleştiren ve fakih mutasavvıflardan kabul edilen İzz b. Abdüsselâm’ın tasavvuf ile ilgili görüşleri az bilindiği için onun bu yönünün incelenmesi hedeflenmiştir.

İzz ile ilgili hem ülkemizde hem de başka ülkelerde pek çok eser ve makaleler yazılmıştır. Ülkemizde onun hakkında yapılan akademik çalışmalar tespit edebildiğimiz kadarıyla genellikle Tefsir, Arap dili ve belâgatı, Fıkıh ve Kelâm alanlarında yapılırken onun tasavvuf anlayışını konu alan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu minvalde daha çok fakih yönüyle öne çıkan İzz b. Abdüsselâm’ın, fıkıh kadar tasavvufta da söz sahibi olduğuna dikkat çekmek, o dönemin tasavvuf kültürünün genel durumu hakkında bilgi vermek ve onun tasavvuf anlayışına bilimsel verilerle ulaşmaya çalışmak bu çalışmanın asıl amacıdır.

Araştırmanın Yöntemi ve Kapsamı

Kaynak tarama yöntemi ile yapılan araştırma neticesinde çalışmaya konu olan kaynakların büyük çoğunluğuna ulaşılmış ve klasik çalışmalarda yer alan bilgilerle birlikte bu alanda yapılan farklı çalışmalar da analiz edilmiştir. Bu anlamda başta Türkiye kütüphaneleri interaktif olarak taranırken Arap dünyasında farklı kütüphanelere de erişim sağlanmış ve konuyla ilgili web siteleri ve bilgisayar programları da kullanılmıştır. Bu taramalarda İzz b. Abdüsselâm hakkında yazılan kitap, tez, makale, biyografiler tespit edilerek incelenmiştir.

Konuya ilişkin bakış açısı oluşturmak amacıyla bir ön okuma gerçekleştirilmiş, bu okumalar neticesinde elde edilen notlar tasnif edilerek kullanılabilir hale getirilmiş ve mantıksal bir çerçevede analitik olarak değerlendirilmiştir. İzz b. Abdüsselâm’ın

eserlerinde geçen tasavvufla ilgili kavramlar üzerinden onun tasavvufî görüşleri ortaya çıkarılmaya çalışılmış, ihtiyaç duyulması halinde farklı mutasavvıfların görüşlerine de yer verilmiştir.

İzz b. Abdüsselâm'ın eserlerinde geçen tasavvuf ile ilgili veriler, imkân nispetinde farklı kaynaklardan elde edilen bilgilerle mukayese edilip değerlendirilmiştir. Çalışma esnasında müellifin ulaşılan eserlerinin tamamı kaynak olarak kullanılmıştır. İzz b. Abdüsselâm'ın *Şeceratü'l-me'ârif ve'l-ahvâl ve sâlihu'l-akvâl ve'l-a'mâl*, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-razâyâ*, *Makâsıdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, *Mesâilü't-tarika fî ilmi'l-hakîka*, *Risâle fî'l-kutbi ve'l-ebdâli'l-erba'în*, *Nihâyetü'r-rağbe fî edebi's-sohbe* gibi özellikle tasavvuf alanında yazmış olduğu eserlerinin yanı sıra diğer alanlarda telif ettiği eserler de temel alınmıştır. Onun eserlerinden yapılan alıntılar, dipnotlarda belirtilmiştir. Kendisinden atıfta bulunulan eserlerin kısaltmaları, kaynakçada parantez içinde italik olarak gösterilmiş ve çalışma boyunca aynı kısaltmalar kullanılmıştır. Yararlandığımız kaynakların isimleri dipnotta ilk defa verirken tam künyeleri ile daha sonra tekrar geçtiği yerlerde kısa ve meşhur oldukları adlarla verilmiştir. Çalışma boyunca metinde geçen şahıs isimleri ve eser künyeleri *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedi'sinin* yazım şekilleri esas alınarak verilmiştir.

Kur'ân'ı Kerim âyetleri mushaftaki sıra ve âyet numarasına göre verilirken, hadis olarak nakledilen rivâyetler *Kütüb-i tisa*'dan tahrîc edilmiştir. Rivâyet şayet *Kütüb-i tisa*'da bulunamamış ise diğer temel hadis kitaplarına müracaat edilmiştir. *Buhârî*'de (ö.256/870) yer alan rivâyetler kitap/bölüm adı, bab numarası, *Müslim*'de (ö.261/875) kitap adı hadis numarası şeklinde verilirken diğer *Kütüb-i Sitte* eserleri ve *Dârimî*'nin (ö.255/869) *es-Sünen*'inde ise kitap adı ve bab numarası verilerek kaynak gösterilmiştir. *Hakîm et-Tirmizî*'nin (ö.320/932) *Nevâdiru'l-usûl*, *Ahmet b. Hanbel*'in (ö.241/855) *el-Müsned*, *Aclûnî*'nin (ö.1162/1749) *Keşfü'l-hafâ*, *Müttakî el-Hindî*'nin (ö.975/1567) *Kenzü'l-ummâl* ve *Sehâvî*'nin (ö.902/1497) *el-Makâsıdü'l-hasene* eserleri ise cilt ve sayfa numarasına göre gösterilmiştir.

Tasavvuf ile ilgili bilgiler sırasıyla *Hâris el-Muhâsibî* (ö.243/857) *er-Riâye*, *Hakîm et-Tirmizî* (ö.320/932) *Hatmü'l-evliyâ*, *Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî* (ö.378/988) *el-Lüma'*, *Ebû Bekir Kelâbâzî* (ö.380/990) *et-Taarruf*, *Ebû Tâlib el-Mekkî* (ö.386/996) *Kûtü'l-kulûb*, *Abdülkerim Kuşeyrî* (ö.465/1072) *er-Risâle*, *Hücvîrî* (ö.465/1072) *Keşfü'l-*

mahcûb, Gazzâlî (ö.505/111) *İhyâü ulûmi'd-dîn* ve Şehâbeddin es-Sühreverdi (ö.632/1234) *Avârifü'l-maârif* adlı eserlerden aktarılmıştır.

Kaynakların Değerlendirilmesi

Modern dönemde yapılan akademik çalışmalarda bir şahsın hayatı, ilmi kişiliği ve düşünce dünyası incelendiği zaman şüphesiz o şahsın telif ettiği çalışmalar, birincil kaynak olarak kullanılmaktadır. Çalışmada İzz b. Abdüsselâm'ın hayatı ve tasavvufi görüşlerine dair bilgiler, önce İzz b. Abdüsselâm'ın ulaşabildiğimiz eserlerinden, daha sonra onun çocukları ile yetiştirdiği öğrencilerinin kaleme aldığı eserler ve o dönemde yazılan genel tarih kitaplarından aktarılmıştır.

Bu çalışmanın diğer temel kaynaklarından biri de oğullarından Abdullatif b. el-İzz b. Abdüsselâm'ın kaleme aldığı “*Ahbâru'l-izz b. Abdüsselâm*” adlı risâledir. Söz konusu risâlenin tamamı Sübkî'nin *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*'sında yer aldığı bilinmektedir.¹ Ayrıca diğer oğlunun kaleme aldığı bir başka risâle de “*Îzâhu'l-keâm*'dır”. Bu risâlede hem kelâmî meselelere babasının verdiği cevaplar hem de babasının hayat hikayesinden kesitler bulunmaktadır.²

Ayrıca İzz'in öğrencilerinden Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö.665/1267) “*ez-Zeyl 'ale'r-ravzateyn*”³ adlı eseri İbn Dakîkû'l-Iyd'ın (ö.702/1302) *Divan*'ı⁴ ve Yûnînî'nin (ö.726/1326) *Zeylû mir'âti'z-zamân*'ı da birincil kaynaklardır. Yûnînî, *Zeylû mir'âti'z-zamân*'ında İzz b. Abdüsselâm'ın doğum tarihi, hocaları, talebeleri, mezhebi, hatipliği, kadılığı, ârif bir zât olduğu, semâ ve deverân ettiği gibi bilgilerin yanı sıra onun

¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif ve'l-ahvâl ve sâlihu'l-akvâl ve'l-a'mâl*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 7.

² Muhammed b. Abdülaziz, *Îzâhu'l-keâm fîmâ cerâ li'izziddin b. Abdüsselâm fî mes'eleti'l-keâm* (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2006), 15.

³ Bkz: Ebû Şâme, Ebû'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî, *ez-Zeyl 'ale'r-ravzateyn terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi*, thk: Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Melekiyye, 1947), 216.

⁴ Bkz: Hüseyin, Ali, *İbn Dakîku'l-Iyd hayatühû ve divanühû* (Mısır: Dâru'l-Meârif), 51.

hapsedilmesi, Mısır'a göç etmesi, Haçlılar'a karşı mücâdele vermesi gibi hadiseleri geniş bir şekilde ele alıp işlemektedir.⁵

Konumuzla ilgili İzz'den detaylı bir şekilde bahseden müelliflerden biri de Zehebî'dir. Zehebî (ö.748/1348) *el-İber fî haberi men gaber* adlı eserinde İzz b. Abdüsselâm'ın fakihliği, ictihad mertebesine ulaşması, vera'sı, zühd sahibi olması, semâ ve deverân etmesi gibi ayrıntılara yer verilmektedir.⁶

Kütübî, (ö.764/1363) *Fevâtü'l-vefeyât* adlı eserinde İz b. Abdüsselâm ile ilgili yukarıda zikredilen bilgilerin yanı sıra onun cesareti, din adına meliklere meydan okuması ve bu yüzden hapse atılması gibi detaylara değinmektedir.⁷

Safedî, (ö.764/1363) *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ında önceki kaynaklardan farklı olarak İzz hakkında Mısır'da yaygın olarak kullanılan, halk arasında darb-ı mesel olmuş "İzz b. Abdüsselâm bile olsan, sen de halktan birisin" sözüne yer vermektedir. Ayrıca İzz'in adâleti hakkında Cemâleddîn Ebü'l-Hüseyin el-Cezzâr'ın (ö.601/1205) yazdığı iki beyitlik şiiri de eserinde nakletmektedir.⁸

İzz b. Abdüsselâm'ın tasavvufta söz sahibi bir âlim olduğunu söyleyen Yâfiî (ö.768/1367) *Mir'âtü'l-cenân*'da önceki eserlerden farklı olarak İzz b. Abdüsselâm'ın, Bağdat'a yaptığı seyahat ile rüyaları tâbir etmesinden bahsetmektedir.⁹

İzz b. Abdüsselâm hakkında en çok istifade ettiğimiz kaynaklar arasında Şâfiî mezhebine mensup âlimlerin biyografilerini inceleyen Sübkî'nin (ö.771/1370)

⁵ Yûnînî, Ebü'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ba'lebekkî, *Zeylû mir'âti'z-zamân*, 4 Cilt, 2. Baskı, C. 2 (Kahire: Dâru'l-Kitabi'l-İslâmî, 1992), 172-176.

⁶ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *el-İber fî haberi men gaber*, thk: Ebû Hâcir Muhammed Sait, 4 Cilt, C. 3 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 299.

⁷ Kütübî, Muhammed b. Şakir b. Ahmed el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeyl aleyhâ*, thk: İhsan Abbas, 4 Cilt, 1. Baskı, C.2 (Beyrut: Dâru Sadr, trs), 350-352.

⁸ Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, thk: Ahmet Arnavût, 29 Cilt, C.18 (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs Arabî, , 2000), 318-319.

⁹ Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Esad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, 4 Cilt, 1. Baskı, C. 4 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 116-119.

Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ adlı eseri de bulunmaktadır. Bu eser kanâatimizce klasik kaynaklar içinde İzz hakkında en tafsilatlı bilgi veren eserler arasındadır.

Sübkî, (ö.771/1370) eserinde İzz b. Abdüsselâm'ın doğum tarihi, ünvan ve isimleri, hocaları, yetiştirdiği öğrenciler, kaleme aldığı eserler ve seyahatleri, nerede ve ne zaman vefât ettiği, kabrinin nerede bulunduğu, onun zühd, vera' ve takvâ sahibi olması, tasavvufa yönelmesi, tasavvufta hırka giymesi, menkıbevî hayatı, semâ ve deverân etmesi ve birtakım kerâmetleri anlatılmaktadır.¹⁰

Çalışmada İzz b. Abdüsselâm'ın hayatı ve eserleriyle ilgili istifade edilen diğer kaynaklar sırasıyla şunlardır: İsnevî (ö.772/1370) *Tabakâtü's-şâfiyye*, İbn Kesîr (ö.774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Makrîzî (ö.845/1442) *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr ve es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, İbn Kâdî Şühbe (ö.851/1448) *Tabakâtü's-şâfiyye*, İbn Hacer Askalânî (ö.852/1449) *Ref'u'l-isr'an kudâti mısır*, İbn Tağrıberdî (ö.874/1470) *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki mısır ve'l-kahire/el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*, Abdurrahman Câmî (ö.898/1492), *Nefehâtü'l-üns*, Süyûtî (ö.911/1505) *Hüsnü'l-muhâdara fî tarihi mısır ve'l-kahire / Teşyîdü't-tarîkati's-şâzeliyye*, Nuaymî (ö.927/1521) *ed-Dâris fî ahhârî'l-medâris*, Dâvûdî (ö.945/1539) *Tabakâtü'l-müfessirîn*, Şa'rânî (ö.973/1565) *Tabakâtü'l-kübrâ*, Münâvî (ö.1031/1621) *el-Kevâkibü'd-dürriyye fî terâcimi's-sâdeti's-sûfiyye*, Kâtip Çelebî (ö.1067/1657) *Keşfü'z-zünûn*, İbnü'l-İmâd (ö.1089/1679) *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbari men zeheb*, Nebhânî (ö.1849-1932) *Câmiu kerâmâti'l-evliyâ*, Bağdatlı İsmâil Paşa (ö.1920) *Hediyetü'l-ârifîn* adlı eserlerdir.

Bu eserlere ek olarak İzz b. Abdüsselâm'a yer veren Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin fikir ve menkıbeleri ve tasavvufla ilgili yorumlarını içeren, *Dürretü'l-esrâr ve tuhfetü'l-ebrâr*'a,¹¹ İbn Atâullah el-İskenderî'nin (ö.709/1309) müşidi Ebü'l-Abbas Mürsî ile Şeyh Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin fikir, görüş, şiir ve hizipleri aktarıldığı *Letâifü'l-*

¹⁰ Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, 10 Cilt, 2. Baskı, C. 8 (Kahire: Dâru'l-Hicr, 1964), 209-255.

¹¹ Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Abdülcebbâr Şâzelî, *Dürretü'l-esrâr ve tuhfetü'l-ebrâr fî akvâl ve ef'âl ve ahvâl ve makâmât ve neseb ve kerâmât ve ezkâr ve da'vât*; Cem' Muhammed b. Ebü'l-Kâsım Himyerî İbnü's-Sabbâğ, (Kahire:el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türras, ts.) 33-35.

minen'e,¹² Celâleddin Süyûtî'nin (ö.911/1505) rûh, Hızır, semâ, hulûl, şathiye gibi konular hakkında da bilgi verdiği *Te'yîdü'l-hakîkati'l-aliyye ve teşyîdi tarîkati's-şâzelîyye* adlı eseri ayrıca Abbâd'ın *el-Mefâhiru'l-aliyye fi'l-maâsiri's-şâzelîyye*,¹³ Kûhin el-Fâsî'nin *Tabakâtü's-şâzelîyyeti'l-kübrâ*¹⁴ ve Zâfir el-Medenî'nin, *el-Envâru'l-kudsiyye fi tenzîhi turuki'l-kavmi'l-aliyye*,¹⁵ gibi diğer Şâzelî eserleri de bu çalışmanın kaynakları arasında yer almaktadır.

Rıdvân Ali en-Nedvî, *el-İzz b. Abdüsselâm*,¹⁶ Abdullâh el-Vüheybî “*el-İzz b. Abdüsselâm, hayâtühû ve âsâruhû ve menhecühû fi't-tefsîr*”,¹⁷ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*,¹⁸ Sallâbî, Ali Muhammed, *Sultânü'l-ulemâ ve bâiu'l-umerâ*¹⁹ adlı eserler de bu çalışmanın muâsır kaynakları konumundadır.

Kaynakların Tanıtılması

İzz b. Abdüsselâm'ın Eserleri

Kaynaklarda, İzz b. Abdüsselâm'a âit tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh Usûlü, siyer, kelâm ve tasavvuf gibi muhtelif alanlarda kırk eser bulunmaktadır. Söz konusu eserler önceki çalışmalarda detaylı bir şekilde tanıtıldığı için bu eserlerin sadece künye bilgileri verilmek sûretiyle yetinilecek tasavvufa âit olanlar ise çalışmanın birinci bölümünde

¹² Ebü'l-Fazl Taceddîn Ahmed İbn Atâullah el-İskenderî, *Letâifü'l-minen*, thk: Abdülhalim Mahmud, 3. Baskı, (Kahire: Dâru'l-Meârif, 2006), s.77.

¹³ Mahallî, Ahmed b. Muhammed b. Abbâd, *el-Mefâhiru'l-aliyye fi'l-maâsiri's-şâzelîyye*, (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2004), s. 44-45.

¹⁴ Hasan b. Muhammed Kûhin el-Fâsî, *Tabakâtü's-şâzelîyyeti'l-kübrâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), s. 24.

¹⁵ Medenî, Muhammed Zâfir, *el-Envâru'l-kudsiyye fi tenzîhi turuki'l-kavmi'l-aliyye*, (New jersey-Amerika Birleşik Devleti: Princeton University Library, No: 32101-077797692, 1886), 75-76.

¹⁶ Nedvî, Rıdvân Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1960).

¹⁷ Vüheybî, Abdullah İbrâhîm, “*el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû ve menhecühû fi't-tefsîr*” 2. Baskı. (Kahire: Câmiatü'l-Ezher, 1982).

¹⁸ Zühâyîlî, Vehbe Muhammed, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 1. Baskı, (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1992)

¹⁹ Sallâbî, Ali Muhammed, *Sultanu'l-ulemâ ve bâiu'l-umerâ*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009).

ele alınıp incelenecektir. Bununla birlikte İzz b. Abdüsselâm'a nispet edilen eserlerin çoğu tahkik edilmiş olup çalışmamızın kaynakları arasında yer almaktadır.²⁰

İzz b. Abdüsselâm Hakkında Bilgi Veren Tarih Kitapları

İzz b. Abdüsselâm'ın hayatını konu edinen pek çok tarih kitapları bulunmaktadır. Bunların içerisinde İzz b. Abdüsselâm ile aynı dönemde yaşayan ve ondan fıkıh dersi okuyup müctehid seviyesine ulaşan öğrencisi Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö.665/1267) kaleme aldığı *ez-Zeyl 'ale 'r-ravzateyn terâcimü ricâli'l-karneyni 's-sâdis ve 's-sâbi* adlı eser onun hakkında bilgi veren en eski çalışmadır. Makdisî eserinde Mısır'daki siyâsî olaylar, o devirde yaşayan âlim ve hükümdarları ele almakla birlikte İzz'in hayatı hakkında kronolojik olarak bilgi vermesi bakımından ayrıca önem arz etmektedir.²¹ İzz b. Abdüsselâm'ın diğer bir öğrencisi olan Yûnînî (ö.726/1326), *Zeylû mir'âti 'z-zamân* adlı eserinde İzz'in doğumundan itibaren görevleri, seyahatleri gibi hayatına dair bilgiler vermiş ve sûfî yönüne işâret etmiştir.²² Kütübî'nin (ö.764/1363) *Fevâtü 'l-vefeyât ve 'z-zeyl aleyhâ* adlı eseri de özellikle onun Şam'daki hayatı hakkında bize önemli bilgiler vermesinin yanı sıra hocaları, öğrencileri, eserleri ve sûfî yönü hakkında verdiği bilgilerden dolayı çalışmaya konu edilmiştir.²³

Ayrıca Mısır'da yaşadığı dönemde İzz b. Abdüsselâm'ın Mısır'ın siyâsî ve askerî olaylarındaki rolü neydi sorusunun cevabına ulaşmak için İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve 'n-nihâye*,²⁴ Makrîzî'nin (ö.845/1442) *el-Mevâiz ve 'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve 'l-âsâr*,²⁵ İbn

²⁰ Tespit edebildiğimiz kadarıyla İzz b. Abdüsselâm'a âit olduğu kabul edilen eserlerin künye bilgileri çalışmanın birinci bölümde verilecektir.

²¹ Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale 'r-ravzateyn*, 216.

²² Ebû'l-Feth Kutbüddîn el-Yûnînî, *Zeylû mir'âti 'z-zamân*, C. 2, 172-176.

²³ Ebû Abdillâh Salâhuddîn el- Kütübî, *Fevâtü 'l-vefeyât ve 'z-zeyl aleyhâ*, C. 2, 350-352.

²⁴ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kurâşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî, "*el-Bidâye ve 'n-nihâye*" thk: Ali Şiri, 14 Cilt, 1. Baskı, C. 13 (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1988), 273.

²⁵ Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed, *el-Mevâiz ve 'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve 'l-âsâr*, 4 Cilt, 1. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997).

Tağrîberdî'nin (ö.874/1470) *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki mısır ve'l-kahire*²⁶ ve Süyûtî'nin (ö.911/1505) *Hüsnü'l-muhâdara* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.²⁷

İzz b. Abdüsselâm Hakkında Bilgi Veren Terâcim ve Tabakât Kitapları

Terâcim ve tabakât kitaplarında İzz b. Abdüsselâm'a yer veren eserler onun Şâfiî mezhebine mensup olması başta olmak üzere fakih, sûfi, müfessir ve büyük bir âlim kabul edilmesinden hareketle eserlerinde ona yer vermişlerdir.

Zehebî'nin (ö.748/1348) âlim biyografilerine yer verdiği *el-İber fî haberi men gaber*,²⁸ Safedî'nin (ö.764/1363) *el-Vâfi bi'l-vefeyât*,²⁹ Yâfiî'nin (ö.768/1367) *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*³⁰ ve İbnü'l-İmâd (ö.1089/1679) tarafından kaleme alınan *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*³¹ adlı eserler, İzz b. Abdüsselâm'ın hayatı, eserleri ve fikhî yönü hakkında bilgiler vermesi hasebiyle tezimizin kaynakları arasına dahil edilmiştir.

²⁶ İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhiri, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki mısır ve'l-kahire*, 16 Cilt, C. 7 (Mısır: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 208-210.

²⁷ Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Hüsnü'l-muhâdara fî tarihi mısır ve'l-kahire*, thk: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, 2 Cilt, C. 1 (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967), 314-316.

²⁸ Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *el-İber fî haberi men gaber*, thk: Ebü Hâcir Muhammed Sait, 1. Baskı, 4 Cilt, C. 3 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 299.

²⁹ Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, 18/521.

³⁰ Yâfiî, Ebü Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Esad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî el-Yemenî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî mârifeti havâdisi'z-zamân*, C. 4, 116-120.

³¹ İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, thk: Abdulkâdir Arnâvût-Mahmûd Arnâvût, 1. Baskı, 11 Cilt, C. 7 (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1991), 522-524.

Mısır'da kadılık görevi yapan şahıslara yer veren İbn Hacer el-Askalânî de (ö.852/1449) *Ref' u 'l-isr an kudâti mısır* adlı eserinde İzz b. Abdüsselâm'ın hocaları, görevleri ve kerâmetlerinden bahsetmektedir.³²

Müfessir tabakâtlarından Dâvûdî'nin (ö.945/1539) *Tabakâtü 'l-müfessirîn* adlı eserinde de İzz b. Abdüsselâm'ın biyografisine yer verdiği görülmektedir.³³

Şâfiî mezhebine mensup olması hasebiyle Sübkî'nin (ö.771/1370) *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti 'l-kübrâ*,³⁴ İsnevî'nin (ö.772/1370) *Tabakâtü 'ş-şâfiyye*³⁵ ve İbn Kâdî Şühbe'nin (ö.851/1448) *Tabakâtü 'ş-şâfiyye*,³⁶ adlı eserlerde İzz'in fikhî yönü ve hayatı ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Sûfîlerin hâl tercemesine yer veren tabakât kitaplarından Abdurrahmân Câmî'nin (ö.898/1492) *Nefehâtü 'l-üns min hadarâti 'l-kuds*,³⁷ Şa'rânî'nin (ö.973/1565) *Tabakâtü 'l-kübrâ (Levâkihu 'l-envâri 'l-kudsiyye fî tabakâti 'l-ulemâ' ve 's-sûfiyye)*,³⁸ Münâvî'nin (ö.1031/1621) *el-Kevâkibü 'd-dürriyye fî terâcimi 's-sâdeti 's-sûfiyye*³⁹ ve

³² Askalânî, İbn Hacer Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Ref' u 'l-isr 'an kudâti mısır*, thk: Ali Muhammed Ömer, 1. Baskı (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998), 239-241.

³³ Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısri, *Tabakâtü 'l-müfessirîn*, 2 Cilt, C. 1 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 315-329.

³⁴ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti 'l-kübrâ*, C. 8, 209-254.

³⁵ İsnevî, Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyye*, thk: Kemal Yusuf el-Hût, C. 1-2 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 84; 342.

³⁶ İbn Kâdî Şühbe, Ebü Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Esedî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyye*, thk: Hafız Abdülalim Han, 4 Cilt, C. 2 (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1986), 109-111.

³⁷ Bkz: Abdurrahman Câmî, “*Nefehâtü 'l-üns min hadarâti 'l-kuds*”, Terc: Lâmiî Çelebî, (haz: Uludağ, Süleyman- Mustafa Kara), İstanbul: Mârifet Yayınları, 1998.

³⁸ Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî, *Tabakâtü 'l-kübrâ*, 2 Cilt, C. 1 (Mısır: Mektebetü Muhammed el-Meliciyyi'l-Kütübî, 1897), 2-15.

³⁹ Münâvî, Abdürraûf bin Tâcü'l-ârifîn bin Ali bin Zeynelâbidîn Haddâdî, *el-Kevâkibü 'd-dürriyye fî terâcimi 's-sâdeti 's-sûfiyye*, thk: Muhammed Edîb el-Câdir, ,2 Cilt, C. 1 (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 545; (Ebü'l Hasan eş-Şâzelî için bkz: C. 2, 470-471).

Nebhânî'nin (ö.1849-1932) *Câmiu kerâmâtî'l-evliyâ*⁴⁰ adlı eserler de âlim ve mutasavvıf olan İzz b. Abdüsselâm'ın daha çok menkıbe, kerâmet ve sûfî yönüne yer vermişlerdir.

Şâzelî tabakâtlarından İbn Atâullah el-İskenderî'nin (709/1309) *Letâifü'l-minen* adlı eseri,⁴¹ Ahmed b. Muhammed b. İyâd (Abbâd) eş-Şâzelî'nin *el-Mefâhiru'l-aliyye fi maâsiri's-Şâzeliyye*⁴² ve Hasan b. Muhammed b. Kâsım Ebû Ali Kûhin el-Fâsî'nin, *Kitâbü tabakâtü's-Şâzeliyyeti'l-kübra*, adlı eserlerinde de Şâzelî tarîkatı ile ilişkisinden dolayı İzz b. Abdüsselâm hakkında bilgi verilmektedir.⁴³

İzz b. Abdüsselâm Hakkında Arapça Çalışmalar

Yazdığı eserler ile yaşadığı döneme ve kendinden sonraki âlimlere yol gösterici olan İzz b. Abdüsselâm hakkında pek çok müstakil ve akademik çalışma yapılmıştır.

Akademik Çalışmalar

Rıdvân Ali en-Nedvî, “el-Fevâid fî müşkili'l-kur'ân” (İngiltere:Cambridge University, Doktora tezi 1967). Rıdvân Ali en-Nedvî'nin bu eseri (Kuveyt:1967;Kahire:1982'de basılmıştır).

Fakîr, Ali Mustafa, “el-İmâm el-İzz b. Abdüsselâm ve eseruhû fi'l-fıkhi'l-islâmî” (Kahire:Câmiatü'l-Ezher, Doktora Tezi, 1977).

Abdullah b. İbrahim el-Vüheybî, “el-İzz b. Abdüsselâm hayatühü ve âsaruhü ve menhecühü fi't-tefsir” (Kahire:Câmiatü'l-Ezher, Doktora Tezi, 1979).

Ömer b. Sâlih b. Ömer, “Makâsıdü's-şerî'a inde'l-imam el-İzz b. Abdüsselâm”(Sûdan: Câmiatü Ümmü Derman İslâmiyye, Doktora Tezi, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2003).

⁴⁰ Nebhânî, Kadı Ebû'l-Mehâsin Yusuf b. İsmail b. Yusuf Şâfiî Nebhânî, *Câmiu kerâmâtî'l-evliyâ*, thk: İbrâhim Atve İvaz (İndia: Merkez-i Ehl-i Sünnet Berekat er-Rıdâ, 2001), 171-172.

⁴¹ Ebû'l-Fazl Taceddin Ahmed İbn Atâullah el-İskenderî, *Letâifü'l-minen*, thk: Abdülhalîm Mahmud (Kahire: Dâru'l-Meârif, 2006), 76-79.

⁴² Mahallî, Ahmed b. Muhammed b. Abbâd, *el-Mefâhirü'l-aliyye fi'l-maasiri's-Şâzeliyye* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2004), 42-43.

⁴³ Hasan b. Muhammed b. Kâsım Ebû Ali Kûhin el-Fâsî, *Kitâbü tabakâtü's-şâzeliyyeti'l-kübra* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 24.

Rabâbia Şevket Sâlim Selim, “el-İmam İzz b. Abdüsselâm tasavvufuhu ve arâühü’l- kelâmiyye” (Ürdün: Câmîatü’l-Ûlûmî’l-İslâmiyyeti’l-Âlemiyye, Külliyyeti’d-Da’veti ve Usûli’d-Dîn, Doktora Tezi, 2013).

Kemal b. Sadık Yasin, “el-Kavâidü’l-fıkhiyye inde’l-İmam İzz b. Abdüsselâm” (Suudi Arabistan:Cem’an-Dirâseten-Tatbîkan, Câmîatü İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, el-Mehdü’l-Ali li’l-Gadâ’, Doktora Tezi, 2016).

Muhammed b. İbrahim Muhammed Nur Halîfe, “el-İzz b. Abdüsselâm ve menhecühü fi’d-da’veti İlallâh” (Suudi Arabistan: Câmîatü İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Külliyyetü’d-Da’ve, Yüksek Lisans Tezi, Medine 1993).

Müstakil Çalışmalar

Rıdvan Ali en-Nedvî, “el-İzz b. Abdüsselâm” (Dımaşk: Dârü’l-Fıkr, 1960) yılında basılmıştır.

Muhammed Hasan Abdullah, “İzzüddin b. Abdüsselâm bâiul-mülûk” (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1962).

Ali Cümbülâtî- Ahmed Muhammed Hasan, “Mea’l-kâidi’l-ruhî li’ş-şa’bi el-İzz b. Abdisselâm”(Kahire: Mektebetü’l-İncilu’l-Mısriyye, 1981).

Abdülhamid Ahmed Muhammed Ali, “Sultânü’l-Ulemâ İzzeddin b. Abdüsselâm ve Cühûduhû fi’l-Bahsi’l-Belâgî” b.y.y. 1984.

Abdurrahman Şerkavî, “Eimmetü’l-fıkhi’t-tis’a” (Kahire: Dârü’s-Şuruk, 1991).

Mahmûd Şelebî, “Hayâtü Sultânü’l-Ulemâ el-İz b. Abdüsselâm” (Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1992).

Zühâyîlî, “el-İzz b. Abdüsselâm” (Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 1993).

Fâruk Abdülmu’tî, “el-İzz b. Abdüsselâm sultânü’l-ulemâ” (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1993).

Muhammed b. Abdülaziz, “Îzâhu’l-keâm fîmâ cerâ li’l-İz b. Abdüsselâm fî mes’eleti’l-keâm” (Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, 2006).

Sallâbî, Ali Muhammed, “Sultânü’l-ulemâ ve bâiul-umerâ” (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2009).

Mâzin Ebû Halef, “el-Akîdetü’l-islâmiyye inde sultânî’l-ulemâ el-İzz b. Abdüsselâm” (Ürdün:Dâru’n-Nûr, 2012).

Muhammed Ensârî, “el-Kavâidü’l-fıkhiyye min hilâli kitabi kavâidü’l-ahkâm fî mesâlihi’l-enâm li-Sultani’l-Ulemâ el-İzz b. Abdüsselâm es-sülemî” (Kahire:Dâru’s-Selâm, 2012).

Semerrâî, Ra’d Müslim, “Sultânü’l-ulemâ el-İzz b. Abdüsselâm ve fikruhü’s-siyâsî” (Kahire: Müessesetü’l-Muhtâr, 2014).

Said eş-Şüveyye, “Kavâidü’l-ihyât inde’l-İzz b. Abdüsselâm dirâse makâsıdiyye” (Kahire: Dâru’l-Kelime, 2018).

İzz b. Abdüsselâm Hakkında Türkçe Çalışmalar

Ülkemizde İzz b. Abdüsselâm ile ilgili çalışmalar, son yıllarda hız kazanmış olup Fıkıh, Tefsir, Kelâm ve Arap dili ve belâgatı alanında toplamda altı tez çalışması yapılmıştır. Fıkıh alanında iki doktora, Tefsir alanında bir doktora bir yüksek lisans, Kelâm alanında bir yüksek lisans ve Arap dili ve belâgatı alanında ise bir doktora çalışması, Tefsir alanında bir doktora bir yüksek lisans, Kelâm alanında bir yüksek lisans ve Arap dili ve belâgatı alanında ise bir doktora çalışması yapılmıştır.

Ülkemizde İzz b. Abdüsselâm’ın tanındığı ilim dalı fıkıh olup onunla ilgili akademik düzeyde iki tez çalışması yapılmıştır. Abdurrahman Haçkalı’nın 1999 yılında tamamladığı “İzzuddin b. Abdüsselâm’da Maslahat Nazariyesi” isimli doktora tezi ülkemizde İzz b. Abdüsselâm hakkında yapılan ilk akademik çalışmadır. Abdurrahman Haçkalı, çalışmanın ilk bölümünde müellifin hayatına şahsiyetine ve eserlerine dair bilgiler verdikten sonra, müellifin maslahat anlayışını işlemiştir.⁴⁴ Fıkıh alanında diğer çalışma ise Adnan Algül tarafından yapılan “İzzüddîn b. Abdüsselâm’ın İslam Hukuk Bilimindeki Yeri ve Önemi” adlı doktora çalışmasıdır. Bu çalışmada İzz b. Abdüsselâm’ın hayatından bahsedilerek daha çok fıkhi yönü ön plana çıkarılmıştır.⁴⁵

Abdulmuttalip Arpa tarafından kaleme alınan, “İzz b. Abdüsselâm ve el-İşâre ile’l-icâz fî ba’zı envâi’l-mecâz”⁴⁶ adlı doktora tezinde İzz b. Abdüsselâm’ın hayatı

⁴⁴ Haçkalı, Abdurrahman, “İzzuddin b. Abdüsselâm’da Maslahat Nazariyesi” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999).

⁴⁵ Algül, Adnan, “İzzüddîn b. Abdüsselâm’ın İslam Hukuk Bilimindeki Yeri ve Önemi” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

⁴⁶ Arpa, Abdulmuttalip, “İzz b. Abdüsselâm ve el-İşâre ile’l-icâz fî ba’zı envâi’l-mecâz” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

incelenmiş ve tefsir açısından görüşleri ele alınmıştır. Mahmut Cihangir'in hazırlamış olduğu "İzz b. Abdüsselâm'ın Tefsirdeki Metodu" adlı yüksek lisans çalışmasında ise daha çok İzz'in tefsir usûl ve yöntemleri üzerinde durulmuştur.⁴⁷

İzz b. Abdüsselâm ile ilgili kelâm ilmi alanında Muhammet Sait Kavşut tarafından kaleme alınan yüksek lisans tez çalışmasında kelâm anlayışı üzerinde durulmuştur.⁴⁸

Arap dili ve belâgatı alanında Üzeyir Tuna tarafından "İzzüddîn b. Abdisselâm es-Sülemî ve 'el-emâli'l-kur'âniyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği" başlığını taşıyan doktora çalışması ise İzz b. Abdüsselâm'ın Arap dili ve belâgatındaki yerini tespit etmek amacıyla yazılmış emâlî⁴⁹ türü bir çalışmadır.⁵⁰

İzz b. Abdüsselâm ile ilgili Makaleler

Altıntaş Ramazan, "İzzüddîn b. Abdisselâm'ın İki Akâid Risâlesi" *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1 (2001): 23-54.

Ögke, Ahmet, "Bir Fakih Olarak İzz b. Abdüsselâm'ın Tasavvuf Yaklaşımı" *EKEV Akademi Dergisi*, C. 7, S. 17 (2003): 133-150.

Ögke, Ahmet, "Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi İzz b. Abdüsselâm'da Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi", *Dinî Araştırmalar*, C. 6, S. 18 (2004): 183-200.

⁴⁷ Cihangir Mahmut, "İzz b. Abdüsselâm'ın Tefsirdeki Metodu" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013).

⁴⁸ Sait Kavşut, Muhammed, "İzz b. Abdüsselâm ve Ahlâk Anlayışı" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Temel Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

⁴⁹ Emâlî, imlâ/ümliye kelimelerinin çoğulu olup bir âlimin talebelerine hadisleri veya başka bilgileri yazdırmasıyla oluşan eser türüne verilen addır. Muhaddisler başta olmak üzere müfessir, fakih ve Arap dili ve edebiyatı ile ilgilenen âlimler, talebelerine genellikle ezberlerinden, bazen de kitaplarından kendilerine kadar gelen senetleriyle birlikte yazdırmışlardır. Bkz: Kandemir, M. Yaşar, "Emâlî" *DİA*, (İstanbul: TDV yay. 1995), 11/70-72.

⁵⁰ Tuna, Üzeyir, "İzzüddîn b. 'Abdisselâm es-Sülemî ve 'el-emâli'l-kur'âniyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği" (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

Yaran, Rahmi, “Cüveynî’den İbn Abdüsselâm’a Makâsıd/Maslahat Söylemi”, *EKEV Akademi Dergisi Sosyal Bilimler*, C. 10, S. 28 (2006): 191-214.

Pekcan Ali, [Varlıkların Dereceleri] ve İnsanların Âhiretteki Halleri, çeviren: Ali Pekcan, *Bilimsel Birikim Mârife: Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 2 (2007): 2007, 265-289.

Soner Duman, “İzzeddin Bin Abdüsselâm’ın el-Kavâidü’l-Kübrâ Adlı Eserinde İctihadın Anlam, Kapsam ve Sonuçları” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 14 (2009): 157-184.

Arpa Abdulmuttalip, “İzzüddin bin Abdüsselâm ve Kur’ân Çalışmaları” *Sakarya Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi*, S. 21 (2010): 15-42.

Algül, Adnan, “Kavâid İlmi ve İzzüddin b. Abdüsselâm’ın Kavâid İlmine Etkisi”, *Kilis Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 4 (2016): 43-67.

Algül Adnan, “İzzüddin b. Abdüsselâm’ın Hayatı ve İlmi Şahsiyeti” *EKEV Akademi Dergisi*, C. 20, S. 67 (2016): 31-58.

Algül Adnan, “İzzüddin b. Abdüsselâm’ın Maslahat Anlayışı” *EKEV Akademi Dergisi*, C. 20, S. 69 (2016): 1-29.

Tan, Zeki, “Âlim-İdareci İlişkileri Bağlamında İzzeddin b. Abdüsselâm” *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14 (2019): 173-190.

BİRİNCİ BÖLÜM

İZZ B. ABDÜSSELÂM'IN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, İLMÎ VE TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ

1. 1. İzz b. Abdüsselâm'ın Yaşadığı Dönem

Bir insanın yetişmesinde yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve ilmî yapısının izleri görülür. Bu itibarla İzz b. Abdüsselâm'ın hayatı ve eserlerine geçmeden önce, yaşadığı dönemi ve çevreyi çeşitli yönleri ile kısaca tanımak gerekmektedir.

1. 1. 1. Siyasi Durum

1. 1. 1. 1. Eyyûbîler Devleti

İzz b. Abdüsselâm, hicri VI. asrın son çeyreğiyle VII. asrın ortalarında (577–660/1181–1262) İslâm tarihinin en çalkantılı çağı olan Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde yaşamış, kendi döneminde cereyan eden siyasi kargaşalara karşı bir âlim sorumluluğunu daima gözetmiştir. İzz, doğumundan (h. 577-639) Mısır'a göç ettiği tarihe kadar Şam bölgesinde Eyyûbîler hakimiyeti altında hayatını geçirmiş olup Eyyûbî hanedanının dağılması, Haçlı seferleri ve Moğol saldırıları gibi birçok tarihî olaylara tanıklık etmiştir. Onun yaşadığı dönemde; Salâhaddîn Eyyûbî (589/1174), el-Melikü'l-Kâmil (635/1218), el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin (635/1237), el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb (637/1240), el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah (648/1249), Şeceretü'd-dürr (648/1249) Eyyûbî hükümdarları olarak görev yapmıştır.⁵¹

Eyyûbî Devleti en şaşalı devrini, el-Melikü'l Kâmil döneminde yaşamıştır. el-Melikü'l-Kâmil yönetimi ele aldığı anda ticaret hayatı canlanmış ve birtakım idarî düzenlemeler yapılmıştır.⁵² O, ilme ilgi duyan, edebiyatı seven, âlimler başta olmak üzere edipler ile fazîletli insanları koruyan yetenekli bir idareci olmuş, onun zamanında Mısır'da ilim,

⁵¹ Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, (Dimaşk: Dâru'l Fikr, 1960), 27-29.

⁵² Sallâbî, Ali Muhammed, *el-Eyyûbiyyin ba'de salâhaddîn*, (Kahire: Dâru İbnü'l-Cevzî, 2008), 155.

edebiyat, ticaret ve el sanatları gelişmiştir.⁵³ İzz b. Abdüsselâm'ı ez-Zâviyetü'l-Gazzâliyye müderrisliğine atayan melik de el-Melikü'l-Kâmil olmuştur.⁵⁴

Haçlı saldırılarının yoğunlaştığı, kardeş kavgalarının meydana geldiği ve siyasi problemlerin arttığı Suriye ve Mısır'da İzz b. Abdüsselâm, Eyyûbî meliklerinden el-Melikü's-Sâlih İmâdüddîn ile el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un aralarında geçen siyasî çekişme sebebiyle el-Melikü's-Sâlih İmâdüddîn'in Necmeddin Eyyûb'a karşı Haçlılar'dan destek istemesini sert şekilde eleştirmiştir. İzz, Haçlılar'ın verecekleri bu destek karşılığında onlara Safed, Armûn ve Sakîf kalelerinin bırakılması ve Haçlılar'ın Dımaşk'a girip silâh satın almalarına imkân tanınmasının haram olduğuna dair fetva vermiştir.⁵⁵ Bu hadisenin ardından cuma hutbelerinde artık ona duâ etmeyi kesmiş ardından da verdiği fetvayı Şam sokaklarında ilan ettirmiştir.⁵⁶ İzz b. Abdüsselâm bu davranışı sebebiyle hatiplik görevinden alınmış, baskıya mâruz kalmış ve sonunda hapsedilerek Dımaşk'tan sürülmüştür.⁵⁷ Cemâleddîn İbnü'l-Hâcib (646/1249) ile birlikte gittiği Kudüs'te, el-Melikü's-Sâlih İmâdüddîn ona uzlaşma teklifinde bulunmuş, İzz'in bu teklifi reddetmesi üzerine İzz yeniden tutuklanmıştır.⁵⁸

⁵³ Bkz: Bekar M. Serdar, "el-Melikü'l-Kâmil Muhammed", *DİA*, (Ankara: TDV yay. 2004), 29/68-70.

⁵⁴ Sükbî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 242.

⁵⁵ Sükbî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 210; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 2, 161; Zirikî, *el-A'lâm*, C. 4/21; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 175; Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 140.

⁵⁶ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 2, 161; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, thk: Muhammed Muhammet Emin, (Mısır:Heyetü'l- Mısriyye el Ammetü li'l-Kütüb), C. 7, 287; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, C. 2, 138.

⁵⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, thk: Muhammed Abdülkadir Ata, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), C.1/407; İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-zeheb*, C. 7, 523; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 316; Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm, hayâtühû ve âsâruhû*, 23.

⁵⁸ Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, C. 4, 118-119; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C.13, 232.

Mısır'dan yola çıkan Eyyûbî kuvvetlerinin el-Melikü's-Sâlih İmâdüddîn ve ona destek olanları yenmesi üzerine İzz, (639/1241) yılında Kahire'ye göç etmiştir.⁵⁹

İzz b. Abdüsselâm, Mısır'a hicret ettiği vakitlerde el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Mısır'da onu karşılayarak Mısır'ın en büyük camilerinden olan Amr b. el-As Camii'nin hatipliği⁶⁰ ve dört mezhep fikhının okutulduğu Sâlihiyye Medresesi müderrisliği görevini vermiştir.⁶¹

el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb, iffet ve hayâ sahibi biri olmasına karşın, karşısında kimse izin almadan konuşamaz, kimse ona nasihatta bulunma cesaretini kendinde bulamaz ve fikrini açıklayamazdı.⁶² Sultanın bayram kutlaması için kalede bulunduğu bir sırada İzz b. Abdüsselâm, hiç çekinmeden sultana adıyla seslenerek "Ey Eyyûb! "Ben sana Mısır saltanatını vermedim mi ki, sen bu memlekette nimet içinde gezip dolaştığın halde içki ve başka münkerâtı serbest bıraktın derse Sen Allah'a ne cevap vereceksin" diye sorar. Emir ona "Efendim! Bunu ben yapmadım, babamın zamanından kalmadır" cevabını vermesi üzerine İzz b. Abdüsselâm bu kez ona mealen "*Şüphe yok ki babalarımızı bir din üzerinde bulduk. Biz de elbette onların izlerinden gitmekteyiz*"⁶³ âyetini okuyarak sen de böyle diyenlerden misin? der. Bu sözleri işittikten sonra sultan, bu dükkânları kendi emriyle kapattırır. Bir sonraki gün öğrencisi el-Bâcî, hocası İzz b. Abdüsselâm'a insanların arasında sultana karşı sesini yükseltmeye nasıl cesaret bulduğunu sorar, bunun üzerine İzz, "vallahi evladım! Allah'ın azamet ve heybetini gözümün önüne getirince sultan önümde kedi gibi oldu" cevabını verir.⁶⁴

⁵⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 242; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, C. 6, 338; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, C. 19, 284-287.

⁶⁰ Yâfiû, *Mir'âtü'l-cenân* C. 4, 119; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 83.

⁶¹ Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 2, 351; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 87.

⁶² Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 30.

⁶³ ez-Zuhurf 43/22.

⁶⁴ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 211-212; Askalânî, İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısır*, 240; Selim, Mahmûd Rızık, *Asru's-selâtîni'l-memâlîk ve nitâcühü'l-ilmî ve'l-edebî*, C. 3 (Kahire : Mektebetü'l-Âdâb), 185.

İzz b. Abdüsselâm, el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb tarafından devlet namına satın alınmış köleler olan Memlûklülerin devlet yönetiminde vazifelendirilmesini uygun görmemiş köle hükmünde olduklarını ve köleliklerinin devam ettiğini, onların toplum adına tasarrufta bulunmaları, yöneticilik yapmaları, şer'î hükümler açısından caiz olmadığını savunarak bu kimselerin ancak satılıp âzat edildikten sonra devlet kademesinde yöneticisi olabileceklerini ileri sürmüştür. İzz b. Abdüsselâm'ın bu fetvâsı üzerine Memlûk emirleri bir araya gelerek ondan kararını değiştirmesini istemişlerdir. Fakat İzz b. Abdüsselâm, kararını değiştirmeyince bu durum el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'a intikal etmiştir. Sultan tarafından kendisini alakadar etmeyen konulara girmemesi için uyarılan İzz b. Abdüsselâm bu uyarı üzerine kadılık görevinden istifa etmiş ve ardından da eşyalarını bir bineğe yükleyip ailesini alarak yola çıkmıştır. Mısır halkının İzz b. Abdüsselâm'dan yana tavır alması sultanı zor durumda bıraktığı için saltanatının tehlikeye düşeceği endişesi taşıyan sultan, yanına devlet ricalini de alarak yolda şeyhi durdurmuş kalması için ricada bulunmuştur. Sultan'ın ricası üzerine Mısır'da kalmayı kabul eden İzz, onların kölelikten çıkmaları için köle pazarında satılmalarının gerekli olduğuna dair karardan vazgeçmemiş bunun üzerine Memlûklerin satılması için köle pazarı kurulmuştur. Bu doğrultuda devlet erkânı açık artırma ile yüksek fiyata teker teker satılmış, Sultan el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb kendi özel parası ile onları satın alarak âzat etmiştir. İzz b. Abdüsselâm bu olaydan sonra devlet kademelerinde görev üstlenmelerinin meşrû olduğunu belirtmiş satış akdinden elde edilen paralar ise Müslümanların ihtiyaçlarına sarf edilmiştir.⁶⁵

el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un hayatını kaybetmesi üzerine oğlu Turan Şâh sultan olmuştur. Sultan Turan Şah Haçlılar'a karşı yaptığı mücâdelede Kral IX. Saint Louis'i esir almıştır. Sultan Turan Şah, Kral IX. Saint Louis'in serbest bırakılması karşılığında hem Haçlılar'dan yüklü miktarda vergi almış hem de Haçlılar'dan Dımyat'ı da geri istemiştir. Turan Şah elde ettiği zafer coşkusu içindeyken Bahrî emîrlerinden Baybars el-Bundukdârî ve arkadaşları bir suikast ile Turan Şah'ı

⁶⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 216; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 179; Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 145.

öldürmüştür.⁶⁶ Turan Şah'ın ölümüyle Mısır'da Eyyûbîler yıkılmış akabinde de Memlûkler adıyla bilinen Türk Devleti kurulmuştur.⁶⁷

1. 1. 1. 2. Memlûkler Devleti

Moğol saldırıları ve Haçlı savaşlarının olduğu bir dönemde kurulmuş olan Memlûk Devleti iki devirden oluşmaktadır. Bunlardan biri Bahrî Memlûkleri ikincisi ise Burcî Memlûkleri devridir.⁶⁸ İzz b. Abdüsselâm ömrünün son on iki yılını (648-660/1250-1261) Memlûklülerin hâkimiyeti altında yaşamıştır. Onun Mısır'da yaşadığı dönemde; el-Melikü'l-Muiz İzzettin Aybek et-Türkmânî (648/1250), el-Melikü'l-Mansûr Nûreddîn Ali (655/1257), el -Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz (657/1259), ve el-Melikü'z-Zâhir Rûkneddîn I. Baybars (658/1260) Memlûk hükümdarları olarak görev yapmıştır.⁶⁹

Memlûkler'den el-Melikü'l-Muiz İzzettin Aybek et-Türkmânî'nin ordu kumandanlığına getirilmesi kararlaştırılmış ancak Sultan Necmeddîn Eyyûb'un Türk asıllı eşi Şecerüddür,⁷⁰ tahta çıkarak yönetimi devralmıştır.⁷¹ Böylece Memlûk Devleti'nin ilk kadın sultanı Şecerüddür, Mısır'ın tarihinde tek kadın hükümdar olmuştur. Şecerüddür'ün başa gelmesiyle Taceddîn Bint el-E'azz isteksiz bir şekilde ona biat etmiştir. Ancak İzz b. Abdüsselâm, Şecerüddür'ün sultan olmasına tepki göstermiş ve bu tepkisini şu sözlerle ifade etmiştir: “Allah Müslümanları, başlarına bir kadının gelmesi gibi büyük bir musibetle imtihan etti”.⁷² Bunun üzerine Şecerüddür, Memlûkler'den köle olan el-Melikü'l-Muiz İzzettin Aybek et-Türkmânî (648-

⁶⁶ Algül, Adnan, “İzzüddîn b. Abdüsselâm'ın İslam Hukuk Bilimindeki Yeri ve Önemi”, 10.

⁶⁷ Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhu 'l-eyyûbiyyîn*, 390.

⁶⁸ Aktan, Ali, “Memlûklerde Saltanat Değişikliği Usûlü”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2 (1990): 277-278; bkz: Koprman, Kazım Yaşar “Bahriyye”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2013), 4/ 512.

⁶⁹ Bkz: Yigit, İsmail, “Memlûkler”, *DİA* (Ankara: TDV yay. 2004), 29/90-97.

⁷⁰ İbn İyas, *Bedâiu 'z-zühûr*, C. 1, 286; Bkz: Tomar, Cengiz “Şecerüddür”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2010), 38/404. (Şecerüddür: Mısır Eyyûbî sultanı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un Türk asıllı cariyesidir.)

⁷¹ Süyûtî, *Hüsnü 'l-muhâdara*, C. 2, 36; Sallâbî, *el-Eyyûbiyyun ba'de salâhaddîn*, 314.

⁷² İbn İyas, *Bedâiu 'z-zühûr*, C. 1, 286; Süyûtî, *Hüsnü 'l-muhâdara*, C. 2, 36.

655/1250-1257) ile evlenip saltanattan ferâgat etmiş ve bu evliliğin bir neticesi olarak 1250 yılında yönetimi el-Melikü'l-Muiz İzzettin Aybek et-Türkmânî'ye devretmiştir. Böylece I. Memlûklar dönemi başlamıştır.⁷³

el-Melikü'l-Muiz İzzettin Aybek et-Türkmânî, eşi Şecerüddür tarafından öldürüldükten sonra yerine çocuk yaşlarda olan oğlu el-Melikü'l-Mansur Nureddîn Ali (655-657) devlet yönetiminde söz sahibi olmuştur.⁷⁴ Çocuk sultan devrinde Moğollar Bağdat'ı, işgal etmiş, Şam'a doğru ilerleyip Mısır'ın kapısına kadar dayanmıştır. el-Melikü'l-Mansûr Nureddîn Ali'nin, Moğol'lara karşı koyabilecek güce sahip olamaması sebebiyle azledilerek yerine el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz'un saltanatı ilan edilmiştir.⁷⁵

Sultan olmasının ardından el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz yoğun bir şekilde savaş hazırlıklarına başlamıştır. Orduya savaş techizâtı almak için ahaliden ağır vergiler almaya karar vermiş ve bu konuda fikirlerini almak için kadıları, ulemâları ve halkın ileri gelenlerini toplamıştır. Toplantı sonucunda İzz b. Abdüsselâm'ın fetvası kabul edilmiştir. Öncelikle emir ve bürokratlardan, silahları hariç, sahip oldukları değerli eşyalar toplanıp satılmış ve bedeli beytü'l-mal'e verilerek bu paralarla orduya gerekli silah ve teçhizât alınmıştır. Eğer beytü'l-mal'deki para yetmezse halktan ihtiyaç kadar para toplanmasına karar verilmiştir. İzz b. Abdüsselâm, seksen yaşlarında iken bu savaşa hem kendisi katılmış hem de halkı bu savaşa katılmaya teşvik etmiştir. Aynicâlût mevkiinde İslâm ordusunu tek bir amaç etrafında toplayan el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz, o zamana kadar hiç yenilgi tatmamış olan Moğol ordusunu Aynicâlût mevkiinde mağlup etmiştir.⁷⁶ Böylece el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz, Aynicâlût zaferiyle Memlûkler'in Mısır ve Şam bölgesindeki hâkimiyetlerini güvence altına almış ve Mısır Memlûk devletinin

⁷³ Yûnînî, *Zeylû mir'âti 'z-zamân*, C. 1, 366; bkz: İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, C. 13, 255; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, C: 7, 90-93 İbn İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhârî men zeheb*, C. 7, 503-506; Makrîzî, *el-Hıtat*, C. 3, 385; Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-eyyûbiyyîn*, 390; Arpa, Abdulmuttalip, "İzzüddin b. Abdusselam ve el-İşâre ile'l-îcâz", 93.

⁷⁴ İbn İyas, *Bedâiu'z'-zühûr*, C. 1, 296.

⁷⁵ Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 153.

⁷⁶ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti 'l-kübrâ*, C. 8, 215; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, C. 1, 302; Sallâbî, Ali Muhammed, *el-Eyyûbiyyîn ba'de salâhaddîn*, 380; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 24.

temelleri sağlamlaştırılmıştır. Aynı zamanda Moğolların yenilmeyeceğine dair dünyada yayılan inancı ortadan kaldırmış ve İslâm dünyasını Moğol işgallerinden kurtarmıştır.⁷⁷ Aynicâlût savaşından sonra el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz, Suriye ve Mısır'ın sultanı olmuştur.⁷⁸

1. 1. 2. Sosyal Durum

Miladi XII. ve XIII. yüzyılda Eyyûbîler ve Memlûklerin hüküm sürdüğü dönemde Müslümanların içinde bulunduğu durum, siyasi olduğu kadar sosyal bakımdan da karışıktır. Eyyûbî ve Memlûk sınırları içinde yaşayan toplum etnik kökenleri açısından birbirlerinden farklı Arap, Türkmen, Kürt, Çerkez, Ermeni gibi çeşitli ırklardan oluşurken dinî açıdan da farklı dine mensup Müslüman, Yahudi ve Hristiyan gruplardan oluşmaktadır.⁷⁹ O dönemde yaşayan toplumun sosyal hayatına baktığımızda ilk dikkat çeken hususun toplumdaki sosyal tabakalaşma olduğu görülmektedir. Bu tabakalar, psikolojik ve iktisadi açıdan hem o dönem müellifler hem de sonraki yazarlar tarafından çeşitli tasniflere tâbi tutulmuştur. O dönemde Mısır halkı yedi sınıfa ayrılmaktadır. Bunlar: idarecilerin yanı sıra büyük tüccarlar ve emlak sahipleri, küçük esnaf ve sanatkarlar, çiftçiler ve köylüler, fakir sınıfına giren fakihler/talebeler/askerler, ücretle çalışan sanatkarlar, işçiler, serseriler ve dilenciler şeklindedir.⁸⁰ İdareciler, emirler ve vezirler, iç ve dış siyaseti idare etme, orduyu donatma, sevk ve idâre gibi görevler üstlenmiş,⁸¹ ulemâ sınıfı ise devletin siyasetinde ve kamuoyunun oluşmasında etkin bir rol oynamıştır.⁸² Yukarıda anlatıldığı gibi İzz b. Abdüsselâm da yönetim üzerinde etkisi bulunan âlimlerden olmuştur. Ulemâ sınıfından sonra küçük esnaf, ücretle çalışanlar ve son olarak da dilenci sınıfı gelmektedir. Özellikle küçük çiftçilerin ekonomik durumları çok kötüydü. Bizans

⁷⁷ Bkz: Fatih Güzel-Hülya Karababa Çakır, “Kuruluş Devrinde Bir Memluk Sultanı: Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz”, *Karefad*, C. 7, S. 2, (2019): 253-266.

⁷⁸ Bkz: Koprıman, Kazım Yaşar, “Mısır Memlûkleri”, Makaleler, (Haz: E. Semih Yalçın), (Ankara: Berikan Yayınevi, 2005), 572.

⁷⁹ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm, hayâtühû ve âsâruhû*, 28.

⁸⁰ Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1987), 449.

⁸¹ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 28.

⁸² Şeşen, Ramazan, “Eyyûbîler”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 1995), 12/30.

imparatoru İsaakios, gönderdiği bir mektupta Alman Haçlılarını kendi ülkesinin çiftçilerinin perişanlığına benzetmektedir. Daha sonra Memlûkler devrinde de çiftçi anlamına gelen «fellah» kelimesinin hakaret için kullanıldığı görülmektedir.⁸³

Memlûkler ile Tatarlar dışındaki Şam ve Mısır halkı, ticâret, sanat ve çiftçilikle uğraşmışlardır. Ancak halk çalışırken elde edilen mahsûl Memlûk ve Tatarlardan oluşan idarecilerin eline geçmiştir. İmam Nevevî (ö.676/1278) bu konuda Sultan Baybars'la sert tartışmalar yaparak onu bu durumdan vazgeçirmeye çalışmıştır. Halkın büyük çoğunluğu normal geçimini sağlamaya çalışırken, hükümdar yakınlarının mahsûlü ellerinde tutarak halkı bu yolla sömürdükleri görülmektedir.⁸⁴

Emirlerin refâh içinde yaşamalarına karşın savaşlar ve yöneticilerin koyduğu ağır vergiler sebebiyle halk fakirlikle mücâdele etmiştir. Askerî tabakanın halkı kendilerinden aşağı görmesi, valilerin yaptıkları zulümler, çiftçilerin arazilerine el konulması toplumda yolsuzluk, yağmacılık ve karaborsacılık gibi suçların çoğalmasına ayrıca hurafelerin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Fakirlik artmış, işsizlik çoğalmış ve insanlar aç kalmıştır. Hatta bu öyle durum bir noktaya gelmiş ki insanların etinden bile medet umulur olmuştur. Bununla birlikte halkın bir birlik oluşturamaması idareciler nezdinde sözlerinin etkisiz olmasına yol açmıştır.⁸⁵ Bu dönemde çeşitli zanaat ve ticaret erbabı, loncalar ve şirketler halinde teşkilatlanmış, dokuma, cam eşya, kâğıt ve sabun imalâthaneleri gelişmiştir.⁸⁶

1. 1. 3. İlmî Durum

Hicri altı ve yedinci yüzyılda İslâm beldelerini etkileyen siyasi durum, iç ve dış istilâlar, ilmî hareketleri olumlu ve olumsuz yönden etkilemiştir.⁸⁷ Bu dönemde sultan ve meliklerin medrese, cami ve kütüphaneler inşâ ettirmesi, inşâ ettirdikleri medreselerin masraflarını karşılaması, eğitim faaliyetlerinin daha sağlıklı yürütülebilmesi için vakıflar kurulması meydana gelen olumlu gelişmelerdir. Bu etkinliklerle ilim ve kültür faaliyetleri zirveye ulaşmış ve büyük ilim adamları

⁸³ Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 449-450.

⁸⁴ Arpa, Abdulmuttalip, “İzzüddin b. Abdusselam ve el-İşâre ile'l-îcâz”, s. 99.

⁸⁵ Neccâr Âmir, *et-Turuku's-sûfiyye fî Mısır*, (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1992), 88-92.

⁸⁶ Şeşen, Ramazan, “Eyyûbîler”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 1995), 12/30.

⁸⁷ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 27.

yetiştirilmiştir.⁸⁸ Moğol ve Haçlıların, ele geçirdikleri şehirlerde Müslümanlara âit çok sayıda kitap ve kütüphanelerin yakılması, âlimlere eziyet edilmesi ve bu sebeple birçok sayıda âlimin kendi ülkelerinden başka yerlere göç etmesi gibi sebepler de olumsuz gelişmelerdendir.⁸⁹

1. 3. 1. 1. Medreseler

Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde İslâm coğrafyası eğitim-öğretim kurumlarıyla donatılarak din ve siyaset alanında önemli etkiler bırakan kıymetli ilim adamları yetiştirilmiş, Müslümanların eğitim seviyelerini yükseltmek için pek çok medrese inşâ edilmiştir. Mısır'da yetmişden fazla medresenin varlığından bahsetmektedir.⁹⁰ Dımaşk'ta bulunan medreselerin dağılımı 66 adet Şâfiî,⁹¹ 52 adet Hanefî,⁹² 11 adet Hanbelî⁹³ ve 4 adet de Mâlikî fikhî medresesi,⁹⁴ ayrıca dört mezhep fikhını öğreten medreseler de bulunmaktadır.⁹⁵

Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde medreselerde okutulan ilimlerden en gözde olanı fikhî ilmi olmuştur. Bu sahada birçok âlim yetişmiş olup bunlardan en meşhur olanları şunlardır: Şâfiî fikhında; İzz b. Abdüsselâm, İbn Dakiku'l-İyd ve Takıyyüddîn es-Sübkî, Hanefî fikhında; Osman Ali zeylaî, Babertî, İbnü'l-Hümmam, Hanbelî fikhında; Tûfî, Takıyyüddîn b. Teymiye, Mâlikî fikhında ise Karafî'dir.⁹⁶

Eyyûbîler döneminde sultanların yanı sıra emirler, önemli devlet adamları ve zenginler tarafından Mısır başta olmak üzere Kudüs, Suriye, Hicaz ve Yemen'de birçok medrese

⁸⁸ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 38.

⁸⁹ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 27-28.

⁹⁰ Makrîzî, *el-Mevâiz ve 'l-i'tibâr bi zikri 'l-hıtat ve 'l-âsâr*, 4/199 -266.

⁹¹ Nuaymî, *ed-Dâris fî ahhâri 'l medâris*, C. 1, 96-358.

⁹² Nuaymî, *ed-Dâris fî ahhâri 'l medâris*, C. 1, 362-499.

⁹³ Nuaymî, *ed-Dâris fî ahhâri 'l medâris*, C. 2, 23-94.

⁹⁴ Nuaymî, *ed-Dâris fî ahhâri 'l medâris*, C. 2, 3-22.

⁹⁵ Bkz: Acar, Abdurrahman, (2007). Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu. Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 10.

⁹⁶ Bkz: Yigit, İsmail, "Memlûkler", *DİA* (Ankara: TDV yay. 2004), 29/90-97.

inşâ edilmiştir.⁹⁷ Memlûk sultanları da Eyyûbîlerin yolunu takip ederek medreseler inşâ etme geleneğini devam ettirmiştir. Sultanların yanı sıra emirler ile zenginler, kendilerini Allah’a yaklaştırmak amacıyla eğitim yapan müesseselerin ayakta kalması için, bahçe, han, hamam ve araziler bağışlayarak vakıflar kurmuş, hoca ve öğrencilerin maaşlarını bu vakıf gelirlerinden sağlamışlardır.⁹⁸

a) Şam

Salâhaddîn Eyyûbî’nin yeğeni Azrâ Hanım (ö.593/1196) tarafından yaptırılmış olan Azrâviyye Medresesi, tarafından Hanefî ve Şâfiîler için yaptırılmış olan bir medresedir. Bu medresede ilk müderris İzz b. Abdüsselâm’ın hocası Şâfiî imamı Fahreddin b. Asâkir olduğu rivâyet edilmektedir.⁹⁹ Ebû Şâme’nin naklettiğine göre, dönemin önemli devlet adamlarında biri olan Cemâleddîn İkbâl’in (ö.603/1206) evini ikiye ayırıp birini Şâfiî’medresesi diğerini de Hanefî medresesi olarak tahsis ettiği İkbâliyye Medresesi de o dönemin önemli medreselerindendir.¹⁰⁰ Azîziyye Medresesi ise Dımaşk’ın en büyük medreseleri arasında yer almaktadır. Bu medresede fıkıh ilminin yanında nahiv, felsefe, kelâm ve mantık ilimleri de okutulmuştur. İzz b. Abdüsselâm bu medresede görev yapmıştır.¹⁰¹

b) Mısır

Bakırcılar çarşısı yanında bulunan Kâmilîyye Medresesi¹⁰² Şâfiî ve Mâlikî mezheplerinin eğitimi verilen Fâdıliyye Medresesi ve Menâzilü’l-İzz Medresesi¹⁰³ Kahire’de öne çıkan medreselerdendir.¹⁰⁴

⁹⁷ Bkz: Bozkurt Nebi, “Medrese”, *DİA* (Ankara: TDV yay. 2003), 28/323-327.

⁹⁸ Bkz: Acar, Abdurrahman-M. Mesut Ergin “Halep’te Memlûklü Dönemine Âit Medrese Vakıfları”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, S. 2 (2012): 2-61.

⁹⁹ Nuaymî, *ed-Dâris fî ahhârî’l medâris*, C. 1, 374.

¹⁰⁰ Nuaymî, *ed-Dâris fî ahhârî’l medâris*, C. 1, 283.

¹⁰¹ Ebû Şâme, *ez-Zeyl ‘ale’r-ravzateyn*, 239; Nuaymî, *ed-Dâris*, C. 1, 295.

¹⁰² Makrîzî, *el-Hıtat*, C. 4, 219; Süyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, C. 2, 262.

¹⁰³ Makrîzî, *el-Hıtat*, C. 4, 202.

¹⁰⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, C. 4, 204.

Ayrıca 639 yılında el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb tarafından yaptırılan, dört mezhep fihhına âit derslerin okutulduğu Sâlihiyye Medresesinde İzz Abdüsselâm'ın Şâfiî fihhını öğrettiği medresedir.¹⁰⁵ Süyûtî, bu medrese için “medreselerin tacı” ifadesini kullanmaktadır.¹⁰⁶

1. 1. 3. 2. Camiler

İslâm tarihine baktığımızda Hz. Peygamber döneminden itibaren fethedilen bütün beldelerde Hz. Peygamber (s) model alınarak çeşitli büyüklükte cami ve mescidler inşâ edilmiştir. Tarih boyunca camiler, eğitim-öğretim ve her türlü sosyal faaliyetlerin merkezi olarak karşımıza çıkmakta ve adeta bir medrese görevi görmektedir. Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde zikredilen medreselere ilave olarak camiler de eğitim-öğretim yapan kurumlar arasında yer almıştır.

Eyyûbî ve Memlûkler dönemlerinde Kahire ve Şam şehirleri, her zaman en gözde iki kültür merkezi olmuş, Kahire Emevî Camiî ile Şam Emevî Camiî ve çevresi adeta bir ilim şehri haline dönüşmüştür. Tabakât, ricâl ve biyografi kitaplarında, ed-Dımaşkî ve el-Mısırî nisbeleriyle meşhur olmuş birçok seçkin âlim yetişmiştir.¹⁰⁷ Nitekim Kahire'de bulunan birçok camide tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat gibi çeşitli ilimlerin tahsil edildiği zikredilmiştir.¹⁰⁸

Ayrıca bazı sultanlar ve devlet yetkilileri halkın övgüsünü elde etmek amacıyla camiler, medreseler ve benzeri kurumlar yaptırmış ve halk nezdinde şöhrat sahibi olan âlimlere değer vermişlerdir. Camilerin, vakıfların, hastanelerin ve medreselerin sevk ve idaresi, ilmiye sınıfına mensup kişilere sultan tarafından tayin verilmiştir.¹⁰⁹ el-Melikü'l-Necmeddin Eyyûb da devlet ricâli ve halk nezdinde itibarlı olan İzz b.

¹⁰⁵ Makrîzî, *el-Hıtat*, C. 4, 217; bkz: Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 244; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 2, 263.

¹⁰⁶ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 2, 257.

¹⁰⁷ Bkz: Sait Kavşut, Muhammed, “İzz b. Abdüsselâm ve Ahlâk Anlayışı”, 19.

¹⁰⁸ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 2, 249; bkz: Makrîzî, *el-Hıtat*, C. 4, 38.

¹⁰⁹ Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 312.

Abdüsselâm'a, Amr b. Âs Camiî hatipliği ve Mısır çevresindeki metruk camileri onarıp, faaliyete geçirme vazifesi vermiştir.¹¹⁰

1. 1. 3. 3. Kütüphaneler

Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde medreseler, camiler gibi kütüphaneler de eğitim alanında en önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Bu devirde medreselerin yaygınlaşması ile kütüphane sayısı artmıştır. Eyyûbîler döneminde bazı kütüphaneler Moğollar tarafından (656/1258) yakılıp-yıkılmış, kitaplar yağmalanmış ve yağmalanan bu kitapların bir kısmı satılmış, bir kısmı da ciltleri sökülerek nehirlere atılmıştır.¹¹¹ Şîî-Fatimî devletinin yıkılmasıyla kıymetli yazma eserlerin Eyyûbîlere geçtiğini belirten Makrîzî, Fâtımîler devrinde önemli kültür merkezlerinden biri olan Kahire'de, sadece sarayda muhtelif ilim dallarına âit kıymetli el yazma nüshalar başta olmak üzere toplamda on sekiz bin kitap ihtiva eden kırk adet kütüphane ve altın ve gümüşle süslenmiş iki bin dört yüz Kur'ân-ı Kerim bulunduğunu nakletmektedir.¹¹²

1. 1. 4. Tasavvufî Durum

1. 1. 4. 1. XII ve XIII. Yüzyıl Şam ve Mısır'da Tasavvuf

a) Şam

İzz b. Abdüsselâm'ın Şam'da yaşadığı (577/638) dönemde Müslümanların toplumsal hayatında Ehl-i Sünnet ve Şîa arasında gerçekleşen mezhep kavgaları, Haçlı savaşları, siyasi çatışmalar ve iç çekişmelerin İslâm ümmetini zayıflattığı görülmekle birlikte sûfilerin tüm bu fitnelerden uzak kalarak iyiliği emretme kötülüğü nehyetme görevini yerine getirmeleri insanların tasavvufa karşı ilgisini arttırmış, ortaya çıkan karmaşadan uzaklaşmak isteyen pek çok insan sûfilîğe ve zühd hayatına yönelmiştir. Hayatın darlığından bir kaçış olarak kendilerini Allah'a ibâdete vererek tasavvufa sığınmışlardır.¹¹³

¹¹⁰ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti 'l-kübrâ*, C. 8, 244; Dâvûdî, *Tabakâtü 'l-müfessirîn*, C. 1, 328.

¹¹¹ Dündar Mahmut, "Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 83; bkz: Erünsal, İsmail E., "Kütüphane", *DİA* (Ankara: TDV yay. 2003), 27/11-33.

¹¹² Makrîzî, *el-Hıtat*, C. 2, 290-291.

¹¹³ Riyad Sâlih Ali Haşîş, "Hareketü's- sûfiyye fî bilâdi's-şam hilâle'l-hurûbi'-salibiyye" (Gazze: Câmîatü'l-İslâmî, Külliyyâtü'l-Âdâb, Kısmü't-Târih, 2005), 147.

Ayrıca İzz'in Şam'da bulunduğu o dönemde pek çok deprem meydana gelmiştir. Ebû Şâme'nin aktardığına göre, h. 597 yılında meydana gelen depremde yaklaşık Şam ve çevresinde otuz bin kişi ölmüştür. Bunun yanı sıra yine aynı yıl bölgede veba salgını yaşanmış,¹¹⁴ h. 598/ 600 ve 608 yıllarında da Şam'da çok şiddetli depremler meydana gelmiştir. O dönemde meydana gelen doğal âfetlerde sûfiler daima toplumun yanında yer almış hankâh ve zâviyelerinde insanları barındırmış, yakınlarını kaybeden insanların acılarını yatıştırmış, başa gelen afetlerin Allah'ın varlığı ve gücünün bir sembolü ve insanlar için bir imtihan olduğunu söyleyerek onlara dayanma gücü vermişlerdir.¹¹⁵

Eyyûbîler, Şam'ı kendi topraklarına kattığı zaman şehirde çok sayıda medrese, ribât, zâviye ve hankâh inşâ ettirerek Şam'da tasavvufî hayatı canlandırmıştır. Bu dönemde Şam, tasavvufî faaliyetler açısından en parlak dönemini yaşamıştır. Dinî müesseselere devlet tarafından destek verilmiş, onlara kadro tahsis edilmiş, ribât ve hankâhlar için ödenek ayrılmıştır.¹¹⁶

Ayrıca Salâhaddîn Eyyûbî'nin Mısır'a göç ettikten sonra Şam'da ikamet ettiği evini sûfilere vakfetmesi de devlet yönetiminin onlara verdiği önemi göstermesi açısından önem arz etmektedir.¹¹⁷ Salâhaddîn Eyyûbî tüm bunların yanında sûfilere büyük saygı göstermiş ve onların semâ meclislerine iştirak etmiştir.¹¹⁸

Ayrıca yine bu dönemde sultanlar, sultanların hanımları ve hayır sahibi Müslüman zenginlerin İslâm'ın yayılmasını sağlamak için medreseler, zâviye, ribât ve hankâhlar inşâ ettirmesi, sûfî vakıflarına arazi ve mal bağışında bulunması ve sûfî

¹¹⁴ Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-ravzateyn*, 29.

¹¹⁵ Riyad Sâlih Ali Haşîş, "*Hareketü's- sûfiyye fî bilâdi's-şam hilâle'l-hurûbi'-salibiyye*", 174.

¹¹⁶ Gilbert, Joan E., "Orta Çağ'da Şam'da İslâmî İlimlerin Kurumsallaşması ve İlmin Meslek Haline Gelişi", Çev: Harun Yılmaz, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 37 (2009): 171-193.

¹¹⁷ Nuaymî, *ed-Dâris fî tarihi'l-medâris*, C. 2, 138-143; bkz: İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 9, 146.

¹¹⁸ Riyad Sâlih Ali Haşîş, "*Hareketü's- sûfiyye fî bilâdi's-şam hilâle'l-hurûbi'-salibiyye*", 74.

ziyaretgahlarının ziyarete açılması da Şam'da tasavvufunun gelişmesinde etkili olan sebeplerden olmuştur.¹¹⁹

Doğudan ve batıdan pek çok gezgin âlim ve sûfî Şam'a gelmiş ve Şam'da hadis fıkıh gibi ilimlerin yanında tasavvuf eğitimi almışlardır. Şam'ın yerli âlimlerine ilaveten gezgin âlim ve sûfiler sayesinde şehrin kültürel yapısı değişmiş Şam İslâm dünyasının önemli bir ilim merkezi olmuştur.¹²⁰

Tasavvufun kurumsallaşmasıyla birlikte bir ilim, kültür merkezi olan Şam'da tasavvufî hayat gelişmiş ve burada Sühreverdîye, Ebü'n-Necîb Ziyâüddîn Abdülkâhir el-Bekrî es-Sühreverdî (ö.563/1168),¹²¹ Sa'diyye, Sadeddin el-Cebâvî b. Yûnus el-Hasenî el-Mekkî eş-Şeybânî (ö.575/1180),¹²² Kâdiriyye, Abdülkadir Geylânî'nin çocuklarından Şeyh Ebûbekir Abdülaziz (ö.602/1205) Şam'a gelmesi ile¹²³ Reslâniyye, Reslân b. Ya'kûb Abdurrahman el-Ca'berî ed-Dımaşkî (ö.695/1296),¹²⁴ Ekberiyye, Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240)¹²⁵ gibi sûfî simalar şehre yerleşmiştir.¹²⁶ Muhyiddin İbnü'l-Arabî başta olmak üzere, o dönemde Afifüddin el-

¹¹⁹ Riyad Sâlih Ali Haşîş, A.g.e., 147.

¹²⁰ Bkz: Gilbert, Joan E., "Orta Çağ'da Şam'da İslâmî İlimlerin Kurumsallaşması ve İlmin Meslek Haline Gelişi", Çev: Harun Yılmaz, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 37 (2009): 171-193.

¹²¹ Öngören, Reşat, "Sühreverdî, Ebü'n-Necîb", *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2010), 38/35-36.

¹²² Tek, Abdurrezzak, Sâdîlik ve Sâdiyye Kültürünün Bursa'daki Temsilcileri, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, cilt: XVIII, sayı: 1, s. 225-246.

¹²³ Bkz: Kavak, Abdülcebbar, "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Şam Tasavvuf Düşüncesine Tesir Kanalları ve Meşhur Takipçileri" *Universal Journal of Theology*, C. 1, S. 1 (2016): 51-73.

¹²⁴ Öngören, Reşat, "Tarikat", *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2011), 40/5-105.

¹²⁵ Kılıç, Mahmut Erol, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *DİA* (İstanbul: TDV yay. 1999), 20/493-516.

¹²⁶ Bkz: Kavak, Abdülcebbar, "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Şam Tasavvuf Düşüncesine Tesir Kanalları ve Meşhur Takipçileri" *Universal Journal of Theology*, C. 1, S. 1 (2016): 51-73.

Kûmî et-Tilimsânî (ö.690/1291),¹²⁷ Müeyyidüddîn-i Sâid el-Cendî (ö.691/1292 [?])¹²⁸ ve Saîdüddin el-Fergânî (ö.699/1300)¹²⁹ gibi sûfilerde “vahdet-i vücûd” telakkisi görülmüştür. Bu anlayış Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de zengin ve engin bir terkibe kavuşarak bütün İslâm dünyasını etkilemiştir.¹³⁰

b) Mısır

Tarihte ilk inşâ edilen sûfî medresesi, Salahâddîn Eyyûbî zamanında Mısır'da kurulmuştur. Tasavvufun en parlak devri kabul edilen bu dönemde sûfiler faaliyetlerini hankâhlarda sürdürmüşlerdir. Yine bu dönemde Mısır'da yaşayan sûfî sayısının diğer yüzyıllara göre daha fazla olduğu İslâm dünyasındaki tasavvufî düşüncüyü etkileyen birçok mutasavvıfın buradan çıktığı nakledilmektedir.¹³¹ Söz konusu dönemde yaşayan kerâmet sahibi, himmet erbâbı ve şerîat ile tarîkatı birleştiren meşhur sûfiler şunlardır:

- a) Şeyh Ebû Muhammed Abdurrahim b. Ahmed b. Hacûn el-Kınâî, (ö.592/1196) Mısır'ın en meşhur şeyhlerinden olup kerâmet sahibi, himmet erbâbı, şerîat ile tarîkatı birleştiren âriflerdendir. İlim tahsili için Şam ve Mekke'de kalmış daha sonra ise Kahire'ye giderek ömrünün kalanını Mısır'da geçirmiştir.¹³²
- b) Ebü'l-Hasan es-Sabbâğ, (ö.613/1216) Abdurrahim el-Kınâî'nin öğrencisidir. Hicri 613 yılında Mısır Kına'da vefat etmiştir.¹³³

¹²⁷ Ceyhan, Semih, “Tilimsânî, Afîfüddin”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2012), 41/163-164.

¹²⁸ Uludağ, Süleyman, “Cendî”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 1993), 7/361-362.

¹²⁹ Kılıç, Mahmut Erol, “Fergânî, Saîdüddin”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 1995), 12/375-382.

¹³⁰ Kılıç, Mahmut Erol, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 1999), 20/493-516.

¹³¹ Neccâr, Âmir, *et-Turûku's-sûfiyye fî mısır*, 62.

¹³² Âmir en-Neccâr, *et-Turûku's-sûfiyye fî mısır*, 95.

¹³³ Âmir en-Neccâr, *et-Turûku's-sûfiyye fî mısır*, 95; bkz: Ebü'l-Vefa Taftazânî, Ebü'l-Vefâ, “Mısır'da Sûfî Tarikatların Tarihi Gelişimi ve Günümüzdeki Durumları, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çev: Mustafa Aşkar, 535-540.

c) Yusuf b. Muhammed Ali b. Ahmed el-Haşimî Ebü'l-Haccac el-Megâvirî, (ö.619/1223) Mağribten gelmiştir. Hasan Sabbağ'ın öğrencisidir. Mısır Kına'da vefat etmiştir.¹³⁴

d) Yahya b. Musa Ali b. el-Kınâî, İbnü'l-Hallâvî, (ö.625/1227) hicri 625'te Mısır Kına'da vefat etmiştir.¹³⁵

e) Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdürrahîm el-Uksûrî, (ö.680/1281) Mısır Uksur'da vefat etmiştir.¹³⁶

f) Ebu's-Suûd b. Aşır b. Şaban b. et-Tayyib el-Baziyûnî, (ö.644/1246) Irak'ta doğmuş, Mısır Kahire'de vefat etmiştir.¹³⁷

Tarîkatların teşekkül etmeye başladığı XI ve XII. yüzyılda Abdülkâdir Geylânî (ö.561/1160), Ahmed er-Rıfâî (ö.578/1182), Ahmed Yesevî (ö.562/1161), Ebû Meyden el-Mağribî (ö.594/1198), Necmeddîn-i Kübrâ (ö.618/1221), Bahâeddin Veled (ö.628/1231), Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî (ö.632/1234), İbnü'l-Fârid (ö.632/1235), İbnü'l-Arabî (ö.638/1240), Şeyh Ahmed el-Bedevî (ö.634/1236), Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî (ö.656/1258), Şeyh İbrahim ed-Desûkî (ö.676/1277) ve Ebü'l-Abbas el-Mürsî (ö.686/1287) gibi tarîkat kuran şeyhler ile İzz b. Abdüsselâm çağdaştır.

“Şeyh Ebü'l-Feth el-Vâsıtî, Rıfâiyye tarîkatını yaşadığı bölge olan güney Irak'ta; Şeyh Abdülkâdir Geylânî, Kâdiriyye tarîkatını Irak'ta, Şeyh Ebû Medyen Şuayb b. Hüseyin Medyenîyye tarîkatını Fas'ta, Şeyh Ahmed el-Bedevî, Bedeviyye tarîkatını Fas'ta, Şeyh İbrahim ed-Desûkî, Desûkiyye tarîkatını Mısır'da, Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî ise Şâzeliyye tarîkatını Mısır'da, kurmuştur”.¹³⁸ Ayrıca arap şairlerinin en büyüğü olan sultânü'l-âşîkîn olarak tanınan mutasavvıf-şair İbnü'l-Fârîz,¹³⁹ İslâm dünyasında

¹³⁴ Âmir en-Neccâr, *et-Turuku's-sûfiyye fî mısır*, 95.

¹³⁵ Âmir en-Neccâr, *et-Turuku's-sûfiyye fî mısır*, 95.

¹³⁶ Âmir en-Neccâr, A.g.e., 95.

¹³⁷ Âmir en-Neccâr, A.g.e., 95.

¹³⁸ Bkz: Ebü'l-Vefâ Taftazânî, Ebü'l-Vefâ, “Mısır'da Sûfî Tarîkatların Tarihi Gelişimi ve Günümüzdeki Durumları, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Çev: Mustafa Aşkar, 535-540.

¹³⁹ Uludağ, Süleyman”, İbnü'l-Fârîz “, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2000), 21/21-23.

hürmetle karşılanan, Hz. Peygamber (s) için yazdığı kasidelerle üne kavuşan Kasîde-i Bürde'nin yazarı Busîrî'nin de (ö.695/1296) Mısır'da yaşadığı bilinmektedir.¹⁴⁰

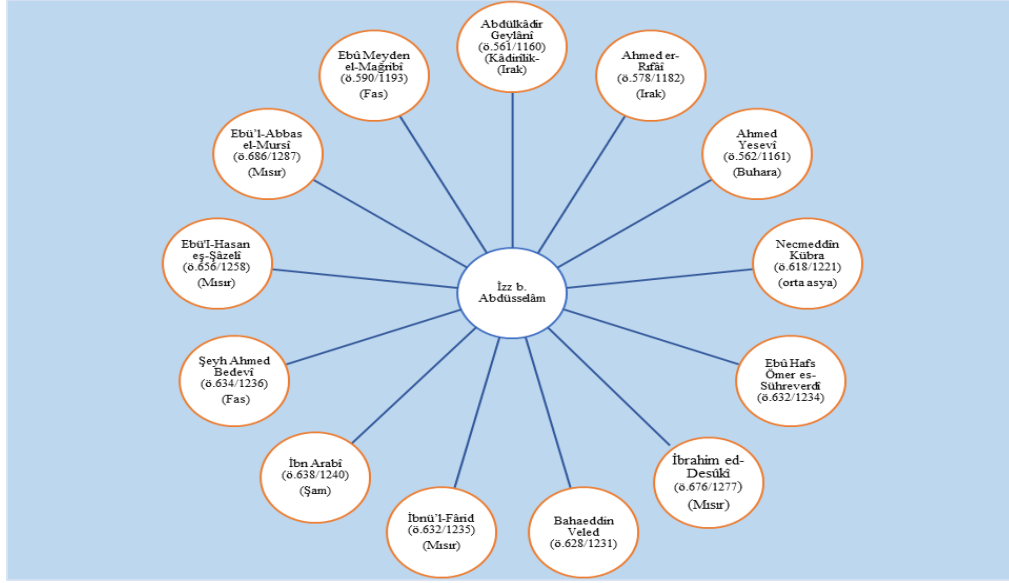
Toplunun irşâdı ve ıslâhı için çalışan sûfilerin topluma etkisi, toplumu yönlendirmedeki başarısı toplumda meydana gelen olaylara kayıtsız kalmayarak halkı birleştirici güç olmuş ve sosyal olaylardan hiç uzak durmamıştır. el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Haçlılar'a karşı koymak için Mısır ve Şam güçleri arasında iş birliği gerçekleştirerek siyasi bir birlik kurmuş, İzz b. Abdüsselâm da bu konuda onu desteklemiştir. O dönemde İzz b. Abdüsselâm ve Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî' hem Müslümanları savaşıma teşvik ederek, cihada çağırmış hem de bizzat kendileri de savaşa iştirak ederek askeri birliklere cesaret vermiş ve böylelikle Haçlılar'ın hezime uğratılmasında önemli bir rol oynamışlardır.¹⁴¹

İzz b. Abdüsselâm, Mısır'da kâdî'l-kudât görevinde iken halkı etkileyen sahtekâr ve şarlatan bir sûfinin Tunus'tan Mısır'a geldiği (Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî) haberini alan İzz, tebdili kıyafetle yanına polisleri de alarak onu kelepçe ile tutuklamaya gitmiştir. Tutuklamaya kararlı bir şekilde kapıdan içeri girerek Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'ye İlmü't-tevhîd'den soru yöneltir. Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî, İzz'in sorusunu cevap vermesi için meclisteki en küçük mürîdine işâret eder. Çocuk soruyu cevaplayınca İzz, bir başka soru sorar ve hepsine de cevap alır. Bunun üzerine İzz, bir kenarda edeple oturarak Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin mârifet ve zevk dolu sözlerini dinler. Ardından “vallahî tövbe ettim beni affet” diyerek ellerini öper. Daha sonra Ebü'l-Hasan “tutuklamak için getirdiğin zincirin nerede” deyince İzz, “vallahî siz beni zincirlediniz” şeklinde cevap verir. Bu hadisenin ardından İzz, Şâzelî'nin sohbetlerine bazen bir bedevî, bazen bir çiftçi, bazen yüzüne peçe takmak sûretiyle kendini gizleyerek Kuşeyrî şerhi sohbetlerine devam ettiği zikredilir.¹⁴²

¹⁴⁰ Kaya, Mahmut, “Bûsîrî” *DİA* (İstanbul: TDV yay. 1992), 6/468-47.

¹⁴¹ Riyad Sâlih Ali Haşîş, “Hareketü's-sûfiyye fî biladîş-şam hilâle'l-hurûbi'-salibiyye”, 88-89.

¹⁴² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 79-80.

Şekil 1.1: İzz b. Abdüsselâm'ın yaşadığı dönemde sûfiler

1. 1. 4. 2. XII ve XIII. Yüzyılda Ribât, Zâviye ve Hankâhlar

a) Ribâtlar

Sözlükte, bağlamak, sağlamlaştırmak, sabretmek, bir işe azimle devam etmek, düşman saldırılarını engellemek için sınır boylarında nöbet tutmak gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴³ Bununla birlikte sınır boylarında güvenliği sağlamak için inşa edilen genellikle askerlerin nöbet tuttıkları yapılarıdır.¹⁴⁴ Sühreverdî, ribât kelimesinin başlangıçta binek hayvanlarının toplandığı yer için kullanıldığını daha sonraları ise bu kelimenin kendini Allah'a itâata ve ibâdete adayan, dünya ile bağını kesen kimseler için kullanıldığını zikreder. Ribâtlarda cihad eden mücâhidlerin hem sınırları gözetlediğini hem de halka duâ ederek beldeleri ve halkı musibetlerden koruma görevi üstlendiklerini ifade etmektedir.¹⁴⁵

¹⁴³ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-arab*, (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1993), C. 7/302.

¹⁴⁴ Sönmez, Selami, "Orta Çağ Türk ve İslâm Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribâtlar) Fonksiyonları", *Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 16 (2007): 295-323; bkz: Yiğit, İsmail, "Ribât", *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2008), 35/76-79.

¹⁴⁵ Sühreverdî, Abdülkâhir b. Abdullah Şihâbüddin, *Avârifü'l-maârif*, thk: Abdülhalîm Mahmud-Tevfik Ali Vehbe, C. 1 (Kahire: Müessesetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 2006), 117-118.

İslâm dünyasında ribâtların farklı farklı görevleri olmuştur. Önceleri sınırlarda kurulan karakol olarak düşünülürken fetih hareketleriyle birlikte askerin toplanma merkezi haline gelmiştir. Daha sonra muhtemel bir savaş durumundan önce İslâm ordusunu haberdar etmek için kullanılırken olası bir düşman saldırısında ise çevredeki halk için bir sığınma yeri kabul edilmiştir.¹⁴⁶

Eyyûbî yönetiminin başa gelmesi ile İslâm coğrafyasında öne çıkan başlıca sûfi kurumları hankâh, ribât ve zâviyeler olmuştur. Eyyûbîler'den itibaren devleti yönetenler birçok ribât, hankâh ve zâviye inşâ etmişler ayrıca bu kurumlara geliri sürekli olan vakıflar bağışlamışlardır.¹⁴⁷ Ribâtlar, Eyyûbîler devrinden itibaren sûfi gruplar için ayrılmış mekânlar olarak tanınarak, konaklama hizmeti de sunmuştur. Zamanla Mısır bölgesindeki hankâhların revaç bulması ile ribâtlar düşüşe geçmiş ve hankâhın bir parçası olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde ayrıca hutbe okunan, boşanan veya yaşlı kadınlara sığınma için kurulan farklı işleve sahip ribâtlar da bulunmaktadır.¹⁴⁸

Mısır bölgesinde kurulan bu ribâtlarda kalan kişilerden birtakım özellikleri bulundurma ve bazı şartları yerine getirme beklentisi ön kabul olarak belirlenmiştir. Sâlih kimselerden olma, halkla muameleyi kesip sadece hakla beraber olma, kazanç getiren işleri terk etme, gece-gündüz Allah'a ibâdet etmeyi alışkanlık haline getirme ile gafletten kaçınma gibi özel durum ve şartlar buralarda kalacak kişilerden istenilmiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Çetinkaya, Bülent, "Orta Çağ İslâm Dünyasında Ribât (VII-XIII. Asırlar Arası)" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 13-15.

¹⁴⁷ Baran, İlhan, "Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 209.

¹⁴⁸ Korkmaz, Hediye Sümeýra, "Mısır'daki İlk Hankâh: Saîdü's-Süedâ" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 12.

¹⁴⁹ Tevfik et-Tavîl, *et-Tasavvuf fî Mısır ibbâne'l-'asri'l-'usmânî*, (Kahire:Mektebetü'l-Adab, 1946), 46.

Bu dönemde Mısır bölgesine baktığımızda Makrîzî'nin verdiği bilgiye göre on iki ribât bulunmaktadır.¹⁵⁰ Şam'da kurulan ribât sayısının ise yirmi bir olduğunu Nuaymî söylemektedir.¹⁵¹

b) Zâviye

Zâviye sözlükte, toplanmak, köşe ve aç gibi anlamlara gelmektedir.¹⁵² Zâviyeler, köy ve kasabalarda yol üzerinde yolcuların konaklama ihtiyaçlarını karşılama amacıyla kurulmuş yapılardır. Zâviyeler kuruluşundan itibaren Tasavvufî eğitim ve öğretimin yapıldığı, zikir ve sohbetlerin icra edildiği mekan görevi görmüşlerdir.¹⁵³ Ribât, hankâh ve zâviye isim farklılıkları olsa da yüklendikleri görev açısından zaman içinde birliktelik göstermiştir.¹⁵⁴

Mısır'da Salahâddîn Eyyûbî döneminde (1175-1193) faaliyet göstermekte olan zâviyeler, Kahire'de "Düveyret'üs-sûfiyye" denilen merkezi bir hankâha (büyük zâviye) bağlıydılar. Buranın başkanlık vazifesini yürüten zât'a "şeyhu'ş-şüyûh" denilirdi.¹⁵⁵

Zâviyelerin kurulması için gerekli olan arazi, o yerin hükümdarı, devlet adamları ya da zenginleri tarafından bağışlanmaktaydı. Zâviyelerin her birine büyük ve zengin vakıflar tahsis edilmiştir. Makrîzî (706/1306), Baybars adını taşıyan zâviyede 400, Siryâkus hankâhında ise 100 kadar dervişin barınmakta olduğunu ve bunların bütün masraflarının zengin vakıflardan karşılandığını rivâyet etmiştir. Zâviyelerin yerine

¹⁵⁰ Makrîzî, *el-Hıtat*, C. 4, 302-307.

¹⁵¹ Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, C. 2, 150- 153.

¹⁵² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 1292.

¹⁵³ Ocak, Ahmet Yaşar, "Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S. 12 (Ankara: Mars Matbaası, 1978), 247-269.

¹⁵⁴ Çetinkaya, Bülent, "Orta Çağ İslâm Dünyasında Ribât (VII-XIII. Asırlar Arası)" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 13-15.

¹⁵⁵ Makrîzî, *el-Hıtat*, C. 4, 282.

hankâh, tekke, dergâh, savma‘a, buk‘a, düveyre, medrese, imâret, ribât ve âsitâne gibi çeşitli tabirler de kullanılmıştır.¹⁵⁶

Bu dönemde Şam‘da kurulan zâviye sayısı yirmi sekiz¹⁵⁷ iken Mısır‘da ise yirmi beş zâviye bulunmaktadır.¹⁵⁸

c) *Hankâh*

Farsça bir kelime olan hankâh bir tarîkatın diğer tekkelerinin kendisine bağlı bulunduğu merkez durumundaki tekke demektir.¹⁵⁹ XI-XII. yüzyıllarda Mısır ve Suriye‘yi dolaşan Arap seyyah Ebü‘l-Hüseyn Muhammed b. Cübeyr (ö.614/1217), zâviye olan bir hankâh‘ın Suriye‘de ribât adıyla adlandırıldığını belirtmiştir.¹⁶⁰ Bu da tasavvufî uygulamalar gerçekleştirilen ribât, zâviye ve hankâhların o dönemlerde farklı isimlerle anıldığını göstermektedir.¹⁶¹

Eyyûbî ve Memlûkler döneminde hankâhlar ibâdet, eğitim ile diğer sûfî ve âlimlerle sosyalleşme merkezi olarak hizmet vermiş ve sûfilerin sohbet için toplandıkları, zikir halkaları oluşturdıkları, belirli bir zaman kaldıkları ayrıca halvete girdikleri mekânlar olma özelliğini göstermişlerdir. Nitekim hankâhlarda, tasavvufî ilimlerin yanı sıra başta tefsir, hadis, akâid, fıkıh ve Arapça gibi çeşitli alanlarda eğitimler verilmiştir. Bu hankâhlar kitap istinsâhının yapıldığı, dinî musikî ve semânın icra edildiği, vakit namazların kılındığı, fakir ve miskinlerin barındığı yerler olarak zikredilmiştir.¹⁶²

Hankâhlarda yolcuların konaklaması için bir misafirhane, cemâatin semâ, namaz ve ibâdet etmesi için ibâdethane, mürşid ve hankâhın idaresi için özel bir oda, salon, tedris

¹⁵⁶ Makrîzî, *el-Hıtat*, C. 4, 285-287.

¹⁵⁷ Nuaymî, *ed-Dâris fî ahhârî‘l medâris*, C. 2, 153-174.

¹⁵⁸ Makrîzî, *el-Hıtat*, C. 4, 307-316.

¹⁵⁹ Bkz: Kubbealtı, “Hankâh” md.

¹⁶⁰ Ocak, Ahmet Yaşar, *Zâviyeler, Vakıflar Dergisi*, Mars Matbaası, S. 12 (1978): 247-269.

¹⁶¹ Muhsin Keyânî, *Hankâhlar Tarihi*, çev: Ali Ertuğrul ve Süleyman Gökbulut, (İstanbul: Büyüyenay 2013), s. 165.

¹⁶² Korkmaz, Hediye Sümeýra, “Mısır‘daki İlk Hankâh: Saîdü’s-Süedâ” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 12.; bkz: Uludağ, Süleyman “Hankâh” *DİA*, (İstanbul: TDV yay. 2016), 16/42-43.

ve kitap okumak için kütüphane, mutfak, azık ambarı, yolcuların istifadesi için hamam, yolcuların binekleri için bir ahır, hankâhın etrafında ziraat için kullanılan toprak ve bahçeler gibi müştemilat bulunurdu.¹⁶³

Salâhaddîn Eyyûbî, zamanından itibaren Mısır ve Şam bölgelerinde kurulan hankâhlar, mezhebî aidiyete göre farklılık göstermektedir. Bu anlamda Şâfiîlere âit hankâhlar en yaygın hankâhlar olup, Hanefî ve Hanbelî mezheplerine âit hankâhlar daha azdır.¹⁶⁴ Şam'da bilinen ilk hankâh ise hicri dört yüz yılında inşâ edilen Düveyriyye'dir.¹⁶⁵ Nuaymî'nin verdiği bilgiye göre Şam'da yirmi sekiz hankâh bulunmaktadır.¹⁶⁶ Bu hankâhlardan Nâsiriyye hankâhı, Salâhaddîn Eyyûbî'nin Mısır'a göç ettikten sonra Şam'da ikamet ettiği evinin hankâh olarak sûfîlere vakfetmesi ile tesis edilmiştir.¹⁶⁷ Mısır bölgesine baktığımızda ise Makrîzî'nin verdiği bilgiye göre yirmi iki hankâh bulunmaktadır. Mısır'da hicri 569 yılında Sâlihiyye Medresesinin hemen yanında inşâ ettirilen ilk hankâh Saîdü's-Süedâ hankâhı'dır. İzz b. Abdüsselâm'ın ders verdiği mekanlardan olan bu hankâhta Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî ile burada görüştükleri zikredilmektedir.¹⁶⁸

1. 1. 4. 3. XII ve XIII. Yüzyılda Şam ve Mısır'da Tarikatlar

Miladi XII-XIII. Yüzyıl, büyük mutasavvıfların yetiştiği bir dönemdir.¹⁶⁹ Bu dönemde Kuzey Afrika'da Ebû Medyen,¹⁷⁰ Mısır'da Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî,¹⁷¹ Bağdat'ta Ömer

¹⁶³ Muhsin Keyânî, *Hankâhlar Tarihi*, 143.

¹⁶⁴ Makrîzî, *el-Hıtat*, C. 4, 167.

¹⁶⁵ Nuaymî, *ed-Dâris fî tarihi'l-medâris*, C. 2, 115.

¹⁶⁶ Nuaymî, *ed-Dâris fî tarihi'l-medâris*, C. 2, 109-148.

¹⁶⁷ Nuaymî, *ed-Dâris fî tarihi'l-medâris*, C. 2, 138-143; bkz: İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 9/146.

¹⁶⁸ İbn Atâullah, *el-İskenderi, Letâifü'l-minen*, thk: Abdülhalîm Mahmud, 77.

¹⁶⁹ Âmir en-Neccâr, *et-Turuku's-sûfiyye fî Mısır*, 74-86.

¹⁷⁰ Akdağ, Eyyup, Ebû Medyen'in (ö.594/1197) Hayatı, Tasavvuf Anlayışı ve İstiğfar Kasidesi, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 43 (2017): 283-324.

¹⁷¹ Güven, Mustafa Salim, "Şâzeliyye", Editör Semih Ceyhan, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, (İstanbul:İsam Yay., 2015), 373.

es-Sühreverdî,¹⁷² Fas'ta Ahmed el-Bedevî,¹⁷³ Bağdat'ta Abdülkâdir Geylânî,¹⁷⁴ Basra'da ise Ahmed er-Rifâî,¹⁷⁵ ortaya çıkarak kendilerine nispet edilen tarîkatlarını kurmuş ve irşat faaliyetlerinde bulunmuşlardır. İzz b. Abdüsselâm ile etkileşimleri de göz önünde bulundurularak Şam ve Mısır bölgesinde kitleleri etkileyen bazı tarîkatlar kronolojik olarak şu şekilde tespit edilmiştir:

a) Kâdiriyye

Kâdirilik, İslâm'ın en önemli ilim ve irfân merkezlerinden olan Bağdat'ta ortaya çıkmıştır.¹⁷⁶ Abdülkâdir Geylânî'nin soyu, babası tarafından Hz. Hasan, annesi tarafından Hz. Hüseyin'e kadar ulaştığı Kâdirî kaynaklarında belirtilmiştir. Çocukları, vefatından sonra Geylânî'nin tasavvufî ve dinî anlayışını İslâm coğrafyasına yaymışlardır. Abdülkâdir Geylânî'nin tarîkatının yayılmasında çocukları ve torunlarının etkisi büyüktür. Çocuklarından Şeyh Ebûbekir Abdülaziz (ö.602/1205), Şam bölgesine gelmiş ve Haçlılar'la yapılan cihada katılmıştır. Kâdiriyye tarîkatının halîfesi olması münasebetiyle Şam'da ikamet etmesi, Abdülkadir Geylânî ve tarîkatının oradaki sûfî eşraf tarafından tanınması açısından önem arz etmektedir.¹⁷⁷ Daha sonra Geylânî'nin torunlarından Muhyiddin Abdullah b. Muhyiddin, Mısır'da,

¹⁷² Cebecioğlu, Ethem, Klâsiklerimiz/XI: *Avârifü'l-maârif* Ebû Hafs Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî (539/1144-632/1234), *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, C. 5, S. 12 (2004): 239-264.

¹⁷³ Çakır Baş, Derya, "Bedeviyye", Editör Semih Ceyhan, *Türkiye'de Tarîkatlar: Tarih ve Kültür*, (İstanbul:İsam Yay., 2015), 547-608.

¹⁷⁴ Gürer, Dilaver, *Abdülkâdir Geylânî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, (İstanbul: İnsan Yayınları 1999), 329-379.

¹⁷⁵ Çakır, Abdullah, "Rifâiyye'nin Pîri Seyyid Ahmed er-Rifâî, Şeyh Sadeddîn Sırrî er-Rifâî" *Armağan Kitabı (Vefâtının 80. Sene-i Devriyesi Anısına)*, 2018, s. 21-48.

¹⁷⁶ Âmir en-Neccâr, *et-Turuku's-sûfiyye fî Mısır*, s. 74-86; bkz: Azamat, Nihat, "Kâdiriyye" *DİA*, İstanbul 2004, 24/131-136; Dilaver Gürer, *Abdülkâdir Geylânî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 1999, s. 329-379.

¹⁷⁷ Gilbert, Joan E., "Orta Çağ'da Şam'da İslâmî İlimlerin Kurumsallaşması ve İlimin Meslek Haline Gelişi", Çev: Harun Yılmaz, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 37(2009): 171-193.

Abdülkâdir ise Halep, Şam ve Hama'da faaliyet göstermişlerdir.¹⁷⁸ Mısır'da iki önemli şubesi bulunmaktadır: Kâdiriyye-i Kâsımiyye, Kâsım b. Muhammed Kebir'e nispet edilen tarîkat halen günümüzde Mısır'da aktif bir tarîkattır. Kâdiriyye-i Fâridîyye,¹⁷⁹ Geylânî'nin Mısır'ın Kahire'ye yerleşmiş olan torunu Muhammed el-Fâridî'ye nisbet edilen Fâridîyye de halen günümüzde aktif rol oynayan tarîkatlardan biridir.¹⁸⁰ Abdülkâdir-i Geylânî; Hâris el-Muhâsibî, Kuşeyrî ve İmam-ı Gazzâlî gibi Ehl-i Sünnet tasavvufî anlayışın yerleşmesinde ve ilerlemesinde önemli rol üstlenmiş tasavvuf büyüklerindendir.¹⁸¹

b) Rifâiyye

Rifâiyye tarîkatın kurucusu Ahmed er-Rifâî'nin (ö.578/1182) tam adı Seyyid Ahmed b. Alî el-Mekkî b. Yahyâ'dır. İlk şeyhi dayısı olan Mansûr el-Batâihî'dir. Daha sonra Şeyh Ali Ebû'l-Fazl el-Vâsıtî'den icâzet alarak hırka giymiştir.¹⁸²

Rifâiyyenin pek çok şube ve kolları bulunmaktadır. Bu kolların en yaygın olanlarından biri Sayyâdiyye koludur. Bu kol Ahmed er-Rifâî'nin torunu olan İzzeddin Ahmed es-Sayyâd (ö.670/1271) tarafından kurulmuş olup Şam, Mısır Hicaz ve Yemen'de birçok halife yetiştirmiştir. Ahmed es-Sayyâd'ın kaleme aldığı *Meârifü'l-Muhammediye* adlı eser Ahmed er-Rifâî hakkında yazılmış en eski eserdir. Şâfiî mezhebi fakihi olan Rifâî, 578/1182 yılında vefat etmiştir.¹⁸³

c) Medyeniyye

¹⁷⁸ Şattanûfî, *Behcetü'l-esrâr*, thk: Cemâleddin Falih Geylânî, 2. Baskı, (Tunus:el-münazzametü'l-garbiyyetü li't-terbiyyeti ve's-sekafeti ve'l-ulûmî, 2013), 153.

¹⁷⁹ Ebû'l-Vefa Taftazânî, Ebû'l-Vefâ, "Mısır'da Sûfî Tarîkatların Tarihi Gelişimi ve Günümüzdeki Durumları, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Çev: Mustafa Aşkar, C. 35 (1996): 535-552.

¹⁸⁰ Azamat, Nihat, "Kâdiriyye" *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2014), 4/131-136.

¹⁸¹ Gürer, Dilaver, "Fethu'r-Rabbanî ve'l-Feyzu'r-Rahmânî", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, C. 3, S. 8 (2002), 161-172.

¹⁸² Âmir en-Neccâr, *et-Turuku's-sûfiyye fî mısır*, 63-64.

¹⁸³ Âmir en-Neccâr, *et-Turuku's-sûfiyye fî mısır*, 63;bkz: Tahralı, Mustafa, Rifâiyye, Editör Semih Ceyhan, *Türkiye'de Tarîkatlar: Tarih ve Kültür*, (İstanbul:İsam Yay., 2015), 306.

Ebû Medyen Şuayb b. Hüseyin (ö.594/1198) yılında Endülüs'ün İşbîliyye'nin bir köyü olan Kutanyâna'da doğmuştur. Künyesi Ebû Medyen'dir. Tasavvufta ilk eğitimini Hirzihim'de tamamlamış ve ondan tasavvuf hırkasını giymiştir.¹⁸⁴ Ebû Medyen Hirzihim'den (559/1163) Hâris el-Muhâsibî'nin *er-Riâye* adlı eseriyle, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'sini ve İmam Gazzâlî'nin *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn* adlı eserleri okumuştur.¹⁸⁵

Ebû Medyen, Mısır ve çevresinde tasavvuf hareketinin yaygınlık kazanmasında öncülük eden en önemli şahsiyetlerdendir. Doğunun şeyhi olarak adlandırılan Medyen Muhyiddîn İbnü'l-Arabî başta olmak üzere birçok mutasavvıfın dünyasına etki ederek, derin izler bırakmıştır.¹⁸⁶

e) Şâzeliyye

Şâzeliyye tarîkatın kurucusu olan Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî hicri 593 (m.1196) yılında Tunus şehrinin yakınlarında Şâzile denilen yerde doğmuştur. Tam adı Ebû'l-Hasan Nûruddîn Alî b. Abdillâh b. Abdilcebbâr eş-Şâzelî'dir.¹⁸⁷ Devrin en gözde kültür merkezlerinden biri olan Mısır'a göç etmiş ve orada Abdüsselâm b. Meşîş'den (ö.625/1228) tasavvuf eğitimi alarak ona intisap etmiştir. Ebû Medyen Şuayb'ın talebesi Ali b. Hirzihim'in fikirlerini benimseyen Şâzelî, tarîkatının akîdesini yaymak için Tunus'a geçmesine rağmen yapılan baskılar sebebiyle İskenderiye şehrine sığınmak zorunda kalmıştır.¹⁸⁸ Mısır'da şöhret sahibi olan Şâzelî'nin sohbetine, İzz b. Abdüsselâm (ö.660/1262), Takıyyüddin b. Dakîkü'l-Îyd (ö.702/1302), Zeki b. Abdülazîm Münzirî (ö.656/1258), İbnü'l-Hâcîb (ö.656/1257), İbnü's-Salâh (ö.643/1245) ve İbnü'l-Arabî'nin öğrencisi Yâsin gibi bir çok âlim geliyordu dönemin âlimleri toplanmıştır.¹⁸⁹ Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî'nin meclisinde İzz b. Abdüsselâm ile

¹⁸⁴ Âmir en-Neccâr, *et-Turuku's-sûfiyye fî mısır*, 82.

¹⁸⁵ Akdağ, Eyyup, "Ebû Medyen'in (ö.594/1197) Hayatı, Tasavvuf Anlayışı ve İstiğfar Kasidesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 43 (2017), 283-324.

¹⁸⁶ Özköse, Kadir, "Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî'nin tasavvufî düşüncesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 2 (2007), 161-196.

¹⁸⁷ Âmir en-Neccâr, *et-Turuku's-sûfiyye fî mısır*, s. 124.

¹⁸⁸ Bkz: Özel, Ahmet Murat, "Şâzelî" *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2013), 38/ 385-387.

¹⁸⁹ Medenî, Muhammed Zafir, *el-Envâru'l-kudsiyye fî tenzîhi turuki'l-kavmi'l-aliyye*, 54.

karşılıklı fıkıh müzâkereleri yapmıştır.¹⁹⁰ Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî, Mekke'ye yaptığı bir hac yolculuğu sırasında 656-1258 yılında Mısır'da vefat etmiş, kabrinin üstü bir kubbe ile kapatılarak türbe haline getirilmiştir.¹⁹¹

Bu tarîkat Mısır'da bilinen en büyük tarîkatlardan olup şubeleri şunlardır: Kâsımiyye, Medâniyye, Hundûşiyye, Kavûkciyye, Affiyye, Affiyye-i Hâşimiyye, Cevheriyye, Vefâiyye, Azmiyye, Hamîdiyye, Muhammediyye, Fevziyye, Hâşimiyye-i Medeniyye, Hasâfiyye, Fâsiyye, Kettâniyye.¹⁹²

Şâzelîyye tarîkatında seyr-ü sülûkün dört temel esası şöyle sıralanır:

1. Tövbe (kişinin gûnahtan temizlenmesi),
2. İstikamet, (mürîdin emrolunduğu gibi dosdoğru olması),
3. Tehzib (ahlâkın süslenmesi, kalbin saflaştırılması),
4. Takrib (sülûkün nihâi gayesi, Allah'a yaklaşmak)¹⁹³

Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî ve tarîkatı hakkında verilen bu bilgiler ışığında İzz b. Abdüsselâm'la olan münasebeti tezin ilerleyen bölümlerinde anlatılacaktır.

f) Bedeviyye

Ahmed el-Bedevî, (596/1200) tarihinde Fas'ta doğmuştur.¹⁹⁴ Tam adı Ebü'l-Fityân Ahmed bin Ahmed bin İbrahim el-Fâsî et-Tantâvî el-Bedevî'dir. Önceleri Sütûhiyye¹⁹⁵ diye anılan sonraları ise yüzünü örtmesi sebebiyle Bedevîyye olarak anılan el-Bedevî, mağrib tasavvufunun en önemli sûfîlerinden olup Bedevîyye tarîkatının kurucusudur. Şeyh Bedreddin Hasan Maribî'ye intisab ettikten sonra hayatını Tanta'da sürdürmüştür. Kur'ân-ı hıfzeden bedevî, fıkıh tahsil ederek Şâfî

¹⁹⁰ Makrîzî, *el-Hıtat*, C. 2, 228.

¹⁹¹ Âmir en-Neccâr, *et-Turuku's-sûfiyye fî mısır*, s. 129.

¹⁹² Âmir en-Neccâr, *et-Turuku's-sûfiyye fî mısır*, s. 146.

¹⁹³ Güven, Mustafa Sâlim, "Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî ve Şâzelîyye", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999), 366-368.

¹⁹⁴ Şa'rânî, *Levâkihu'l-envâr fî tabakâtü'l-ahyâr(et-Tabakâtü'l-kübrâ)*, C. 1, 155.

¹⁹⁵ İbnü'l-Mülakkîn, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî, *Tabakâtü'l-evliyâ*, thk: Nûreddin Şerîbe, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1994), 422.

fıkında derinleşmiştir. Bedevî'nin özellikle Mısır ve Kuzey Afrika'nın tasavvufi yaşantısında büyük tesiri vardır. Mısır'da irşâd faaliyetleri yürütmüş olan Bedeviyye tarikatının Mısır'da birçok şubeleri bulunmaktadır. Aktab-ı Erbaa diye isimlendirilen "dört kutup"tan (Abdülkâdir Geylânî, Ahmed er-Rıfâî, Ahmed el-Bedevî, İbrahim ed-Desûkî) biridir. Ahmed el-Bedevî'nin müritlerini teveccüh ve nazar ile terbiye ettiği rivâyet edilmiş olup onun en dikkat çekici yönü ise güneşe saatlerce bakarak riyâzet yapabilmesidir. Mısır'ın Tanta bölgesinde yaşamış 675/1276 yılında vefat etmiştir.¹⁹⁶

g) Desûkiyye

Burhânüddin İbrahim b. Ebü'l-Mecd Abdülazîz ed-Desûkî (ö.676/1277) Mısır'da Desûk kasabasında doğmuştur.¹⁹⁷ Miladi XIII. asırda yaşayan Desûkiyye tarikatı İslâm tasavvuf tarihinde Mısır'da ortaya çıkan ilk tarikatlar arasında yer alır. İbrahim ed-Desûkî Kur'ân-ı hıfzettikten sonra Şâfiî fıkını öğrenmiş,¹⁹⁸ Rifâiyye, Sühreverdiyye ve Şâzelîyye tarikatlarından ders almıştır. Ebû Medyen el-Mağribî'ye de intisabı bulunan Desûkî mutasavvıflar tarafından dört büyük kutuptan biri olarak kabul edilmektedir.¹⁹⁹

Kendisine “ebü'l-ayneyn” lakabı verilen Desûkî, fıkıhla tasavvufu, zâhiri ilimlerle bâtinî ilimleri tasnif etmiştir. Tasavvuf tarihi araştırmacılarından Âmir en-Neccâr, *et-Turûku's-sûfiyye* adlı eserinde “ebü'l-ayneyn” diye anılan Desûkî hakkında Allah'ın gayb ilmini, enbiyâyı ve melekleri görme ilmini bahsettiğine dikkat çekerek "ene'l-hak" diyen Hallâc-ı Mansûr'un (ö.309/922) gördüklerinden daha fazlasını gördüğünü ve kendisine bu kerâmeti dolayısıyla “aynû'l-hak” lakabının da verildiğini zikreder.²⁰⁰

Bu tarikatlar Mısır'da faaliyet gösterdiği tespit edilen on tarikat kolu olup bunlardan Şâzelîyye tarikatının İzz ile doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Aynı zamanda Mısır bölgesinin tasavvufî durumuna ışık tutması adına bölgede varlığını devam ettiren diğer tarikatlar da inceleme konusu yapılmıştır.

¹⁹⁶ Âmir en-Neccâr, *et-Turûku's-sûfiyye fî mısır*, 119-120.

¹⁹⁷ Âmir en-Neccâr, *et-Turûku's-sûfiyye fî mısır*, 155.

¹⁹⁸ Âmir en-Neccâr, *et-Turûku's-sûfiyye fî mısır*, 157.

¹⁹⁹ Bkz: Demirci, Mehmet, “Desûkî”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 1994), 9/212.

²⁰⁰ Âmir en-Neccâr, *et-Turûku's-sûfiyye fî mısır*, 153.

1. 2. İzz B. Abdüsselâm'ın Hayatı

1. 2. 1. İsmi, Künyesi, Lakapları, Doğumu ve Gençliği

İzz b. Abdüsselâm'ın tam adı Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Ebi'l-Kâsım b. Hasan b. Muhammed b. Mühezzeb es-Sülemî ed-Dımaşkî (ö.660/1262) şeklindedir.²⁰¹ Künyesi, Ebû Muhammed'dir. Çağının âlimleri arasında "İzz" ismiyle meşhur olan İzz b. Abdüsselâm'ın es-Sülemî,²⁰² ed-Dımaşkî,²⁰³ el-Mağribî,²⁰⁴ el-Mısırî,²⁰⁵ eş-Şâfiî²⁰⁶ gibi birçok ünvanı tabakât kitaplarında zikredilmektedir. Bunlardan es-Sülemî, şöhretli bir Arap kabilesine mensup olduğu için, ed-Dımaşkî, Şam'da doğup orada yetiştiği için, el-Mağribî, aslen Fas'lı olduğu için el-Mısırî,²⁰⁷ Mısır'a göçüp yerleştiği ve orada vefat ettiği için, eş-Şâfiî nisbesi ise Şâfiî mezhebine mensup olup bu mezhepte müctehit mertebesine ulaştığı için verilmiştir. Ayrıca dinin şeref ve izzeti manasına gelen İzzüddîn lakabı,²⁰⁸ bütün hayatı boyunca dinin emir ve yasaklarının yerine getirilmesinde verdiği mücadeleden dolayı verilmiştir. Âlimlerin Sultanı" manasına gelen sultânü'l-ulemâ²⁰⁹ lakabı, dinî ilimlerde otorite olması hasebiyle verilirken meliklerin satıcısı manasına gelen bâiu'l-mülûk lakabı²¹⁰ ise İzz b.

²⁰¹ Sübkî, *Tabâktü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 209 ; Ayrıca bkz: İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 13, 273; Yafiî, *Mir'âtü'l-cenân*, C. 4, 116; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 314; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 1, 350.

²⁰² Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 1, 350; İsnevî, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C. 2, 84.

²⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 13, 273; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 315.

²⁰⁴ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 315; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, s. 40.

²⁰⁵ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahabîri men zeheb*, C. 7, 522.

²⁰⁶ İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, C. 7, 208; Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, C. 3, 299.

²⁰⁷ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 47; Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 11.

²⁰⁸ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 40.

²⁰⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 209; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 314.

²¹⁰ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 216-217; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 182.(Melik Salih Necmeddin Eyyûb, beytûlmal hazinesinden ordu için Kıpçak memlûkleri satın almış, bu memlûklerin zaman içerisinde toplumda yöneticilik yapmaya başladığını farkeden İzz, beytûlmal'a ait köle konumunda olan memlûklerin toplumda yöneticilik yapmalarının,

Abdüsselâm'ın Baş Kadı sıfatıyla devlet erkânını açık artırmayla pazarda satması sebebiyle verilmiştir. İzz b. Abdüsselâm hakkında bilgi veren kaynak kitapların rivâyetine göre; İzz b. Abdüsselâm, Suriye'nin Dımaşk şehrinde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi, tabakât kitaplarında 577/1181 ve 578/1182 olmak üzere iki farklı tarih şeklinde kaydedilmiştir. Sübkî'nin *Tabakât*'ında "83 yıl yaşadı"²¹¹ ibaresi esas alınacak olursa doğum tarihinin 577/1181 olması daha muhtemeldir.²¹² Ailesi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır. Gençlik dönemi ile ilgili olarak Sübkî'nin verdiği tek bir rivâyet vardır. Onun verdiği bilgiye göre İzz b. Abdüsselâm'ın ilim öğrenmeye başlaması şu şekildedir: "Şeyh İzz b. Abdüsselâm fakir bir ailede doğmuş, şartlar onu küçük yaştan itibaren ilim talebinden ziyade rızık talebiyle meşgul olmaya zorlamıştır. Sonrasında ise o, bütünüyle kendisini ilim öğrenmeye vermiştir. Bununla birlikte yoksul öğrencilerin barındığı Kelâse denilen yerde kalmaktadır".²¹³ Soğuk bir kış gecesi rüyalanır ve Kelâse'nin havuzunda yıkanır. Yatağına geri dönüp uyuduğunda ikinci kez rüyalanmış ve caminin kapıları kapalı olduğundan dışarı çıkması mümkün olmadığı için tekrar Kelâse'nin havuzuna girmek zorunda kalmıştır. Şeyh, şiddetli soğuktan baygınlık geçirdiği esnada şöyle bir şey işitmiştir:

- Ey Abdüsselâm! İlim mi yoksa amel mi tercih edersin?

- İlmi tercih ederim; çünkü o, ameleye ulaştırır, diye cevap veren şeyh, sabah olduğunda Ebû İshak eş-Şîrâzi'nin "*Tenbih*" adlı eserini okuyarak ilim tahsiline başlamış ve kısa sürede zamanının en âlim ve en âbidlerinden biri olmuştur".²¹⁴

toplum adına tasarrufta bulunmalarının şer'i hükümler açısından caiz olmadığını pazarda satılarak azad edilmeleri gerektiğine hükmetmiştir).

²¹¹ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti 'l-kübrâ*, C. 8, 246.

²¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 13, 273; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 7, 522; Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti 'l-kübrâ*, C. 8, 209; Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, C. 3, 299; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, C. 13, 318; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, C. 5, 208.

²¹³ Kelâse, Şam'da Emevîyye Camiî'nin kuzey kapısının yakınında bulunan bir zâviyenin adıdır.; bkz: Zühâylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 46.

²¹⁴ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti 'l-kübrâ*, C. 8, 212-213; Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 35; Dâvûdî, *Tabakâtü 'l-müfessirîn*, C. 1, 321.

Yâfiî, İzz b. Abdüsselâm'ın donmuş olan buzu kırarak guslettikten sonra “Bu amelin karşılığında sana mutlaka dünyâ ve âhiret izzetini vereceğim” şeklinde bir nida işittiğini söylemiştir”.²¹⁵

1. 2. 2. Görevleri

İzz b. Abdüsselâm, yaşadığı dönemin en önemli iki ilim merkezi olan Kahire ve Şam'da farklı vazifelerde bulunmuştur. Şam ve Kahire'de hatiplik, müderrislik, müftülük ve kâdî'l-kudâtık gibi ifa ettiği çeşitli görevlerden bazıları şunlardır:

1. 2. 2. 1. Müderrisliği

a) Azîziyye Medresesi Müderrisliği

İzz b. Abdüsselâm'ın Şam'da müderrislik yaptığı ilk medresedir. Seyfeddîn el-Âmidî tarafından yönetilen bu medrese, Şam'ın en önemli medreselerindendir. Azîziyye Medresesi'nde hocası Amidî ile görev yapan İzz b. Abdüsselâm, hocası vefat ettikten sonra 635 senesine kadar 4 yıl bu medresede görevine devam etmiştir.²¹⁶

b) Gazzâliyye Medresesi Müderrisliği

Şam'da bulunan ve dönemin en meşhur âlimlerinin eğitim verdiği medreselerden biridir. İmam Gazzâlî'nin ders verdiği medrese olması hasebiyle bu şekilde isimlendirilmiştir. İzz b. Abdüsselâm, bu medresede müderrisliğe, Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil tarafından hicri 635 yılında atanmıştır. İzz'in ilmî gücü, güzel konuşması ve şiirler söylemesi sebebiyle insanlar tarafından yoğun ilgi ve alaka gösterilmiş ayrıca İslâm dünyasının birçok yerinden kendisinden ilim tahsil etmek için öğrenciler gelmiştir.²¹⁷

c) Şibliyye Medresesi Müderrisliği

Şam'ın dışında Kâsiyûn Dağı'nın eteklerinde bulunan ve daha çok Hanbelî Mezhebine mensup kimselerin toplandığı ve dönemin âlimlerinin eğitim verdiği medreselerden

²¹⁵ Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, C. 4, 120.

²¹⁶ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 54; Sallâbî, Ali Muhammed, *Sultânü'l-ulemâ*, 57; Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, C. 2, 150- 153.

²¹⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 210; Sallâbî, *el-Eyyûbiyyûn ba'de salâhaddîn*, 368; Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdisselâm*, 39.

biridir. İzz b. Abdüsselâm'ın bu medresede ne kadar bulunduğu ve hangi görevleri ifa ettiği bilinmemekle birlikte eğitim verdiği kaynaklarda belirtilmektedir.²¹⁸

d) Sâlihiyye Medresesi Müderrisliği

İzz b. Abdüsselâm, Mısır'a göç ettikten sonra el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb (ö.646/1248) tarafından dört mezhep fıkhının okutulduğu Sâlihiyye Medresesi müderrisliğine (h. 639) atanmıştır. Şâfiî mezhebinde otorite kabul edilen İzz b. Abdüsselâm, vefatına kadar bu medresede ders vermeyi sürdürmüş ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir.²¹⁹ Süyûtî ve İbnü'l-İmâd, Mısır'da tefsir dersinin ilk defa bu medresede İzz b. Abdüsselâm tarafından okutulduğunu nakletmektedir.²²⁰

1. 2. 2. 2. Hatipliği

Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde hatiplik, resmî bir görev olarak görülmüşür. Hatiplere halkın haklarını koruyan bir elçi gözüyle bakılmıştır. Özellikle büyük ve merkezi camilerin hatipliği önemsenmiş, bu camilere hatip atama işleri ancak sultan veya saltanat vekili tarafından yapılmıştır. İzz b. Abdüsselâm, Mısır ve Şam'da bulunan bu meşhur ve büyük camilerde hatiplik görevini üstlenmiştir. İzz b. Abdüsselâm'ın öğrencilerinden olan Ebû Şâme (ö.665/1267), hocasının insanlar arasında hatipliğe en layık olan kişi olduğunu söylemiştir.²²¹

a) Şam-Emeviyye Camî Hatipliği

Eyyûbî hükümdarı el-Melikü's-Sâlih İmadü'd-dîn İsmail (ö.644/1246) tarafından getirildiği bu görevde yaklaşık bir sene kalan İzz, hatiplerin yapmış olduğu birçok bidatı kaldırmıştır. Minbere kılıç vurma, duâ ve hutbeleri kâfiyeli bir şekilde okuma, hutbelerde sultanlara methiyede bulunma, Regaip ve Berat kandillerinde kılınan namazları sünnet olarak kabul etme gibi o devirde âdet veya örf haline gelen bidatlara karşı çıkmıştır. İzz b. Abdüsselâm, el-Melikü's-Sâlih İsmail'in (ö.644/1246)

²¹⁸ Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 38-39; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 81; Sallâbî, Ali Muhammed, *Sultânü'l-ulemâ*, 57.

²¹⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 210; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 312; İsnvî, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C. 2, 58; Sallâbî, *el-Eyyûbiyyûn ba'de Salâhaddîn*, 368.

²²⁰ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 315; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 7, 524.

²²¹ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 210.

Haçlılar'a Safed ve Şekîf beldelerini vermesini eleştirmiş; tepkisini hutbede sultanın adını anmayarak ortaya koymuştur. el-Melikü's-Sâlih İmadü'd-dîn İsmail'in Haçlılar'la antlaşma yapması ve onlardan yardım istemesi hem ulemâ hem de halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Müslümanlar için stratejik öneme sahip olan bazı kalelerin Haçlılar'a bırakılması (Saydâ, Şekîf, Safed)²²² ayrıca Haçlılar'ın silah satışı için Şam'a girmelerine ruhsat verilmesi²²³ gibi yanlış gördüğü uygulamaları da hapse atılmayı göze alarak tenkit etmiş ve hutbelerde bu işi yapanları isim vererek eleştirmiştir. Hemen akabinde Haçlılara silah satmak haramdır, diye fetva yayınlamıştır. İzz, vermiş olduğu bu fetvaları korkusuzca Şam'ın çeşitli yerlerinde yüksek bir sesle halka duyurmuş, hutbelerinde Melik'e yapılan duâları terk etmiş, bunun neticesinde Şam Emevî Camiî hatipliğinden azledilerek (638/1238) hapse atılmıştır. Yaklaşık bir yıl hapiste kalan İzz, çıktıktan sonra Şam'dan ayrılmış ve Mısır'a göç etmiştir.²²⁴

b) Amr b. el-As Camiî Hatipliği

İzz b. Abdüsselâm, Mısır'a hicret ettiği vakitlerde el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb, kendisine saygı göstererek misafir etmiş ve onu hicri 639 yılında Mısır'ın en büyük camilerinden kabul edilen Amr b. el-As Camiî'ne hatip olarak atamıştır.²²⁵

1. 2. 2. 3. Müftülüğü

İzz b. Abdüsselâm'ın görevlerinden biri de müftülük görevidir. O dönemde resmî bir vazife olarak görülmeyen müftülük, ilim ehli ve takvâsıyla ön plana çıkmış din âlimlerinin görev olarak ifa ettiği dinî bir vazifedir.²²⁶ Müftü'l-enâm ismiyle meşhur olan İzz b. Abdüsselâm'ın yalnızca dinî yükümlülük şuuruyla fetva vermesi sebebiyle uzak bölgelerden pek çok insan sadece ona fetva sormak için gelmiştir. İzz, Şam

²²² Yûnînî, *Zeylû mir'âti'z-zamân*, C. 2, 172; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, C. 18, 319; Vûheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 59.

²²³ Yûnînî, *Zeylû mir'âti'z-zamân*, C. 2, 173; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, thk: İhsan Abbas, Dâru Sadr, Beyrut, ts, C. 2, 351; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, C. 18, 319.

²²⁴ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 210; Yafiî, *Mir'âtü'l-cenân*, C. 47118-119; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C. 2, 110; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 87.

²²⁵ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 39; Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 44.

²²⁶ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 74.

müftülüğüne görevinden el-Melikü'l-Mûsâ Eşref'in kendisini azletmesine kadar devam etmiş ve bu görevinden şu sözleri söyleyerek ayrılmıştır. “Fetva veren kişinin cehennemde kuyusunda olduğuna inanıyorum eğer bunu bana Allah'ın emrettiğini düşünmemiş olsaydım bu görevi yüklenmezdim. Şimdi ise yükümlülüğümden ferâgat ettim ve sorumluluğum yerine getirildi. Allah'a şükürler olsun”.²²⁷ İzz b. Abdüsselâm, Mısır'a geldiğinde Mısır müftüsü ünlü muhaddis, Hafız el-Münzirî fetva vermeyi bırakmış ve “O gelmeden önce fetva veriyorduk, onun olduğu yerde bize fetva vermek düşmez” demiştir.²²⁸ İzz b. Abdüsselâm, fetva hususunda çok titiz davranır, hata yaptığını kabul ettiği fetvaları tellallar çıkararak hiç çekinmeden düzeltirdi. “Her kim, İzz b. Abdüsselâm'ın şu fetvasını duyduysa bilsin ki vermiş olduğu bu fetva hatalıdır ve artık onunla amel etmesin” diyerek kendi fetvalarının hatalı olduğunu ilan ettirmiştir.²²⁹ Vermiş olduğu fetvaları İslâm coğrafyasının her tarafına yayılmasının da bir neticesi olarak “*el-Fetâvâ el-Mısriyye*” ve “*el-Fetâvâ el-Mevsiliyye*” isimli eserlerinde fetvalarını bir araya getiren İzz b. Abdüsselâm, sonraki nesillere kıymetli bir miras bırakmıştır.²³⁰ O dönemde insanlar birbirine: *انت من العوام ولو كنت ابن عبد السلام* “İzz b. Abdüsselâm bile olsan, sen de halktan birisin” şeklinde darb-ı mesel söylemişlerdir.²³¹

1. 2. 2. 4. Kadılığı

İzz b. Abdüsselâm'ın yapmış olduğu görevlerden birisi de kadılıktır. O dönemde kadılık en yüksek dînî makâm olarak kabul edilmektedir. Kadılar, bu resmî göreve bizzat sultan tarafından atanır ve sultan adına davalara bakarlardı.²³²

²²⁷ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti 'l-kübrâ*, C. 8, 235; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 76.

²²⁸ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti 'l-kübrâ*, C. 8, 211; Dâvûdî, *Tabakâtü 'l-müfessirîn*, C. 1, 321; Süyûtî, *Hüsnü 'l-muhâdara*, C. 1, 315; Sallâbî, *Sultânü 'l-ulemâ*, 60.

²²⁹ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti 'l-kübrâ*, C. 8/214.

²³⁰ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 151-152; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 144.

²³¹ Kütübî, *Fevâtü 'l-vefeyât* C. 2, 352; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, C. 18, 319; İbn Tağrîberdî, *Menhel*, C. 7, 289; Dâvûdî, *Tabakâtü 'l-müfessirîn*, C. 1, 319; Ziriklî, *el-A'lâm*, C. 4, 21.

²³² Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 74.

Sübkî'nin verdiği bilgiye göre İzz, Şam kadılığına el-Melikü'l-Kâmil tarafından²³³ Mısır'ın Kâdî'l-kudâtlığına ise el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb tarafından getirilmiştir. Ayrıca İzz b. Abdüsselâm, Mısır'da terkedilmiş camilerin ıslah ve onarım görevini de üstlenmiştir.

İzz b. Abdüsselâm, el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un veziri Muînüddin'in cami damına bir bölüm ilave ederek eğlence yeri yaptığını işitince buna şiddetle karşı çıkmış ve cemâatin desteği ile bu ilaveyi yıktırmış; vezirin adâlet vasfının kalktığını belirterek adil olmadığına hükmetmiş ve bundan dolayı başkadılık görevinden istifa etmiştir.²³⁴ O dönemin kalemi güçlü şairlerinden Ebû'l-Hüseyn el-Cezzâr şöyle söylemiştir:

سَارَ عَبْدُ الْعَزِيزِ فِي الْحُكْمِ سِيرًا ... لَمْ يَسِرْهُ سِوَى ابْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ

عَمَّا حَكَمَهُ بِفَضْلِ بَسِيطٍ ... شَامِلٍ لِلْوَرَى وَلَفْظٍ وَجِيزٍ

*“İbn Abdülazîz, kadı iken öyle bir kadılık yapmıştır ki, bir daha İbn Abdülazîz'den başkası onun gibi kadılık yapamadı. Herkese basit, açık ve anlaşılır lafızlarla hem adâletli hem de takvâlı hüküm verdi”.*²³⁵

1. 2. 3. Vefatı

Suriye, Şam'da doğup Mısır, Kahire'de 83 yaşında vefat eden İzz b. Abdüsselâm'ın doğum tarihinde olduğu gibi vefatı ile ilgili iki farklı rivâyet bulunmaktadır. Birincisi, hicri dokuz Cemâziyelevvel 660/ miladi 1 Nisan 1262 iken diğeri hicri on cemâziyelevvel 660/ miladi 2 Nisan -1262 şeklindedir. İzz b. Abdüsselâm'ın cenazesine Memlûk sultanı Zâhir Rükneddin Baybars başta olmak üzere dönemin önde gelen âlimleri, kadıları, emirleri, askerleri ve halktan pek çok kişi katılmıştır.²³⁶ Sübkî'nin verdiği bilgiye göre bir adam İzz b. Abdüsselâm'ın yanına gelmiş ve ona rüyasında “وَكُنْتُ كَذِي رَجُلَيْنِ رَجُلٌ صَحِيحٌ ... وَرَجُلٌ رَمَى فِيهَا الزَّمَانَ فَشَلَّتْ” *“Biri sağlıklı biri ise zamanın (feleğin) ok atıp da sakat bıraktığı iki ayaklı biri gibiydim”* ifadeleriyle

²³³ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 242.

²³⁴ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 244; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 328.

²³⁵ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 247; Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 47.

²³⁶ Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-ravzateyn*, 216; bkz: Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 247; Vühaybî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 118-119; Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 29.

bir şiir okuduğundan bahsetmiştir. Bu rüyayı dinledikten sonra yaklaşık bir saat düşünen İzz, ardından şöyle cevap vermiştir: Ben 83 yıl yaşarım. Çünkü senin rüyanda benim okuduğumu gördüğün şiir, Küseyyir Azze'ye âit olan bir şiirdir. Ben Sünnîyim, o Şîî, ben kısa boylu değilim o kısa boylu, ben şâir değilim o şâir, ben Süleym kabilesine mensubum, o başka bir kabileye mensuptur. Sübkî, bu bilgiyi aktardıktan sonra İzz b. Abdüsselâm'ın söylediği gibi 83 yaşına kadar yaşadığını belirtmiştir.²³⁷

Ölüm haberi Mısır başta olmak üzere Şam, Mekke, Medine, Bağdat ve Yemen gibi şehirlerde derin bir üzüntüye sebep olan İzz b. Abdüsselâm için gıyabî cenaze namazı kılınmıştır.²³⁸ İzz b. Abdüsselâm'ın vefat etmesi üzerine Baybars şu sözleri sarf etmiştir. "İktidarımın temelleri bugün daha da güçlenmiştir".²³⁹ İzz b. Abdüsselâm, vefatından önce Allah'a bir vasiyet yazmıştır. Vasiyet şöyle başlar: "Vasiyyetü's-şeyh İzzüddîn b. Abdüsselâm ilâ Rabbihi'l-meliki'l-allâm, Allah'ım! ölüm gelmeden bize vasiyet etmeyi emrettin. Ben de izin almadan sana yöneldim ve vasiyetimi sana yapıyorum... şeklinde devam eder.²⁴⁰

1. 3. İzz. b. Abdüsselâm'ın İlmî Kişiliği

Bir Şâfiî fakihi²⁴¹ olan İzz b. Abdüsselâm, eğitim hayatına ileri bir yaşta başlamasına rağmen fıkıh alanında müctehidlik mertebesine ulaşmıştır.²⁴² Yaşadığı dönemin en meşhur âlimlerinden başta tefsir olmak üzere hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm, tasavvuf ve belâgat olmak üzere birçok alanda dersler almıştır.

²³⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 245; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 320.

²³⁸ Makdisî, Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r- ravzateyn*, 216; Zühâylî, *İzz b. Abdüsselâm*, 191.

²³⁹ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C. 2, 111.

²⁴⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Resâilü fi't-tevhid*, thk: İyâd Hâlid et-Tabba', Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1995, s. 46-47.

²⁴¹ Yûnînî, *Zeylû mir'âti'z-zamân*, C. 2, 172-176; bkz: İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, C. 7, 208; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, C. 7, 287; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 7, 522.

²⁴² Zehebî, *el-İber fi haberi men gaber*, C. 3, 299; bkz: İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*, C. 7, 287; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât* C. 2, 351; Süyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, C. 1, 315; Yafiî, *Mir'âtü'l-cenân*, C. 4, 117; İbn Şühbe, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C. 2, 110; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1/316.

Dâvûdî, onun “İhtiyaç duyduğum bir ilmi, ders aldığım hocanın yanında tamamlamadan ayrılmazdım. Öyle ki okuduğum hocalardan her biri: ‘kendin çalış artık bana muhtaç değilsin’ deyinceye kadar o ilmi bırakmazdım” şeklindeki sözlerini naklederken İzz’in şu sözü de tabakat kitaplarında yer almaktadır: “Otuz senedir her gece fikhın bütün baplarını zihnimden geçirmeden uyumuyorum”.²⁴³ İlim tahsil etmeye olan azmiyle hocalarının övgüsünü kazanan İzz, başladığı ilimleri bitirmeden bırakmamıştır. O devrin ilim merkezlerinden olan Bağdat’a 597/1201 seyahati de ilim amaçlı olduğu ifade edilmiştir.²⁴⁴

Yafiî’nin aktardığına göre İzz b. Abdüsselâm’ın ilmi, yazdıklarından çok daha fazladır. Onun ilimdeki mertebesi, süvâri birliğinde en önde gidenlere benzemektedir.²⁴⁵ Sübkî ise onun ilmi hakkında şunları söylemiştir: “İzz, İslâm’ın en önde giden âlimlerdendir. O, âlimlerin sultanı olmasının yanı sıra kendi döneminin imamıdır. Aynı şekilde dînin zâhirine, bâtınına ve ilmin perde arkasındaki sırlarına vâkıftır”.²⁴⁶ Ayrıca tabakât kitapları İzz’in son derece vera²⁴⁷ ve zühd²⁴⁸ sahibi olduğunu vurguladıktan sonra hakkı söyleme konusunda kınayanın kınamasından korkmayan²⁴⁹ sözü etkili cesur bir âlim olduğunu söylemişlerdir”.²⁵⁰

²⁴³ Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, C. 1, 319-320.

²⁴⁴ İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, C. 7, 523; bkz: Yafiî, *Mir’âtü’l-cenân*, C. 4/119; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü’s-şâfiyye*, C. 2, 110.

²⁴⁵ Yâfiî, *Mir’âtü’l-cenân*, C. 4, 157.

²⁴⁶ Sübkî, *Tabakâtü’s-şâfiyyeti’l-kübrâ*, C. 8, 209.

²⁴⁷ Kütübî, *Fevâtü’l-vefeyât* C. 2, 351; Safedî, C. 18, 319; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü’s-sâfi*, C. 7, 287; Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, C. 1, 316.

²⁴⁸ Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, C. 3, 299; bkz: Yafiî, *Mir’âtü’l-cenân*, C. 4, 117; Süyûtî, *Hüsnu’l-muhâdara*, C. 1, 315; Askalânî, İbn Hacer, *Ref’u’l-isr’an kudâti Mısır*, 240; Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, C. 1, 316.

²⁴⁹ Safedî, C. 8, 319; Yûnînî, *Zeylû mir’âti’z-zamân*, C. 2, 174; Kütübî, *Fevâtü’l-vefeyât* C. 2/351; Yafiî, *Mir’âtü’l-cenân*, C. 4/118; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, C. 8, 523.

²⁵⁰ Sübkî, *Tabakâtü’s-şâfiyyeti’l-kübrâ*, C. 8, 209.

1. 3. 1. Hocaları

İzz b. Abdüsselâm, yetiştiği ortamlarda pek çok ilim adamından ders almıştır. Bunların hepsinin tespiti oldukça güçtür. Ancak kendisi tarafından eserlerinde veya onun hakkında bilgilerin bulunduğu tabakât kitaplarında bazı önemli hocalarına dair iz bulmak mümkündür. Bu hocalardan bir kısmı vefat tarihlerine göre şu şekilde sıralanabilir.

a) Ebü'l-Hasan Ziyâüddîn Abdüllatîf, Ebî Sa'd el-Bağdâdî (ö.596/1200)

Künyesi Ebü'l-Hasan olup lakabı Ziyâüddîn'dir. Ribât şeyhlerinden “şeyhü's-şüyûh”²⁵¹ sıfatına sahip olan sâlih, sûfî bir zâttır.²⁵² İzz b. Abdüsselâm kendisinden hadis ilmi tahsil etmiştir.²⁵³ Hocasının üstün ahlâk ve yüce himmetinden etkilenmiştir. Dımaşk'te 596/1199 yılında vefat etmiştir.²⁵⁴

b) Ebû Tahir b. Berekât b. İbrahim b. Tahir el-Huşû'î el-Huşûî (ö.597/1201)

İzz b. Abdüsselâm'ın hadis ilmi tahsil ettiği hocalarından olan el-Huşûî, yılında Şam'da hayatını kaybetmiştir.²⁵⁵ Vefat tarihini İbn Kesîr ²⁵⁶ 597, İbn Tağrîberdî ise 598 olarak belirtmiştir.²⁵⁷

c) Bahâuddîn Ebû Muhammed Kâsım b. Ali b. Hibetullah b. Asâkir (ö.600/1203)

Hibetullah b. Asâkir 527/1132 yılında doğmuştur.²⁵⁸ Künyesi Bahâuddîn olup lakabı, Ebû Muhammed'dir. Kasım b. Asâkir diye şöhret bulmuştur. Hadis ve İslâm tarihi

²⁵¹ Hankâh, zâviye ve ribâtların idaresinden sorumlu sûfî ve âlimlerle fütüvvet teşkilâtında en üst makâm sahiplerine verilen unvan.bkz: Yılmaz, Harun, “şeyhü's-şüyûh”, *DİA* (Gözden geçirilmiş 3. basım) ek-2. cildinde, (Ankara: TDV yay. 2019), 562-563.

²⁵² Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-ravzateyn*, 17.

²⁵³ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 52.

²⁵⁴ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, C. 6, 159; Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ ve bâiu'l-umerâ*, 17.

²⁵⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 10, 343; Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 17.

²⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 13, 39.

²⁵⁷ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, C. 6, 181.

²⁵⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 13, 352.

konularında dönemin önde gelen âlimlerindendir. *Fadlu'l-Medine* ve *Fadlu'l-Mescidi'l-Aksa* adlı eserleri vardır.²⁵⁹ İzz b. Abdüsselâm'ın hadis ilmi tahsil ettiği hocalarındandır. Kasım b. Asâkir (ö.600/1203) yılında Şam'da vefat etmiştir.²⁶⁰

d) Ebû Ali Hanbel b. Abdullah b. Ferec b. Seade Hanbel er-Rasafî (ö.604/1207)

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı eserini kendisinden rivâyet eden en son talebesi İbn el-Husayn'dan dinlediği söylenmektedir. İzz b. Abdüsselâm'ın Hadis ilmi tahsil ettiği hocalarındandır. Hanbel er-Rasafî (ö.604/1207) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁶¹

e) Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Yahya b. Taberzed (ö.607/1210)

Ömer b. Taberzed, 516/1122 yılında doğmuştur.²⁶² İzz b. Abdüsselâm'ın Hadis ilmi tahsil ettiği hocalarındandır. Ömer b. Taberzed (ö.607/1210) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁶³

f) Cemâleddîn Abdüssamed b. Muhammed b. el-Herastânî (ö.614/1217)

Cemâleddîn el-Herastânî, 520/1126 yılında doğmuştur. Şâfiî mezhebinin önde gelen fakihlerindendir. Şam'da baş kadılık görevinde bulunmuştur.²⁶⁴ Fahrüddîn b. Asâkir (ö.620/1223) ile arkadaşlık kurmuştur. el-Herastânî, Gazzâlî'nin *Vasît* adlı eserini ezberlemiştir.²⁶⁵ Şühbe, eserinde Ebû Şâme'den naklen, İzz b. Abdüsselâm'ın ondan fıkıh ve hadis dersi aldığını nakleder. Zühd ve vera ' sahibi büyük bir âlimdir.²⁶⁶ Ayrıca İzz b. Abdüsselâm'ın hocası hakkında "Ondan daha çok fıkıh bilgisine sahip kimseyi

²⁵⁹ Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 16.

²⁶⁰ Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-ravzateyn*, 47; Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 59.

²⁶¹ İbn Tağrıberdî, *Nücûmu'z-zâhire*, C.6, 195; Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 17.

²⁶² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 13, 60.

²⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 13, 60; Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 105; Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 18.

²⁶⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 7, 109.

²⁶⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. 22, 82.

²⁶⁶ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C. 2, 57.

görmedim” dediği aktarılmıştır. Cemâleddîn el-Herastânî, 614/1217 yılında vefat etmiştir.²⁶⁷

g) Fahrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Hasen ed-Dımaşkî (ö.620/1223)

Fahrüddîn b. Asâkir, 555/1160 yılında doğmuştur. O dönemde Şam’daki en ünlü Şâfiî fakihlerindendir. İbn Asâkir lakabıyla meşhur olmuştur. Hocası Kutbüddîn Mes‘ûd b. Urve en-Nisâbü’rî’den fıkıh dersleri alarak hocasının kızıyla evlenmiştir.²⁶⁸ Zâhid, âbid kişiliği ve cesaretiyle yaşadığı devirde insanların dinî hayatlarına katkıda bulunmuştur. İzz b. Abdüsselâm’ın fıkıh ve hadis dersi okuduğu hocalarındandır.²⁶⁹

h) Ebü’l-Hasan Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa‘lebî (ö.631/1234)

Ebü’l-Hasan, 551/1156 yılında Diyarbakır’ın Âmidî şehrinde doğmuştur.²⁷⁰ Doksan üç fıkıh eserinin yanı sıra başka ilim dallarında pek çok eseri bulunmaktadır. Bunlardan en meşhur olanı *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm* adlı eseridir. Önceleri Hanbelî olan Âmidî, Yahya b. Fadlan’dan fıkıh, kelâm ve mantık dersleri aldıktan sonra Fadlân’dan etkilenecek Şâfiî mezhebine girmiştir. İzz b. Abdüsselâm, usûl, kelâm, ilmü’l-hilaf ve cedel derslerini Seyfüddîn el-Âmidî’den almış ve hocasının ilminden istifade etmiştir.²⁷¹

İzz b. Abdüsselâm’ın gerek fikhî gerekse kelâmî görüşlerinin oluşmasında hocasının etkisi büyüktür. Usûl alanında hocasının İzz b. Abdüsselâm’da bıraktığı bu etki, İzz’in *Kavâidü’l-ahkâm fî mesâlihi’l-enâm* adlı eserinde müşâhede edilmektedir. Seyfeddin el-Âmidî, kelâm ilminde önemli telifler ortaya koyan ve bu ilmin önemli temsilcilerinden biridir. Gazzâlî’den beri gelişim gösteren felsefi kelâm, onunla zirveyi yakalamıştır. Ayrıca felsefe ve mantığı çok iyi bildiği için kelâm ile ilgili meselelerde zikri geçen ilimlerden istifade etmiştir. İzz b. Abdüsselâm, hocası hakkında “el- Âmidî’den daha güzel ders veren hoca görmedim. *el-Vasît* adlı eserini okuturken onun kelimelerini değiştirip, aslından daha mükemmel kelimeler kullanırdı. Münazara ve

²⁶⁷ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 101; Sallâbî, *Sultânü’l-ulemâ*, 14.

²⁶⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, thk: İhsan Abbas, (Beyrut: Dâr Sâdr, 1900), 3, 135.

²⁶⁹ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 102; Sallâbî, *Sultânü’l-ulemâ*, 14.

²⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, C. 3, 293-294.

²⁷¹ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 102-103.

araştırma kaidelerini ondan öğrendik. İslâmiyet'ten şüphe ettiren bir zındık gelse, gerekli bütün ehliyeteye sahip olduğu için, onunla el-Âmidî münakaşa yapar, başkası yapamazdı” demiştir”.²⁷² Seyfüddîn el-Âmidî, 631/1234 yılında Dımaşk'te vefat etmiştir.²⁷³

ı) Cemâleddîn ed-Devle‘î (ö.635/1237)

İzz b. Abdüsselâm'ın ders aldığı hocalarındandır. Hocasının vefatından sonra Dımaşk'te bulunan Zâviyetü'l-Garbiyye'de İzz b. Abdüsselâm ders vermeye başlamıştır.²⁷⁴

1. 3. 2. Talebeleri

İzz b. Abdüsselâm'ın yetiştirdiği pek çok ilim adamı vardır. Bunların hepsinin tespiti mümkün olmamakla birlikte tabakât kitaplarında yaklaşık elli öğrencisinin adı zikredilmektedir. Bu öğrencilerden bazıları kronolojik olarak şu şekildedir.

a) Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim b. Osman Şihabüddîn el-Makdisî ed-Dımaşkî (ö.665/1267)

Şihabüddîn el-Makdisî, 599/1202 yılında doğmuştur. Ebû Şâme diye meşhur olmuştur. Kıraat âlimi, muhaddis, fakih ve ünlü bir tarihçidir. Ebû Şâme için değişik ilim dallarına vukûfiyeti sebebiyle mukrî, nahvî, usûlî, müverrih şeklinde ünvanlar verilmiştir.²⁷⁵ En önemli eserleri “*Kitâbü'r-ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn ve ez-zeyl 'ale'r-ravzateyn*” adlı çalışmasıdır.²⁷⁶ Bu eserde Eyyûbîler dönemini kaleme almıştır. Ebû Şâme, İzz b. Abdüsselâm'ın en meşhur öğrencisidir.²⁷⁷ İzz b. Abdüsselâm'dan fıkıh ve usûl ilmini tahsil etmiş ayrıca fıkıh ilminde müctehid mertebesine ulaşmıştır.

²⁷² Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 15-16; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 59.

²⁷³ İbn Kesîr, *Bidâye ve'n-nihâye*, C. 13, 164.

²⁷⁴ Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-ravzateyn*, 166; Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 57.

²⁷⁵ İbn Şühbe, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C. 2, 133-134.

²⁷⁶ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*, C. 7, 165; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 156.

²⁷⁷ Vühaybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 110.

Hadis alanında ise hâfız unvanı bulunup birçok ilim dalında derinleşmiş bir âlimdir.²⁷⁸
Ebû Şâme (ö.665/1267) yılında vefat etmiştir.²⁷⁹

b) Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Kindî Celâlüddîn ed-Dîşnâvî (ö.677/1278)

Celâlüddîn ed-Dîşnâvî 615/1218 yılında Mısır'da dünyaya gelmiştir. İzz b. Abdüsselâm'dan fıkıh ve usûl dersleri almıştır.²⁸⁰ Şâfiî mezhebinde söz sahibidir. En önemli eseri “*Menâsikü'l-Hac*”dır. *et-Tenbih* adlı eseri şerh etmiştir.²⁸¹ İbn Dakîku'l-İyd'in en iyi arkadaşı olduğu nakledilir. Mükâşefe sahibi, sâlih bir âlimdir.²⁸²

c) Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-Karâfî (ö.684/1285)

Mâlikî mezhebine mensup olan Karâfî, kendi döneminin müctehid mertebesine ulaşmış en büyük âlimlerindendir.²⁸³ Mâlikî fıkında “*ez-Zahîre, el-Furûk, eş-Şerhut-tehzîb, Şerhu tenkîhu'l-fusûl*” gibi eserleri vardır.²⁸⁴ Karâfî, ilminin büyük bir kısmını kendisine en çok tesir eden hocası İzz b. Abdüsselâm'dan almıştır. Eserlerinin arasında hocasının eserine yaptığı ihtisâr çalışması “*İhtisârü kavâid İzzeddin b. Abdüsselâm*” adlı eser de yer almaktadır.²⁸⁵ Karâfî eserlerinde hocalarının bazı görüşlerine yer vermiş, özellikle İbnü'l-Hâcib'den ve İbn Abdüsselâm'dan övgüyle söz etmiştir. Karâfî'nin Şâfiî fıkında derinleşmesi, Şâfiî'nin bazı görüşlerini tercih etmesi ve yeri geldiğinde bir mezhep bağlılığından uzak bazı fikirler ortaya koyması, ayrıca maslahat ve mefsetet teorisi gibi ilmi arka planı değerlendirildiğinde İzz'in etkisini görmek

²⁷⁸ Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 27; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 156.

²⁷⁹ Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 2, 270.

²⁸⁰ İbn Şühbe, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C. 2, 129.

²⁸¹ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 13, 20-21.

²⁸² Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 417.

²⁸³ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 316.

²⁸⁴ Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 20.

²⁸⁵ Arslan, Emine, “Karâfî'nin “el-İhkâm” Adlı Eseri Çerçevesinde Fetva-Kaza Mukayesesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 15.

mümkündür. Nitekim Karâfi makâsîd düşüncesinde hocasını takip etmiş, bu teorinin inşası geliştirilmesi ve sistemleştirmesinde o da önemli bir katkı sağlamıştır.²⁸⁶ İzz b. Abdüsselâm'ın Mısır'a gidişinden (639/1241) vefatına (ö.660/1262) kadar ondan hiç ayrılmadığı rivâyet edilmektedir.²⁸⁷ Hicri 684 yılında cemâziye'l-âhir ayında vefat eden Karâfi, Mısır'da Karâfe mezarlığına defnedilmiştir.²⁸⁸

d) İbrahim b. Abdülazîz b. Abdüsselâm (ö.686/1287)

İzz b. Abdüsselâm'ın oğlu olan İbrahim b. Abdülaziz b. Abdüsselâm 611/1214 yılında doğmuştur.²⁸⁹ Babasından ilim tahsil etmiştir. Güçlü bir hitabete sahiptir. Ukaybe Câmiî'nde hatiplik görevinde bulunmuş²⁹⁰ ve hicri 686/1287 yılında vefat etmiştir.²⁹¹

e) Ebû Muhammed Tâcüddîn Abdurrahmân b. İbrâhîm b. Sibâ' el-Firkâh el-Fezârî el-Bedrî (ö. 690/1291)

İbrâhîm b. Sibâ' el-Firkâh 624/1226 yılında doğmuştur.²⁹² Farklı ilim dallarında meşhur âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Münazara konusunda üstün bir yeteneği vardır. İzz b. Abdüsselâm'dan fıkıh ve usûl ilmi tahsil etmiştir. Fıkıhta müctehid mertebesine ulaşmış Şâfiî âlimlerindendir.²⁹³ Kaynaklar onun 690/1291 yılında vefat ettiğini nakletmektedir.²⁹⁴

²⁸⁶ Apaydın, Yunus, “Karâfi”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2001), 14/ 394-401.

²⁸⁷ Uyar, Muhammed Erkam, “Maslahat ve Siyaset Görüşleri Bağlamında Karâfi'nin Tâzir Anlayışı”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

²⁸⁸ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 157.

²⁸⁹ İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*, C. 1, 112.

²⁹⁰ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 157; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*, C. 1, 112.

²⁹¹ Yûnînî, *Zeylû mir'âti'z-zamân*, C. 4, 316.

²⁹² İsnevî, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C. 2, 141.

²⁹³ Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 2, 263.

²⁹⁴ Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 28; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 157; Vüheybî, Abdullah İbrâhîm, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû* 111.

f) Abdü'l-mü'min b. Halef Ebi'l- Hüseyin b. Şeref b. Dimyâtî (ö.705/1306)

Dimyâtî 613/1216 yılında Dimyât'ta doğmuştur. İzz b. Abdüsselâm'dan fıkıh ve usûl okumuş,²⁹⁵ döneminin önde gelen hadis âlimlerinden olan Münzirî'den ise hadis dersi almıştır.²⁹⁶ Dimyâtî, fıkıh ve hadis ilminde pek çok eser bırakmıştır. Hadis hâfızı olan Dimyâtî'nin *el-Metcerü'r-râbîh*, *es-Salâtü'l-vustâ*, *Kabâilü'l-hazrec* en önemli eserleridir. 705/1306 yılında vefat etmiştir.²⁹⁷

g) Abdüllatif b. el-İzz b. Abdüsselâm (ö.695-1296)

İzz b. Abdüsselâm'ın oğludur.²⁹⁸ Babasından fıkıh tahsil etmenin yanı sıra²⁹⁹ onun en ayırıcı vasfı babasının hayatını kaleme almış olmasıdır.³⁰⁰ Kahire'de hicri 695/1296 yılında vefat etmiştir.³⁰¹

h) Ebü'l-Kasım Bahaeddin Hibetullah b. Abdillah b. Seyyid el-Kıftî (ö.697/1298)

Lakabı Bahaüddîn olup künyesi Ebü'l-Kâsım'dır. 601/1204 yılında doğmuştur.³⁰² Tefsir, fıkıh, hadis ve Arap dili ile ilgilenmiş ve İzz b. Abdüsselâm'dan fıkıh ve usûl dersleri; Münzirî'den ise hadis ilmi tahsil etmiştir.³⁰³ Sünneti yaymak için çaba sarf ettiği ve Şâfiî fikhında müctehid mertebesine ulaştığı rivâyet edilmiştir. Kıftî'nin en önemli eseri, *en-Nasâihu'l-müfterida fi fedâihi'r-râfida*'dır.³⁰⁴ Kaynaklarda 697/1297 yılında vefat ettiği nakledilmektedir.³⁰⁵

²⁹⁵ Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 2, 409-410.

²⁹⁶ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 2, 24.

²⁹⁷ Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 27; Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 109.

²⁹⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 312.

²⁹⁹ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 420.

³⁰⁰ Vüheybî, Abdullah İbrâhîm, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 109; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 152.

³⁰¹ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefayât*, C. 18, 80.

³⁰² Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 420.

³⁰³ İbn İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 7, 767.

³⁰⁴ Vüheybî, Abdullah İbrâhîm, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 112.

³⁰⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 390-391.

ı) Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Ali b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî (ö.702/1302)

İbn Dakîku'l-İyd 625/1227 yılında Mısır'da doğmuştur.³⁰⁶ Döneminin önemli fıkıh ve hadis âlimlerinden olan İyd, Mâlikî fikhını Hibetullah b. Abdullah el-Kıftî'den, hadisi Münzirî'den ve İzz b. Abdüsselâm'dan da Şâfiî fikhını tedris etmiştir. İzz'in en gözde öğrencilerinden olan İyd hocasına “sultânü'l-ulemâ” lakabını vermiştir.³⁰⁷ Önceleri Mâlikî mezhebinde iken daha sonra Şâfiî mezhebine geçmiş olan İyd, Mısır başkadılığı yapmıştır.³⁰⁸ Tabakât kitaplarında “zâhid”, “hâfız”, “mutlak müctehid” olduğunu nakledilmektedir. Babasının onu kucağına alarak Kâbe'yi tavaf ettiği ve oğlunun ilmiyle âmil bir âlim olması için duâ ettiği rivâyet edilir.³⁰⁹ Hicri 702 (m. 1302) yılında vefat etmiştir.³¹⁰

j) Ali b. Muhammed b. Abdurrahman b. Hattab Alâaddîn Ebü'l-Hasan el-Bâcî (ö.714/1315)

Ebü'l-Hasan el-Bacî 631/1233 yılında doğmuştur.³¹¹ Şer'î ilimlerde özellikle kelâm alanında meşhur olmuştur. Döneminin en iyi Eşârî kelâmcısı olduğu zikredilmektedir. İzz b. Abdüsselâm'dan usûlü'l-fıkıh tahsil etmiştir. Arkdaşı İbn Dakîkul' İyd'in kendisini çok sevdiği ve ey fakih diye hitap ettiği nakledilir.³¹² Bâcî 714/1314 yılında vefat etmiştir.³¹³

³⁰⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, C. 14, 31.

³⁰⁷ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti 'l-kübrâ*, C. 8, 109; Askalânî, *Ref' u 'l-isr 'an kudâti mısır*, c.1, 239.

³⁰⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, C. 8, 206.

³⁰⁹ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti 'l-kübrâ*, C. 9, 207.

³¹⁰ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 107-108; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 152-153; Sallâbî, *Sultânü 'l-ulemâ*, 23.

³¹¹ Süyûtî, *Hüsnü 'l-muhâdara*, C. 1, 544.

³¹² Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfiyyeti 'l-kübrâ*, C. 10, 339-340.

³¹³ Kütübî, *Fevâtü 'l-vefeyât*, C. 2, 73-75; Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 110-111.

İzz b. Abdüsselâm'ın kaynaklarda Ebü'l-Abbas Ahmet b. Muhammed b. en-Nablûsî (ö.694/1294),³¹⁴ Ahmed b. Ferâh el-İşbîlî (ö.699/1299),³¹⁵ Ebû Ahmed b. Zeytûn (ö.691/1291)³¹⁶ ve Taceddin İbn Binti'l-E'azz (ö.695/1295)³¹⁷ gibi daha pek çok öğrencileri bulunmaktadır.

1. 4. İzz b. Abdüsselâm'ın Eserleri

İzz b. Abdüsselâm hakkında daha önce yapılmış çalışmalarda eserlerinin ele alınması sebebiyle asıl konumuz olan İzz'in tasavvuf alanında yazılmış olanlar tanıtılacak diğer alanlarda yazılan eserlerin ise sadece isim ve künye bilgileri verilecektir.

1. 4. 1. Tasavvuf ile İlgili Eserleri

Doğrudan tasavvuf ile ilgili yedi eseri bulunan İzz b. Abdüsselâm'ın fıkıh usûlü hakkında telif ettiği bir eserinde de tasavvufla ilgili bölüm açtığı için sekiz eser tasavvuf başlığı altında incelemeye konu edilmiştir. Bu eserlerden bir kısmı orijinal telif olmakla birlikte bir kısmı ihtisâr çalışmasıdır. Önceki dönemlerde İzz üzerine yapılan araştırmalarda söz konusu eserlerin literal bir dokümantasyonu yapılmıştır. Ancak onun tasavvufî yönünü ortaya koymada özellikle bu alanla ilgili eserleri birinci derecede kaynak olacağından dolayı öncelikle eserlerin İzz'e aidiyetinin tespiti başta olmak üzere detaylı bir şekilde tanıtılıp muhteva analizleri gerçekleştirilecektir. Bu düşünceyle konuyu temellendirmede takip edilecek yöntem, İzz'in eserlerinin metodu, konusu, kavram haritası ve diğer eser ya da şahıslarla ilişkisi gibi unsurlar etrafında şekillenecektir. İzz b. Abdüsselâm'ın fıkıh usûlü alanında meşhur olan eseri *Kavâidü'l-ahkâm*'ın ikinci cildinde tasavvuf başlığı altında müstakil bir bölüm bulunmaktadır. Bundan dolayı söz konusu eser, İzz'in tasavvufla ilişkisini görmek adına tasavvuf ile ilgili eserlerinin altında incelenecektir.

1. 4. 1. 1. Şeceratü'l-me'ârif ve'l-ahvâl ve sâlihu'l-akvâl ve'l-a'mâl

İzz b. Abdüsselâm'ın tasavvufa dair görüşlerini kaleme aldığı bu eser, İzz'in zâhir-bâtın fikhını cemedan âlim-ârif sûfîlerden biri olduğunu göstermektedir. İzz'in Kur'ân

³¹⁴ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 15.

³¹⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 26.

³¹⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, C. 4, 173.

³¹⁷ Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 2, 279; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 172.

ve hadislerden ilham alarak ortaya koyduğu ağaç sembolizmi, tasavvuf literatüründe sıkça kullanılmıştır. İzz b. Abdüsselâm'ın *Şeceratü'l-me'ârif* adlı eseri tasavvuftaki ağaç sembolizmine örnek eserlerden biridir.³¹⁸

İzz b. Abdüsselâm'da mârifet ağacı anlamında *Şeceratü'l-me'ârif* olarak karşımıza çıkan bu terkip, Sülemî'nin *Tabakâtü's-sûfiyye'sinde*, Kuşeyrî'nin *er-Risâle'sinde* “*Şeceratü'l-mârif*” şeklinde tekil olarak kullanılmıştır. Sülemî, eserinde mârifet ağacının tefekkür suyu ile, gaflet ağacının cehâlet suyu ile sulandığını söylemektedir.³¹⁹

İbnü'l-Arabî'nin *Şeceretü'l-kevn* adlı eseri de tasavvuftaki ağaç sembolizmine yer vermektedir. Ona göre “varlık “kûn” emri ile başlamakta,³²⁰ mirac ile sona ermektedir. Varlığın temeli Hakikat-î Muhammediye/Nûr-i Muhammediye'dir.³²¹ Varlığın Hz. Peygamber'in (s) nûrunun bir ürünü olarak oluşması eserin temel konusudur. *Şeceretü'l-kevn'de* “*Görmedin mi Allah nasıl bir misal getirdi: Güzel bir sözü, kökü yerde sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzetti*”³²² âyeti ile başlamaktadır.³²³ İzz b. Abdüsselâm da *Şeceratü'l-me'ârif'e* aynı âyeti izâh ederek başlamış³²⁴ olup ardından konuyu bilginin ifade şekli olan “güzel söz-habis söz” anlatımı üzerinden ele

³¹⁸ Bkz: Yücer, Hür Mahmut - Serhat Küçük, “Tasavvuf Literatüründe Ağaç Sembolizmi ve Muhyî'nin Temsil-i Şecere İsimli Eseri”, *APJIR- Academic Platform Journal of Islamic Research*, C. 3, S. 1 (2019): 13-28.

³¹⁹ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk: Ahmed Şirbâsî, 2. bs. Kitabü's-Şa'b, 1998, 79 |; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 100.

³²⁰ *Zübed'de* de benzer bir yaklaşım vardır. Bkz: İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 125.

³²¹ Nûr-i Muhammedî hakkında detaylı bilgi için bakınız: Akkaya, Veysel, “İbnü'l-Arabî'nin Nûr-i Muhammedî Açısından Hz. Muhammed ve Diğer Peygamberler Arasındaki İlişkilere Bakışı”, *Sufiyye* (2021): 179-202.

³²² el-İbrâhîm 14/24-26.

³²³ Arslan, M. "İnsanlık Tarihindeki Ontolojik Hakikat Arayışının İslâm Dünyasındaki İzdüşümler: İbn Arabî, Varlık Ağacı / Şeceretü'l-Kevn", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2013): 171-178.

³²⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 20.

almıştır. Âyette güzel söz (كَلِمَةً طَيِّبَةً) kökü sağlam gökyüzüne doğru dallanmış meyve veren temiz bir ağaca, kötü söz (حَبِيبَةً) de kökü olmayan habis bir ağaca benzetilmiştir. İzz de bu benzetmeden yola çıkarak kitabına *Şeceratü'l-me'ârif* adını vermiştir.

Diğer yandan İzz, kulun Allah'ın zâtını tanınmasını (mârifetullâh) bir ağacın gövdesine; sıfatlarını tanınmasını bu ağacın dallarına, Kur'ân ahlâkıyla ahlâklanmasını ise bu ağacın meyvelerine (hâller) benzetmiştir. Bu ağacın semeresi olan hâller ancak Allah'ın izni ve tevfikî ile gerçekleşir. Mârifet ağacının insanda yetiştiği yer kalptir. Kalbin mârifet ve hâller sayesinde salâha kavuşması ile bütün beden salâha kavuşur. Kalb günahlarla bozulursa bütün beden bozulur. Mârifet ağacının dallarını kaybeden kişi onun meyvelerini de dünya ve âhirette kaybeder. Bu ağacın dallarını tefekkürle diken, onu şirk, şüphe, nefsin hevâ ve hevesinden koruyup takvâ ile gözetken kimseye gıpta edilir.³²⁵

Ayrıca İzz, *Şeceratü'l-me'ârif* 'te bu kitapta yazılanları anlayan kişiye, Kur'ân ahlâkından hiçbir şeyin gizli kalmayacağını ifade ederek eseri yazma gayesini ortaya koymuştur.³²⁶

İzz b. Abdüsselâm'ın *Şeceratü'l-me'ârif*'i Allah'ın zât sıfat ve efâline dair esmâ-i hüsnâyı içeren konular çerçevesinde kelâm ilmine; celb-i menfaat def'i'-mefâsid (makâsıd) bağlamında fıkıh ilmine, mârifetullah ve ihsân konuları etrafında tasavvuf ilmine yer veren bir eserdir.

Tasavvufa dair görüşlerini kaleme aldığı bu eser, bir mukaddime, yirmi bölüm ve sekiz yüz kırk sekiz fasıldan oluşmaktadır. İzz b. Abdüsselâm, Allah'ın diğer varlıklardan farklı olarak insana fitraten tefekkür, beyan, akıl ve irfân gibi lütûflar verdiğini, ona tüm iyilik ve kötülükleri, zâhir ve bâtın amelleri öğrettiğini söyleyerek esere başlamıştır.³²⁷ Allah'a yakın olmayı (kurbiyet) sağlayan zâhir-bâtın ameller, ehem-mühim sırasına göre “hâller”, “vesâil” ve “sebepler”, “semerele” ve “fedâil” tasnifine göre ele alınmış; Allah'ın birliği, sıfatları, insanların Allah'ın sıfatlarıyla nasıl

³²⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 21.

³²⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 305.

³²⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 11.

ahlâklanması gerektiği, kalbe dair hükümler, bâtinî emir ve yasaklardan bahsedilmiştir.

İzz'e göre kulun en önemli gayesi mârifetullah'a ermektir. Kulun saadeti ancak mârifetullâh ile mümkün olur.³²⁸ Mârifet öncelikle Allah'ı zât, sıfat, fiil ve isimleri ile tanıyarak, O'nun hakkındaki bilgi sahibi olmaktır. Allah'ın zât ve sıfatlarını bilmek dünya ve âhiretteki tüm hayırları, dünyevî mertebeler ve uhrevî dereceleri netice verir.³²⁹

İzz b. Abdüsselâm merâtib kelimesi ile derece kelimesini birbirinden farklı anlamda kullanmaktadır. Mertebe dünyada, derece âhirette söz konusudur. Kanâatimizce İzz b. Abdüsselâm'ın bu yaklaşımı Kur'an'ın لَّهُمَّ الدَّرَجَاتِ الْعُلَى ³³⁰ âyetindeki istimâle uygun görünmektedir.

Eserde Allah'ın isim ve sıfatları ile ahlâklanmak (tahalluk) konusuna girilerek esmâ-i hüsnâ tahlilleri yapılmıştır.³³¹ Allah'ın sıfatlarını, “selbî” ve “subûtî” olarak iki kısımda inceleyen İzz b. Abdüsselâm, Allah'ın zâtına layık olmayan nitelikleri, ondan nefyeden selbî sıfatlarla ahlâklanmanın mümkün olmadığını belirtir. Subûtî sıfatları ise kendi içinde “zâtî” ve “fiilî” sıfatlar diye iki kısma ayırır. İlim, kudret, semî, basar, gibi Allâh'ın zâtıyla ilgili olan sıfatlardır. Fiilî sıfatlar ise, Allah'ın meşiet sıfatıyla ilişkilidir. “Allah, bir şeyi dilerse yapar, dilemezse yapmaz”. Arşa istivâ etmesi, dünya semâsına nüzulü buna örnek verilebilir. İzz'e göre sıfatlar, bize ilâhî zâtı tanıtır. Bunlardan tenzihî sıfatlar, Allah'ın ne olmadığını; sübutî sıfatlar, O'nun ne olduğunu, fiilî sıfatlar ise Allah-eşya ilişkilerini bütün yönleriyle tanıtır. Sıfatları tanımadan önce Allah'ın gücünün yanı sıra azameti, rahmeti, adâleti, cömertliği, sevgisi, tanıyamayız. Nitekim Allah'ı bilmenin yollarından birisi, O'nun isim ve sıfatlarını tanımaktan geçmektedir”.³³²

³²⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 12.

³²⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 20.

³³⁰ el-Taha, 20/75.

³³¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 20.

³³² Altıntaş, Ramazan “İzz b. Abdüsselâm'ın İtikadi Görüşleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4 (2000), 80-128.

Eserde Allah'ın sıfatlarının maksatları da yer almaktadır. Örneğin: Allah'ın sıfatlarından biri “semî”dir. Bunun delili “وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ”³³³ “Allah, hakkıyla işiten ve bilendir”. Gizli ve açık bütün her şeyi işitir. Semî sıfatını bilmenin “semeresi”, Allah'ın kula yasaklamış olduğu sözlerin işitilmesinden havf ve hayâ duymaktır. Ayrıca dünya ve âhirette kul için herhangi bir fayda getirmeyen sözlerden kaçınmaktır.³³⁴ Allah'ın “semî” sıfatı ile “ahlâklanma” ise “فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَىٰ”³³⁵ emri gereğince Allah'ın kitabını, Hz. Peygamber'in (s) sünnetini, kulu Allah'a kurbiyyeti sağlayan her şeyi işitmektir.³³⁶

Allah'ın diğer bir sıfatı, her şeyin üzerinde tasarruf sahibi anlamına gelen “melik”tir. İzz'e göre Allah'ın melik ismini bilmenin “semeresi” Allah'tan havf ve recâ duymak, ona tâat etmek ve boyun eğmektir. Bu sıfatla sıfatlanmak her yerde hakkın ölçüsüne uymakla, adâleti yerine getirmekle, aç kimseleri doyurmakla, çıplakları giydirmekle, susuzlara su vermekle, zulüm yapanlara engel olmakla, mazlumu korumakla olur.³³⁷ Hz. Süleyman (a.s) başkalarına iyilik ve ihsân yapma imkânı vermesinden dolayı Allah'tan mülk talep etmiştir.³³⁸

İzz b. Abdüsselâm “وَاللَّهُ يَقْضِي وَيَنْصُطُ” âyetinde³³⁹ geçen Allah'ın kâbız ve bâsıt oluşuna tasavvufî yorum getirmiştir. Kabzı havf ile, bastı recâ ile ilişkilendirmiştir. Kabz dünya ve âhiret faydalarının elden çıkmasından korkmaktır (havf). Bast ise dünya ve âhiret faydalarının bolca verilmesini ümit etmektir (recâ). Bunları bilmenin semeresi, Allah'ın kâbz etmesinden havf duymak, dünya ve âhiret menfaati içinken; Allah'ın bâst etmesinden recâ etmek, dünyevî uhrevî hayırlara bir vesiledir.³⁴⁰

³³³ el-Maide, 5/76.

³³⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 28.

³³⁵ el-Tâhâ, 20/13.

³³⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 29.

³³⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 31.

³³⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 32.

³³⁹ el-Bakara 2/245.

³⁴⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 37-38.

Kitabın genelinde her konuyla doğrudan veya dolaylı olarak ilişki ağı kurulan ihsân kavramını İzz, bir taraftan her an Allah'ı görüyormuşçasına ona kulluk ve tâatta bulunma³⁴¹ şeklinde tanımlarken diğer taraftan ise kullar için dünya ve âhirette fayda sağlayan (mesâlih) her türlü iyiliği isteme veya dünya ve âhirette her türlü kötülüğü (mefâsid) savan şeklinde tanımlamıştır.³⁴² Ona göre dînin şer'î hükümleri külliyyen ihsândır. Allah bu şer'î hükümleri “celb-i menfâat ve def'i'-mefâsid”i giderme gayesiyle (makâsîd) koymuştur. Ona göre şer'î hükümlerin öngördüğü emirler ihsân³⁴³ olduğu gibi şer'î hükümlerin öngördüğü bütün cezalar da birer terbiye ve ihsân dır. Şerîatın koymuş olduğu tüm cezalar ıslah amacıyla (makâsîd) konulmuştur.³⁴⁴ Gerek fikhî gerekse ahlâkî ve amelî açıdan pek çok ihsân çeşidine yer veren İzz, ihsân en fazîletlisinin din konusunda yapılan ihsân olduğunu vurgulamış, öncelik sıralamasında akîdeleri tanımayı birinci sırada verirken mârifetleri anlamayı ikinci sırada son olarak da şerîatın hükümlerine ilişkin olan mendup, haram, mekrûh, mübâh gibi hususları öğrenmeye yönelik olan ihsânı sıralamıştır.³⁴⁵

Allah'ın kuluna ihsânı nimetlerini ona bahşetmesi iken; kulun ihsânı ise Allah'ın azametini bilme, Allah'a karşı aldanarak gurura kapılmamaktır.³⁴⁶

Eserde, sûfî terminoloji aktarılırken “irfân ve ârif” gibi kavramlar kullanılmaktadır. Örneğin: İnsanın en üstün vasfı irfândır. İrfânın en üstünü ise Allah'ı mârifettir.³⁴⁷ Mârifet bütün iyiliklerin aslı, bütün lütûfların kaynağı ve bütün kötülüklerin savuşturucusudur. Bunun yanında mârifetin bizzat kendisi, ilgili olduğu nesneleri, semereleri ve ecir de değerlidir. Hâllerin en değerlisi mârifetlerin en değerlisinden doğan hâldir. Mârifetlerin en değerlisi, başkasının ortaklığı olmaksızın sadece Allah'a taalluk eden mârifettir. Âriflerin farklı farklı vasıflarla birbirlerinden üstün olduğunu

³⁴¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 29.

³⁴² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 138.

³⁴³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 112.

³⁴⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 135.

³⁴⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 138.

³⁴⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 96.

³⁴⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 16.

vurgulayan İzz, bu dünyada onların en üstünü, yarın âhiret yurdunda en yüksekte olanı ve Allah’a en yakın olanıdır.³⁴⁸ Ârifin gözünde dünyanın hiçbir değeri yoktur ve o dünyaya göz ucuyla bile bakmaz.³⁴⁹

Başkasına faydalı olan ihsân çeşidini kalp ve bedenle ilgili olmak üzere ikiye ayıran İzz, kalplerin ihsânını, kullar için bütün iyilikleri istemek olduğunu zira bu isteğin “*kendin için istediğini bütün Müslüman kardeşi için de istemek*” gibi birtakım faydalar (mesâlih) doğurduğunu söyler.³⁵⁰ Bedene âit eylemleri ise kalp fiillerinin bir sonucu olduğunu vurgulayarak bedenlerin ihsânını hibe etme gibi başkasına mülkiyet verme sûreti ile ihsân, ziyafet verme gibi başkasını faydalandırma, borçları bağışlama, ilim öğretme yoluyla ibâdetlerin yapılmasına yardımcı olma, iyiliği emretme, rehberlik etme, yardımcı olma, güler yüzlü olma ve son olarak da ihsânın ihsânı da vardır ki bu da tüm bu ihsânları başa kakmadan yapma olduğunu söyler.³⁵¹

Eserde İzz kalbe âit tevhd, tefekkür, tövbe, muhabbet, sabır, hilm, tevekkül, rızâ, takvâ, gibi bâtinî emirler; gurur, kibir, riyâ, ucûb, dünyaya aldama gibi bâtinî yasaklar sıralamış ve bu kavramları vesâil-makâsıd açısından değerlendirmiştir. Örneğin: bâtinî emirlerden olan Allah’a muhabbet duymak, kulun O’na sevdiğine davrandığı şekilde davranmasına vesile olur. Böylelikle kul Allah’a tâatta kusur etmez, Allah’ı râzı edecek şeylere yönelir, O’nu gazaplandıran şeylerden kaçınır, O’nun rızâsını ister, Allah’a özlem duyar ve endişe içinde olur.³⁵²

Dünyaya aldanma dünyaya yönelmeye vesile olur, dünyaya yönelme âhiretten yüz çevirmeye, âhiretten yüz çevirme ise âhiret için çaba sarf etmeyi bırakmaya vesile olur. Âhiret yurdu için çaba sarf etmeyi bırakma da âhirette mutsuz olmaya vesile olur.³⁵³

Ayrıca eserde fıkıh kitaplarındaki “ihsân” ile ilgili ibâdât ve muâmelât konuları”, maslahat ve makâsıd muvâcehesinden değerlendirilmiştir. Fıkıhın donuk bir hukuk

³⁴⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 19.

³⁴⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 73.

³⁵⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 115.

³⁵¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 115.

³⁵² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 49.

³⁵³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 96.

sisteminden ziyade tasavvufla mezcedilmiş bir disiplin olması gerektiği konusunda önemli bilgiler vermektedir. İzz, kıyasta illetin şartlarından olan kâsır-müteaddî³⁵⁴ kavramlarını tasavvufa uygulamıştır. Örneğin kâsır ihsânı, Kur’ân okumak, namaz kılmak ve oruç tutmak gibi menfaati sadece kendisine olan başkasına faydası olmayan ihsân olarak değerlendirirken; müteaddî ihsânı, zekat ve sadaka verme, insanlara ilim öğretme, emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker yapma, insanların ihtiyaçlarını karşılama, ziyafet verme gibi kulun hem kendine hem de başkasına faydası olan ihsân olarak görmektedir.³⁵⁵

Ayrıca bâtına yönelik ameller babında İzz, mârifet, takvâ, muhabbetullâh, evliyâyı sevme, ihlâs, kurb, rızâ, tövbe, tevekkül, sabır, şükür, hafv, recâ, zikir, uzlet, tefekkür, gibi pek çok kavramlar ele alınmıştır.³⁵⁶

Eserde “إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَايَ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ”³⁵⁷ âyeti ile İzz, âyetten yola çıkarak Allah’ın her türlü ihsânı emrederken her türlü mefsedeti nehyettiğini ifade etmektedir.³⁵⁸ Örneğin: İzz, bu bağlamda Allah sana ikram ve ihsânda bulunuyorsa sen de Allah’ın kullarına karşı iyilik ve ihsânda bulun, şeklinde tavsiye etmektedir.³⁵⁹ Eser fıkıh kitaplarında yer alan ihsân ile ilgili ibâdât ve muamelât konuları, maslahat ve makâsıd muvâcehesinden değerlendirilmektedir. Bu bölümler, bize fıkıhın donuk bir hukuk sisteminden ziyade tasavvufla mezcedilmiş bir disiplin olması gerektiği konusunda önemli bilgiler vermektedir.³⁶⁰

³⁵⁴ Hükümlerin teşrî kılınış gerekçelerini tespit ve manalarına nüfûz etmeyi amaçlayan ta’lil ameliyesi geçişlilik vasfına sahip olup olmamasına göre müteaddî ve kâsır olmak üzere iki kısma ayrılır. Bkz: Çalış, Halit, “Kâsır İletle Ta’lil Tartışmalarına Metodolojik Bir Katkı, Usûl”, *İslâm Araştırmaları*, S. 4 (2005): 73-98.

³⁵⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 114.

³⁵⁶ Kavramlarla ilgili detaylı bilgi için bkz. İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 46-58.

³⁵⁷ en-Nahl, 16/90.

³⁵⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 139.

³⁵⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 42.

³⁶⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 117-139.

Ayrıca insanların arasını bulmak, suçluyu affetmek, intikamdan vazgeçmek, köleyi azad etme gibi hakları iskat eden durumlar ele alınmış³⁶¹ ve mal ile ilgili ihsân, zekât başlığı altında hîbe, ikrâm, nafaka ve tasadduk gibi mâlî konulara da yer verilmiştir.³⁶²

Eserde sosyal içerikli ahlâk ve amellere tekâbül eden velâyet, sıla-i rahim, yetimleri gözetmek, adâlet, emânet ve mazlumlara yardım etme gibi ahlâk ve amelde ihsâna değinmiş,³⁶³ ardından da akvâl ile ilgili konular altında vaaz, irşâd, şefâat, sohbet adabı, fetvâ adabı ve sıdk gibi hasletlerde ihsân anlatılmıştır.³⁶⁴

Eserde “el-menhiyyâtü’z-zâhira” başlığı altında yirmi dört adet fikhî konulardaki kavli ve fi’lî yasaklardan bahsedilmiş³⁶⁵ “el-me’mûrâtü’z-zâhira” başlığı altında ise takvâ, istikâmet, ihsân, iktisad, vefâ, sedd-i zerâî, zikir, şükür, az konuşma, kanâat ve harama bakmama gibi konular ele alınmıştır.³⁶⁶ Ayrıca duâ ile ihsân, cihad ile ihsân, tevekkül, semâ ve def, vera‘, uzlet, gibi muhtelif meselelere değinmiştir.³⁶⁷

Vera‘ konusu, ihtiyat ve şüphe gibi kavramlarla ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Vera‘ bahsini daha çok âyet ve hadislerle dayandırmış ve ince detaylara girmiştir.³⁶⁸ İzz, kırk kırk yaran bir vera‘ anlayışı içinde yaşamış, vefat etmeden önce kendisi yerine tedris faaliyeti için oğullarından birini tayin etmesini isteyen sultana kendi oğlunu değil talebelerinden birini tayin etmesini istemiştir.³⁶⁹ Sübkî, bu eser hakkında “çok güzel” yorumunu yapmıştır.³⁷⁰ İzz b. Abdüsselâm’ın tasavvuf alanında yazmış olduğu bu eser, onun sûfî yönünü ön plana çıkaran kıymetli bir eserdir. Yafî’nin aktardığına göre bu

³⁶¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 140.

³⁶² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 144.

³⁶³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 162.

³⁶⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 192.

³⁶⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 223-254.

³⁶⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 255-274.

³⁶⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 211-222, 276, 280, 284, 286, 294.

³⁶⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 320.

³⁶⁹ Yunînî, *Zeyl miratü’z-zaman*, C. 2, 174-175; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefayât*, C.18, 319; Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirin*, C.1, 320.

³⁷⁰ Sübkî, *Tabakât*, C. 8, 348.

eser: “*Mir’âtü’l-cenân*’ında “*Şeceratü’l-ahlâki’r-radiyye ve’l-efâli’l-mardiyye*” olarak da zikredilmektedir.³⁷¹

İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-kübrâ ve Kavâidü’s-suğrâ*’da ele aldığı celbü’l menfea def’i’l-mefsede şeklinde kendini gösteren ihsân teorisini, *Şeceratü’l-me’ârif*’te tasavvufî ahlâkî boyuttan daha da ileri bir boyuta taşımıştır. Aslında *Şeceratü’l-me’ârif* bir bakımdan *Kavâidü’l-kübrâ*’nın son kısmının şerhi ya da tasavvufî açıdan geliştirilmiş şeklidir denilebilir. *Kavâidü’l-kübrâ ve Kavâidü’s-suğrâ*’da teorik olarak işlenen konular, *Şeceratü’l-me’ârif*’te amelî ve pratik olarak kalbî bir disiplin çerçevesinde tasavvufî bakış açısıyla yeniden ele alınmıştır.

Eserde kullanılan metoda gelince ana başlıklar bap ara başlıklar ise fasıl diye adlandırılmış,³⁷² konu âyet ve hadislerle dayalı olarak işlenmiştir. Her fasla bir âyet ve hadisle başlanmış fikirler bu âyet ve hadislerle dayandırılmıştır. Fasıl başlıklarında kullanılan âyetlerin tümü değil sadece ilgili kısmı verilmiştir.

Örneğin “فصل في تقوى القلوب” fasıl başlığının açıklamasında وَمَنْ يُعْظَمِ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ âyeti³⁷³ zikredilmiş fasıl başlığı ile uyumlu olan âyet ve bu mevzu ile ilişkilendirilen diğer âyetler sıralanarak ardından kendi düşüncesi öz bir cümle ile ifade edilmiştir.³⁷⁴

Fasıl başlığında hadislerin tümü değil sadece ilgili kısmı senetsiz olarak verilmiştir. Örneğin: “فصل في محبة لقاء الله” Allah’a kavuşmayı isteme başlığının fasıl başlığının ardından ise “من أحب لقاء الله أحب الله لقاءه” ardından “kim Allah ile karşılaşmayı arzu ederse Allah da onunla kavuşmayı arzu eder”³⁷⁵ rivâyeti zikredilmiş daha sonra başlığa uygun diğer rivâyetler serdedilmiştir.³⁷⁶ Eserde kavramlar daha çok kâsır-müteaddî,³⁷⁷

³⁷¹ Yafiû, *Mir’âtü’l-cenân*, C. 4, 119.

³⁷² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 22.

³⁷³ el-Hac, 22/32.

³⁷⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 48.

³⁷⁵ Buhârî, “Rikâk”, 41; Tirmizî, Cenâiz 67, Zühd 6; Nesâî, Cenâiz 10.

³⁷⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 52.

³⁷⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 44.

zâhir-bâtın,³⁷⁸ havf-recâ,³⁷⁹ kabz-bast,³⁸⁰ mesâlih-mefâsid,³⁸¹ dünya-âhiret,³⁸² gibi zıtlarıyla birlikte ele alınmıştır.

Eserde fıkıh terimlerini yansıtan tasniflere sık sık başvurulması göze çarpan bir başka özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin: “kâsır-müteaddî” tasnifinde İzz, “bedenlerin fesâdını”, kâsır ve müteaddî,³⁸³ “kalplerin fesâdını”, kâsır ve müteaddî,³⁸⁴ “ihlâs” kavramını kâsır ve müteaddî,³⁸⁵ “duâ” kavramını kâsır ve müteaddî,³⁸⁶ olarak iki kategoride ele alınmıştır.

Eserde Gazzâlî'nin *İhyâ*'nın üçüncü cildinde bulunan “mühlikât”³⁸⁷ babında insanın ahlâkî ve manevî yönü, kalbin hâlleri, nefsin terbiyesi, dilin afetleri, gadap, dünyayı zemmetmek, cimrilik, kibir, gurur, riyâ ve ucup gibi insanın manevî yapısını yıkıcı unsurlar ve bunların tedavi yolları yer aldığı gibi, İzz'in “el-menhiyyâtü'l-bâtine”³⁸⁸ bölümünde de bu ve benzeri başlıklar yer almaktadır. Dördüncü ciltte bulunan “münciyât”³⁸⁹ babında ise tövbe, sabır, şükür, havf, recâ, fakr, zühd, tevhlîd, tevekkül, muhabbet, rızâ; niyet ve ihlâs gibi konular yer aldığı gib, İzz'in “el-me'mûrâtü'l-bâtine”³⁹⁰ bölümünde de bu ve buna benzer şekilde bir tasnif bulunmaktadır.

³⁷⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 81.

³⁷⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 15.

³⁸⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 37.

³⁸¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 13.

³⁸² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 20.

³⁸³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 12.

³⁸⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 12.

³⁸⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 44.

³⁸⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 211.

³⁸⁷ Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, (Beyrut: Dâru'l-Marife), C. 3, 2-378.

³⁸⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 86.

³⁸⁹ Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, C. 4, 2-393 .

³⁹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 46.

Eserde 113 yerde “semere” “müsmîr” kavramı, 112 yerde “kâsır-müteaddî”, 54 yerde “bâtın” 83 yerde “zâhir”, 72 yerde “mârifet” ve 249 yerde “ihsân” kavramı geçmektedir.³⁹¹

Eserde “فان الله فضل الانسان بالنطق والبيان والعقل والعرفان ثم أدبه القران وأمره بكل بر والإحسان” şeklinde yer yer edebî bir üslûp da kullanarak secî sanatını uygulamıştır. Özellikle konunun giriş kısımlarında secî örneklerine sıkça rastlanmaktadır.³⁹²

Vüheybî'nin ifade ettiğine göre eserin yazma nüshaları farklı kütüphanelerde bulunmaktadır. Birinci nüsha Berlin Kütüphanesi, 2304 sayısında kayıtlı iken; ikinci nüsha İspanya, Escorial kütüphanesi 1536 sayısında; diğer nüsha ise Câmîatü'd-Düvelî'l-Arabiyyeti 383 sayı ile kayıtlı bulunmaktadır.³⁹³ İyâd Hâlid et-Tabbâ tarafından bu eser tahkik edilmiş, 2002 yılında Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye aracılığıyla Beyrut'ta neşredilmiştir.³⁹⁴ Ayrıca eserin Hikmet Ağacı ismiyle bir Türkçe çevirisi de bulunmaktadır. Bu çeviri, akademik bir çalışmadan ziyade vaaz üslubuyla hazırlanmıştır.³⁹⁵

1. 4. 1. 2. Zübedü hulâsati't-tasavvuf

Tasavvuf anlayışını edebî bir üslup ile kaleme aldığı özlü bir eserdir. İzz b. Abdüsselâm, esere yazmış olduğu mukaddimede, eseri kaleme alma sebebini Musul'da yaşayan Kadîbü'l-Bân³⁹⁶ adlı cezbe sahibi ârif bir kimsenin halini anlatarak izâh etmektedir. Kadîbü'l-Bân kaynaklarda insanların hakkında ileri geri konuştuğu bir

³⁹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 16-17.

³⁹² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 11 .

³⁹³ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtuhû ve âsâruhû*, 152-153; bkz: İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şafîyye*, C. 2, 111; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 315; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, C. 1, 320; Zuhaylî, *İzz b. Abdüsselâm*, 147.

³⁹⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ', (Beyrut: Dâru'l-kütübül İlmiyye, 2002).

³⁹⁵ İmam el-İzz bin Abdüsselâm es-Sülemî, *Hikmet Ağacı*, 1.Basım, (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2011).

³⁹⁶ Yasin b. Hayrullah el-Hatib el-Umerî, *Münyetü'l-üdebâ fî tarîhi'l-musul*, thk: Said ed-Deveci, (Musul: 1955), 111.

kimse olarak geçmektedir. İnsanlardan bazıları onun için şaşkın, dengesi bozuk bir zındık olduğunu söyleyirken bazıları ise ona sıddık olduğunu söylemekte idiler. Rivâyete göre bir gün şehrin kadısı yolda yürürken mezbelelikte Kadîbü'l-Bân'ı görmüş ve içinden: 'Sana sıddık diyenlere yazıklar olsun. Sen ancak bir zındıksın' şeklinde geçirmiştir. Kadı içinden geçenleri henüz bitirmeden Kadîbü'l-Bân ona şöyle bir soru yönelmiştir: Ey Kadı! Sen Allah'ın bütün ilmini kuşattın da mı böyle konuşuyorsun? Kadı bu soruya cevaben: "Hayır, ben, Allah'ın bütün ilmini bilemem" şeklinde bir cevap verince Kadîbü'l-Bân: "İşte ben senin bilmediğin o ilimden bir parçayım. Benim sıddık ya da zındık olmamdan sana ne" şeklinde karşılık vermiştir.³⁹⁷ İzz b. Abdüsselâm, Kadîbü'l-Bân örneğinden hareket ederek tasavvufun hakikatlerine vâkıf olamayan, sırlarını bilemeyen, inceliklerini kavrayamayan, zâhir ulemâsının akıllarının anlamaktan aciz kaldığı problemlili, müşkil görünen bazı ibâre ve hallerin anlaşılmasını sağlamak amacıyla *Zübed* adlı eseri kaleme aldığını belirtmiştir.³⁹⁸ Bu düşüncesini ortaya koymak adına İzz, sûfîlerde meydana gelen hâl ve sözlerin bir istiâre olmayıp hakikat olduğunu, bunu kendi kalbine gelen ilhamlar ve ilâhî yardım sayesinde gücünün yettiği kadar açıklayıp ispat edeceğini beyan etmiştir. İnsanların imkânsız bir şey ortaya koyduğu vehmine kapılmaması için verdiği hükmün doğruluğunu destekleyen âyet, hadis ve tasavvuf büyüklerinin sözlerini naklettiğini söylemiştir.

"كنت كنزاً لا أعرف، فأحببت أن أعرف فخلقت خلقاً فعرفتهم بي فعرفوني " ³⁹⁹

rivâyetinden anlaşılan en yüce makâma işâret etmek için de eserine *Hallu'r-rumûz ve mefâtihu'l-künûz* adını verdiğini belirtmiştir. *Zübed* bu açıdan baştan sona bu hadisin işârî yorumu sayılabilir.⁴⁰⁰

İzz b. Abdüsselâm'ın tasavvufî görüşlerini kaleme aldığı eserin ana konusunun mârifetullah ve muhabbetullâh olduğu söylenebilir. Otuz dört yerde mârifet kelimesi kırk yerde de muhabbet kelimesi geçen bu eserde şeyh ve mürîd arasındaki ilişkilerden ziyade tasavvuf yolunun genel âdâbı, ârif ve sûfîlerin makâmları, âriflerin seyr-ü sülûk esnasında yaşadıkları manevî hâller ile tasavvuf yolunun yöntemi izâh edilmiştir.

³⁹⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 87.

³⁹⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 87.

³⁹⁹ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, C. 2, 155.

⁴⁰⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 88.

İzz, eserin mukaddimesinde tarîkatın başlangıcı (bidâyat) ile sonu (nihâyat) arasında sıkı bir irtibat bulunduğunu söylemiş, “kim sıdk ile başlarsa sonunda Allah onu hakîkate muttalî kılar”⁴⁰¹ ifadesine yer vermiştir. Ardından ilim, amel ve hâl arasındaki farka değinerek, ilmin bir mukaddime, amelin onun neticesi, amelin ise hâlin mukaddimesi olduğunu belirttiği, dolayısıyla hâlin amelin neticesi olduğunu söylemiştir.⁴⁰²

Ayrıca İzz, “والذين جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا” “Bizim uğrumuzda cihad edenlere gelince, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz”⁴⁰³ âyetinden yola çıkarak ilim ve amelin kesbî, hâlin ise vehbî olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁴ Maddî yiyecekler vücûd için gıda olduğu gibi hâllerin de rûhlar için manevî gıdalardır mesâbesinde olduğunu zikreden İzz, ayrıca mücâhedenin ilim ve amelle gerçekleşeceğini, hidâyet ve hâllerin ise Allah’ın vergisi olduğunu söylemektedir.⁴⁰⁵

”من عمل بما يعلم، ورثه الله علم ما لم يعلم“

“Kim ilmiyle amel ederse Allah ona bilmediğini öğretir”⁴⁰⁶ rivâyetinin manasını ise “وأنزل الله عليك الكتاب والحكمة” Allah, sana kitabı ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğin şeyleri öğretmiştir. Allah’ın sana lütfu çok büyüktür”⁴⁰⁷ âyetiyle izâh etmekte ve Allah’ın kullarına onların kesbine göre değil kendi fazlı ve inâyetiyle verdiğini ifade etmektedir.⁴⁰⁸

Ardından İzz b. Abdüsselâm, Cibril hadisi olarak geçen rivâyeti şerh ederek sülûk mertebelerinin üç temel menzili olduğunu belirtmektedir. İslâm’ı avâmın, îmânî havâsın, ihsânî ise mukarrabîn olanların rûh miracı olarak kabul etmiştir. Bununla

⁴⁰¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 88.

⁴⁰² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 88.

⁴⁰³ el-Ankebût, 29/69.

⁴⁰⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 89.

⁴⁰⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 172.

⁴⁰⁶ Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1989), C. 10, 15.

⁴⁰⁷ en-Nisa 4/113.

⁴⁰⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 88.

birlikte Cibril hadisinde yer alan İslâm nasıl öncelikli kabul edilmiş ise aynı şekilde tövbenin de diğer mertebeler açısından öncelikli olması gerektiğini vurgulamış ve tövbe çeşitlerini detaylı bir şekilde ele almıştır.⁴⁰⁹

Ayrıca İzz, sâlik için kat edilmesi gereken aşamalar ile bu aşamalar kat edildikçe elde edilen fetihlere de yer vermektedir. Bu düşüncesinin izâhında âzaların dînin haram kıldığı şer'î yasaklardan uzaklaştırmasıyla kalbin hikmet kaynaklarına ulaşacağını; nefsin sevdiği kötü alışkanlıklarının kesilmesiyle, ilm-i ledün sırrına vâkıf olacağını; kalbin beşeriyetin karanlık perdelerinden uzaklaşmasıyla gayb âlemi alâmetlerinin keşfedileceğini; sırrın insan tabîatının kötülük ve bulanıklığından temizlenmesiyle Allah'a yakınlık nûrlarının parlayacağını; rûhun hissî ticaretten kesilmesiyle sevgiliyi müşâhede edilebileceği; aklın boş hayâl ve vehimlerden uzaklaşmasının neticesinde madde âlemine âit insanî etkilerden tamamen kurtulması ile de kişinin Allah'ın seçkin kulları arasına katılacağını vurgulamaktadır.⁴¹⁰

İzz b. Absüselâm, eserde şerîat-hakîkat dengesini gözeterek ilmi, zâhir ve bâtın olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Nitekim zâhiri mana ile şerîata, bâtını mana ile de hakîkate işâret etmekte ve Fatiha sûresindeki “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” lafzının şerîata, “إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” lafzının ise hakîkate tekâbüle ettiğini söylemektedir.⁴¹¹ İzz b. Abdüsselâm Hz. Mûsâ (a.s) ile Hz. Hızır'ın ilmi arasındaki farka değinmiş, şerîatın ceset, hakîkatin ise onun rûhu olduğunu söylemiştir.⁴¹²

İzz, eserde Hallâc'ın “أنا الحق”, Bâyezîd'in “سُبْحَانِي” şeklindeki sûfî literatüründe vecd ve zevk ile serdedilmiş “şatahât” sözlerini, şerîat çerçevesi içinde te'vîl ederek bu ve buna benzer sûfî sözlerine açıklık getirmiştir. O, sûfilerden sâdır olan buna benzer şatâhat sözlerini meyveleri ve çiçekleri farklı olsa da aslında hepsinin aynı sudan beslenen çeşitli çiçekler olduğunu söylemektedir. İzz, bu sözlerin tekliği /vahdeti ortaya koymak için söylendiğini, Rabbiyle vuslât hâli yaşayan sûfinin Hakk'ın huzurunda kendi varlığından geçip hâlık-mahlûk arasındaki ikiliğin ortadan kalkmasıdır.⁴¹³

⁴⁰⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 89.

⁴¹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 97.

⁴¹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 99.

⁴¹² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 100.

⁴¹³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 87.

Hz. Peygamber'den (s) nakledilen “إِنَّ مِنَ الْعِلْمِ كَهَيْئَةِ الْمَخْزُونِ لَا يَعْرِفُهُ إِلَّا الْعُلَمَاءُ بِاللَّهِ فَإِذَا ...”
تَكَلَّمُوا “Allah'ın ilimlerinden gizli bir ilim vardır ki bu ilmi sadece Allah'ın kendisine
ilim öğrettiği kimseler bilebilir. Bu ilim ile konuşan kimseleri, Allah hakkında aldanış
halinde olanlardan başkası inkâr etmez”.⁴¹⁴ İzz, sûfilerin şatahât gibi görünen bu tür
sözlerini kalb-i selim ile kabul edilmesi gerektiğini, bu sözlerin aslında yukarıda
verilen rivâyetin bir yorumu olduğunu söyler ve ardından Kadîbü'l-Bân hikayesine yer
verir.⁴¹⁵

Ayrıca İzz, kul ile Rab arasındaki ilişkiye değinmekte, sevenin mahbupta fâni oluşunu
“kulum bana nafilelerle yaklaşı...”⁴¹⁶ rivâyetinin yorumuyla izâh etmektedir.
Sevenin sevgisi ile ilgili ulaştığı feyizler hakkında bilgi vermekte ayrıca ubûdiyet-
rubûbiyyet ilişkisine vurgu yaparak, kulun Allah'ı sevmesinin ancak ubûdiyyetinde
fâni olmak ile mümkün olacağını söylemektedir.⁴¹⁷

İzz daha sonra muhabbetullâh konusunu irâde kavramı üzerinden ele alarak irâdenin
“tövbeye müteallık olursa rahmet, ukûbata müteallık olursa gadap, kerâmete müteallık
olursa muhabbet “adını alacağını ifade etmektedir.⁴¹⁸

Ayrıca makâm ve hâl arasındaki farklara değinen İzz, kul telvîn hâlindeyken sâlik
daima bir değişim içinde olup temkîn hâlinde ise sâlikin istikamet üzere bulunduğunu
söylemiş⁴¹⁹ ve konuyu Hz. Yusuf (a.s) ile Züleyha örneği ile açıklamıştır.⁴²⁰ Bu
anlamda Ebû Hüreyre'nin “bildiklerimi söylesem beni recmederdiniz” sözünü de

⁴¹⁴ Deylemî'nin rivâyetinde كَهَيْئَةِ الْمَخْزُونِ yerine كَهَيْئَةِ الْمَكْنُونِ ibaresi yer almaktadır. Bkz:
Deylemî, *el-Firdevs bi-mesûr el-hitab, el-firdevsü'l-ahbar*, thk:Saîd b. Besyunî Zaglul,
(Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), C.1, 210; Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, C. 1, 296; Gazzâlî,
İhyâü ulûmi'd-dîn, C.1, 20.

⁴¹⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 87.

⁴¹⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 14.

⁴¹⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 114.

⁴¹⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 110.

⁴¹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 122.

⁴²⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 123.

aktaran İzz, temkîn ehlinin bazı konularda sustuğunu, ifşa edilmemesi gerekenleri ifşa eden kimselerin (Hallâc gibi) ise bedel ödediklerini dile getirmiştir.⁴²¹

İzz, *Zübed*'in ana konularından olan mârifetullâh bahsini Hz. Ebûbekir'in (r.a) meşhur sözlerinden iktibasla “العجز عن درك الإدراك إدراك” “acziyetini idrâk etmek bir idrâkdir”.⁴²²

sözü ile izâh etmektedir. Ona göre Kişinin marifetullah'a ulaşması Allah dışında mümkün değildir. Anlayışlar, vehimler, akıllar, havâtır, mârifetullâh'ı anlamaktan acizdir. Allah ancak Allah ile bilinebilir. İzz'in burada Allah'ın idrâk edilemeyeşinden kasdı Allah'ı aklî bir çaba ile algılayamamaktır.⁴²³

Ayrıca “من عرف نفسه فقد عرف ربه” “*Nefsini bilen Rabbini bilir*”⁴²⁴ rivâyetinin şerhi olarak şunları söylemektedir:

- 1- Kul nefsinin sıfatlarını tanırsa Allah'ın sıfatlarını da tanır.
 - 2- Kul kendinin ubûdiyyetini bilirse Rabbinin de rubûbiyyetini bilir.
 - 3- Kul kendi fenâsını bilirse, Rabbinin bekâsını bilir.
 - 4- Kul kendinin cefâsını bilirse Rabbinin de vefâsını bilir.
 - 5- Kul kendini olduğu gibi bilirse, Rabbini de olduğu gibi bileceğini söylemektedir.⁴²⁵
- İzz, bu konunun devamında fenâ hâlinde ikiliğin ortadan kalktığını vurgulayarak fenâ hâlinin, içinde sevenle sevilenin, temâşâ edenle temâşâ edilenin geçici bir görülme hâli olduğunu söylemiştir.⁴²⁶

Diğer yandan İzz, en-Nûr sûresinin 35. âyetine işârî yorumunda “nûr, misbâh ve mişkât” kelimeleri ile ilgili Allah'ın kendisini “nûr” olarak isimlendirdiğine değinmiştir. İzz b. Abdüsselâm, 'a göre nûr, eşyayı gösteren bir ışık olmakla birlikte kendisi zâhir olup etrafındaki şeyleri muzhir eden, yokluktan varlığa çıkaran ve eşyayı görmeye yardımcı olan bir ziyâdır. Ona göre eşyayı adem /yokluk fezasından çıkaran şeye nûr deniliyorsa ışığı yaratana da nûr denilir. Bu duruma müminin kalbindeki nûru

⁴²¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 167.

⁴²² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 465; Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, C. 4, 305.

⁴²³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 139.

⁴²⁴ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, C. 2, 262.

⁴²⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 131.

⁴²⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 98.

örnek getiren İzz, “müminin sadrını mişkâta, kalbini mişkâtın içindeki kandile, mârifetullâhı kalbin içindeki misbâha, kalbinden ibâret olan kandili inciye, ona yardım etmeyi ise lambayı tutuşturan saf yağa benzetmiştir. Nasıl ki yağ olmadan lamba tutuşmazsa kalbe gelen letâif de O olmadan tutuşmaz diyerek kıyasta bulunmuştur”.⁴²⁷

Ayrıca İzz’e göre “mişkât beşerîyyet, misbâh tevhid nûru, zücâce ise kalbin menzildir. Diğer yandan bu konuda ortaya koyduğu bir başka benzetmeye göre “Hz. Peygamber’in (s) dedesi Abdülmuttalib’i, içinde kandil bulunan mişkâta, (kandil yuvasına) babası Abdullah’ı, zücâceye, Hz. Peygamber’i(s) kandile, çoğunlukla peygamberler soyundan geldiği için Hz. İbrahim’i ise (a.s.) şeceraya benzetmiştir.”⁴²⁸

Ayrıca eserinde “elif”, “hüve” ve “Allah” kelimelerine anlamlar yükleyen İzz, Allah ismi şerifi bütün sedeflerin özü, Kâbe’nin haremi, kalbin süveydâsı ve “ism-i a‘zam” kavramlarının karşılığı olduğunu belirtmiştir.⁴²⁹

Öte yandan İzz, “Elif” harfinin rubûbiyetin manalarına mündemiç olduğunu zikrederek Allah’ın kuluna rubûbiyetini göstermek için “Elif” ile başladığını ifade etmektedir.⁴³⁰ Nitekim “elif” harfini Allah kelimesinin ilk harfi, alfabenin ilk harfi, varoluşun başlangıcında Allah’ın kullarına hitap ettiği “أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ” cümlesinin ilk harfi yapmıştır, der. Ayrıca ona göre “Elif” harfi rubûbiyyet, vahdâniyyet, ferdâniyyet, deymûmiyyet, kayyûmiyyet ve samediyete delâlet etmektedir.⁴³¹

“Hüve” harfine de anlamlar yükleyen İzz, “hüve” nin asıl matlûb olduğunu belirterek bu harf ile gayb perdelerinin açılıp kalplerin izzet bulacağını ifade eder. Allah lafzının son harfi olan bu harfte latif manalar olduğuna işâret eder. Birinci harf olan “he” harfi mahârici’l-hurûfun sonundan çıkar, “vav” harfi ise iki dudak arasından çıkar. Dolayısıyla “hüve” kelimesi Allah’ın “الأول” ve “الأخر” olduğuna O’nun başlangıcı ve sonunun olmadığına işâret etmektedir.⁴³²

⁴²⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 140.

⁴²⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 141.

⁴²⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 105.

⁴³⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 105.

⁴³¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 106.

⁴³² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 106.

Mârifete giden bir yöntem olarak semâ konusunda İzz, dört mezhep âlimlerinin görüşlerine yer vermiştir. Bu bağlamda seleften pek çok velînin semâyâ cevaz verdiğini, onlara rağmen semâyâ haram demenin hata olacağını savunmuştur. Ayrıca İmam Şâfiî'nin buna haram demediğini zikrederek, Hz. Peygamber'in (s) mescidde Hassan b. Sabit'e kürsü tahsis edip orada şiirler söylettiğini ifade etmiştir.⁴³³ Def çalıp raks ve semâ etmenin hükmüne dair Hz. Peygamber'in (s) Medine'ye girerken "Talea'l-bedru" nağmeleri ile karşılanmasını delil göstererek bayram, düğün vb. günlerde mutluluğun bir nişânesi olarak def çalıp raks etmenin mübâh olduğunu bu konuya delil olarak söylemiştir.⁴³⁴ Semâyı mahza haram, mübah ve mendup şeklinde üç kısma ayırmış ayrıca semâ yapanın hâline göre hükmün de değişeceğinden bahsetmiştir.⁴³⁵

Diğer yandan mûcize ve kerâmet arasındaki münasebetler hakkında da bilgi de veren İzz, "evliyânın kerâmeti, asfiyânın mükâşefesi ve peygamberlerin mûcizesi"⁴³⁶ olacağını belirtmiştir. Bunun yanı sıra velînin kendisinin velî olduğunu bilmesinin şart olup olmadığını da tartışmış, "evliyânın en büyük kerâmetin itâat ve ibâdete devam ederek günah ve muhâlefetten korunma şeklinde tanımlamıştır."⁴³⁷

İzz b. Abdüsselâm'ın *Zübed*'de tasavvufla ilgili kavramları ele alırken yöntem olarak genellikle âyet ve hadislerden deliller getirerek istişhadda bulunmuş, konuyla ilgili ilk dönem zâhid sûfîlerin sözlerine yer vererek mecâzî dil ve edebî bir üslup kullanmıştır. Cümle içinde sık sık âyet ve Hz. Peygamber'den (s) nakledilen rivâyetlerden iktibaslar yapan İzz, genellikle âyet ve hadis metninin tamamını değil konu ile ilgili kısmını vermekle yetinmiştir. İktibas yaparken âyet veya hadisin üzerinde anlamı bozmayacak şekilde değişiklikler yapmış ibarede âyet veya hadis olduğunu belirtmeden kendi cümlesi ile metne aktarmıştır.

⁴³³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 156.

⁴³⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 159.

⁴³⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 162.

⁴³⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 175.

⁴³⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 177.

Örneğin: يا نفس إن الله منك اشترى- بشرط تسليم 438 لا تدركه الأبصار ولا يمثل بالصور والاثار: 439

Hz. أخذت عن رسول الله جرابين من العلم جرابا ألقيته إليكم وجرابا لوأبديته لرجمتموني Eserde Peygamber'den (s) iki kap (dolusu) ilim öğrendim. Birisini yaydım, anlatıp herkese duyurdum; ikincisini söyleyecek olsam, beni recmederdiniz". 440 örneğinde olduğu gibi bazı sahâbe sözlerini konuyu temellendirmek için kullanmıştır. 441

Eserde yer yer "bu hadisin sırrı" 442 veya "bu hadisin manası" 443 şeklinde ibarelere yer vererek bir nevi hadislerin işârî yorumlarına değinmiştir. Ayrıca Zübed'e "der'ü şühbeti't-teşbih" gibi fıkıh terimleri de kullanarak konuyu kavramlar açısından zenginleştirmiştir. 444

Buhârî'nin âyetleri hadislere bâb başlığı olarak kullanması gibi İzz b. Abdüsselâm da "علم الإنسان ما لم يعلم" "İnsana bilmediğini öğretti" 445 âyetini fasl başlığı olarak kullanmıştır. 446 Bazen aktardığı rivâyetin durumu hakkında "bu İsrâiliyyâtandır" örneğinde olduğu gibi kısa bilgiler verdiği de görülmüştür. 447

Eserde ilk dönem sûfîlerinin ilâhî aşkı sembolize eden şiirlerinden istifade edilerek konular edebî bir üslup ile yazılmıştır. 448

الحمد لله فتح بمفاتيح الغيوب أقفال القلوب ورفع حجب السرائر وجلا أبصار البصائر وجلا عرائس الوجود في مرآة الشهود örneğinde olduğu gibi sık sık seci sanatına başvurmuştur. 449

438 İzz b. Abdüsselâm, Zübedü hulâsati't-tasavvuf, 129.

439 İzz b. Abdüsselâm, Zübedü hulâsati't-tasavvuf, 134.

440 Benzer lafızlarla nakledilen rivâyet için bkz. Buhârî, "İlim", 42.

441 İzz b. Abdüsselâm, Zübedü hulâsati't-tasavvuf, 166.

442 İzz b. Abdüsselâm, Zübedü hulâsati't-tasavvuf, 104.

443 İzz b. Abdüsselâm, Zübedü hulâsati't-tasavvuf, 113.

444 İzz b. Abdüsselâm, Zübedü hulâsati't-tasavvuf, 117.

445 el-Alak 96/5.

446 İzz b. Abdüsselâm, Zübedü hulâsati't-tasavvuf, 91.

447 İzz b. Abdüsselâm, Zübedü hulâsati't-tasavvuf, 93.

448 İzz b. Abdüsselâm, Zübedü hulâsati't-tasavvuf, 169.

449 İzz b. Abdüsselâm, Zübedü hulâsati't-tasavvuf, 85.

Eserde Tasavvufî düşüncesinin bir yansıması olarak âyet ve hadislerle işârî yorumlar getiren İzz, “إني لست كهينتكم، إني يطعمني ربي ويسقيني” “*Ben Rabbim katında gecelerim. O beni doyurur ve içirir*”⁴⁵⁰ gibi işârî yorumuna değinmiştir.⁴⁵¹ Eserde özellikle kudsî hadislerin ön planda olduğu görülmektedir.

Bazen konunun daha iyi anlaşılması veya tamamlanması için İzz b. Abdüsselâm’ın “قلت” “ben derim ki” ifadesinden sonra zarif, ince manalara gelecek beyitler eklediği de görülmektedir.⁴⁵²

قلت⁴⁵³: أيها العاشق معنى حسننا *** مهرنا غال لمن يخطبنا

Zübed'de Râbia el-Adeviyye (ö.135/752),⁴⁵⁴ başta olmak üzere Ma'rûf-i Kerhî (ö.200/815),⁴⁵⁵ Ebû Süleymân Dârânî (ö.215/830),⁴⁵⁶ Bâyezîd-i Bistâmî (ö.243/848),⁴⁵⁷ Hâris el-Muhâsibî (ö.243/857), Zünnûn el-Mısrî (ö.245/859), Serî es-Sakatî (ö.251/865), Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909), İbn Atâ (ö.309/921)⁴⁵⁸ Hallâc-ı Mansûr (ö.309/921)⁴⁵⁹ ve Ca'fer b. Yûnus eş-Şiblî (ö.334/945),⁴⁶⁰ gibi birçok sûfînin görüşlerine yer verilerek onlardan alıntılar yapılmıştır.

Ahmed, Abdurrahim es-Sayih tarafından tahkik edilmiş olan *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 2009 yılında Kahire'de basılmıştır. Eser bir mukaddime on sekiz bölümden (fasıl) oluşmaktadır. Brockelmann bu eserin İzz b. Abdüsselâm'a âit olduğunu rivâyet

⁴⁵⁰ Buhârî, “Savm”, 20; Müslim, “Sıyâm”, 57.

⁴⁵¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 87.

⁴⁵² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 101.

⁴⁵³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 102.

⁴⁵⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 142.

⁴⁵⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 122.

⁴⁵⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 153.

⁴⁵⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 91-95-146.

⁴⁵⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 111.

⁴⁵⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 167-168-169-170.

⁴⁶⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 152-162-154-167

etmiş, eserin el yazma nüshasının ise Hindistan'da, 1/335 numarada kayıtlı bulunduğunu nakletmiştir.⁴⁶¹

Eserin ilk tahkiki Ahmed Ali Şâzelî tarafından 1317/1899 yılında yapılmıştır.⁴⁶² İzz'in yetiştirdiği öğrencilerinden olan Ebû Şâme,⁴⁶³ bu eseri hocasına nispet etmektedir. *Hediyyetü'l-ârifin* sahibi Bağdadî,⁴⁶⁴ de bu eseri İzz'e nispet edenler arasındadır. Ayrıca ez-Ziriklî, Muhammed H. Abdullah ve Nedvî bu eseri İzz b. Abdüsselâm'a nisbet etmiştir. Eserin tahkikini yapan Ahmed Abdurrahim es-Sayih'de eserin İzz b. Abdüsselâm'a âit olduğunu söylemektedir.⁴⁶⁵

Vüheybî ise eserinde, 3623, 2786 ve 1468 numaralarında İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ve İstanbul Beyâzıt Kütüphanesi 3329:68 numarada kayıtlı bir nüshasının daha bulunduğunu söylemektedir. Fakat eseri tahkik ederek neşreden Ahmed Abdurrahim es-Sayih, Vüheybî'nin verdiği bilgilere katılmadığını ifade etmektedir.⁴⁶⁶ İzz'in evladı gibi kabul ettiği en kıymetli öğrencisi olan İbn Dakikul-İyd'in hayatı ve divanını tez çalışması olarak çalışan Hüseyin Ali çalışmanın mukaddimesinde İzz'in bu eseri yazma maksadını tasavvuf aleyhtarı bazı zâhir ulemâsının söylemlerine cevap vermek için kaleme aldığını söylemiştir.⁴⁶⁷ Eserin İzz b. Abdüsselâm'a aidiyeti ile ilgili tartışmalar kanâatimizce şekli bir tartışmadır.

⁴⁶¹ Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, E.J.Brill, Leiden 1937, C. 1, 766-768.

⁴⁶² Şâzelî, Ahmet Ali, *Hallu'r-rumûz ve mefâtihi'l-künûz*, (Mısır: Dâru'l-Kutübil-İlmiyye, 1317).

⁴⁶³ Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmâ'il el-Makdisî, *Kitâbü'r-ravzateyn*, 330.

⁴⁶⁴ Bağdadî, *Hediyyetü'l-ârifin*, C. 1, 580.

⁴⁶⁵ Ziriklî, *el-A'lam*, C. 4, 21; Rıdvân Alî en-Nedvî, İzz b. Abdüsselâm, 80.

⁴⁶⁶ Bağdadî, *Hediyyetü'l-ârifin*, C. 1, 580; İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, thk: Ahmed Abdurrahim es-Sayih, 9, 10, 11, (Kahire:Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009); Zuhaylî, *İzz b. Abdüsselâm*, 149; Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtuhû ve âsâruhû*, 161-162.

⁴⁶⁷ Hüseyin, Ali Safi, *İbn Dakikul-İyd hayatühü ve divanuhû*, (Mısır: Dâru'l-Meârif), 51.

1. 4. 1. 3. el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ

İzz b. Abdüsselâm'ın tasavvufî ilgili eserlerinden biri de *el-Fiten ve'l belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ* adlı risâledir. Niçin yazıldığına dair bir bilginin yer almadığı eserin telif amacı kanâatimize göre on ikinci asırda İslâm coğrafyasında yaşanan sıkıntılardır. Başta Haçlı ve Moğol saldırıları olmak üzere siyasal ve sosyal çalkantılar, iç karışıklıklar, kardeş kavgaları, mezhep çatışmaları, bir kısım Müslümanların Haçlılarla ittifak yapmaya mecbur kalmaları ile sorguya çekilme, tutuklanma ve eziyet görme gibi âlimlerin uğradıkları birtakım mihneler, İzz'i bu risâleyi yazmaya sevk etmiş olabilir. Çünkü toplumda yaşanan bu sıkıntılara bizâtihi kendisi de maruz kalmış ve içinde bulunulan durumu anlatma ihtiyacı hissetmiştir.

Risâlede isabet eden belâ ve musibetlerdeki sır ve hikmetler ile bunlardan elde edilen manevî faydalar ele alınmıştır. İzz'e göre belâ ve musibetlerde insanlar için çeşitli faydalar bulunmaktadır. Zira belâ ve musibetler, kişilerin faydalarına sonuçlar doğurabilir. Sevinç ve lezzetlerin hepsi iyi olmadığı gibi acı ve sıkıntıların hepsi de kötü değildir. Dolayısıyla nimet ve musibetler, insanları ibret almaya ve tefekküre davet etmeye yönüyle maslahat içermektedir. İzz b. Abdüsselâm'a göre bütün işler, Allah katında bir hikmete bağlı olup kulların karşılaştığı mihne ve musibetlerin onlara kazandırdığı faydalar bulunmaktadır. Eserde bu faydaları on yedi başlık altında ele almaktadır. Mukaddimesi bulunmayan bu risâleye besmele, hamdele ve salveleden sonra mârifet vurgusu ile başlanmaktadır. Kulun, Allah'ın rubûbiyyetinin izzet ve kahrını bilmesini; ubûdiyyetin zillet ve acziyetini bilmesine bağlamaktadır.⁴⁶⁸ Böylece kul, Allah'ın otoritesinin enginliğini kavramasının yanı sıra, O'nun kulu olduğunun farkına varır; belâ ve musibetler karşısında Allah'tan yardım isteyerek O'na sığınır. Zira acı ve ıstırapları Allah'tan başka giderecek hiçbir güç yoktur.

Eserde “Onlar, başlarına bir musibet geldiğinde, *"Doğrusu biz Allah'a âidiz ve kuşkusuz O'na döneceğiz"*⁴⁶⁹ âyetine yer veren İzz, Allah'ın kullarını söz konusu belâ ve musibetlere karşı rûhen hazırladığını belirterek kulun, musibete mâruz kaldığında Allah'a âit aciz bir kul olduğunun farkına vardığını ve sonunda Allah'ın hükmüne, takdirine, kazâ ve kaderine döneceğini itiraf ettiğini dile getirir. Böylece kullar,

⁴⁶⁸ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ*, 9.

⁴⁶⁹ el-Bakara 2/156.

kendileri için bu akıbetten ne bir kaçışın ne de bir kurtuluşun mümkün olmadığını anlarlar. Kulun başına gelen musibetlerin Allah'tan başka defedecek kimsenin bulunmadığı fikri öne çıkan eserde, kulun ihlâs ile Allah'a ibâdete yönelmesi gerektiği de vurgulanmaktadır.⁴⁷⁰

Ayrıca insanın, fıtratı gereği refâh ve genişlik durumunda Allah'ı unuttuğu, sıkıntı, belâ ve musibet halinde ise Allah'ı hatırladığı “İnsanın başına bir sıkıntı geldi mi rabbine yönelip O'na yalvarır; sonra Rabbi ona katından bir nimet verince, daha önce yalvardığını unutarak yolundan saptırmak için Allah'a eşler koşmaya kalkar”⁴⁷¹ âyeti etrafında incelenmiştir. Söz konusu âyette de ifade edildiği üzere musibetlerin Allah'a yönelme vesilesi olduğunu vurgulayan İzz, belâ ve sıkıntıya düşen kulun Allah'a tazarrû ve duâ ile yaklaştığına dikkat çekerek musibetlerin doğurduğu müspet bir neticeye de işâret etmiştir.⁴⁷²

Ayrıca eserde belâ ve musibetlerin kulda hilm duygusunu pekiştirdiği ifade edilerek Hz. Peygamber'den (s) nakledilen “Sende Allah'ın sevdiği iki özellik vardır: Hilm ve vakar”⁴⁷³ hadisine yer verilir ve musibetlerin büyük ve küçük olmak üzere bir ayrıma tabi tutulduğuna işâret edilir. Bu anlamda büyük musibetler karşısında yumuşak huylu olma en üstün hilm kabul edilmiştir. İzz'e göre belâ ve musibetlerin bir diğer faydası da kula affetme vasfını kazandırmasıdır. İnsanın başına gelen felaketlerin en önemli faydalarından bir diğeri başkalarını affetme ve onlara merhametle muamele etmenin erdem olduğunu öğrenmektir. Nitekim Kur'ân insanları sürekli affedici olmaya teşvik eder:⁴⁷⁴ “Kim bağışlar ve barışı sağlarsa onun mükâfatı Allah'a âittir”.⁴⁷⁵

⁴⁷⁰ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ*, 10.

⁴⁷¹ ez-Zümer 39/49.

⁴⁷² İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ*, 10.

⁴⁷³ Tirmizî, “Birr”, 66; Müslim, “İmân”, 25; İbn Mâce, “Zühd”, 18.

⁴⁷⁴ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ*, 11.

⁴⁷⁵ eş-Şûrâ 42 /40.

Âl-i İmrân sûresi 146. âyete vurgu yapan İzz b. Abdüsselâm, belâ ve musibetlere sabretmenin kula sebat etmeyi öğrettiğini söyler. Bu yönüyle sabır, Allah'ın kula muhabbet etmesine ve kulun da çok sevap elde etmesine vesile olur.⁴⁷⁶

Belâ ve musibetlerin fayda içermesinden dolayı kulun ferâh hissetmesini de bir başka fayda olarak zikreden İzz, bu vasfın ancak kâmil bir müminin özelliği olduğunu vurgular. Ona göre şiddetli müsîbetlerin içerdiği fâide ve semereler düşünüldüğünde mihnetlerin acılığı ve şiddetini önemsemez. Zira ağırları şiddetli olan kişinin tedavinin acısına da katlanacağını dile getirir.⁴⁷⁷

Belâ ve musibetlerin içerdiği faydalardan birinin de kula şükretmeyi öğretmesi olduğunu söyleyen İzz, hastanın tedavi maksatlı bir organını kesen doktora teşekkür etmesini bu anlamda değerlendirir.⁴⁷⁸

Hz. Peygamber'in (s) “*Bir Müslümana belâ, musibet ve bir gam isâbet etse, hatta kendisine bir diken dahi batsa, Allah bunları onun günahlarına kefaret yapar*”⁴⁷⁹ rivâyetini zikreden İzz, başa gelen musibetlerin kişiyi günah ve hatalardan arındırmaya vesile olduğunu beyan etmektedir Belâ ve musibetlerin belâyâ uğramış kimselere merhamet etmeyi sağlayacağını ve insanların sıkıntılarını giderme konusunda güzel bir vasıf kazandıracağını zikreden İzz, ardından

“*وانما يرحم العشاق من عشقا*” *Aşıkların hâinden ancak aşıklar anlar, aşklara sadece aşık olanlar merhamet eder*, sözü ile temellendirmiştir. İzz'e göre, belâ ve musibetler, âfiyet nimetinin kıymetini bilmeye vesile olur ve nimetlere şükrü öğretir. Nitekim nimetlerin kıymeti elden çıktıktan sonra daha iyi anlaşılır. Ona göre Allah farklı belâ ve musibetlere, fayda ve hikmetine binâen, âhirette farklı derecelerde ecir ve sevap hazırlamıştır.⁴⁸⁰

“*وعسى أن تكرهوا شيئا وهو خير لكم...*” *Hakkınızda hayırlı olduğu halde bir şeyden hoşlanmamış olabilirsiniz. Sizin için kötü olduğu halde bir şeyden hoşlanmış da*

⁴⁷⁶ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ*, 12.

⁴⁷⁷ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ*, 13.

⁴⁷⁸ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ*, 14.

⁴⁷⁹ Müslim, “Birr”, 52. Tirmizî, “Cenâiz”, 1.

⁴⁸⁰ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ*, 15.

olabilirsiniz”⁴⁸¹ âyetinin yorumunda başa gelen belâ ve musibet ve sıkıntıların kulu şerlerden alıkoyacağını ifade eder.⁴⁸²

Allah'ın kendisine verdiği iktidara dayanarak İbrahim ile rabbi hakkında tartışmaya giren kimseyi görmedin mi”⁴⁸³ âyetiyle başa gelen musibet ve sıkıntıların kulu şerlerden alıkoyacağını ifade eder.⁴⁸⁴ İnsanın dînindeki salâbetine göre imtihana maruz kaldığını söyleyen İzz, Hz. Peygamber'in (s) “Peygamberler ve sâlihler sonra büyüklükte onlara ve bunlara yakın olanlar musibetlerle karşı karşıya kalmışlardır. Kim dîninde şiddetli ve sağlam olursa, onun belâsı da şiddetli olur”.⁴⁸⁵

وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضَّرَّ دَعَانَا لِجَنبِهِ “İnsanın başına zararlı bir şey geldiğinde yan üstü yatarken veya otururken ya da ayakta iken hemen bize duâ etmeye koyulur; onu zararlı durumundan kurtardığımızda ise -sanki başına gelen zararı gidermeye bizi çağırıp yalvarmamış gibi- inkârcılığa dönüp yoluna devam eder” âyeti ile İzz, müminlerin yemelerinde içmelerinde, giyimlerinde, evlerinde, meclislerinde binitlerinde ve diğer hallerinde az ile yetinerek yüzlerini Allah'a döndürdüklerini ifade etmektedir.⁴⁸⁶

Belâ ve musibet konusunu son olarak rızâ kavramı ile ilişkilendirilen İzz, rızâ mertebesine ulaşmasının yolunun Allah'ın verdiği nimetler kadar, musibetlerin de kulu memnun etmesinden geçtiğini belirtmektedir. Musibetler iyi veya kötü herkesin başına gelebilir. Eğer kul başına gelen musibete rızâ göstermezse dünya ve âhireti ziyan olur. Şayet her şeyin Allah'tan geldiğini düşünerek başına gelen musibetlere rızâ gösterirse Allah da kendisinden razı olur.⁴⁸⁷

Sübki ve Dâvûdî bu eseri İzz'e nispet etmişlerdir.⁴⁸⁸ Eserin yazma nüshalarından bir tanesi Escorial Kütüphanesinde 1536 sayısında kayıtlı bulunmaktadır. Diğer nüsha ise

⁴⁸¹ el-Bakara 2/216.

⁴⁸² İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ*, 16.

⁴⁸³ el-Bakara, 2/258.

⁴⁸⁴ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ*, 16.

⁴⁸⁵ Tirmizî, Zühd, 57.

⁴⁸⁶ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ*, 21.

⁴⁸⁷ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ*, 22.

⁴⁸⁸ Sübki, *Tabakâtü 'ş-şâfiyye*, C. 8, 248; Dâvûdî, *Tabakâtü 'l-müfessirîn*, C. 1, 314.

Ma'hedü Câmîatü'd-Düveli'l-Arabiyye Üniversitesinde 253 sayısında kayıtlıdır.⁴⁸⁹ İsmâîl Paşa bu eseri “*el-Fevâidü'l-belvâ ve'l-mihen*” ismi ile de geçtiğini söylemektedir.⁴⁹⁰ Eserin tahkikini İyâd Hâlid et-Tabbâ', 1995 yılında Dımaşk'te gerçekleştirmiştir.⁴⁹¹

Yöntem olarak İzz, diğer eserlerinde olduğu gibi bu risâleyi de âyet ve hadislerden getirdiği deliller etrafında kurgulamış ve özellikle belâ ve musibetlerin olumlu sonuçlar doğuracağına dair bilgiler içeren metinleri tercih etmiştir.

1. 4. 1. 4. Makâsîdü'r-ri'âye li hukûkullâh

Daha çok telif eserler kaleme alan İzz b. Abdüsselâm aynı zamanda önceki dönemlerde telif edilen bazı eserler üzerine ihtisâr çalışmaları da yapmıştır. Onun ihtisâr ettiği eserleri diğer çalışmalardan farklı kılan unsur söz konusu eserlerin yeni bir telif eser izlenimini vermesidir. Bu anlamda kendi telifi olan *Kavâidü'l-kübrâ*'yı ihtisâr ettiği *el-Fevâid fî ihtisâri'l-Makâsîd* (*Kavâidü's-suğrâ*) adeta yeni bir telif mahiyetindedir. Nitekim Mâverdî'nin tefsirini ihtisâr ederken de aynı üslûbu benimsemiştir.

İzz, başka bir ihtisâr çalışmasını ise Hâris el-Muhâsibî'nin “*er-Riâ'ye li-hukûkullâh*” adlı eseri üzerine yapmış olup bu esere *Makâsîdü'r-ri'âye li-hukûkullâh* adını vermiştir. İzz b. Abdüsselâm eseri kaleme alma sebebini Hâris el-Muhâsibî'nin *er-Riâ'ye* adlı eserde ortaya konulan maksatları çözme olarak açıklamıştır.⁴⁹²

İzz b. Abdüsselâm'ın *el-Emâlî* adlı eseri üzerine çalışma yapan Üzeyir Tuna, emâlî türü eserler arasında *Makâsîdü'r-ri'âye*'ye yer vermese de *Makâsîd*'in hamdele salvele kısmındaki مُمْلِيَا ibaresinden de anlaşılabilirliği gibi bu eser emâlî⁴⁹³ türü kabul edilebilir.

⁴⁸⁹ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 154.

⁴⁹⁰ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, C. 1, 580.

⁴⁹¹ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ', (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995).

⁴⁹² İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 11.

⁴⁹³ Emâlî “bir âlimin talebelerine hadisleri veya başka bilgileri yazdırmasıyla meydana gelen eser türüne verilen addır”. Kandemir, M. Yaşar, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 1995), 11/70-72; Emâlî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Tuna, Üzeyir, “İzzüddîn b. 'Abdisselâm es-Sülemî ve 'el-Emâlî'l-Kur'âniyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”, 50.

Muhâsibî'nin yüz otuz dört babdan oluşan *er-Riâ'ye* adlı eserini İzz, *Makâsîdû'r-ri'âye*'de doksan bir başlık halinde ihtisâr etmiştir. Bu başlıklardan altmış dokuzu *fasıl*, yirmi ikisi de *fâide* adı altında toplanmıştır. Bu anlamda İzz, Muhâsibî'nin bâb olarak verdiği bölümleri “*fasıl*” başlığı altında vermiştir. *er-Riâ'ye*'nin muhtevasını tamamlayacak şekilde fasıl sonlarında da “*fâide*” başlığı altında kendi görüşlerini nakletmiş, böylelikle eserin hem tasnifini değiştirmiş hem de gerekli gördüğü yerlerde takdim ve tehir yapmıştır. İzz'in fasıl başlıklarıyla Muhâsibî'nin bâb başlıkları birbirleriyle birebir örtüşmemektedir. Bundan ötürü eser, şerh yönü ağır basan muhtasar bir telif olarak görülebilir.

Hüsnü'l-istimâ' (kulun emrolunduğu şeylere icâbet etmesi) faslı ile başlayan eser, mürîdin Allah'ın emrine uyarak istikâmette olması karşısında şeytanın duyduğu hasedin izâhı ile sona ermektedir.⁴⁹⁴

Bu eserde her şeyden önce, Kitap ve Sünnet'e tâbi olmanın gerekliliği, Allah'ın hakkına riâyet, kulu Allah'a yaklaştıran şeyler, seyr-u sülûkun başlangıcı, nefis muhâsebesi, murâkabe, azaların kayıt altına alınması, kalbin kötü zandan, hased ve kibirden korunması, kalbi bozan şeyler ve bunlardan korunma yolları, niyet, takvâ, Allah'ın irâde ettiğine rızâ, vera', tövbe, zühd, ihlâs, hayâ, kibir, riyâ, hased, süma', havâtır ve ucûb mevzuları işlenmiştir.

Eserde ayrıca tasavvuf yolunda seyr-ü sülûk (mesîr ilallâh) eden bir mürîdin nasıl bir terbiyeye tâbi tutulacağına dair tavsiyeler verilmektedir.⁴⁹⁵ Eserin en uzun bölümü riyâ ve ihlâs faslıdır. Riyânın çeşitleri, gizli ve açık riyâ, kibir ve ucuyla karışık olan riyâ, riyânın küçüğü ve büyüğü, riyânın özellikleri, riyâ sebebi ile nafileleri terk etme, topluluk içinde iken ve yalnızken riyâ ile ana babaya karşı riyâ gibi konular ele alınmaktadır.⁴⁹⁶

İzz b. Abdüsselâm, işarî âyet yorumlarına da yer vermektedir. Örneğin Kaf sûresinde geçen

âyetinde⁴⁹⁷ “kalbi olan” ifadesini, “dinlediği şeyi almaya müsâit olan akıl” (حاضر العقل) şeklinde tevil etmektedir. Gerek

⁴⁹⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdû'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 173.

⁴⁹⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdû'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 17.

⁴⁹⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdû'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 54.

⁴⁹⁷ el-Kâf 50/37.

Allah'ın kitabını dinleyen gerekse herhangi bir hikmeti dinleyen kişinin öncelikle konuşulan şeyin farkında olması, dinlediği şeyin dışında hiçbir şeye kulak vermemesi gerektiğinin üzerinde durmaktadır.⁴⁹⁸

İzz b. Abdüsselâm'ın bu başlığı, hocası Sühreverdî'nin *Avârifü'l-maârif* adlı eserindeki başlıkla da örtüştüğü görülmektedir. Sühreverdî, "hüsnü'l-istimâ" başlığı altında, her hayrın esasının emredilen şeylere kulak vermek olduğunu belirtmiş ve böyle bir dinlemenin Allah'ın vahyi olduğunu vurgulamıştır. Bu sebeple can kulağı ile dinleyip iyice anlamak ve gereğince amel etmek gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁹⁹

Makâsıd eserini, celbi menfaat defî mefsedet bakış açısıyla yeniden yorumlayan⁵⁰⁰ İzz b. Abdüsselâm'a göre kalpler, mükellefiyetin ilk mahallidir. Beden amelleri ise kalp amellerine bağlıdır. Çünkü ameller kalpten başlar sonra organlarda ortaya çıkar. Mükellef için ilk yapılması gereken kalp amelleridir. Örneğin, kul kalbine bir hâtır geldiği zaman kalbine gelen şeyin mesâlih mi yoksa mefâsid mi olduğunu bilmeli, böylelikle faydasına olan şeye yönelerek zararına olan şeyden kaçınmalıdır.⁵⁰¹ Kul yaptığı ibâdetlerde ve ihlâsında dünya ve âhiret menfaatlerini düşünmemeli, ibâdetini sadece Allah için yapmalıdır.⁵⁰²

Makâsıdü'r-ri'âye'de, müminin kendi nefsinin muhâsebe etmesinin gerekliliğine de işâret edilmiş ve bu konuda "Akıllı kişi kendisini hesaba çeken ve ölümden sonrası için çalışandır. Âciz kişi ise arzularına uyup bir de Allah'tan (bağışlanma) umandır"⁵⁰³ rivâyetine yer verilmiştir. Ayrıca amellerin geçmiş ve geleceğe yönelik iki türlü muhâsebe edilmesinin gerekliliği hususunda âlimlerin ittifak ettiği de vurgulanmıştır. İzz'e göre muhâsebenin en evla olanı, Hz. Ömer'in (r.a) yaptığı gibi kulun geceden geceye nefsinin hesaba çekmesi, o gün yaptığı hatalar için hemen tövbe ve bağışlanma dileyerek günahların affını talep etmesidir.⁵⁰⁴

⁴⁹⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 11-12.

⁴⁹⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, C. 1, 25-26.

⁵⁰⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 33,52,57,62,69,107,111.

⁵⁰¹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 33.

⁵⁰² İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 69.

⁵⁰³ Tirmizî, *Sıfâtü'l-kıyâme*, 25.

⁵⁰⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 18.

Takvâya, “Allah’ın emrettiği farzları Allah için yerine getirme ve nehyettiği haramları da Allah için terk etmek” şeklinde geniş bir anlam yükleyen⁵⁰⁵ İzz, sahih bir takvânın vera ‘ olarak meyve verdiğini, vera ‘nın ise harama düşme korkusuyla mübah olan şeyleri dahi terk etmek olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁶ Ayrıca takvâyı beden ve kalp takvâsı olarak ikiye ayırmış, kalp takvâsının ihlâs ile beden takvâsının ise tüm farzları yerine getirme ve tüm haramları terk etme ile gerçekleşeceğini söylemiştir.⁵⁰⁷

Hâris el-Muhâsibî’nin *er-Riâ ‘ye*’deki maksatlarını açıklamaya çalışmasının yanında ondan farklı düşündüğü görüşlerini de açıklamıştır. Bazı konularda ona muvâfık olurken, bazı konularda onu eleştirmiş, bazı konularda ise meseleye yeni bir bakış açısı getirerek kendi görüşlerini beyan etmiştir. Hâris el-Muhâsibî, amellerin gizlenmesi, yapılan amelin sadece Allah tarafından bilinmesini arzulamanın gerektiğini vurgularken⁵⁰⁸ İzz b. Abdüsselâm, örnek alınması gereken kişilerin cihad etme ve sadaka verme gibi riyâ şaibesinden uzak bazı amelleri açıktan yapmalarında herhangi bir sakınca olmadığını dile getirmiştir.⁵⁰⁹

İzz’e göre, havf ve recâ birbiriyle denge içinde olmalıdır. Nitekim çok tefekkür sebebiyle aşırı havf, bazen kulda ümitsizliğe sebep olabilir. Bu durumda kul recâyâ sarılmalı ve Allah’ın rahmetinin genişliğini, günahları affettiğini ve tövbeleri kabul ettiğini düşünerek rûhunun ümitsizliğini recâ ile kırmalıdır. Onun bu yaklaşımı havf ve recâ dengesi açısından önem arz etmektedir.⁵¹⁰

Eserde İzz, kibir kavramını insanın kendisini başkalarından daha üstün görmesi şeklinde tanımlamıştır. Ona göre kibir üç türlüdür: birincisi kul ile Rabb’i arasında olan kibirdir ki bu kibrin en büyüğüdür. İkincisi, kulların kendilerine gelen peygamberleri reddetme, sözlerini dinlememe, inat etme şeklinde peygamberlere tâbi olma

⁵⁰⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü ‘r-ri ‘âye li-hukûkallâh*, 12-13.

⁵⁰⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü ‘r-ri ‘âye li-hukûkallâh*, 14.

⁵⁰⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü ‘r-ri ‘âye li-hukûkallâh*, 12.

⁵⁰⁸ Hâris el-Muhâsibî, *er-Ri ‘âye li-hukûkallâh*, 229-230.

⁵⁰⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü ‘r-ri ‘âye li-hukûkallâh*, 98.

⁵¹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü ‘r-ri ‘âye li-hukûkallâh*, 29.

konusunda kibirdir. Üçüncüsü ise kulun diğer insanları aşağılaması ve küçümsemesiyle oluşan kibirdir.⁵¹¹

İnsanları kibre götüren sebeplerden biri ilim ile ucûb, diğeri ise amel ile ucûbtur. Eğer âlim ilmi ile kibirlenirse, kendi dışında kalanları hor görür. İzz'e göre aslında ilim gökten inen yağmur gibidir, berrak ve tatlıdır. Bu sebeple her ağaç onu kendi karakterine dönüştürür, böylece acı, daha acı tatlı ise daha tatlı olur. Diğer yandan ilim, mütekebbirin kibrini arttırırken, mütevâzi olanın tevâzusunu arttırır.⁵¹² Ona göre insanları kibre götüren sebeplerden bir diğeri ise amel ile ucûbtur. Kişinin kendinden daha az amel yapan kimseleri küçük görmesi şeklindedir. Ameliyle ucba düşen kimseler kendilerini Allah'ın azabından emin gördüklerinden dolayı başkalarının akıbetinden endişe duyarak onların amel yapması gerektiğini, dolayısıyla selam verme ziyaret etme gibi konularda kendisinin değil, onların önce adım atması gerektiğini düşünürler.⁵¹³

Eserde amellerin kabul olması noktasında İzz'in üzerinde durduğu kavram ihlâstır. Nitekim ihlâsı, tüm tâatları sadece Allah için yapmak ve O'ndan başka bir şey istememek⁵¹⁴ şeklinde tarif etmekte⁵¹⁵ ve altı kısma ayırmaktadır. Bunlar cezadan kurtuluş isteme, sevap elde etme hem cezadan kurtulma hem de sevap elde etme, Allah'tan hayâ etme, ceza ve sevap korkusu olmaksızın Allah'ı sevme ve Allah'a duyduğu büyük saygı sebebiyle ihlâstır.⁵¹⁶

İzz b. Abdüsselâm'a göre riyâ, Allah'a taât ve ibâdetlerde insanların rızâsını gözetmek ve onların beğenisini kazanmaya çalışmaktır.⁵¹⁷ Riyâyı ihlâsın zıddı olarak değerlendiren İzz b. Abdüsselâm, riyâyı iki kısma ayırmıştır: birincisi kulun Allah'a yaptığı ibâdetiyle insanların beğenisini kazanmayı arzu ettiği riyâ ki, İzz b. Abdüsselâm bu riyâyı şirk olarak değerlendirmiştir. İkincisi ise ibâdetlerde Allah'ın

⁵¹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 140.

⁵¹² İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 142.

⁵¹³ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 143.

⁵¹⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 54.

⁵¹⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 85.

⁵¹⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 54.

⁵¹⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 55.

rızâsını gözetmekle birlikte, insanların beğenisini de kazanmaya çalışmaktır. Bu riyâ türünde, ibâdetler Allah için yapılmakta, ancak insanların beğenisini kazanmak da hedeflenmektedir. İzz b. Abdüsselâm'a göre riyânın en hafif olanı bu türdür.⁵¹⁸ Ayrıca İzz, insanların sevgisini elde etmek için yapılan ameli de riyâ olarak değerlendirmiştir.⁵¹⁹

Bir ibâdet îfâ edilmek istenildiğinde bu ibâdeti başkalarının övmesi veya eleştirmemesi için yerine getirme düşüncelerinin varlığı ile kulda bulunan riyânın alameti belli olur. Bu anlamda kul, kalbindeki niyete dikkat etmeli şayet yapmış olduğu ibâdetten ötürü başkalarının methetmesinden hoşnut oluyorsa kendisinde riyâ alâmetinin bulunduğunu düşünmelidir.⁵²⁰

İzz b. Abdüsselâm, kulun yaptığı fiillerin iyi mi yoksa çirkin mi olduğunu murâkabe etmesinin gerekli olduğunu belirtir. Ona göre fiillerin iyi ve çirkin olması, Allah'ın emir ve yasaklarını gözetmek ayrıca Kur'ân ve Sünnet'i takip etmekle mümkündür. Eğer kul bir fiilin helal-haram, iyi-çirkin olması hakkında şüpheye düşerse veya haram ya da helal birbirine karışmışsa o ameli şerâtı bilen bir âlimden sorup belirsizlik ortadan kalkıncaya kadar bırakması gerektiğini söyler.⁵²¹

İzz, fâide başlıklarında Hâris el-Muhâsibî'ye aykırı görüşler de ortaya koymaktadır. Mesela Hâris el-Muhâsibî, riyâkarın amelini izhar ederek riyâkarlık yapmasının caiz olmadığını söylemiş buna örnek olarak anne babasını razı etmek için onlara riyâkar davranmasının caiz olmadığını söylemiştir. Ona göre bu durum Allah'a isyandır. Allah'a isyan teşkil edecek bir ameli vesile kılarak Allah'a itâat edilmez. İzz ise Muhâsibî'nin bu görüşüne katılmaz. İzz kendi ameli için riyâ ile başkalarının menfaati için riyâyı birbirinden ayırmaktadır. İzz'e göre anne babasını razı etmek için riyâkarlık yapan kişi aslında Allah'ı razı etmek için bu ameli yapmaktadır. Anne babanın rızâsı Allah'ın rızâsıdır. Kendi amelleriyle riyâkarlık yapan kimse ise Allah'a itâati kendi nefsinin menfaatine bir araç olarak kullanmaktadır. İzz, Muhâsibî'nin eleştirdiği durumun aslında normal olduğunu söylemektedir.⁵²²

⁵¹⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 55.

⁵¹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 105.

⁵²⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 84.

⁵²¹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 20.

⁵²² İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 112.

İzz'e göre şeytan, ibâdet eden kimseye (örneğin namaz kılariken) riyâ vesvesesi verirse bu durumda kula düşen, vesveseye kulak vermemek, şeytanı azarlamak, onunla cedelleşmek, ona kendisini aldattığını söylemek ve huşû içinde secdesini tamamlamak sûretiyle ibâdeti bitirmeye kendini zorlamaktır. Zira şeytanın amacı vesvese vererek kulun ibâdetini bozmaktır. Kul bu şekilde ibâdete devam ettiğinde şeytan ondan ümidini keserek uzaklaşır.⁵²³

İzz, bu eserde Kur'ân-ı Kerim ve hadislerden istidlâlde bulunmuştur. Bunu yaparken âyet ve hadisin tamamını değil konuyla ilgili kısmını vermiştir. İncelediğimiz diğer eserlerinin aksine bu eserinde İzz, dil ve üslup bakımından oldukça kapalı ibareler kullanmıştır. Ayrıca Muhâsibî'nin baplarında kastedilen manayı, anlaşılır bir şekilde ihtisâr ederek öz cümlelerle ifade etmiştir.

Eserinde tasavvuf ilmiyle fıkıh ilmini mezcetmiş ve fıkıh literatüründen fayadalanarak metni zenginleştirmiştir. Bu bağlamda tasavvuf konularını işlerken fıkıh kitaplarında yer alan, “işler maksadlarına göredir”,⁵²⁴ “şekk ile yakîn zail olmaz”,⁵²⁵ “meşakkat teysiri celb eder”,⁵²⁶ “defü'l-mefsede celbü'l-menfeâ'dan daha evlâdır”⁵²⁷ gibi küllî kâidelere yer vermiştir.

⁵²³ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 69-70.

⁵²⁴ Hoca Emin Efendizâde, Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hukkam şerhu Mecelleti'l-ahkam*, thk: Fehmî el-Hüseynî, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyâd, C. 1, 19; İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 88. İzz bu kaideye *makâsîd*'da hakîki ve hükmî ihlâs faslında yer vermiştir.

⁵²⁵ Hoca Emin Efendizâde, Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hukkam şerhu mecelleti'l-ahkam*, C. 1, 22; İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 74. İzz bu kaideye *Makâsîd*'da riyâyâ düşme endişesi ile ameli terk etme faslında yer vermiştir.

⁵²⁶ Hoca Emin Efendizâde, Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hukkam şerhu mecelleti'l-ahkam*, C. 1, 35; İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 22. İzz bu kaideye *Makâsîd*'da kişiye zor gelen takvânın kolaylaştırılması faslında yer vermiştir.

⁵²⁷ Hoca Emin Efendizâde, Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hukkam şerhu mecelleti'l-ahkam*, C. 1, 41; İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, 33, 52, 57, 69, 107, 113.

İzz b. Abdüsselâm'a nispet edilen eserle ilgili Sübkî,⁵²⁸ Yafiî⁵²⁹ ve Dâvûdî,⁵³⁰ terâcim ve tabakât kitaplarında “*Muhtasaru ri ‘âyeti ‘l-muhâsibî*”⁵³¹ adıyla yer verirken İsmail Paşa ve Ziriklî ise “*Makâsıdü ‘r-ri ‘âye li-hukûkullâh*” ismiyle yer vermişlerdir.⁵³² Eser, İyâd Hâlid et-Tabbâ’ tarafından tahkik edilmiş ve 1995 yılında Dâru’l-fıkr aracılığıyla Dımaşk’ta neşredilmiştir.⁵³³

1. 4. 1. 5. Risâle fi’l-kutbi ve’l-ebdâli’l-erba’în

Yapılan çalışmalarda *Risâle fi’l-kutbi ve’l-ebdâli’l-erba’în* adlı risâle İzz b. Abdüsselâm’a nispet edilmektedir. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde tasavvufla ilgili eserlerinden kabul edilen bu risâlenin ona âit olmadığı sonucuna ulaştık. Nitekim bu yanlış Hacı Halîfe Kâtip Çelebî’nin (ö.1068/1658) *Keşfü ‘z-zünûn*’da verdiği bilgilerden kaynaklanmaktadır.⁵³⁴ Bu yüzden birçok araştırmacı, bu risâleyi İzz b. Abdüsselâm’ın eserleri arasında saymıştır.⁵³⁵ Bu yanlışlığın diğer bir sebebi ise “Abdüsselâm” şeklinde nakledilen isim benzerliğidir. Bu durum da hangi âlime âit olduğunun doğru belirlenememesine sebebiyet vermiş olabilir.

⁵²⁸ Sübkî, *Tabakâtü ‘ş-şâfiyyeti ‘l-kübrâ*, C. 8, 248.

⁵²⁹ Yafiî, *Mir ‘âtü ‘l-cenân*, C. 4, 119.

⁵³⁰ Dâvûdî, *Tabakâtü ‘l-müfessirîn*, C. 1, 320.

⁵³¹ Sübkî, *Tabakâtü ‘ş-şâfiyyeti ‘l-kübrâ*, C. 8, 248.

⁵³² Ziriklî, *el-A ‘lâm*, C. 4, 21; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü ‘l-ârifîn*, C. 1, 580.

⁵³³ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü ‘r-ri ‘âye li-hukûkullâh*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ’, (Dımaşk: Dâru’l-Fıkr, 1995).

⁵³⁴ Hacı Halîfe Kâtip Çelebî, *Keşfü ‘z-zünûn*, C. 1, 883.

⁵³⁵ Algül, Adnan, “İzzüddîn b. Abdüsselâm’ın İslam Hukuk Bilimindeki Yeri ve Önemi”, 37; Arpa, Abdulmuttalip, “İzz b. Abdüsselâm ve el-İşâre ile’l-icâz”, 118; Haçkalı, Abdurrahman, “İzzüddîn b. Abdüsselâm’da Maslahat Nazariyesi” 67; Tuna, Üzeyir, “İzzüddîn b. Abdüsselâm es-Sülemî ve ‘el-Emâlî’l-Kur’âniyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”, 14; Ögke, Ahmet, “Bir Fakih Olarak İzz b. Abdüsselâm’ın Tasavvuf Yaklaşımı” *EKEV Akademi Dergisi*, C. 7, S. 17 (2003), 133-150; Sait Kavşut, Muhammed, “İzz b. Abdüsselâm ve Ahlâk Anlayışı”, 63; Cihangir Mahmut, “İzz b. Abdüsselâm’ın Tefsirdeki Metodu”, 60.

Risâlenin Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan nüshalarını⁵³⁶ incelediğimizde yazmanın ilk sayfasında müellifin adı, İzzuddin b. Abdülaziz b. Abdüsselâm es-Sülemî, ed-Dımaşkî eş-Şamî olarak yazılmış, doğum tarihi vefatı, hocalarından bazıları, sultanlarla ilişkisi, Mısır'a göçü, semâ ve deverân etmesi, vefatı şeklinde İzz b. Abdüsselâm'ın hayatından bahsederek risâleye başlandığı görülmüştür. Muhtemelen bu durumda yanıltıcı sebeplerden biri olabilir.

Ricâlü'l-gayb anlayışına bir reddiye olarak kaleme alınmış olan bu eser de gavs, evtâd, aktâb, ebdâl, nücebâ, ebdâl ve hatemü'l-evliyâ, meded dileme, şefaât etme, vesile, tevessül gibi insanların söyledikleri sözlerin aslı olmadığını deliller ile izâh edilmiş olup kanâatimizce İbn Teymiyye tarafından kaleme alınmıştır.⁵³⁷

Zira eserin metnine baktığımızda eserin İbn Teymiyye'ye âit olan çeşitli eser ve fetvalarını bir araya getiren *Mecmûu'l-fetâvâ* adlı külliyyatında yer alan bilgilerle birebir aynıdır. Örneğin: risâlede ricâlü'l-gayb anlayışının Râfîzî, İsmâîlî ve Nusayrî gibi Şîî grupların ve Hristiyanların inanış biçimlerini yansıttığı söylenmektedir.⁵³⁸ Aynı ibare İbn Teymiyye'nin eserinde de birebir geçmektedir.⁵³⁹

Risâlede, Mekke'deki gavs, evtâd (4), ebdâl (40) ve nücebâ (300) gibi kavramların Allah'ın kitabında bulunmadığını ve Hz. Peygamber'den (s) de bu hususta ne sahih ne de zayıf bir isnad ile rivâyet edilen bir hadisin bulunmadığını belirtmiştir.⁵⁴⁰ Bu bilgi İbn Teymiyye'nin eserinde bulunmaktadır.⁵⁴¹

⁵³⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Risâle fî'l-kutbi ve'l-ebdâli'l-erbaîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bölüm: Es'ad Efendi, No: 3522, varak: 1-9; *Risâle fî beyânî hakîkati'l-gavs ve'l-evtâd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bölüm: Fatih, No: 5407, varak: 1b-17b; *Risâle fî hakîkati'l-gavs ve'l-aktâb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bölüm: Carullah, No: 2068, varak: 287 b-289 a.

⁵³⁷ Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Mecmûu el-fetâvâ*, thk: Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım en-Necdî, Kral Fahd Suudi Arabistan Krallığı, I-XXXV.

⁵³⁸ *Risâle fî'l-kutbi ve'l-ebdâli'l-erbaîn*, varak: 5 a.

⁵³⁹ Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Mecmûu el-fetâvâ*, thk: Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım en-Necdî, Kral Fahd Suudi Arabistan Krallığı, C. 11, 439.

⁵⁴⁰ *Risâle fî'l-kutbi ve'l-ebdâli'l-erbaîn*, varak: 2 a.

⁵⁴¹ İbn Teymiyye, *Mecmûu el-fetâvâ*, C. 11, 433.

Yine risâlede, Hz. Ali'den nakledilen Şam'ın fazîleti ve abdâl konusunda gelen “*abdâl kırk kişidir ve Şam'da bulunurlar...*”⁵⁴² rivâyetinin isnadının munkatı olduğu belirtilmektedir.⁵⁴³ Bu bilgi İbn Teymiyye'nin eserinde bulunmaktadır.⁵⁴⁴

Halbuki İzz b. Abdüsselâm'ın Şam'ın fazîleti hakkında kaleme aldığı *Terğîbü ehli'l-islâm fî sükna's-şam* adlı risâlede gerek abdâl gerekse Şam'ın fazîleti ile ilgili onaylayıcı ve tasdik edici bir tarzda Şam'ı en hayırlı belde olarak gösteren delilleri sıralamış ve ardından Şam'da bulunan evliyâ, ebrâr, ahyâr ve ulemâyı Allah'ın sevdiğini Allah'ın Şam'a düşman olanların kalbine bir korku verdiğini ifade etmiştir. Ayrıca evliyâullâha karşı gelenleri Allah'ın paramparça edeceğini söylemiştir. Şam'ı övücü ve Şam diyârının bereketini vurgulayan rivâyetlerin bazılarına yer verildiği de görülmektedir.⁵⁴⁵ Örneğin: Ali b. Ebî Tâlip'ten rivâyetle: “*Şam ehline sövmeyiniz! Çünkü orada abdâllar vardır...*”⁵⁴⁶ rivâyetini nakletmesi ve Allah'ın velî kullarına düşmanlık etmekten sakınmak gerektiğini vurgulayarak Hz. Peygamber'in (s) “*Her kim benim bir velî kuluma düşmanlık ederse ben ona harp ilan ederim...*”⁵⁴⁷ rivâyetini zikretmesi bu konuda diğer örneklerden bazılarıdır. Nitekim Şam ile ilgili övücü sözlerin yer aldığı risâle şu duâ ve temenni ile bitmektedir: “Allah'ım bu beldedeki Müslümanların yöneticilerini Kitap-Sünnet'e uyma ve adabınla ahlâklanma konusunda muvaffak kıl. Onları evliyân ile barış, düşmanlarına karşı düşman kıl”.

⁵⁴² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk: Muhammed Abdulkâdir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), C. 1, 320.

⁵⁴³ *Risâle fî'l-kutbi ve'l-ebdâli'l-erbaîn*, varak: 6 a-6b.

⁵⁴⁴ İbn Teymiyye, *Mecmûu el-fetâvâ*, C. 11, 441-442.

⁵⁴⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Terğîbü ehli'l-İslâm fî sükna's-şam*, thk: Muhammed Yasin el-Bedri el-Hüseyni, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 9.

⁵⁴⁶ Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, thk: Mustafa Abdulkadir Atâ, (Beyrut: 1992), C. 4, 553; Taberânî, *Mu'cemü'l-evsat*, thk: Ebû Muâz Târık-Ebu'l-Fazl Abdü'l-muhsin, (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995), C. 4, 176.

⁵⁴⁷ Buhârî, “Rikâk”, 38; Ahmed b. Hanbel, “*Müsned*”, C. VI/256; İbn Mâce, “Fiten”, 16.

Ayrıca İzz b. Abdüsselâm'ın *Şecera*,⁵⁴⁸ *Zübed*⁵⁴⁹ ve *Kavâid*⁵⁵⁰ eserlerinde kutub ve ebdâlin varlığını kabul ettiğini gösteren cümleler de yer almaktadır.

İzz'e nispet edilen risâlede yer alan bilgiye göre Şam'da Hakîm et-Tirmizî (ö.320/932) ile ortaya çıkmış olan aslı olmayan bâtil sözleri takip eden İbnü'l-Arabî ve Hammûye gibi şeyhlerin dalâlet içinde olduğu zikredilmiştir.⁵⁵¹ Bu bilgi İbn Teymiyye'nin eserinde bulunmaktadır.⁵⁵²

Halbuki İzz b. Abdüsselâm'ın İbnü'l-Arabî'ye karşı tutumu hakkında bilgi veren Yâfiî,⁵⁵³ Süyûtî,⁵⁵⁴ İbnü'l-Îmâd⁵⁵⁵ ve Münâvî'nin naklettiği rivâyete göre İzz b. Abdüsselâm, İbnü'l-Arabî'nin kutub olduğunu söylemektedir.⁵⁵⁶ Bu da İzz'in İbnü'l-Arabî'yi onayladığı anlamına gelmektedir. Bu bilgiler ve mukayeseler ışığında söz konusu risâlenin İzz'e âit olmayıp İbn Teymiyye'ye âit olması veya onun eserlerinden derlenmiş olması ihtimal dahilindedir.

1. 4. 1. 6. Mesâilü't-tarîka fî ilmi'l-hakîka

Mısır'da, Ahmed ed-Derdîr'in "*Tuhfetü'l-ihvân*" isimli eserinin içinde neşredilen bu risâlede birkaçı kelâm ilmiyle alakalı olmak üzere daha çok tasavvufî meselelerle ilgili

⁵⁴⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 13-189.

⁵⁴⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 126.

⁵⁵⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 12; C. 2, 226.

⁵⁵¹ İzz b. Abdüsselâm, *Risâle fî'l-kutbi ve'l-ebdâli'l-erbaîn*, varak:7b.

⁵⁵² İbn Teymiyye, *Mecmûu el-fetâvâ*, C. 11, 444.(Ayrıca bkz: M. Mustafa Çakmaklıoğlu, "İbnü'l-Arabî'nin Nübüvvet-Velâyet Hakkındaki Görüşleri ve İbn Teymiyye'nin Bu Husustaki Eleştirileri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-I)*, S. 21, (2008): 213-255.

⁵⁵³ Bkz: Yâfiî, Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullah b. Esad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî, *el-İrşâd ve't-tatrîz fî fazli zikrillah ve tilaveti Kitâbihi'l-aziz ve fazli'l-evliyâ ve'n-nâsikin ve'l-fukarâ ve'l-mesâkin*, thk:Muhammed Edib el-Câdir, (Beyrut : Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 158.

⁵⁵⁴ Bkz: Süyûtî, Celâleddin, *Tenbîhü'l-gabî bi tebrieti İbnü'l-Arabî*, 1-8.

⁵⁵⁵ İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 7, 337.

⁵⁵⁶ Münâvî, *el-Kevâkibü'd-dürriyye fî terâcimi's-sadeti's-sûfiyye*, C. 2, 517.

altmış soru ve bu sorulara verilen altmış cevap yer almaktadır.⁵⁵⁷ İzz, eserinde hamdele ve salveleden sonra: “Bu bilgiler İlm-i tevhîdden alınmış olup her mutasavvıfın bilmesi ve uyması gereken meselelerdir. Kim ki fakih olur mutasavvıf olmazsa fâsık olur, kim ki mutasavvıf olur fakih olmazsa zındık olur, kim de her ikisini birleştirirse muhakkik olur”⁵⁵⁸ şeklinde bir cümle ile sanki eserin telif amacını ortaya koymuştur.

Risâlede îmân, îmânın başı, ortası, îmânın ağacı, suyu ve nehri nedir? şeklinde sorulan sorulara verilen cevaplar şöyledir: İmân sıdktır. Onun başı takvâdır. Ortası tâat ve yakîndir. Dalları salât ve ihlâstır. İmân ağacı, iyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmektir. O ağacın dalı tevhîd, meyvesi zekattır. Suyu kelâmullâh ve nehri ise ilimdir.⁵⁵⁹

Risâlede îmân ile ilgili soru ve cevapların yanı sıra her şeyin bir cevheri olduğunu söyleyen İzz, insanın cevherinin akıl, aklın cevherinin ise sabır olduğunu belirtmektedir. Takvânın aslı Allah’tan havf ve recâ ile nefsi muhâsebe etmek şeklinde tanımlanırken nefsi muhâsebenin ise kalp ve organlarla ilgili takvâyı gözetmekle mümkün olacağı ifade edilmiştir.⁵⁶⁰

İzz b. Abdüsselâm, îmânı ve şartlarını açıklarken îmânı, Allah’ın dilediği kulların kalbine atmış olduğu bir nûr olarak tarif etmiştir. Ona göre îmanın on şartı vardır: Allah’ın azabından havf duymak, Allah’ın fazlından recâ, Allah’ın evliyâsını sevmek, Allah’ın düşmanlarına düşman olmak, Allah’ı görmeye özlem duymak, Allah’ı ta’zim etmek, Allah’ın boyun eğin dediği şeylere boyun eğmek, Allah’ın kazâsından râzı olmak, Allah’ın mekrinden sakınmak ve Allah’ın nimetine şükretmek.⁵⁶¹

Eserde kalpler kaç kısımdır? sorusuna cevap arayan müellif, meşrûh kalp, mezbûh kalp, metrûh kalp olmak üzere üç kısım kalpten bahsetmektedir. Ona göre, hidâyete açık olan mümin kişinin kalbi, meşrûh; kâfir kimsenin kalbi mezbûh; münafık kimsenin kalbi ise metrûh kalptir. Bunlardan başka kalpler de vardır. Örneğin: mecrûh

⁵⁵⁷ Zühâylî, *İzz b. Abdüsselâm*, 148; bkz: Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 155; Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 82.

⁵⁵⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü’l-tarîka fî ilmi’l-hakîka*, 1.

⁵⁵⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü’l-tarîka fî ilmi’l-hakîka*, 1.

⁵⁶⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü’l-tarîka fî ilmi’l-hakîka*, 2.

⁵⁶¹ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü’l-tarîka fî ilmi’l-hakîka*, 5.

kalp, mürted olan kimsenin kalbidir. Tövbe eden kalp, dünyaya rağbet eden kalp şeklinde tanımlanmaktadır. Bir de ârifin kalbi vardır ki mârifetullâh ile dolu olup sadece âhirete bağlıdır. Diğer eserlerinde olduğu gibi burada da mârifet kavramına güçlü bir vurgu yapılmaktadır.⁵⁶²

İzz b. Abdüsselâm aklı iki kısma ayırmaktadır. Birincisi vehbî akıl: Allah'ın ulemaya mevhibe olarak bahşettiği hakkı bâtıldan ayıran akıldır. İkincisi ise kesbî akıl: öğrenmekle elde edilen akıldır.⁵⁶³

Ayrıca eserde tasavvufta zikrin şartları nedir,⁵⁶⁴ şeyh ve mürîd kime denir,⁵⁶⁵ şeyh ile mürîdin vasıfları nelerdir⁵⁶⁶ gibi sorulara da cevaplar verilmiştir. Bununla birlikte *Mesâil*'de şeytan, nefs, melek, insan ve Allah tarafından geldiği varsayılan havâtır, beş kısma ayrılmaktadır.⁵⁶⁷

Ayrıca eserin içeriğinde tevhîd, sıdk, tövbe, takvâ, vera', ihlâs, sabır, şükür, havf ve recâ, fenâ, kalp, akıl, rûh, şeyh, mürîd, murâd, mükâşefe, mârifet, havâtır, fakr ile evliyâ gibi konularda soru ve cevaplar yer vermektedir. Bu açıdan bakıldığında eser, soru-cevap yöntemi kullanarak yazılmıştır. Eserde, çoğunlukla Kur'ân'ı Kerim'den istidlâlde bulunulmuş, Tasavvufî ve kelâmî bilgiler ise mezc edilmiştir.

1. 4. 1. 7. Nihâyetü'r-rağbe fî edebî's-sohbe

Kral Faysal El Yazmaları Merkezi'nin kataloğunda İzz b. Abdüsselâm'a âit olarak kayıt düşülen⁵⁶⁸ bu eseri gerekli irtibatları kurup el yazma nüshasını Fransa'nın Paris Milli Kütüphanesinden talep ettik. Eserin mahtûtası e-posta yoluyla tarafımıza ulaştı. İncelememiz neticesinde eserin Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) "*Âdâbü's-sohbe ve hüsnü'l-'uşre*" adlı eseri ile birebir aynı olduğunu tespit ettik. Eserde es-Sülemî'nin kitabında yer alan

⁵⁶² İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka fî ilmi'l-hakîka*, 7.

⁵⁶³ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 6.

⁵⁶⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 12.

⁵⁶⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 3.

⁵⁶⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 3.

⁵⁶⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 13.

⁵⁶⁸ El yazmaları fihristi, *Hızânetü't-Türas*, Kral Faysal Merkezi, C. 35, 2.

hadislerin senedleri hazfedilerek verilmiştir. Eser, sûfîlerin uyması gerekli olan sohbet ve muhabbet esaslarından bahsetmektedir ⁵⁶⁹.

Tek nüshası bulunan bu eseri Nedvî, Zuhaylî ve Vüheybî, İzz'e nispet etmiştir.⁵⁷⁰ Eser Paris Kütüphanesi 25:1176 sayısında kayıtlı bulunmaktadır.⁵⁷¹ İzz b. Abdüsselâm'ın *Şeceratü'l-meâ'rif*,⁵⁷² *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*⁵⁷³ ve *Tefsiru'l-İzz*,⁵⁷⁴ gibi eserlerini tahkik eden muhakkikler de bu eseri İzz'e nispet ettiği görülmüştür.

1. 4. 1. 8. Kavâidü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm

İzz b. Abdüsselâm'ın fıkıh usûlüyle ilgili kaleme aldığı bu serin birçok yazma nüshası bulunmaktadır.⁵⁷⁵ Tasavvufla ilgili bu bölüme “*faslün fil-ezkâr*” adıyla başlanmış; ezkâr, şeriat, hakikat, zühd, tövbe, zikir, sabır, şükür, ihsân, vera', rızâ, havf, recâ, tevekkül, muhabbet, hayâ, mârifet, hâller, semâ, gaybet, fenâ, tecellî, Mükâşefe, zevk, şevk, mârifet, velî, asfiyâ, Allah dostlarının gizli mârifet ve hâlleri, insanların hâlleri ve varlıkların üstünlükleri gibi birçok tasavvuf kavramının terimsel olarak tanımlarını yapıp gerekli malumatları verilmiştir.⁵⁷⁶

Fıkıh usûlü kitaplarında İzz b. Abdüsselâm'a gelinceye kadar fıkıh usûlü eserlerinde tasavvufla ilgili konulara yer verilmesi çok bilinen ve alışılmış bir durum değildir. Bununla birlikte İzz b. Abdüsselâm'ın *Kavâidü'l-ahkâm* adlı eserinde, meselelere orijinal yaklaşımı ve usûl bahisleriyle tasavvuf meseleleri arasında sık sık irtibat kurduğu görülmektedir. Eserin tamamına tasavvufî bir neşve hakimdir. İzz'in bu eseri

⁵⁶⁹ Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Tabakâtu's-sûfiyye*, thk: Nureddin Şerîbe, 1. Baskı, (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1953) 32.

⁵⁷⁰ Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 82.

⁵⁷¹ Zühâyîlî, *İzz b. Abdüsselâm*, 149; bkz: Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 117.

⁵⁷² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-meâ'rif*, 6.

⁵⁷³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 83.

⁵⁷⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Tefsiru'l-İzz*, C. 1, 84.

⁵⁷⁵ El yazma nüshaları için bkz. Algül, Adnan, “İzzüddîn b. Abdüsselâm'ın İslam Hukuk Bilimindeki Yeri ve Önemi”, 50.

⁵⁷⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 199-238.

kadar olmasa da bazı tasavvuf bahislerine de yer veren birkaç esere daha tesadüf edilebilir. Taceddin es-Sübki'nin "*Cemu'l-cevâmî*" adlı eserini buna örnek verebiliriz. Üzerine pek çok şerh yazılan bu eseri es-Sübki, tasavvufî bilgi ve öğütler içeren bir bölümle sonlandırmıştır.⁵⁷⁷

Eserde, İslâm fıkının tümüyle maslahatlarının dikkate alınması ve mefsedetlerinin ortadan kaldırılması düşüncesini merkeze alarak kaleme alan İzz, İslâm ın makâsıdına sûfi yorumlar katmış ve konuları bu minvalde ele almıştır.la

Pek çok İslâm âliminin takdirini kazanan bu eser ilmi araştırma yapan birçok araştırmacıya önemli bir kaynak olmuştur. Dünya ve âhirete dair maslahat ve mefsedetler ile bunların dereceleri, muhtelif fıkıh kaideleriyle açıklanmıştır. Bu çalışmada İzz bir taraftan dînin makâsıdını izâh ederken diğer taraftan dînin küllî kâidelerini beyan etmiştir. İzz b. Abdüsselâm, makâsıd konusunu usûlül-fıkıhtan bağımsız olarak genişçe işleyen ilk âlim sayılır. Maslahatı, makâsıd ve vesâil olarak ikiye *Kavâidü'l-ahkâm* adlı eserini isminin ilk anda çağrıştırdığı küllî kâidelerin hükümlerinden ziyade adeta maslahat konusuna tahsis etmiştir. Maslahatı, "lezzet ve sebepleri ile sevinç ve sebepleri"; mefsedeti bunun zıddı olarak "elem ve sebepleri ile gam ve sebepleri" şeklinde dörtlü bir taksime tâbi tutmuştur.⁵⁷⁸

İzz'in bu eseri üzerine doktora çalışması yapan Adnan Algül çalışmanın sonunda ulaştığı kanâati şu şekilde ifade etmiştir: İzz, şer'î hükümlerin amaçları bağlamında maslahat ilkesini göz önünde bulundurarak Kur'ân'ın hedeflerinin doğrudan ya da dolaylı olarak mesâlihi temin ile mefâsidi giderme üzerinde yoğunlaştığını söyler. Cüveynî, Gazzâlî, Râzî ve Amidî'den maslahat birikimini devralan İzz b. Abdüsselâm, maslahat teorisini sistemli hale getirerek bu konuda yeni bir çağır açmıştır.⁵⁷⁹

⁵⁷⁷ Köksal, Asım Cüneyd, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 152-153.

⁵⁷⁸ Haçkalı, Abdurrahman, "İzzuddin b. Abdüsselâm'da Maslahat Nazariyesi" 78-83.

⁵⁷⁹ Bkz: Algül, Adnan, "İzzüddîn b. Abdüsselâm'ın İslam Hukuk Bilimindeki Yeri ve Önemi" 291.

1. 4. 2. Tasavvuf Dışındaki Eserleri

İzz b. Abdüsselâm'a nispet edilen eserlerden tasavvuf alanı dışında kabul ettiğimiz çalışmalardan *Tefsîru'l-kur'âni'l-azîm*,⁵⁸⁰ *el-Emâli'l-kur'âniyye*,⁵⁸¹ *Muhtasaru tefsîri'l-Mâverîdî*,⁵⁸² *el-İşâretü ile'l-icâz fî ba'di envâi'l-mecâz*,⁵⁸³ *el-Fevâid fî müşkili'l-kur'ân*⁵⁸⁴ ve *Nübezün min makâsidi'l-kitâbi'l-azîz*⁵⁸⁵ isimli çalışmalar tefsir ile ilgilidir. *Şerhu Hadîsi Ümmü Zer*,⁵⁸⁶ *Muhtasaru sahih-i müslim*⁵⁸⁷ ve *Şerhu "Lâ darara*

⁵⁸⁰ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 248; bkz: Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 320; Yâfîî, *Mir'âtü'l-cenân*, C. 4, 119; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 315; Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 29; Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 118-119.

⁵⁸¹ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 137; Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 30; Türkiye'de Üzeyir Tuna tarafından 2016 yılında doktora tezi olarak çalışılmıştır. Bkz: Tuna, Üzeyir, "İzzüddîn b. 'Abdüsselâm es-sülemî ve 'el-emâli'l-Kur'âniyye adlı eserinin edisyon kritiği", (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

⁵⁸² Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 117-118; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, s.136; Sümertaş, Burhan, "Mâverîdî ve en-nüket ve'l-uyûn" Adlı Tefsiri, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 28 (2008): 31-64.

⁵⁸³ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 320; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 315; Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, s. 122-123; Türkiye'de Abdulmuttalip Arpa tarafından 2006 yılında doktora tezi olarak çalışılmıştır; Arpa, Abdulmuttalip, "İzz b. Abdüsselâm ve el-işâre ile'l-icâz fî ba'zı envâi'l-mecâz", 148.

⁵⁸⁴ Tuna, Üzeyir, "İzzüddîn b. 'Abdüsselâm es-Sülemî ve 'el-emâli'l-Kur'âniyye", 121.

⁵⁸⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Nübezün min mekasidi'l-kitabi'l-azîz*, thk: Eymen Abdurrazzak eş-Şevâ, 1. Baskı, (Dımaşk: Tevzî'u'l-Mektebeti'l-Gazzâlî, 1995), 10.

⁵⁸⁶ İzz b. Abdüsselâm, "*Risâle fî şerhi hadîsi ümmi zer*", Süleymâniye kütüphânesi no:141; Buhârî, "Nikâh", 82; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, s.138; Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 30; Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 129; Ümmü Zer hadîsi üzerine yapılan akademik çalışmalarda hadîsi şerh edenler içinde İzz b. Abdüsselâm'ın ismi de zikredilmektedir. Bkz: Kandemir, M. Yaşar, Ümmü Zer Hadîsi", *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2012), 42/ 333-335.

⁵⁸⁷ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 130; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 138; Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 30.

*velâ dırâr” hadisi*⁵⁸⁸ adlı eserlerden biri Müslim üzerine ihtisâr çalışması diğer ikisi ise tek bir hadisin şerhi olup hadis alanında yazılmıştır.

Kelâm ilmi ve konuları üzerinde çalışmaları da olan İzz b. Abdüsselâm’a *Beyânü ahvâli’n-nâs yevme’l-kıyâme*,⁵⁸⁹ *Nebze mufîde fî’r-reddi ale’l-kâili bi halkı’l-kur’ân*,⁵⁹⁰ *Fark beyne’l-îman ve’l-islâm*,⁵⁹¹ *Mulhatü fî i’tikâdi ehli’l-hakk*,⁵⁹² *Risâle fî’t-tevhîd*,⁵⁹³ *Vasiyyetü eş-şeyh İzzüddin b. Abdüsselâm*⁵⁹⁴ ve *ed-Delâilü’l-muteallika bi’l-melâike ve’n-nebiyyîn*⁵⁹⁵ adlı çalışmalar nispet edilmektedir. Siyer alanında

⁵⁸⁸ Nedvî, Rıdvân Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 75; Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 129; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 138; Sallâbî, *Sultânü’l-ulemâ*, 30.

⁵⁸⁹ Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifîn*, Dâru İhyâ’i’t-Türâs Arabî, I. Baskı, (Beyrut: 1951), C. 1, 580; Süyûfî, *Hüsni’l-muhâdara*, C. 1, 315; Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 132; Nedvî, Rıdvân Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 31; İzz b. Abdüsselâm, *Beyânü ahvâli’n-nâs yevme’l-kıyâme*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ’, (Dimaşk: Dâru’l-Fikr yay.,1995); Pekcan, Ali, İzz b. Abdüsselâm, Varlıkların Dereceleri ve İnsanların Âhiretteki Halleri, Çeviren: Ali Pekcan, *Mârife: Bilimsel Birikim Mârife: Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 2 (2007) 265-289.

⁵⁹⁰ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 140; bkz: Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâ*, 132; Sallâbî, *Sultânü’l-ulemâ*, 31; Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifîn*, C. 1, 580.

⁵⁹¹ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 140; bkz: Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 132; Sallâbî, *Sultânü’l-ulemâ*, 31; Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifîn*, C. 1, 580.

⁵⁹² Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 140; bkz: Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâ*, 132; Rıdvân Muhtâr, *el-İmâm fî beyâni edilleti’l-ahkâm li’l-İzz*, 1. Baskı, (b.y.y., 1987), 46; Nedvî, Rıdvân Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 74.

⁵⁹³ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 130; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 140; Nedvî, Rıdvân Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 74; İzz b. Abdüsselâm, *Risâletü’t-tevhîd*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ’, (Dimaşk: Dâru’l-Fikr yay.,1995).

⁵⁹⁴ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 140-141; bkz: Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 132; Sallâbî, *Sultânü’l-ulemâ*, 31.

⁵⁹⁵ Dâvûdî, *TabaKâtü’l-müfessirîn*, C. 1, 320.

*Bidâyetü's-sûl fî tafdîli'r-rasûl*⁵⁹⁶ ve *Kıssatü vefâtî'n-nebî*⁵⁹⁷ adıyla iki telifi bulunan müellifin *el-gâzu'n-nahviyye*,⁵⁹⁸ *Terğîbü ehli'l-islâm fî sükna's-şâm*,⁵⁹⁹ *Selâsetün ve selâsüne şî'ran fî medhi'l-ka'be*⁶⁰⁰ ve *Meclisün fî zemmi'l-haşîşe*⁶⁰¹ adlı çalışmaları ise şiir, dil ve öğüt gibi farklı alanlarda yazdığı eserleridir.

Bir yönü sûfî diğer yönü fakih olan İzz b. Abdüsselâm'ın fıkıh ile ilgili eserleri arasında *el-Fevâid fî ihtisâri'l-makâsîd*,⁶⁰² *el-İmâm fî beyâni edilleti'l-ahkâm*,⁶⁰³ *el-Fetâvâ el-mısriyye*,⁶⁰⁴ *el-Fetâvâ el-mevsüliyye*,⁶⁰⁵ *Makâsîdü's-salât*,⁶⁰⁶ *Makâsîdü's-*

⁵⁹⁶ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 156; bkz: Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 293; Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 31; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 248; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 320; Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, C. 1, 580.

⁵⁹⁷ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 157; bkz: Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 139; Sallâbî, *Sultanu'l-ulemâ*, 31.

⁵⁹⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü's-savm*, 63.

⁵⁹⁹ Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, C. 1, 580; bkz: Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 158; Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 83; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 139.

⁶⁰⁰ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 158; bkz: Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 83; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 150.

⁶⁰¹ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm ve âsâruhû*, 157; bkz: Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 139; Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 83.

⁶⁰² Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 41; bkz: Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 3, 352; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, C. 18, 521; Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 80.

⁶⁰³ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 144; bkz: Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 320; Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, C. 1, 580.

⁶⁰⁴ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 144; bkz: Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 152; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 315; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 320; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C. 2, 109-111.

⁶⁰⁵ Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 152; bkz: Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 77; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 144.

⁶⁰⁶ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 320; Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 142; Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 146; Rıdvan Ali en- Nedvî, *İzz b. Abdüsselâm*, 76; İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü's-salât*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ', Dâru'l-fikr, Dimaşk, 2000.

savm,⁶⁰⁷ *et-Terğib an salâti'r-rağâibi'l-mevzû'a*,⁶⁰⁸ *Ahkâmü'l-cihâd ve fadluhû*,⁶⁰⁹ *Menâsikü'l-hac*,⁶¹⁰ *el-Gaye fî ihtisâri nihâyeti'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*⁶¹¹ ve *el-Cem'u beyne'l-hâvî ve'n-nihâye*⁶¹² sayılabilir. Kaynaklarda *Kavâidü'l-ahkâm*, *Kavâidü'l-kübrâ* adıyla da zikredilen *Kavâidü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm*, İzz b. Abdüsselâm'ın fıkıh usûlüyle ilgili kaleme aldığı en meşhur eseridir.⁶¹³

1. 5. İzz b. Abdüsselâm'ın Tasavvufî Kişiliği

Bir âlim-sûfî olan İzz b. Abdüsselâm, hayatını başka hiçbir şeye ilgi duymadan sadece hakkın rızâsı ve sevgisini arzu ederek yaşamıştır. Onun Allah'a olan sevgisinin temellerini, Kur'ân ve Sünnet'te bulmak mümkündür. İzz, tasavvuf eserlerindeki hemen hemen her sözünü Kur'ân ve Sünnet'in ışığ altında ele almaktadır. Bu açıdan eserlerine bakıldığında onun düşüncesinin adeta işârî âyet ve hadis yorumları etrafında şekillendiği görülmektedir.

⁶⁰⁷ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 142; İzz b. Abdüsselâm, *Makâsidü's-savm*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ', (Dimaşk: Dâru'l-fikr, 2000); Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 77.

⁶⁰⁸ Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdüsselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dimaşkî-İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Müsâcele ilmiyye beyne'l-imâmeyni'l-celîleyn: el-İzz b. Abdüsselâm ve İbnü's-Salâh*, thk: Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, Muhammed Züheyr eş-Şâvîş, 2. baskı, (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985), 18-19.

⁶⁰⁹ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 142; Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 149; Nedvî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 77.

⁶¹⁰ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 143; Sallâbî, *Sultânü'l-ulemâ*, 26; Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 149.

⁶¹¹ Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 141; bkz: Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 149-150; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 3, 352; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefayât*, c. XVIII, 521; İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 6.

⁶¹² Zuhaylî, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 141; bkz: Vüheybî, *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtühû ve âsâruhû*, 150; Nedvî, Rıdvan Ali, *el-İzz b. Abdüsselâm*, 77.

⁶¹³ Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 3, 352; bkz: Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 247; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 320; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, C. 4, 119; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 315; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefayât*, C. 18, 521; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, C.1, 580.

Eserlerinde zâhir-bâtın dengesini gözeten İzz, zâhiri ilimlerin yanı sıra bâtını ilimlerde de seçkin bir şahsiyettir. Aslında onun zâhir ilimlerde otorite oluşunun temelinde bâtın ilmine sahip oluşu yatmaktadır, denebilir. Zâhir ve bâtın ilimlerini İmân ve İslâm'a-kalp ve beden ikilisine benzeten, biri olmadan diğerinin olamayacağını vurgulayan İzz, amellerin bâtınî ve derûnî yönlerine dikkat çekerek amelleri zâhir ve bâtın şeklinde iki kısma ayırmış, amellerin fazîletini, onların içeriğine, konularına, meyvelerine ve vesilelerine bağlamıştır.

Ona göre amellerin en efdali içeriği, konusu, meyveleri ve vesileleri bakımından en yüce bilgi olan Allah'ın zât, sıfat ve fiilleri hakkındaki bilgidir(mârifetullâh). O, amelî tasavvuf anlayışını benimsemiş, ayrıca bid'at ve hurafelerle mücâdele etmiş,⁶¹⁴ bu yönüyle de hem ilim adamlarının hem de sûfilerin saygınlığını kazanmıştır.

Tabakât ve terâcim kitaplarında çeşitli kerâmet ve menkıbelerine yer verilmiş, onun takvâ, vera' ve zühd sahibi olduğuna,⁶¹⁵ semâ meclislerine katılıp deverân ettiğine yer verilmiştir.⁶¹⁶ İzz b. Abdüsselâm'ın önceleri tasavvufa ilgi duymayarak tasavvuf yolunu inkâr ettiği hakkında görüşler de bulunmaktadır.⁶¹⁷ İzz'in tasavvufa yönelişinin önünü açan ribât şeyhlerinden "şeyhü's-şüyûh" sıfatına sahip sâlih ve sûfî bir zât olan hocası Ebü'l-Hasan Ziyâüddîn Abdüllatîf, Ebî Sa'd el-Bağdâdî olması muhtemeldir. İzz, hocasının üstün ahlâk ve yüce himmetinden etkilenmiştir.⁶¹⁸ Ardından 597/1200 yılında gerçekleştirdiği Bağdat yolculuğu onun tasavvuf anlayışında bir dönüm noktası olmuş,⁶¹⁹ tasavvufta Şihâbüddîn es-Sühreverdi'den hırka giymiş ve *Kuşeyrî Risâlesi*

⁶¹⁴ Yafiî, *Mir'âtü'l-cenân*, C. 4, 117; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, C. 2, 110.

⁶¹⁵ Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, C. 3, 299; bkz: Yafiî, *Mir'âtü'l-cenân*, C. 4, 117; Süyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, C. 1, 315; Askalânî, İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısır*, 240; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 316.

⁶¹⁶ Yûnînî, *Zeylû mir'âti'z-zamân*, C. 2, 175; bkz: Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, C. 3, 299; Yafiî, *Mir'âtü'l-cenân*, C. 4, 117; Askalânî, İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısır*, 241; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 319.

⁶¹⁷ Nebhânî, *Câmiu kerâmâti'l-evliyâ*, C. 2, 172; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, C. 2, 12.

⁶¹⁸ Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-ravzateyn*, 17.

⁶¹⁹ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, C. 2, 110; İbnü'l-İmâd, *Şezeratî'z-zeheb*, C. 7, 523.

okumuştur.⁶²⁰ Ayrıca Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'ye intisap etmesi, onun meclisine katılarak Kuşeyrî'nin *er-Risâle* adlı eserini dinlemesi⁶²¹ de İzz b. Abdüsselâm'ın tasavvuf yolunda seyr-ü sülûkünün başladığına dair karineler olarak kabul edilebilir. Rivâyete göre hocasının övgüsüne mazhar olan İzz,⁶²² Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin *er-Risâle* okuduğu esnada kendisine Allah tarafından bir vâridat gelmiş ve ayağa kalkarak “Rabbimden daha yeni ilham olunan bu sözleri dinleyin”, demiştir.⁶²³ Diğer yandan İzz b. Abdüsselâm'ın Şâzelî tarîkatının ikinci şeyhi olan Ebü'l-Abbâs el-Mürsî (ö.686/1287) ile görüşmesi ve Ebü'l-Abbâs el-Mürsî'nin hadra meclislerine katılması da onun tasavvuf yorumlarında etkili olmuştur.⁶²⁴

Tabakât kitaplarındaki bilgilere göre İzz'in, Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî ile görüştüktan sonra fikirleri değişmiş, Mısır'da yazdığı eserlerinden olan *Kavâid*'de evliyânın üstünlüğüne dair ifadelere yer vermiştir. Nebhânî, İzz'in şöyle dediğini nakletmektedir: "Tasavvuf ehlinin üstünlüğünü gösteren en büyük delil, Allah'ın kendilerine verdiği kerâmet ve olağanüstü hâllerdir. Zira Allah'ın velî kullarına bahsettiği bazı hâller sadece tasavvuf yolunu izleyenlere verilmiş ve bu hâller hiçbir fakihte görülmemiştir".⁶²⁵

⁶²⁰ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfiyyeti 'l-kübrâ*, C. 8, 214; Süyûtî, *Hüsnü 'l-muhâdara*, C. 1, 315.

⁶²¹ İbn Atâullah el-İskenderî, *Letâifü 'l-minen*, 76; Mahallî, Ahmed b. Muhammed b. Abbâd, eş-Şâfiî, *el-Mefâhiru 'l-aliyye fi 'l-maâsiri 'ş-Şâzeliyye*, 42; Abdülhalim Mahmud, *Kadıyyetü 't-tasavvuf el-medresetü 'ş-Şâzeliyye*, 3.Baskı, (Kahire: Dâru'l-Maârif, 2004), 17.

⁶²² İbn Atâullah el-İskenderî, *Letâifü 'l-minen*, 79.(İbn Atâullah el-İskenderî bu bilgiyi kanâatimizce İzz b. Abdüsselâm'la görüşen hocası Ebü'l-Abbâs el-Mürsî'den nakletmektedir.)

⁶²³ İbn Atâullah el-İskenderî, *Letâifü 'l-minen*, 76; Mahallî, Ahmed b. Muhammed b. Abbâd, eş-Şâfiî, *el-Mefâhiru 'l-aliyye fi 'l-maâsiri 'ş-Şâzeliyye*, 43; Abdülhalim Mahmud, *Kadıyyetü 't-tasavvuf el-medresetü 'ş-Şâzeliyye*, 56 ; İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati 't-tasavvuf*, 80.

⁶²⁴ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfiyyeti 'l-kübrâ*, C. 8, 214; Sallâbî, Ali Muhammed, *Sultânü 'l-ulemâ ve bâiul-umerâ*, 93.

⁶²⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü 'l-ahkâm*, C. 2, 226; Şa'rânî, *Tabakâtü 'l-kübrâ*, C. 2, 12; Nebhânî, *Câmiu kerâmâti 'l-evliyâ*, 172.

İzz b. Abdüsselâm ömrünün sonlarına doğru tasavvufî ile ilgili yedi eser telif etmiştir.⁶²⁶ Ancak İzz'in meşhur bir fakih olması, tasavvufî yönünü biraz gölgede bırakmıştır, diyebiliriz. Eserlerinde yer verdiği tasavvufî temaları kendi manevî tecrübelerinin ışığı altında dile getiren İzz'in fıkıhla ilgili eserlerinde dahi tasavvufî yönünün varlığı kendini hissettirmektedir.

Muhâsibî'nin *er-Riâ'ye*'sini, *Makâsıdü'r-riâ'ye* adıyla ihtisâr etmesi, *Kavâid*'inde fikhî konuları tasavvufî bir yaklaşımla ele alması, *Şeceretü'l-meârif*'te esmâ-i hüsnâ ve ahlâkî konuları, dinî bir hitabet şeklinde veya salt ahlâkî bağlamda değil de tasavvuf terminolojisi içerisinde değerlendirmesi ve *Zübed* adlı eserinde açıkça söyleyemediği tasavvufî görüşlerini şiirlere, benzetmelere, teşbihlere ve istiarelere başvurarak ifade etmesi, İzz b. Abdüsselâm'ın tasavvuf anlayışının köşe taşları sayılabilir.

1. 5. 1. Şeyhleri

1. 5. 1. 1. Şihâbüddîn es-Sühreverdî

Sühreverdîye tarîkatının kurucusu olan Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdullah b. el-Bekrî⁶²⁷ Ammûye el-Kureşî es-Sühreverdî, 539/1145 yılında Bağdat'ta doğmuştur.⁶²⁸ Hz. Ebû Bekir'in soyundan geldiğinden dolayı Bekrî ve el-Kureşî nisbeleriyle anılmaktadır. Pek çok âlim/sûfî yetiştiren ilim geleneği olan bir aileye mensuptur. Babası, Ebû Ca'fer Muhammed, amcası Ziyâeddîn Abdülkahir es-Sühreverdî, büyük dedesi ise Ammûye lakabıyla meşhur Abdullah b. Sa'd es-Sühreverdî'dir. Babası Bağdat Nizâmiye medresesinde müderrislik ve Kasr Camii'nde vâizlik yapmıştır. Sühreverd kadılığını yapmakta iken atılan bir iftira sonucu idam edilmiştir. İdam edildiği zaman henüz altı aylık bir çocuk olan es-Sühreverdî'yi on altı yaşına kadar amcası Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî yetiştirmiş ve O'na tasavvuf ve irşâd dersleri vermiştir. Şâfiî fikhını ise amcasının arkadaşı Hibetullah b. Ahmed eş-

⁶²⁶ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-razâyâ*, 22.

⁶²⁷ Ebû Şâme Makdisî, *ez-Zeyl 'ale'r-ravzateyn*, 163.

⁶²⁸ İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed İbn Muhammed İbn İbrahim İbn Ebû Bekr el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, 446.

Şiblî'den tahsil etmiştir.⁶²⁹ Ebü'l-Muzaffer Hibetullâh eş-Şiblî (ö.563/ 1167), Ebü'l-Feth İbnü'l Battî (ö.564/ 1168), Ebû Zür'a el-Makdisî (ö.566/1170), Ebü'l-Fütûh et-Taî (555/ 1160), Abdülkâdir-i Geylânî (ö.567/1165) ise ders aldığı diğer hocalarıdır.⁶³⁰ “Şeyhü'l-ârifin”⁶³¹ lakabıyla da anılan es-Sühreverdî'nin en meşhur eseri, tasavvufun ana kaynaklarından olan *Avârifü'l-maârif* 'tir. Sühreverdî eserinde, Hz. peygambere olan sevgi ve bağlılığı sebebiyle *Avârif*'i onun yaşına uygun olarak altmış üç fasıla ayırmıştır. Sühreverdî, insanlardan uzaklaşıp bir müddet uzlete çekilmiş sonra kendi döneminin en önemli ilim merkezi olan Bağdat'ta Dicle nehrinin yanında bulunan amcasının medresesinde vaaz vermeye ve medrese müderrisliği yapmaya başlamıştır. Onun yetiştirip icazet verdiği birçok öğrencisi bulunmaktadır. İzz b Abdüsselâm da onun yetiştirdiği öğrencilerindendir. Ayrıca Şihâbüddîn es-Sühreverdî'nin ders verdiği talebelerinden farklı olarak, kendisine intisap edip hırka giydirdiği birçok mürid ve halîfeleri de bulunmaktadır.⁶³²

İzz b. Abdüsselâm, bazı kaynaklara göre ilim tahsili için hicri 597 yılında Bağdat'a gitmiştir. Birkaç ay süren bu ziyarette Şihâbüddîn es-Sühreverdî'den tasavvuf hırkası giymiş ve *Kuşeyrî Risâlesi* okumuştur.⁶³³ Bu görüşmelerde Sühreverdî tarafından İzz'in irşâd ile görevlendirildiği tespit edilse de kendisine şeyhlik verildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.⁶³⁴

⁶²⁹ Yılmaz, Hasan Kamil, “Sühreverdî, Şehâbeddîn” *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2010), 38/ 40-42; İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed İbn Muhammed İbn İbrahim İbn Ebû Bekr el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, 446.

⁶³⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. 22/ 373-374.

⁶³¹ Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, C. 3, 213.

⁶³² Cebecioğlu, Ethem, Klâsiklerimiz/XI: “*Avârifü'l-maârif*” Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer es-Sühreverdî (539/1144-632/1234), *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, C. 5, S. 12 (2004): 239-264.

⁶³³ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 214; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 315.

⁶³⁴ Düzenli, Yaşar, “Şihâbaddin Sühreverdî ve Şihâbaddin Sühreverdî ve Nuğbetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Ku'ran Adlı Eserinin Tevbe Sûresine Kadar Tahkiki”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), 21; Çatak, Adem, “Şihâbeddin

1. 15. 1. 2. Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî

Şâzelî tarîkatının kurucusu Ebü'l-Hasan Nüreddîn Alî b. Abdillâh b. Abdilcebbâr eş-Şâzelî, 593 /1197 senesinde Kuzey Afrika'da bulunan Gumâre şehrinde doğmuştur.⁶³⁵ 624/122 yılında müridleri ve öğrencilerinden bir grupla Mağrib'den Mısır'a göç etmiş ve orada Şâzelîyye tarîkatini yaymaya başlamıştır.⁶³⁶ İlme meraklı olan Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî, dolaştığı memleketlerde zamanının bilgin ve şeyhleriyle görüşmüş, pek çok şeyhle yakınlık kurmuştur. Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî, Abdüsselâm b. Meşîş'ten tasavvuf ve tarîkat terbiyesi görmüştür.⁶³⁷ Hacca gitmek için yola çıkan Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî, 656/1258 senesinde vefat etmiştir.⁶³⁸ Vefatından sonra Şâzelîlik yolunu müridlerinden Ebü'l-Abbâs el-Mürsî (ö.686/1287) sürdürmüştür. Ebü'l-Abbâs el-Mürsî'den sonra yerine müridi İbn Atâullâh el-İskenderî (ö.709/1309) geçmiştir. İki yüz altmış veciz sözden oluşan *Hikem-î atâiyye*, İbn Atâullâh el-İskenderî'nin eseridir. Şâzelîliğin yaygınlaşmasında bu eserin önemli bir rolü vardır. Daha sonraları Şâzelîyye Tarîkatı, İskenderiye, Kahire, Tunus, Mısır, Suriye, Arap ülkeleri, Malezya, Endonezya, Afrika, Anadolu, Balkanlar, Amerika ve birçok Avrupa ülkesinde yayılmıştır.⁶³⁹

Sühreverdî Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı", (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2007), 23.

⁶³⁵ Şâzelî, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Abdülcebbâr, *Dürretü'l-esrâr ve tuhfetü'l-ebrâr: fî akvâl ve efâl ve ahvâl ve makâmât ve neseb ve kerâmât ve ezkâr ve da'vât* cem: Muhammed b. Ebü'l-Kâsım Himyerî İbnü's-Sabbâğ, (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türa, ts), 22.

⁶³⁶ Ebü'l-Vefâ, Taftazânî, Ebü'l-Vefâ, "Mısır'da Sûfî Tarikatların Tarihi Gelişimi ve Günümüzdeki Durumları, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Çev: Mustafa Aşkar, s. 535-540; bkz: Ahmet Murat Özel, "Şâzelî" *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2010), 38/ 385-386.

⁶³⁷ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, thk: Muhammed edip el cadir, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), C. 2, 752.

⁶³⁸ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 350.

⁶³⁹ Güven, Mustafa Salim, Şâzelîyye, Editör Semih Ceyhan, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, (İstanbul:İsam Yay., 2015), 373-443.

İzz b. Abdüsselâm, Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'ye intisap ederek seyr-u sülûk yoluna girmiş⁶⁴⁰ onun semâ ve hadra meclisine katılmıştır.⁶⁴¹ Bu süreç Şâzelî şeyhlerinden el-İskenderî'nin bildirdiğine göre Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin hac dönüşünde gerçekleşmiştir. Nitekim Şâzelî hacdan döndüğünde kendi evine uğramadan İzz b. Abdüsselâm'ın evine gidip “Peygamber Efendimiz size selam söyledi” diyerek kendisini tekkeye davet etmiştir. İzz, tekkeye gittiğinde orada Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin talebelerinden Muhyiddîn b. Sürâka, İzz b. Absüsselâm'a: “Efendim, duyduğumuz haberden dolayı sizi tebrik ederiz. Allah'a yemin olsun ki şu zamanda Peygamber Efendimizin birine selam göndermesinden daha sevindirici bir şey var mıdır?” Şeyh İzz b. Absüsselâm ona: “Allah bizi saklasın”, cevabını vermesi üzerine Şeyh Ebü'l-Yasin söze girerek: “Allah bizi aşikâr etsin ki hak ehli ile bâtl ehli ayan beyan ortaya çıksın”,⁶⁴² şeklinde karşılık vermiştir.

1. 5. 2. Kaynaklarda Anlatılan Kerâmetleri

İhsân, kerem, lütûf gibi mânâlara gelen kerâmet, bir tasavvuf terimi olarak sûfilerde ortaya çıkan hârikulâde olay ve davranışlardır. Kevnî ve hakîkî kerâmet şeklinde ikiye ayrılır: Kevnî kerâmet; suda yürümek, havada uçmak gibi tabîat kanunlarına aykırı, olağanüstü hâllerdir. Hakîkî kerâmet ise ilim ve irfânın, ahlâken kemâle ermektir. Sûfilerin itibâr ettiği asıl kerâmet budur.⁶⁴³

Allah'ın velî kullarının hayatı incelendiğinde örnek bir ahlâk ve sıfatlara sahip oldukları görülmektedir. Fakat onların en dikkat çekici özellikleri; başlarına gelen musibetler ile çileleri sabır ve rızâ ile karşılamaları ayrıca kerâmetlerini gizlemeleri ve kerâmeti asla bir üstünlük sıfatı olarak değerlendirmemeleridir.

⁶⁴⁰ İbn Atâullah el-İskenderî, *Letâîfü'l-minen*, 73-74; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 315; Nebhânî, *Câmiu kerâmâtî'l-evliyâ*, C. 2, 171-172; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, C. 2, 12.

⁶⁴¹ Yûnînî, *Zeylû mir'âti'z-zamân*, C. 2, 175; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, C. 7, 288.

⁶⁴² Mahallî, Ahmed b. Muhammed b. Abbâd, *el-Mefâhiru'l-aliyye fi'l-maâsiri's-şâzeliyye*, 44-45; İbn Atâullah el-İskenderî, *Letâîfü'l-minen*, 77.

⁶⁴³ Yılmaz, Hasan Kamil, “Keşf ve Kerâmet”, *Altınoluk Dergisi*, S. 115 (1995): 32.

Kerâmet gösteren sûfilerden biri de Abdülkâdir Geylânî'dir. İzz b. Abdüsselâm onun hakkında: “Şeyh Abdülkâdir Geylânî dışında kimsenin kerâmeti bize tevâtüren nakledilmedi”. demiştir.⁶⁴⁴

İzz b. Abdüsselâm'a göre “evliyânın kerâmeti, asfiyânın mükâşefesi olur”. Allah'ın seçtiği has kullarını gaybî sırlara muttalî kıldığını ve onlara eşyanın hakikatini gösterdiğini söyler.⁶⁴⁵ Kaynakların belirttiğine göre İzz b. Abdüsselâm da kerâmet sahibi sûfilerdendir. Tabakât müellifleri İzz b. Abdüsselâm'ın kerâmetlerinin bulunduğunu,⁶⁴⁶ mükâşefe sahibi, hak ve hakikat yolunda yüksek mertebelere ulaşmış âlim-sûfî olduğunu söylemişlerdir.⁶⁴⁷

İzz b. Abdüsselâm'ın bazı kerâmetleri şunlardır: İzz, el-Melikü'l-Sâlih ile hicri 648 yılında Franklar'a karşı yapılan savaşa katılmıştır. Franklar Mansûra'ya hücum ettiği zaman savaş sırasında Müslüman birliklerinin üzerine esen şiddetli bir rüzgâr Müslüman askerlerin mukavemetini kırmıştır. Bunu gören İzz b. Abdüsselâm, eliyle rüzgâra işâret ederek şöyle demiştir:

Ey rüzgâr! şiddetle onların üzerine yönel! Sözlerini yüksek sesle tekrarlama üzerine rüzgâr düşman tarafına esmeye başlamış, Frankların atları ve silahları darmadağın olmuştur. Pek çok düşman askeri ölmüş, sağ kalanlar ise tutuklanmıştır. Bu savaşta zaferin elde edilmesi üzerine Müslümanlar: "Muhammed ümmeti içinde rüzgâra hükmedebilen bir kişiyi bize gösteren Allah'a hamd olsun"⁶⁴⁸.

İzz b. Abdüsselâm'ın bir diğer kerâmeti de şudur:

⁶⁴⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 6, 332.

⁶⁴⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 175.

⁶⁴⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 214-216; bkz: Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara* C. 1, 315; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 323; Münâvî, *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, C. 2, 471; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 12; Nebhânî, *Câmiu kerâmâti'l-evliyâ*, C. 2, 171.

⁶⁴⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 7, 524.

⁶⁴⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 216; bkz: İbn İyâs, Ebü'l-Berekât, Zeynüddin Muhammed b. Ahmed, *Bedâiu'z-zühûr fî vekâii'd-duhûr*, C. 1, 280; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 2, 35; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 323; Nebhânî, *Câmiu kerâmâti'l-evliyâ*, C. 2, 171.

Mısır'da bulunan Cebel Kalesi'nin kapısındaki zinciri, elinde tuttuğu kağıt tomarını vurarak kırdığında, Haçlılar'ın silahları ve binitleri ile karşılaşır. Onlar Dimyat'a girdiklerinde ise, elindeki takunya topuğuyla teker teker düşmanları yere indirir. Daha sonra şunları söylemiştir: "Bu olanları, şerîata bağlı topluluğa (zâhir ehline) (inanmazlar diye) anlatmadık⁶⁴⁹.

Sübkî, İzz b. Abdüsselâm'ın vera' sahibi olduğunu ispat eden bir kerâmeti şöyle nakletmiştir:

Abdullah Biltâcî ile İzz b. Abdüsselâm arasında güzel bir dostluk vardı. Biltâcî, her sene İzz'e hediyeler gönderirdi. Yine bir defasında içi peynir dolu bir kabın da bulunduğu bazı hediyeler göndermiş fakat hediyeleri taşıyan elçi, Kahire'ye gelirken, peynir kabı kırılarak içindeki peynirler dökülmüştür. Bu durumu gören bir zımnî, ona üzülmemesini, kendisinde daha güzel bir peynir bulunduğunu söylemiştir. Elçi zımnîden bir kap alarak, içine peynirleri koymuştur. Bu olayı Allah'tan ve o şahıstan başka hiç kimse görmemiştir. Adam hediyeleri birer birer teslim etmiş İzz b. Abdüsselâm'da bütün hediyeleri kabul etmiştir. Sıra peynir küfesine gelince İzz b. Abdüsselâm, durur. Fakat peynir küfesini içeri almayarak: "Bunu kapının önüne koy! Evladım! Zira bu peynirin sütünü sağan kadının eli hınzıra değmiştir, bu sebeple necistir. Hediyeği gönderen kardeşime de selâmımı ve teşekkür ettiğimi söyle⁶⁵⁰.

İzz b. Abdüsselâm, Hızır'ın (a.s.) kendisine bazı bilgiler öğrettiğini söylemektedir.⁶⁵¹

İzz b. Abdüsselâm'ın oğlu Abdüllatif, babasının delikanlılık çağındayken yakaza hâlinde "Seni bizim muhabbetimize davet ediyorum! Sıfatımızla sıfatlanmaya, ahlâkımızla ahlâklanmaya çağırıyorum!" şeklinde bir nida işittiğini; bu esnada ona:

Ben Raûf ve Rahîm'im. Sen de merhamet edebildiğin herkese raûf ve rahîm ol!
Ben Settar'ım. Sen de kendine ve insanlara karşı ayıpları örten ol! Ancak senin, kendi kusurlarını açığa vurman ve günahlarını ilan etmen gerekir. Ben hilm sahibiyim. Sen de sana eziyet veren herkese karşı hilm sahibi ol! Ben latîf'im.

⁶⁴⁹ Ögke, Ahmet, "Bir fakih olarak İzz b. Abdüsselâm (660/1262)'in Tasavvuf Yaklaşımı" EKEV Akademi Dergisi, Sosyal Bilimler, C. 7, S. 17 (2003): 133-150; Nebhânî, Câmiu kerâmâtî'l-evliyâ, 172; Şa'rânî, Tabakâtü'l-kübrâ, C. 2, 12.

⁶⁵⁰ Sübkî, Tabakâtü'ş-şâfiyyeti'l-kübrâ, C. 8, 213; Dâvûdî, Tabakâtü'l-müfessirîn, C. 1, 321.

⁶⁵¹ Nebhânî, Câmiu kerâmâtî'l-evliyâ, 172.

*Sen de emrolunduğun gibi rıfk ile davran! nîdâsıyla esmâ-i hüsnâdan bazı isimlerin babasına arz olunduğunu nakletmektedir.*⁶⁵²

1. 5. 3. İzz b. Abdüsselâm'ın Etkileri

İzz b. Abdüsselâm, eserleri başta olmak üzere ilim geleneğine kattığı fikir ve görüşleriyle hem yaşadığı döneme hem de kendisinden sonraki dönemlere etki etmiş âlim bir sûfidir. İzz hakkında yazılmış kitap ve makalelerin hacmi onun tesirini gösteren önemli bir unsurdur. Âlimlerin övgülerinin yanı sıra telif ettiği kitapların istinsâh edilmesi, günümüzde tahkik edilerek basılması, ders kitabı olarak okutulması ayrıca hayatının radyo, televizyon, sinema ve piyeslere konu olması, onun etkilerini gösteren verilerden bazılarıdır. Nitekim eserlerinin üzerine şerh ve ihtisâr çalışmalarının çokluğu ve âlimlerin delil getirirken onun kitaplarından nakillerde bulunması İzz'in etkisinin bir başka göstergesi olarak kabul edilebilir.

İzz b. Abdüsselâm, tasavvuf alanında kaleme almış olduğu yedi eserde manevî tecrübe ve birikimlerini aktararak tasavvuf kültürüne katkı sağlamış, kendinden sonra gelen âlimler üzerinde önemli tesirler bırakmıştır.

Örneğin yaşadığı dönemde Sultan el-Melikü'l-Eşref, birisi yanına girdiğinde yakınlarına İzz'in eserlerinden *Makâsidü's-salât*'ı okumasını emreder ve: "*Makâsidü's-salât*'ı oku da falan kişi iyice dinlesin ve ondan faydalansın" derdi.⁶⁵³

Yine dönemin âlimlerinden olan Şemseddin Sıbt İbnü'l-Cevzî onun zâhid, iffet ve vera' sahibi birisi olduğunu Allah'ın dîni hakkında kınayanın kınamasından korkmadığını, Dimaşk ehlinin İzz'in, hastalığı dışında hiçbir namazı kaçırmadığı üzerinde ittifak ettiklerini söyler.⁶⁵⁴ Ayrıca o, İzz'in eserlerini minberden insanlara tavsiye edenler arasında yer alırdı.⁶⁵⁵

İzz b. Abdüsselâm, Mısır'a gelip yerleşince Mısır müftüsü Hafız el-Münzirî, ona duyduğu saygıdan dolayı bir daha fetva vermeyerek: "Şeyh İzz b. Abdüsselâm

⁶⁵² Nebhânî, *Câmiu kerâmâtî'l-evliyâ*, 172.

⁶⁵³ Sallâbî, Ali Muhammed, *Sultanü'l-ulemâ ve bâiu'l-umerâ*, 38.

⁶⁵⁴ Sallâbî, Ali Muhammed, *Sultanü'l-ulemâ ve bâiu'l-umerâ*, 15.

⁶⁵⁵ Sallâbî, Ali Muhammed, *Sultanü'l-ulemâ ve bâiu'l-umerâ*, 38.

gelmeden önce biz fetva veriyorduk. Ancak onun gelişinden sonra fetva makâmı ona âittir”, demiştir.⁶⁵⁶

Yâfiî'nin İzz'in eserlerini okuyup faydalandığını söylemesi,⁶⁵⁷ zâhir-bâtın ilimden bahsederken İzz'in “bâtın ilmi zâhir ilminden fazîletlidir” sözüne yer vermesi,⁶⁵⁸ İzz'in Hasan Şâzelî'den Mansûra'da *Kuşeyrî Risâlesi* dinlemesinden bahsetmesi,⁶⁵⁹ İzz ve İbn Arabî hakkında zındık/kutup meselesine eserinde yer vermesini de bu etkilerden sayabiliriz.⁶⁶⁰

Diğer taraftan Sübkî, *Cemu'l-cevâmi* adlı eserini İzz b. Abdüsselâm'ın *Kavâidül-ahkâm* eserindeki orijinal yaklaşımından etkilenecek telif etmiş ve usûl bahisleriyle tasavvuf meseleleri arasında sık sık irtibatlar kurmuştur. Ayrıca eserin son bölümünde İzz'den örnek alarak tasavvuf ilminin sırlarını bir ârifinin diliyle anlatmıştır.⁶⁶¹ Sübkî, İzz'in eserinde yer alan örneğin tecellî gibi bazı tasavvufî kavramların tanımlarına da yer vermiş ve onun görüşlerinden istifade etmiştir.⁶⁶²

Süyûtî, İzz'in *el-İşâra ile'l-îcaz fî ba'di envâi'l-mecâz* adlı eserine ihtisâr çalışması yaparak “*Mecâzü'l-fürsân ila mecâzi'l-Kur'ân*” adını vermesi farklı disiplinler arasındaki etkileşime örnek olarak gösterilebilir.⁶⁶³ Ayrıca Süyûtî, İbnü'l-Arabî'yi

⁶⁵⁶ Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, C. 1, 315.

⁶⁵⁷ Yâfiî, *Mirâtü'l-cenân*, C. 2, 228.

⁶⁵⁸ Yâfiî, *Neşru'l-mehâsinü'l-aliyye fî fadli meşâyihü's-sûfiyye*, thk: Halil İmrân Mansur, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 67-69.

⁶⁵⁹ Yâfiî, *Mirâtü'l-cenân*, C. 4, 108-109.

⁶⁶⁰ Yâfiî, *el-İrşâd ve't-tatrîz*, 158.

⁶⁶¹ Köksal, Asım Cüneyd, *Fıkah Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, (Ankara: İsam Yayınları, 2008), 192-193.

⁶⁶² Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 2, 312.

⁶⁶³ Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *el-İtkan fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, (Mısır:el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1974), C. 1, 34.

müdafa için kaleme almış olduğu bir risâlede İzz'in İbnü'l-Arabî'nin velâyetine inandığını ve onun kutup olduğunu söylediğini belirtmiştir.⁶⁶⁴

Şa'rânî de eserlerinde İzz'e yer verenler arasındadır.⁶⁶⁵ Nitekim Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin görüşlerinin İslâm âlimlerin görüşlerine aykırı olmadığını ispat ederken İzz'in onun lehindeki ifadelerine yer verdiği görülmektedir:

*Sûfilerin hâllerini bilmeyen, onların hâllerinden nasibi olmayan bazı kimselerin İbnü'l-Arabî'yi reddetmelerinin sebebi, bazı zayıf fukahânın İbnü'l-Arabî'nin sözlerinden şeriata uygun olmayan birtakım şeyler anlayarak sapıtmalarından korkmalarıdır. Eğer onlar bu sûfileri tanımış olsalardı, onların istilahlarını bilir ve onların şeriata muhâlefet etmediğinden emin olurlardı*⁶⁶⁶.

İzz'den bir başka atıfta şu şekildedir:

*İzz b. Abdüsselâm, bazı inkârcıların yaydığı ve İbnü'l-Arabî'nin tüm kitaplarının yakılmasını emrettiğine dair söylenen sözlerin yalan ve iftira olduğunu söyler. Zira eğer İzz böyle bir fetva vermiş olsaydı onun böyle bir söz sarf etmesiyle şu anda İbnü'l-Arabî'nin eserlerinden tek bir nüsha bile dahi kalmazdı ve hiçbir kimse bunları çoğaltmaya cesaret edemezdi*⁶⁶⁷.

Münâvî'nin eserinde İzz'in tasavvuf ehline yapmış olduğu bazı nasihatlere yer verdiği görülmektedir. Örneğin: “nefeslerinde mârifet esintilerinin mis kokularını ve muhabbet meyvelerini bulduklarından başkasıyla arkadaşlık etme. Zira bazı nefesler bereket taşıyan ılık bir esinti iken bazı nefesler ise kasıp kavuran kurutucu rüzgardır”. İzz b. Abdüsselâm'a ârif kimdir? şeklinde sorulan bir soruya İzz'in “Ârif, nefesinin tazeliğinden mârifetullâh kokusu yayılandır. Yüzünün kıvrımlarından Allah'a îman

⁶⁶⁴ Süyûtî, Celâleddin, *Tenbîhü'l-gabî bi tebrieti İbnü'l-Arabî*, 1-8.

⁶⁶⁵ Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, (Mısır: Mektebetü Muhammed el-Meliciyyi'l-Kütübî, 1897), C. 1, 12- 15; C. 2, 5-6.

⁶⁶⁶ Şa'rânî, *el-Yevâkıt ve'l-cevâhir*, 27.

⁶⁶⁷ Şa'rânî, *el-Yevâkıt ve'l-cevâhir*, 30.

nûru gözüktendir. Onun sözü şifâ, bakışı ise nûr ve aydınlıktır”, şeklinde cevap verdiğini söylemektedir.⁶⁶⁸

Şâzeliyye tarîkatının şeyhlerinden Zerrûk’un *Kitabü’n-nesâih*⁶⁶⁹ adlı eserinde kendisinden istifade ettiği kimseler arasında İzz b. Abdüsselâm da yer almaktadır. Nitekim Zerrûk, İzz’in *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf* adlı eserine *Kitabü’n-nesâih* kitabının ikinci cildinde olduğu gibi yer verdiği görülmektedir.

Üzerinde İzz’in tesiri görülen bir diğer isim Şâzelî şeylerinden olan İbn Acîbe’dir. İbn Acîbe, şükür, şerîat-hakikat, menâzilü’l-kurubât hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. İzz’in şerîat-hakikat anlayışı konusunda *Zübed*’de yer verdiği “*Fatiha sûresindeki “إياك نعبد” lafzının şerîata, “إياك نستعين” lafzının ise hakikate tekâbül eder*” cümleleri İbn Acîbe’nin *el-Bahru’l-medîd*’inde⁶⁷⁰ isim vermeden nakledilmiştir. Ayrıca İzz’in *Şecera*’da yer verdiği şükür anlayışına⁶⁷¹ İbn Acîbe *Îkâzü’l-himem*’de⁶⁷² yer vermiş, yine aynı eserde İzz’in şiiirlerinden alıntılarda bulunmuştur. Bununla birlikte İbn Acîbe, İzz’in *Hallu’r-rumûz* eserinin adını vererek İzz’de menâzilü’l-kurubât bahsini kendi eserinde tarîkat yolundaki engeller başlığı altında yer vermiştir.⁶⁷³

İsmail Hakkı Bursevi, *Rûhu’l-beyân* eserinde tövbe, ilmin çeşitleri, dilin âfetleri, zikir, rûh, ölünün arkasından Kur’ân okuma, gibi birçok konuda İzz’in görüşlerine yer vermektedir. Örnek olarak Bursevî, “İzz der ki: farz olan ilim üç çeşittir: tevhid ilmi, kalp ilmi ve şerîat ilmidir”.⁶⁷⁴ “İzz der ki: Sûfîlerin yolu ictihad (mücâhede), sülûk,

⁶⁶⁸ Münâvî, *el-Kevâkibü’d-dürriyye*, C. 2/ 450.

⁶⁶⁹ Zerrûk, Ebil Abbas Ahmed Bin Muhammed el- Fâsî el-Bernesî, *Kitabü’n-nesâih*, thk: Seyyid Yusuf Ahmed, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye 2010), 1/ 281-394.

⁶⁷⁰ İbn Acîbe, Ebü’l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî, *el-Bahru’l-medîd fî tefsîri’l- Kur’ani’l- mecîd*, thk.: Ahmed Abdullah el-Kuraşî Reslân,(Kâhire: 1998), C. 1, 61.

⁶⁷¹ “Şükür kalp, dil ve bütün tâat şekilleri ile yapılır”. Bkz: İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 262.

⁶⁷² İbn Acîbe, Ebü’l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mehdî Hasenî Şâzelî, *Îkâzü’l-himem fî şerhi’l-hikem*, thk: Muhammed Haseballah, (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1983), 10.

⁶⁷³ İbn Acîbe, *Îkâzü’l-himem fî şerhi’l-hikem*, 28-29.

⁶⁷⁴ Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu’l-beyân*, (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1725), C. 3, 536.

seyr ve tayr şeklinde dört şey üzerine bina edilir. İctihâd (mücâhede), îmanın hakîkati ile, seyr ihsânın hakîkati ile tayr (cezbe) Allah'ın keremi (mevhibesi) ile tahakkûk eder".⁶⁷⁵ İzz, sûfîlerin mücahede etmeden sülûk ehlerinden olamayacağını onların daima bir halden diğer bir hale geçtikleri için "seyr" ettiklerini "tayr" makamında ise sûfînin kurb fezasında tayarân edeceğini vurgular. "İzz der ki: "sapkın mezhep görüşlerini, zâlim kimselerin zulmünü, içki meclislerindeki halleri, sahâbe arasında meydana gelen ihtilafları anlatma, dilin âfetlerinden olup kişinin günah kazanmasına sebeptir".⁶⁷⁶ İslâm hukukçusu olan Hacvî de İzz'in tasavvuf ve sûfîler hakkındaki şiirine eserinde yer verenler arasındadır.⁶⁷⁷

Bir fakih olması itibariyle onun en büyük etkisi daha çok fıkıh alanında olmuştur. Bunda İzz'in makâsıd/maslahat prensibinin etkili olduğu söylenebilir. Zira İzz, maslahat düşüncesini sistematik olarak ortaya koyarak müstakil bir kitap halinde ele alan ilk kişi olma özelliğine sahiptir.⁶⁷⁸

Şer'î hükümlerin, maslahatları elde etme ve mefsedetleri giderme düşüncesi üzerine kurulu olduğunu, Allah'ın dünya ve âhiret maslahatlarını elde etme, mefsedetleri giderme amacıyla peygamberler gönderip kitaplar indirdiğini söyleyen İzz,⁶⁷⁹ şeriatın maksatlarının bir maslahat üzerine bina edildiğini ifade etmiştir.⁶⁸⁰

Maslahat ve mefsedet anlayışında İzz'i, Mâlikî fakihî Karâfî takip etmiştir.⁶⁸¹ Karâfî'nin *el-Fürûk*'u telif sebebi olarak sadece *Kavâid*'e hasrederek yazması bunun bir göstergesidir. Ayrıca Karâfî'nin, İzz'in görüşlerini toplayıp nakletme gayretinin yanı sıra İzz'i anarken "Şeyh İzz b. Abdüsselâm der ki –Allah ona rahmet etsin ve yüce

⁶⁷⁵ Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-beyân*, C. 4, 103.

⁶⁷⁶ Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-beyân*, C. 9, 437.

⁶⁷⁷ Hacvî, Muhammed b. el-Hasen b. el-Arabî es-Seâlibî, *el-Fikrû's-sâmî fî târîhi'l-fikhi'l-İslâmî*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995) C. 2, 69.

⁶⁷⁸ Yaran, Rahmi, "Karâfî'den Şâtıbî'ye Makâsıd/Maslahat Söylemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 45 (2013): 5-30.

⁶⁷⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü's-suğrâ*, (Mısır: Dâru'l-kitâbi'l-câmi, 1988), 34-35.

⁶⁸⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 15-18; İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 112.

⁶⁸¹ Sallâbî, Ali Muhammed, *Sultanü'l-ulemâ ve bâiu'l-umerâ*, 21.

rûhunu mukaddes kılsın–şeyhten başkasının bu farkı ortaya koyduğunu görmedim. Şeriatın hem aklî hem naklî birçok alanında ileri derecede görüşler ile başkasına nasip olmayan fütûhatlar kendisine bahşedilmiştir” gibi övgü ifadeleri kullanması İzz’in onun üzerindeki tesirini bize göstermektedir.⁶⁸²

Makâsıd konusunda İzz b. Abdüsselâm’ın bu çizgisini takip ederek görüş belirten İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevzîyye bu yaklaşımı devam ettiren alimler arasında zikredilebilir. İbn Teymiyye⁶⁸³ ve onun öğrencisi İbn Kayyim el-Cevzîyye,⁶⁸⁴ fıkıhın donukluktan kurtularak tekrar eski canlılığına dönüşmesinde İzz b. Abdüsselâm’ın yolundan gitmişlerdir.⁶⁸⁵ İbn Kayyim el-Cevzîyye, İzz’in eserini ihtisâr etmiş ve esere “*el-Fevâidü’l-müşevvik ila ulûmi’l-Kur’ân ve ilmi’l-beyân*” adını vermiştir.⁶⁸⁶

Ayrıca maslahat konusunda adından çokça söz edilen Necmüddîn et-Tûfi de maslahatla ilgili görüşlerinde İzz b. Abdüsselâm’ın *Kavâidü’l-ahkâm* eserinden etkilenen isimler arasındadır.⁶⁸⁷ Süyûtî, İzz’in fıkıh sistemini, “mesâlihın gözetilmesi ve mefsetetin önlenmesi” ilkesine râci kıldığını söyleyerek bu özelliğiyle Şâtıbî’nin *el-Muvâfakât*’ının habercisi olduğunu vurgular. Nitekim Şâtıbî’den sonra usûl eserleri çerçevesinde makâsıd konusu hakkında önemli bir gelişme kaydedilmemiş olup, klasik görüşlerin tekrarına düşülmüştür.⁶⁸⁸ Sonraki dönemlerde Muhammed Tâhir İbn

⁶⁸² Karâfî, Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahman, *Envârü’l-burûk fi envâi’l-furûk*, (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb), C. 2, 157.

⁶⁸³ Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Mecmûu el-fetâvâ*, thk: Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım : en-Necdî, (Suudi Arabistan: Kral Fahd Suudi Arabistan Krallığı, 1995) C. 4, 16.

⁶⁸⁴ İbn Kayyim el-Cevzîyye, Ebû Abdullah Şemseddin, *İğasetü’l-lehfân fî mesaidi’s-şeytan*, thk: Muhammed Hâmid el-Fıkî, (Beyrut: Dâru’l-Marife, 1975), C. 1, 231-232.

⁶⁸⁵ Bedevî, Yusuf Ahmed Muhammed, *Makâsıdû’s-şerîa inde İbn Teymiyye*, (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 2000), 86.

⁶⁸⁶ Sallâbî, Ali Muhammed, *Sultanü’l-ulemâ ve bâiu’l-umerâ*, 30.

⁶⁸⁷ Tülü, Ali, “Necmeddin Tufi’nin Maslahat anlayışı” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 10.

⁶⁸⁸ H. Yunus Apaydın, “İbn Abdüsselâm İzzeddin”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 1999), 19/ 284-287.

Âşûr (ö. 1973) makâsıd konusunda İzz b. Abdüsselâm'ı takip ederek onun eserlerinden atıfta bulunan âlimler arasında yer alır.⁶⁸⁹

Şâfiî, âlimlerden İmam Nevevî'ye (ö. 676/1277) mûsiki dinleyenler hakkındaki rivâyetin aslı olup olmadığı sorulmaktadır. Bu konuda Nevevî “musikînin kalplerde nifakı yeşerteceğine”⁶⁹⁰ dair söylenen sözlerin aslının olmadığını söylemiş ve ardından bu sözünü İzz b. Abdüsselâm'ın “musikî yabancı bir kadının bir erkeğe icrası şeklinde olmamalıdır. Aksi takdirde bu hiç kimse için helal değildir”, sözünü de delil getirmiştir.⁶⁹¹

İzz ile aynı dönemde yaşayan, ilim yolculuğunda yol arkadaşı olan, İzz'in İmam Gazzâlî'den daha fakih olduğunu ifade eden⁶⁹² Mâlikî fakihi, İbnü'l-Hâcib'te de İzz'in tesiri görülmektedir. İbnü'l-Hâcib ile İzz, Hasan Harîrî hakkında ibâha, fâsıklık ve namazın terkiyle ilgili ortaya koyduğu söz ve davranışlarından dolayı birlikte hüküm vermişlerdir.⁶⁹³ Ayrıca "Şeyhü'l- İslâm, hüccetü'l- İslâm " gibi sıfatlarla anılan⁶⁹⁴ İzz'e sultanü'l-ulemâ⁶⁹⁵ lakabını veren İbn Dakîki'l-İyd'in görüşlerinde de İzz b. Abdüsselâm'ın tesiri görülmektedir.⁶⁹⁶

İzz'in etkilediği müelliflerin bir kısmı İzz'in eserlerini ismi ile verirken bir kısmı sadece ismini vermekle yetinmiştir. Yaptığımız incelemelere göre Yâfiî, Münâvî ve

⁶⁸⁹ Âşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunûsî, *Makâsıdü's-şeriâti'l-islâmîyye*, (Tunus:1985), 8.

⁶⁹⁰ الغناء ينبت النفاق في القلب bkz: Beyhakî, *Sünenü'l-kübra*, thk: Muhammed Abdülkadir Ata, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), C. 10, 223.

⁶⁹¹ Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya, *Fetâva'l-imâm en-Nevevî / el-Mesâilü'l-mensûre*, thk: Muhammed Haccar, (Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1996).

⁶⁹² Sübkî, *Tabakâtü's-şafiîyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 214.

⁶⁹³ Münâvî, *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, C. 2, 401-402.

⁶⁹⁴ Makrîzî, Takıyyüddin, *Mukaffa'l-kebîr*, thk: Muhammed Ya'laviyyu, (Beyrut: 1991), C. 6, 367.

⁶⁹⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-şafiîyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 214.

⁶⁹⁶ Üdfuvî, Ebu'l-Fazl Kemaleddin Cafer b. Saleb, *et-Tâliü's-saîd*, (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1966), 570.

Bursevî gibi âlimlerin tasavvufa dair yaptıkları alıntılar, İzz'in günümüze ulaşan çalışmaları arasında yer almamaktadır. Bundan dolayı İzz'in tasavvufa dair günümüze ulaşmayan veya gün yüzüne çıkmamış başka eserlerinin de var olabileceği ihtimali akla gelmektedir. Ayrıca İzz'in öğrencileri aracılığı ile aktarılan görüşleri de onun telifatının dışında başka eserlere derç edilmesi de bu durumun sebepleri arasında sayılabilir

Tasavvuf alanında Kuşeyrî çizgisini takip eden İzz'in İbn Arabî ile çağdaş oluşu konumunu önemli kılmaktadır. Özellikle makâsîd teorisi ile tasavvuf terminolojisi arasında kurduğu bağ, sonraki dönemde her iki disiplinin uzmanlarınca dikkate alınmış ve sûfîlerin fıkha, fakihlerin de tasavvufa dolaylı bir ilgi duymaları sağlanmıştır.

1. 5. 4. İzz b. Abdüsselâm ve İbnü'l-Arabî

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında gerek doğu gerek batıda, tercüme veya ilmi çalışma şeklinde küçüklü büyüklü yüzlerce tez, makale ve kitap neşredilmiş olup bu çalışmalar günümüzde de devam etmektedir. Tasavvufun zirve şahsiyetlerinden biri olan ve şeyhü'l-ekber ünvânıyla tanınan İbnü'l-Arabî'nin tam adı, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ali et-Tâî el-Hâtemî el-Endelüsî'dir.⁶⁹⁷ Hicri 560/1165 yılında Endülüs'ün güneydoğusunda Mürsiye'de doğmuştur.⁶⁹⁸ Tasavvufî düşünceye farklı bir yorum getiren eser ve görüşleriyle tasavvuf tarihini başta metodoloji olmak üzere muhteva yönüyle de etkileyen İbnü'l-Arabî, “zâhiri ilimlerle ilgili eğitimini çok genç yaşta tamamlayarak tasavvufa yönelmiş ve hayatı boyunca birçok seyahatlerde bulunarak, Tunus, Fas, Musul, Malatya gibi İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde ikâmet etmiştir”.⁶⁹⁹ Zekioğulları âilesinin himayesinde 620/1221 yılında Şam'a yerleşmiş, en son ve en meşhur eseri *Füsûsu'l-hikem*'i burada telif etmiştir. Ömrünün sonuna kadar

⁶⁹⁷ Kılıç, Mahmut Erol, “Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995), 9.

⁶⁹⁸ Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 3, 435-436; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 7, 332.

⁶⁹⁹ Akkaya, Veysel, “Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de İdrîs Peygamber” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 1.

Şam’da yaşamış⁷⁰⁰ ve hicri 638/1240 yılında burada vefat etmiştir.⁷⁰¹ İbnü’l-Arabî’nin kabri, Kasyûn dağı eteğinde bulunan Zekioğulları âilesi kabristanlığında bulunmaktadır.⁷⁰²

Kaynaklarda yer alan bilgileri incelediğimizde, 620 yılından 638 yılına kadar Şam’da ikamet eden İbnü’l-Arabî’nin aynı yıllarda Şam’da bulunan İzz b. Abdüsselâm ile iletişim halinde olduğu görülmektedir. İbnü’l-Arabî, *Divan*’ında İzz b. Abdüsselâm’dan şöyle bahsetmektedir:

“Rüyamda Şâfiî fakihî İzz b. Abdüsselâm’ı gördüm. Medreseye benzer yüksek bir yerde insanlara Şâfiî fikhını öğretmekteydi. Yanına oturdum. Daha sonra bir adam gelerek İzz b. Abdüsselâm’a Allah’ın keremi ile ilgili bir soru sordu. İzz, soru soran kişiye cevaben Allah’ın kereminin bütün insanları kuşattığını ifade eden bir şiir okudu. Ben de bu konuyla ilgili yazdığım bir şiir var dedim fakat hatırlayamadım. Sonra Allah bana o zamana kadar hiç işitmediğim bir başka şiiri benim lisânımdan söyletti, ben de onunla mukabelede bulundum: “Allah kerem sahibidir, bu yüzden nimetinden nasiplendirir. Hem tâat edenleri hem de günah işleyip isyan eden asileri. İsyân ederse, bir elem isabet eder, müminlere, küçüğünden de büyüğünden de. Fakat onlar Allah’ı bilir ve Allah’a dayanırlar, müflisler de gaflet içinde olanlar da”. İzz b. Abdüsselâm bana gülümsüyordu. Tam bu durumda iken, Şam kadılarından Şemseddin eş-Şirâzî’nin bize doğru geldiğini gördük. Beni görünce, bineğinden indi ve yanımıza gelerek İzz b. Abdüsselâm’ın yanına oturdu. Sonra bana dönüp şöyle dedi: beni öpmeni istiyorum. Beni kucakladı ve ben de onu öptüm. İzz b. Abdüsselâm: Bu nedir dedi? Ona dedim ki: Biz rüyadayız. Rüyada öpmek, benden istediğin bir şeyi kabul etmek anlamına gelir. O, benim hakkımda hüsnü zan besleyen biridir. Emelinin azlığı, amelinin kötülüğü ve ecelinin yakınlığı

⁷⁰⁰ Bkz: Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, “Muhyiddin İbnü’l-Arabî’ye Göre Dil-Hakikat İlişkisi Mârifetin İfadesi Sorunu” (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 44.

⁷⁰¹ Kâtip Çelebî, *Keşfü’z-zünûn an-esâmi’l-kütûbi ve’l-fünûn*, (Beyrut:Dâru İhyâi Tûrasi’l-Arabî, ts.), C. 1, 533.

⁷⁰² Kılıç, Mahmut Erol, Muhyiddin İbnü’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri24.

*aklına gelmiş olmalıdır. Yanımızdan kalkınca, ona yardım ettim, bineğine binip yoluna devam etti. Sonra İzz b. Abdüsselâm, îma yoluyla bana: Eşinle aran nasıl, diye sordu. Ben de ona o ana kadar işitmediğim iki beyit okudum. Bu beyitleri bana Allah söyletiyordu: Eşim, kesenin dolu olduğunu görünce; gülümser, bana yaklaşır ve şakalaşır. Kesede dirhem olmadığını görünce; yüzünü ekşitir, benden uzaklaşır". İzz b. Abdüsselâm şöyle dedi: Hepimizin eşimizle ilişkisi, bu adamın söylediği gibidir. Allah'a yemin ederim ki doğru söyledin. Burada bir müjde vardır. Koruyucu olarak Allah yeter.*⁷⁰³

Ayrıca İbnü'l-Arabî ile İzz b. Abdüsselâm'ın yakın ilişki içinde olduğunu şu rivâyet ile de desteklemek mümkündür. "İzz b. Abdüsselâm'ın öğrencisi olan Tâcüddîn Abdurrahman b. İbrahim şöyle demiştir: Şeyhim İzz b. Abdüsselâm, beni *el-Muhallâ* ve *el-Mucellâ*⁷⁰⁴ adlı kitapları İbnü'l-Arabî'den ödünç almak üzere gönderirdi".⁷⁰⁵

Kanâatimizce bu iki hadise, İbnü'l-Arabî ile İzz b. Abdüsselâm'ın Şam'da ikamet ettikleri süre boyunca aralarında sıkı bir dostluk bağının varlığına işâret etmektedir.

İbnü'l-Arabî'nin hem kendisi hem de fikirleri aleyhinde birçok münakaşalar cereyan etmiştir. Onun hakkında bir kısım âlim rûhî tekamülünü gerçekleştirmiş tasavvufta zirve bir şahsiyet olduğunu söylerken, bir kısım âlim de şer'î hükmün dışına çıkmış bir zındık olduğunu söylemiştir. Gerek kendi zamanında gerek vefatından sonra hem ulemâ hem de sûfî çevrelerinde, fikir ve görüşlerine yönelik tenkid ve eleştiriler yapılmıştır. Süyûtî, Şeyh Abdülgaaffar el-Menûfî'den şunları aktarmaktadır: "İzz b. Abdüsselâm bana İbnü'l-Arabî'nin keşfinin büyüklüğüne delâlet eden birçok mesele anlattı. Bunlardan birisi şöyledir: Mekke'deki Harem-i şerifin İmâmı Muhibüddin et-Taberî, (ö.694/1295) Ka'be hakkındaki söylediği sözler sebebi ile annesinin İbnü'l-

⁷⁰³ İbnü'l-Arabî, *Divânü İbn Arabî*, Şerh: Ahmet Hasan Besc, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1. Baskı, 241; Addas, Claude, Quest for the red sulphur the life İbn Arabî, the Islamic texts society 1993, 252-254.

⁷⁰⁴ Bu iki eser İbn Hazm'ın zâhiri bakış açısına göre kaleme aldığı fıkıh kitaplarıdır. *el-Mucellâ el-Muhallâ*'nın şerhidir. Bkz: Apaydın, H. Yunus, "el-Muhallâ", *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2005), 30/ 404-406.

⁷⁰⁵ İbnü'l-Arabî, *Hatmü'l-kur'ân*, telif: Abdalbaki Miftah, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 279.

Arabî'den hoşlanmadığını ancak rüyasında Ka'be'nin İbnü'l-Arabî'yi tavâf ettiğini görmesi ile fikrinin değiştiğini ifade etmiştir. Ardından Muhibüddîn et-Taberî, o dönemde İzz b. Abdüsselâm ile İbnü'l-Arabî'nin arası açıldığını bildirmiştir. Yine Şeyh Abdülgaflar, güvenilir şahıslardan birinden nakille İbnü'l-Arabî hakkında şunları aktarmıştır: “İzz b. Abdüsselâm, İbnü'l-Arabî ile Dımaşk'ta bir evde beraber oturuyorken bir adam gelerek İbnü'l-Arabî'ye çöl tarafına yolculuğa çıkacağını söyleyince İbnü'l-Arabî, yolun tehlikeli olduğunu, Arapların onun yolunu keseceğini söylemiştir. Fakat adam bu yolculuğa mutlaka çıkması gerektiğini ifade etmiş ve yola çıkmıştır. Bir müddet sonra İbnü'l-Arabî, birden “İşte o bedevînin önü kesildi, elbiselerini soyup aldılar, şimdi geri dönüyor, demiştir. Nitekim bir müddet sonra henüz evde bulunanlar dağılmadan adam çıplak bir şekilde tekrar gelince Şeyh Abdülgaflar, işte bu açık bir keşiftir, demiştir. Şeyh Abdülgaflar, zikri geçen olayı kendisine kâdî'l-kudât Vecîhiddin Behnesi mi yoksa İzz b. Abdüsselâm'ın mı anlattığı hususunda emin olamadığını da ifade etmektedir.⁷⁰⁶

Zehebî ve İbnü'l-İmâd, İzz b. Abdüsselâm'ın İbnü'l-Arabî'yi kınayıp, onu zındıklıkla itham ettiğini nakletmişlerdir.⁷⁰⁷

Yafî ve Münâvî'de bu bilgiye yer vermiş ve ardından İzz b. Abdüsselâm'ın hizmetkârından şu olayı anlatmışlardır: Hizmetkâr ile İzz b. Abdüsselâm, Dımaşk'ta bir câmiye girdiklerinde hizmetkar, İzz b. Abdüsselâm'a: “Efendim bana zamanın kutbunu göstereceğinize dâir bir sözünüz bulunmaktaydı” diye sorar. O esnada ders halkasının ortasında oturan İbnü'l-Arabî'yi işâret eden İzz, “İşte “kutub” budur, şeklinde cevap verince hizmetkar: Ama efendim siz daha önce onun aleyhinde konuşmuşunuz şeklinde bir itirazda bulunur. Bunun üzerine İzz, yine aynı şekilde “kutub” budur’ cevabını tekrar eder.⁷⁰⁸

Buna benzer bir rivâyet de Süyûtî'den bize ulaşmaktadır: Fakîh, âlim, İzz b. Abdüsselâm'ın İbnü'l-Arabî'yi ta'n ederek, “O zındıktır” sözünü duydum. Bir gün dostlarından bazıları ona: “Bize kutbu göstermeni istiyoruz”, dediklerinde ise İzz b.

⁷⁰⁶ Süyûtî, *Tenbîhü'l-gabî fî tebri'eti İbnü'l-Arabî*, 3.

⁷⁰⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. 16, 310; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 7, 337.

⁷⁰⁸ Yâfi, *el-İrşâd ve't-tatrîz fî fazli zikrillah ve tilaveti kitâbihi'l-aziz*, 158; Münâvî, *el-Kevâkibü'd-dürriyye fî terâcimi's-sadeti's-sûfiyye*, C. 2, 517.

Abdüsselâm, İbnü'l-Arabî'yi işâret etmiştir. O'na, “Sen İbnü'l-Arabî'ye ta'n ediyordun” diye sorulunca İzz, böyle yapmakla ben “Şerîatin zâhirini koruyordum” şeklinde cevap vermiştir.⁷⁰⁹

Diğer yandan buna benzer bir başka rivâyet ise Şa'rânî'den bize ulaşmaktadır. Şeyh Mahzûmî der ki: “Bazı kimseler İzz b. Abdüsselâm'ın İbnü'l-Arabî hakkında zındıktır dediğini söylemişlerdir. Bu yalan ve iftiradır. Zira el-Kalânîsî, âlimlerden müteşekkil bir gruptan, âlimlerden müteşekkil grup da İzz'in hizmetçisinden naklen şöyle anlatır: “İzz'in dersinde, ridde meselesi anlatılıyordu. Dersi okuyan öğrenci “zındık” kelimesini okuduktan sonra İzz'e bu kelimenin Arapça mı yoksa başka bir dilden mi ? şeklinde soru yönelttiler. İzz, âlimlerden bazılarının bu kelimeye Farsça “küfrünü saklayıp îmanını açığa vuran” şeklinde anlam yüklediğini söyledi. Bunun üzerine öğrencilerden birisi yani “İbnü'l-Arabî gibi mi?” şeklinde soru sordu. İzz, hiçbir cevap vermedi. Hizmetçisi dedi ki: “İzz oruçlu idi. Akşam iftar yemeğinde kendisine zamanımızın kutbu kimdir ya Şeyh! Diye sorduğumda gülerek: “kutub olarak İbnü'l-Arabî'den başkasını görmüyorum”, dedi. Bu cevaba şaşırdığımda ise İzz: “orası fakihlerin meclisi idi”, der.⁷¹⁰

İbnü'l-Arabî'nin Şam bölgesinde farklı mezheplere bağlı en seçkin fakih âlimlerle samimi ilişki içinde olduğu belirtilmektedir.⁷¹¹ Bunlar: Şam âlimlerinden Kâdî İzz b. Abdüsselâm, Kemâleddin İbnü'z-Zemlekânî, Şeyh Kütbüddin el-Hamevî gibi âlimlerdir. Ayrıca “Mecdüddin el-Bağdâdî, Beyzâvî, İbn Arabşah el-İsfahânî, Fîrûzâbâdî, İbn Hacer el-Askalânî, Celâleddin es-Süyûtî, Fahreddin er-Râzî, İzzeddin İbn Abdüsselâm, İbn Asâkir, Zekerîyyâ el-Ensârî, İbn Kemal, Şehâbeddin el-Âlûsî, İbn Âbidîn ve Şemseddin el-Bisâtî gibi kişilerin de bulunduğu birçok şeyhülislâm,

⁷⁰⁹ Süyûtî, Celâleddin, *Tenbîhü'l-gabî bi tebrieti İbnü'l-Arabî*, 3; Bahaüddîn Muhammed b. Abdülganî, *Fethu'r-Rahmânî'r-Rahîm bi Makâleti'l-Cilî Abdülkerîm ve'l-Hatm İbn Arabî Muhyiddîn*, thk: Asım İbrahim Keyâlî, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye) 25.

⁷¹⁰ Şa'rânî, *el-Yevâkıt ve'l-cevâhir*, 30.

⁷¹¹ Addas, Claude, *İbn Arabî dönüşü olmayan yolculuk*, Çev: Atilla Ataman, (İstanbul: Nefes Yayınevi, 2015), 124.

kadı, müftü, fakih ve âlimin İbnü'l-Arabî ve *Fusûsü'l-hikem* adlı eserle ilgili onun lehinde fetva verdikleri de bilinmektedir".⁷¹²

Şa'ranî, âriflerin çektiği sıkıntıları anlatırken Ebû Medyen'in zındıklıkla suçlanarak Tilimsân'a sürüldüğünü; Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin mağrib beldelerinden Mısır'a sürgün edilerek zındık olmakla itham edildiğini; İzzeddin b. Abdüsselâm'ın da kâfirlikle suçlanıp sultan tarafından sürgüne maruz kaldığını aktarmaktadır.⁷¹³ O dönemin meşhur sûfilerinden Ebû Medyen vefat ettiği zaman İzz b. Abdüsselâm, şöyle demiştir: Kerâmet ve hârikulâde şeylerin başkalarından değil sadece ehl-i tarîkten sâdır olması başkalarının değil sadece ehl-i tarîkin şerîat kaidelerini tatbik konusunda kemâle ulaştığını gösteren delillerden biridir. Âlim bile olsa ehl-i tarîkin ulaştığı seviyeye ancak ehl-i tarîkin yoluna girenler ulaşabilirler.⁷¹⁴ Ayrıca sûfilere sâdır olan kerâmet ve hârikulâde hâller, sûfilerin yolunun sağlam, amellerinin muhlis olduğunun da en bâriz göstergesidir.⁷¹⁵

İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen "velînin nebîden daha üstün olduğu" şeklindeki görüş hakkında Şa'ranî, İbnü'l-Arabî'ye âit böyle bir sözün olmadığını söylemiştir. Ulemânın nebînin risâlet yönü ile velâyet yönünün hangisinin daha üstün olduğu konusunda ihtilaf ettiğini, dünya ve âhirette velîlik yönünün daimî olmasından ötürü nebînin velâyet yönünün sadece dünyada geçerli olan risâletinden daha üstün olduğu görüşünü ortaya koymuş ve bu görüşe dayanak olarak İzz b. Abdüsselâm'dan nakilde bulunmuştur. İzz'e göre bu mevzuda teâruz bulunmamaktadır. Zira burada tartışılan konu nebînin nübüvveti ve velâyeti ile diğer insanların velâyeti değil, nebînin nübüvvet yönüyle yine nebînin velâyet yönüdür.⁷¹⁶ Bu anlamda Şa'ranî'nin İbnü'l-Arabî'yi savunurken İzz b. Abdüsselâm'ı referans göstermesi de dönemsel ilişkinin kayda geçmesi açısından önemli bir tespittir.

⁷¹² Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali, *el-Yevâkıt ve'l-cevâhir fî beyânî akâidi'l-ekâbir, el-Kibritü'l-ahmer fî beyânî ulûmi's-şeyhi'l-ekber*, (Beyrut: Dâru İhyâ Tûrâsi'l-Arabî), 26-27.

⁷¹³ Şa'rânî, *el-Yevâkıt ve'l-cevâhir*, 36.

⁷¹⁴ Şa'rânî, *el-Yevâkıt ve'l-cevâhir*, 32.

⁷¹⁵ Şa'rânî, *el-Yevâkıt ve'l-cevâhir*, 488.

⁷¹⁶ Şa'rânî, *el-Yevâkıt ve'l-cevâhir*, 34.

İKİNCİ BÖLÜM

İZZ B. ABDÜSSELÂM'IN TASAVVUF ANLAYIŞI

Tasavvuf tarihsel süreçte başlangıçta bir zühd anlayışı olarak ortaya çıkmış, Muhâsibî (ö.243/857), Serrâc (ö.378/988), Kelâbâzî (ö.380/990), Ebû Tâlib el-Mekkî (ö.386/996), Hücvârî (ö.465/1072), Kuşeyrî (ö.465/1072), Gazzâlî (ö.505/111), Sühreverdî (ö.632/1234) ve İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) ile terminolojisini ortaya koymuş şer'î bir ilimdir. Muhâsibî *er-Riâye*'sinde, kibir, ucb, süm'a manevî hayatı yıkan unsurlar yanında takvâ, vera' ve nefis muhâsebesi gibi inşâ edici unsurları da ele alarak tasavvufun kavramsal çerçevesini çizerek tasavvufla ahlâkî sentezleyen bir eser kaleme almış, Serrâc *el-Lüma'* adlı eserinde tasavvuf ilminin şer'î ilim olduğunu ispatlamaya, tasavvufu fıkha yaklaştırmaya çalışmış, şatahâtlarla ilgili aşırılıktan uzak mütedit bir yorum şekli belirleyerek tasavvufî konularda iç kritiği yapmıştır.

İşârî tefsir alanında da söz sahibi bir âlim olan Kuşeyrî, tasavvuf ansiklopedisi mahiyetindeki eseri olan *er-Risâle*'de, şeriât dışı unsurları tasavvuftan ayıklamaya çalışmış, sûfî akâidi, sûfî ricâli, hâller ve makâmlarla ilgili konularda kendinden sonraki tasavvuf literatürüne kaynaklık etmiş, Kelâbâzî, *et-Taarruf* adlı eserinde akâid, kelâm konularını tasavvufî bir yorumla ele almış, tasavvuf-kelâm ilişkisine dair önemli bir metin ortaya koymuştur.

Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*'ta, bilginin amelle ilişkisine dikkat çekerek tasavvufu hem ahlâka hem de fıkha yaklaştırmaya çalışmış, Gazzâlî, *el-İhyâ*'da, Sühreverdî *Avârif*'te, amelî tasavvufla dair önemli bir literatür ortaya koymuşlardır. İbnü'l-Arabî ise kendinden önceki şer'î ilimleri *Fütûhât* ve *Fusûs*'ta farklı bir sentezle yoğurmuş ve tasavvufu daha ileriye taşıyarak varlık, bilgi ve yöntem görüşüne çevirmiştir.

Bütün bu düşünürlerin üzerinde durduğu tasavvuf kelimesinin kökeni hakkında da pek çok görüş serdedilmiştir. Bu anlamda tasavvufun, sûfinin, yün mânâsına gelen -sof- kelimesinden geldiği görüşünde, hemen hemen herkes birleşmiştir.⁷¹⁷ İslâm'ın ihsân boyutunu kapsayan tasavvufun mutasavvıflar tarafından iki bine yakın farklı tarifi yapılmıştır. Kuşeyrî, *er-Risâle*'de müstakil bir başlık altında tasavvuf tariflerine yer

⁷¹⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 440; Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve tarîkatlar*, 53.

vermektedir.⁷¹⁸ Cüneyd, tasavvufu; Hakk'ın seni seninle öldürüp kendisiyle diriltmesidir, şeklinde tanımlanırken; Mâruf Kerhî: "Tasavvuf, insanların elindekinden ümit kesmektir,⁷¹⁹ Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî, ise "nefsin tüm hazlarını bırakmaktır", ifadeleriyle tanımlamıştır.⁷²⁰

İzz b. Abdüsselâm'a göre tasavvuf şerâatin inceliklerini bilmek⁷²¹ ve rûhu saflaştırmaktır.⁷²² Kalbi Allah'tan uzaklaştıran şeylerden temizlemek, Allah'a yaklaştıran hâl, söz ve amel ile Allah'a yönelmektir.⁷²³ İzz, sûfî kelimesini etimolojik olarak rûhu saflaştırarak bedeni pak eyleme ve güzel sıfatlara sahip olma anlamına geldiğini ifade etmiş ve sûfîleri sahte ve hakîki sûfî şeklinde ikiye ayırmıştır. Ona göre hakîki sûfî, tertemiz bir ahlâka sahip olan kişidir. Onların bütün dertleri ve gayeleri rûhlarını tasfiyeye yönelerek cesetlerini telef olmaktan kurtarmaktır.⁷²⁴ Bir başka deyişle İzz, sûfîleri nefsin lezzetlerinden kaçarak, Allah'ın verdiği rızka kanat gösteren, insanların elindekinden ümidi kesen, lehine ve aleyhine kendine takdir olunan kadere râzı olmuş kimseler şeklinde kabul etmiştir.⁷²⁵

Bununla birlikte İzz, hikmetin kaynaklarının kalplerden çıktığı gibi ârifin sözünün, kalp pınarlarının derinliklerinden fışkırdığını ve düşüncesinin su arkları ile sözü dil çeşmesine sevk ettiğini ifade eder. Söz kulaklardaki ekin alanlarına ulaştığında şayet güzel bir toprağa denk gelirse o toprakta hikmet çiçekleri ve ibret meyveleri veren

⁷¹⁸ Tasavvuf tarifleri için bkz: Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 440-442.

⁷¹⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 441.

⁷²⁰ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 25.

⁷²¹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 212. Ayrıca *Kavâid*'de tasavvufu bidat kavramıyla ilişkili olarak da ele alan İzz'e göre "Tasavvuf hakkında konuşma ve tasavvufi incelikleri bilme" mendub bidat olarak da değerlendirilmiştir. Bkz: İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 205.

⁷²² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 185.

⁷²³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 12.

⁷²⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 185.

⁷²⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 18.

güzel bir ağaç olarak büyüyeceğini söyler.⁷²⁶ Muhabbete getirdiği bir başka anlam şöyledir:

İzz'e göre

Muhabbet sultanı kendine bir sevgili seçmek istediğinde ona irâde fermanını gönderir, onu getirtmek için riâyet ordularını donatır, inâyet askerlerini seferber eder. Bunlar sevgiliyi talep çölünde şaşkın vaziyette, edep yolunun adımlarıyla yürür halde bulurlar kendilerini ve bu haldeyken tevfik yoldaşı elinden tutuverir, tahkik rehberi ona rehberlik eder.

Muhabbet tohumu selim kalplerin toprağına ekildiğinde kökleri, müstakim serâirin (kalbin en gizli ve kuytu yeri-sırrı-) derinliklerine doğru yerleşir ve daha önce bulunan mezmum (sevimsiz) ahlâk ve vasıfları nesh eder/hükümsüz kılar.⁷²⁷

Esasında tasavvufu mârifet⁷²⁸ ve ihsân⁷²⁹ olarak gören; Cibril hadisindeki “İslâm, îman ve ihsân” sıralamasını “beden-kalp-rûh” kavramlarıyla izâh eden İzz, bu sıralamada bir nevî bedenden başlayıp rûha doğru devam eden bir nüfûz ve medârici kastetmektedir. Nitekim kişinin kemâle, ancak dînin esas ve özünü teşkil eden ihsân ile ulaşabileceğini belirtmektedir.⁷³⁰

Ey menzillerin sahibine doğru seyr-ü sülûk eden sâlikler! Yol yürümek için dardır, onda ancak ricâlin güçlülere yürür. Rehberi olmayan yitip gitmiştir, yürütenin olmayan cahillerle beraberdir. Mürebbisi olmayan ayak takımındandır, terbiyesi olmayanın bir iddiasının olması imkansızdır. Şeyhi olmayanın umutları boşa çıkar.⁷³¹ Edebi olmayan, gözden düşer. Sıdkı olmayan rezil olur. Himmeti olmayan fakirler, mertebelerinden düşer. Azimeti olmayanın pehlivanlarla bağı kopar. Ameli olmayanın

⁷²⁶ Münâvî, *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, C. 2, 450.

⁷²⁷ Münâvî, *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, C. 2, 451.

⁷²⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 14.

⁷²⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 88.

⁷³⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 89.

⁷³¹ Münâvî, *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, C. 2, 451.

ilmi başına belâ olur. Şaşarım, pehlivanların menzillerine göz diken tembele! Çocuk olduğu halde adam gibi dolaşana!

Öte yandan tasavvuf yolunda ilerleyen sâlikin Kur’ân ve Sünnet’i zâhir ve bâtın şeklinde bir bütün olarak değerlendiren ona uyması gerektiğini ifade eden İzz, “kim ki fakih olur mutasavvıf olmazsa fâsık olur, kim ki mutasavvıf olur fakih olmazsa zındık olur, kim de her ikisini birleştirirse muhakkik olur”.⁷³² demektedir.

Ayrıca İzz, bir taraftan *Zübed*’in mukaddimesinde ifade ettiği şekilde tasavvufu eleştirenlere karşı onun Kitap, Sünnet ve sahâbe sözüne dayanan şer’î bir ilim olduğunu söyleyerek savunmuş, diğer taraftan ise yaşadığı dönemdeki tasavvuf anlayışının amacından saptığını, içinin adeta boşaltıldığını söyleyerek bir iç kritiğini de yapmıştır.⁷³³

Tasavvufun tahalluk ve tahakkuk olmak üzere iki boyutu bulunduğunu görürüz. Allah’a kulluk, Allah’ın yarattıklarıyla ilişkisi, nefis terbiyesi ve ahlâk tasavvufun tahalluk boyutuna taalluk ederken; tevhîd, vahdet, his ile aklın ötesinde gaybî ilimler, mârifet ve hâllerin elde edilmesi de tasavvufun tahakkuk boyutuna taalluk etmektedir. Tasavvuf evvelâ tahalluk ile başlamış; sonra ise tahakkuka doğru yol almıştır. Diğer bir ifade ile ahlâktan tevhîd’e doğru geçiş yapmıştır.⁷³⁴

İzz b. Abdüsselâm’ın tahalluka dâir kavramlar hakkındaki görüşlerini tahalluk kavramları başlığı altında ele almak, konunun daha sistematik şekilde ortaya konulması açısından faydalı olacaktır.

⁷³² İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü’l-tarîka*, 1.

⁷³³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 185.

⁷³⁴ Yılmaz, Hasan Kamil, “İrfan ve Tasavvuf” *Din ve Hayat Dergisi*, S. 37, (2019).

2. 1. Tahallukla İlgili Kavramlar

2. 1. 1. Tövbe

Kelime olarak “hakka dönme,⁷³⁵ gûnahtan vazgeçme,⁷³⁶ Allah’ın hukukunu gözetme” anlamına gelen⁷³⁷ tövbe, tasavvûfî bir ıstılah olarak “haramlardan sakınma, şehvetleri terk etme,⁷³⁸ Allah’a dönme”⁷³⁹ gibi anlamlara gelmektedir. Mutasavvıflara göre manevî temizlik vesilesi olan tövbe, Allah'a vuslat yolunda sâlikin ilk basamağı olarak değerlendirilmiştir.⁷⁴⁰ Zâhiri ibâdetleri yerine getirmek için nasıl ki abdest şartsa kulluk yolculuğuna çıkan sâlik için de bâtinî temizlik olan ilk şart tövbedir.⁷⁴¹ Dolayısıyla tövbe, makâmların aslı ve özü, aynı zamanda bütün hâllerin anahtarı kabul edilmiştir. Binâ için yer nasıl önem arz ediyorsa, makâmlar için de tövbe öyledir. Yeri olmayan kimsenin binası olmayacağı fikrinden alınan ilham ile tövbesi olmayan kişinin de hâli de makâmı da olmayacağı düşüncesi öne çıkmıştır.⁷⁴²

⁷³⁵ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-arab*, Dâru's-Sadr, Beyrut, C. 1, 233.

⁷³⁶ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk: Abdüsselâm Muhammed Harun, (Mısır: 1969), C. 1, 357.

⁷³⁷ Cürcânî, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, *et-Ta'rifât*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 70.

⁷³⁸ Muhâsibî, el-Hâris b. Esed, *er-Riâ'ye li-hukûkullâh*, thk: Abdülhakim Ahmed Ata, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 50.

⁷³⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 207.

⁷⁴⁰ Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî, *el-Lüma'*, thk: Tâhâ Abdülbâki Sürur-Abdülhalîm Mahmud, (Bağdat: Dâru'l-Kütübi'l-Hâdise, 1960), 68; bkz: Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 207; Hücûrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev: Esad Abdülhadi Kandil, (Kahire: Meclisü'l-A'la es-Sekâfeti, 2007), C. 2, 538.

⁷⁴¹ Hücûrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 535.

⁷⁴² Sühreverdî, Abdulkâhir b. Abdullah Şihabüddin, *Avârifü'l-maârif*, thk: Abdülhalîm Mahmud-Mahmud eş-Şerîf, (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), C. 2, 270.

İzz b. Abdüsselâm, tövbeyi masiyetten tâata dönerek Allah’a yönelme olarak tanımlamıştır.⁷⁴³ Ona göre Allah’a ulaşma yolunda tövbe şarttır. Kulun günaha girmesi halinde derhal tövbe etmesi gerekir. Tövbe etmeyerek bunu erteleyen kişi yapmış olduğu fiilden dolayı günahkâr olur ve tövbeyi ertelediği için de ayrıca bir daha tövbe etmesi gerekir.⁷⁴⁴ Nitekim haramlardan tövbe etmenin farz, şüpheli şeylerden tövbe etmenin vera‘, mübahlardan tövbe etmenin ise zühd olduğunu belirtir. Onun tövbenin en ileri derecesi diyebileceğimiz ifadesi ise “göklerin ve yerin sahibi olan Allah dışında tüm mevcudattan tövbedir”.⁷⁴⁵

Kulun amellerini beden ile kalbe taalluk edenler şeklinde ikili bir tasnife tâbi tutan İzz b. Abdüsselâm, kalp amellerinin birinin de tövbe olduğunu vurguladıktan sonra, tövbenin üç rûknünün bulunduğunu ifade eder. Bunlar günaha girmekten pişmanlık duyma, gelecekte bir daha benzer bir günah işlememeye azmetme ve son olarak da günah olan fiili derhal terk etmedir.⁷⁴⁶ Ayrıca azim ve terk etmekten aciz olan kimseler için tövbenin sadece pişman olmaktan ibaret olduğunu da söylemiştir.⁷⁴⁷ Esasında İzz, tövbenin geçmiş amelleri gözden geçirerek güzel ameller için şükretme, kötü ve çirkin ameller için de bağışlanma dilemeye bir vesile olduğunu belirtmiştir.⁷⁴⁸ Bundan dolayı İzz b. Abdüsselâm’a göre her makâmın kendine has birtakım özellikleri bulunmaktadır. Çünkü manevî yolculukta tüm makâmların aslı ve ilk makâmı tövbedir. Buna delil olarak “İslâmiyet’in kendinden önceki bâtil olan fiilleri kaldırdığı gibi tövbenin de kendinden öncekileri silip süpürür” hadisini getirmiştir.⁷⁴⁹

İzz b. Abdüsselâm, tövbe kavramı ile daha çok fıkıh usûlünde kullanılan rûkûn ve şart gibi tabirler arasında bir ilişki kurmaktadır. Fıkıhta “bir şeyin varlığı kendi varlığına

⁷⁴³ İzz b. Abdüsselâm, *Mecâzü’l-kur’ân*, thk: Mustafa Hüseyin Zehebî, (Müessesetü’l-Furkan li-Türasi’l-İslâmî, 1999), 326.

⁷⁴⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 1, 221.

⁷⁴⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 57.

⁷⁴⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 92.

⁷⁴⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 1, 220.

⁷⁴⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 56.

⁷⁴⁹ Buhârî, “Ahkâm”, 4; Tirmizî, “Cihâd”, 28; “İlim”, 16; Nesâî, “Bey’a”, 26; İbn Mâce, “Cihad”, 39.

bağlı olan ana unsur anlamında” kabul edilen⁷⁵⁰ rükün kavramını tasavvufa tatbik etmekte ve “*pişmanlık duymak tövbenin kendisidir*”,⁷⁵¹ rivâyetini de delil getirerek tövbenin asıl rükünün pişmanlık olduğunu ifade etmektedir. Bu konuda “*Hac Arafat’tır*”⁷⁵² rivâyetini hatırlatan İzz’e göre, söz konusu hadiste haccın asıl rükünü nasıl ki Arafat vakfesi ise tövbenin de asıl rükünü pişmanlıktır. Zira nedâmet, bedenın yöneticisi olan kalple ilgili bir durumdur. Kalp, pişman olduğu zaman gûnahtan dönecek ve kalbin gûnahtan vazgeçmesi ile organlar da gûnahtan vazgeçecektir. Nitekim İzz, bu ilişkiyi Hz. Peygamber’den (s) nakledilen “*Şüphesiz bedende bir et parçası vardır ki o iyi olursa bütün beden iyi olur o bozulursa bütün vücut bozulur. İşte o kalptir*”⁷⁵³ rivâyeti ile irtibatlandırmaktadır.⁷⁵⁴

Allah’ın esmâ-i hüsnâsından “tevvâb” ismi ile ahlâklanmak, kul için iki şekilde meydana gelir. Bu doğrultuda öncelikle tevvâb isminin kötülük işleyen kulların Allah’ın rahmetini ümit ederek tövbe etmeye teşvik edilmesi ile gerçekleşir. Allah’ın bu isminin kulda tezâhürünün ikinci şekli ise kulun kendisine kötülük yaptıktan sonra pişman olup özür dileyen kimseyi affetmesi ile mümkündür.⁷⁵⁵

Konuyu Kur’ân âyetleri etrafında değerlendiren İzz b. Abdüsselâm, “Hepiniz Allah’a tövbe ediniz”⁷⁵⁶ âyetinde özel ve genel olmak üzere iki müjde bulunduğuna dikkat çekmektedir. Allah’ın günahkârları îman lafzı kapsamına alarak, onlara müminler diye hitap etmesi genel bir müjdedir. Bu genel müjde, müminlerin işlemiş oldukları gûnahtan ötürü kalplerinin dağılmasını engeller. Özel müjde ise itâat hâlinde olan müminlere tövbe emri ile ilgilidir. Zira tâat üzere olan mümin de bazen bir ibâdeti

⁷⁵⁰ Ayengin Tevhit, “rükün”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2008), 28/286-287.

⁷⁵¹ İbn Mâce, “Zühd”, 30.

⁷⁵² Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 2; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 68; İbn Mâce, “Menâsik”, 57.

⁷⁵³ Buhârî, “İman”, 39; Müslim, “Musâkât”, 20.

⁷⁵⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 92.

⁷⁵⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 37.

⁷⁵⁶ en-Nûr 24/31.

yaparken kusur işleyebilir, kibir ve gurura (ucba) düşebilir. Böyle bir durumdan kul tövbe sayesinde kurtulur.⁷⁵⁷

Tövbeyi istiğfar anlamıyla kullanarak kişinin hem Allah'a hem de kullara yönelik bir hata yaptığı zaman hatasını telafi etmeye çalışması gerektiğini belirten İzz, hem dil hem de kalp ile bunlardan arınmak için tövbe kapısının aralanması gerektiğini ifade etmiştir. Zira Allah, tövbe eden kişiye yardım eder ve o kişinin nefesine gâlip gelmesini sağlar. Ona göre kul Hz. Ömer'in her gece yaptığı gibi gündüz yaşadıklarının muhâsebesini yapmalı ayrıca hatalarının telafisi için günahından tövbe ve istiğfar etmelidir.⁷⁵⁸

Diğer yandan İzz b. Abdüsselâm, tüm müminler, velîler ve peygamberlerin de tövbe ettiğini fakat herkesin tövbesinin aynı olmadığını tövbenin mertebeleri olduğunu zikreder. Sûfîlerin belirttiği gibi İzz de tövbenin, tövbe, inabe ve evbe olmak üzere üç derecesi olduğunu söyler. İzz'in yapmış olduğu bu tasnif, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'sinde şeyhi Ebû Ali ed-Dekkâk'ın görüşü olarak yer alırken⁷⁵⁹ ayrıca Hücvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb* adlı eserinde de geçmektedir.⁷⁶⁰ Esasında ceza korkusuyla hakka yapılan tövbe, müminlerin sıfatı ve tövbenin ilk basamağıdır. Zira, Allah “*Ey müminler, topluca Allah'a tövbe ediniz*”⁷⁶¹ buyurmuştur. İkinci dereceyi oluşturan inâbe sevap elde etme düşüncesi ile yapılan tövbedir. Bu evliyânın sıfatı olup tövbenin orta mertebesidir. Nitekim Allah, “*Allah'a yönelen bir kalp ile gelen...*”⁷⁶² buyurmuştur. Tövbenin en son basamağı olan evbe ise ne sevap ümidi ne de ceza korkusu ile olmayıp sırf Allah rızâsını kazanmak için yapılan tövbedir. Bu tövbe nebî ve rasûllerin sıfatıdır.⁷⁶³ Çünkü Allah, “*Hz. Eyyûb için O ne iyi kuldu! Yönü hep Allah'a*

⁷⁵⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 93.

⁷⁵⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-riâ'ye*, 18.

⁷⁵⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 211.

⁷⁶⁰ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 536.

⁷⁶¹ en-Nûr, 24/31.

⁷⁶² el-Kâf, 50/33.

⁷⁶³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 92.

yönelirdi’’⁷⁶⁴ buyurmuştur. Zikri geçen üç tasnifin neticesinde İzz’e göre gönülden Allah’a yönelme, kalbi O’ndan başka hiçbir şeye ilgi duymaz hâle getirecektir.⁷⁶⁵

Tövbeyi sûfî klasiklerinden *el-Lüma’*,⁷⁶⁶ ve *er-Risâle*’de⁷⁶⁷ yer alan avâm ve havâs ayırımına bağlı kalarak tasnif yapar. Her kişinin kendi günahına has bir tövbesi bulunduğunu söyleyen İzz, insanların bulunduğu manevî dereceler etrafında tövbeyi avâm, havâs, havâssü’l-havâs şeklinde üç kısımda ele alır. Avâmın tövbesi günahlardan, havâsın tövbesi kalbin gafletinden, havâssü’l-havâssın tövbesi ise mahbûb (Allah) dışında bütün her şeyden tövbe ile gerçekleşeceğini söyler.⁷⁶⁸ Görüldüğü üzere İzz b. Abdüsselâm’ın ifade ettiği avâm ve havâsın tövbesi, halk ile seçkinlerin (sûfîler) tövbesine havâssü’l-havâs’ın tövbesi ise sûfîlerin en seçkinlerine karşılık gelmektedir.

İzz, sâlih insanların kendi makâmlarına uymayan şeylerden tövbe ettiğini söylemiş ve ardından “*hasenâtü’l-ebrâr seyyiâtü’l-mukarrebîn*” ifadesini zikrederek ebrâr için iyi ve güzel olan nice amelin mukarrebîn (Allah'a yakın velîler) için günah ve kusur sayılabileceğine vurgu yapmıştır.⁷⁶⁹

İzz b. Abdüsselâm, Hz. Peygamber’in (s) “*Allah’a tövbe edip ondan af dileyiniz. Zira ben günde yüz defa tövbe ederim*”.⁷⁷⁰ rivâyetine dikkat çekerek şöyle bir yorum getirmiştir: “Hz. Peygamber (s.) “*Allah’tan af dileyiniz*”, sözüyle Müslümanlara tövbe etmenin ehemmiyetini bildirmiş, “*ben günde yüz defa tövbe ederim*” sözüyle de gûnahtan korunmuş olduğu halde kendisinin de çokça tövbe ettiğini zikrederek hem kulluğunu göstermiş hem de Müslümanları bu sünnete uyarak tövbe etmeye teşvik etmiştir.⁷⁷¹

⁷⁶⁴ es-Sâd 38/44.

⁷⁶⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 57.

⁷⁶⁶ Serrâc, *el-Lüma’*, 68.

⁷⁶⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-kuşeyriyye*, C. 1, 212.

⁷⁶⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 93.

⁷⁶⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 93.

⁷⁷⁰ Müslim, “Zikir”, 42; Ebû Dâvûd, “Vitir”, 26; İbn Mâce, “Edeb”, 57.

⁷⁷¹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 1, 220-221.

İzz b. Abdüsselâm'a göre tövbe güçlü bir talebi de gerektirir. Mürîd her gün ölümün yakınlığı ve ansızın gelebileceği bilgisini kalpte sürekli tutmalı, kendisini emniyette saymadan Allah'a karşı işlediği isyanlardan dolayı tövbesini her gün yenilemelidir.⁷⁷² Buna ilaveten kul, kendisini hata ve gûnahtan vazgeçirip tövbeye sevk etmek istediği zaman ölüm ve hesabı düşünerek, nefisini korkutmalıdır. Ölümün aniden gelebileceği bilgisinin kalpte sürekli olması, güçlü bir tövbeyi de beraberinde getirir. Bu sebeple Allah'ın azabına uğramaktan sakınan kişinin tövbeyi ertelememesi gerekmektedir.⁷⁷³

İzz b. Abdüsselâm, tövbeyi sadece günah işler yapanların başvurduğu manevî bir arınma yolu değil; kul için daha güzele doğru yol almayı sağlayan, rûhî bir yükseliş aracı olarak görmektedir. Bu sebeple herkesin tövbesinin aynı olmadığı, kiminin görevleri ihmal etmek ve yasak işler yapmaktan dolayı (haram olan fiilleri yapmaktan) tövbe ettiğini, kiminin mekrûh olan işleri işlemekten tövbe ettiğini, kiminin şüpheli olan şeylerden tövbe ettiğini, kiminin mübahları işlemekten tövbe ettiğini, kiminin yaptığı tövbesinden tövbe ettiğini, kiminin ise Allah için yaptığı hâl veya söz olsun tüm ibâdetleri, amelleri, görüp ona itimat etmekten dahi tövbe ettiğini söylemektedir.⁷⁷⁴ Kanâatimizce İzz b. Abdüsselâm, tövbelerdeki bu farklılığı kulun “yaptığı amel ve ibâdetlere güvenmemesi gerektiği”⁷⁷⁵ düşüncesiyle izâh eder. Zira söz konusu tanımlamaların odak noktasını, kurtuluş konusunda Allah'tan başka itimat edilecek hiçbir kimse yoktur düşüncesi oluşturmaktadır. Böylece İzz, kulun kendi ameliyle kurtulamayacağını düşünmektedir.⁷⁷⁶

İzz b. Abdüsselâm, kulun günahlarını Allah'a olan hüsn-ü zannını engelleyecek derecede gözde büyütmemesi gerektiğini düşünür. Bunun için insanın günahları sebebiyle ümitsizliğe düşmemesi ve Allah'ın kulunu bağışlayıcı olduğunu vurgulayarak “Allah'ın rahmetinden umudunuzu kesmeyin” âyetine yer verir.⁷⁷⁷

⁷⁷² İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdû'r-riâye*, 169.

⁷⁷³ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdû'r-riâye*, 50.

⁷⁷⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 222.

⁷⁷⁵ Buhârî, “Rikâk”, 18; Müslim, “Münafikîn”, 71-73.

⁷⁷⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 223.

⁷⁷⁷ ez-Zümer 39/53.

Ayrıca ümitsizliğin Allah’a isyan ve gûnahtan tövbe etmeye engel olduğunu vurgular.⁷⁷⁸

Tövbe konusundaki düşüncelerini bir beyitte özetleyen İzz: “*Ey nefis insanlar arasında yarın rezil olmadan önce bugün tövbe et*”⁷⁷⁹ ifadelerini kullanmış ve kıyamet günü yaşanacak sıkıntılı zaman ile bugün arasında bir ilişki kurmuştur. Daha sonra bir âyetten kısmî iktibas da yaparak⁷⁸⁰ “*Ey nefis hevâ ve hevesin hükmüne muhâlefet ederek nefsinle cihat et*” beytini inşâ etmiş ve nefsin arzu ve isteklerine karşı cihat edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bu mısra ile İzz, nefis, tövbe ve cihat arasında bir bağlantı kurmuştur.⁷⁸¹

2. 1. 2. Takvâ

Sözlükte, günahlardan kaçınma⁷⁸² ve uzak durma⁷⁸³ anlamında kullanılan takvâ, tasavvufta, Allah’ın hoş görmediği şeylerden sakınma⁷⁸⁴ ve yasak olan şeylerden uzaklaşarak nefis ile zıtlasmaktır.⁷⁸⁵ Kuşeyrî, takvânın esasını şirkten, gûnahtan, şüpheli şeylerden ve tüm faydasız işlerden sakınma ilkesine dayandırır.⁷⁸⁶

Sehl b. Abdullah Tüsterî, “takvâ, tek başına sadece hâlleri müşâhade etmektir”,⁷⁸⁷ derken İbn Atâ ise takvânın bir zâhirî bir de bâtinî boyutunun olduğunu belirtmiş;

⁷⁷⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdû’r-riâye*, 157.

⁷⁷⁹ يا نفس توبى اليوم من قبل \ أن تفتضحى في الغد بين العباد

فخالفي يا نفس حكم الهوى \ وجاهدي في الله حق الجهاد

⁷⁸⁰ Hac, 22/78. âyetine iktibas yapmaktadır.

⁷⁸¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 134.

⁷⁸² İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, C. 15, 401.

⁷⁸³ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, C. 6, 131.

⁷⁸⁴ Muhâsibî, *er-Riâ’ye li-hukûkullâh*, 39.

⁷⁸⁵ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 98.

⁷⁸⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-kuşeyriyye*, C. 1, 227.

⁷⁸⁷ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 98.

zâhiri boyutunun Allah'ın emirlerini çiğnememeye özen gösterme, bâtinî boyutunun ise niyet ve ihlâs olduğunu vurgulamıştır.⁷⁸⁸

Takvâ kelimesinin hem emir hem de nehiy içerdiğine işâret eden İzz b. Abdüsselâm, farzları yerine getirmenin bizâtihi kendisinin takvâ olduğunu söyler ve her türlü haramı terk etmenin de takvâ olacağını vurgular. Bunun neticesinde İzz, takvâyı Allah'ın farzları yerine getirmek ve haramlardan kaçınmak şeklinde tarif etmektedir.⁷⁸⁹ Ona göre kul farzları yerine getirerek haramlardan kaçınırsa, dünya ve âhiretin kötülüğünden nefsinin kurtarır ayrıca Allah'ın rızâsını da kazanmış olur.⁷⁹⁰

İzz b. Abdüsselâm, îman ile sıdk arasında bir bağ kurarak onun başının takvâ ortasının ise tâat olduğunu belirtmiştir.⁷⁹¹ Bu düşünceye göre tâatin aslı vera', vera'nın aslı takvâ, takvânın aslı ise Allah'tan havf ve recâ ile nefsin muhâsebe edilmesidir.⁷⁹² Nitekim İzz, böylesine değerli bir takvâ ile kulda vera' hâlinin meydana gelebileceğini söylemiştir.⁷⁹³

Onun bu yaklaşımı, Muhâsibî'nin *er-Riâ'ye*'sinde "Tâatin aslı vera', vera'nın aslı takvâdır", şeklinde daha önce kullanılmış olup,

⁷⁹⁴ İzz, bu bilgiye havf ve recâ merkezli bir nefis muhâsebesi gibi takvânın aslı ile ilgili birtakım eklemelerde bulunmuştur. Böylece takvânın önceki ve sonraki bütün

⁷⁸⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 229.

⁷⁸⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 255.

⁷⁹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 12; İzz b. Abdüsselâm, *el-Îmâm fî beyâni edilleti'l-ahkâm*, 128.

⁷⁹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 4.

⁷⁹² İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka fî ilmi'l-hakîka*, 1.

⁷⁹³ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 18.

⁷⁹⁴ Muhâsibî, *er-Riâ'ye li-hukûkullâh*, 44.

insanlığa Allah'tan gelen bir emir⁷⁹⁵ olduğunu aktaran İzz b. Abddüselam, konuya “*Takvâ sahipleri için âhiret daha hayırlıdır*”⁷⁹⁶ âyeti ile de değerlendirmeler yapar.⁷⁹⁷

Takvâ kalp ve bedenle ilgili olmak üzere iki kısımdır. Kalple ilgili olan takvâ da kalbin yapmakla mükellef olduğu farzları ifa etmek ve kalbin yapması haram olan gösteriş ve putları yüceltmek gibi işlerden sakınmaktır.

Bedendeki takvâ ise azalarla ilgilidir. Buna göre gözün bakması, elin tutması, ayağın yürümesi ve dilin konuşması gibi hususlarda bedenin sorumlu tutulmasıdır.⁷⁹⁸ İzz'e göre kişi, bütün vücudunu Kitap ve Sünnet'in emrettiği şekilde muhafaza ederse o zaman takvâsı kalbe ulaşır. Bu aşamayı geçen kişi söz konusu takvânın kalbinde karar kılmasıyla da Allah'ın velîsi olur.⁷⁹⁹

İzz b. Abdüsselâm, Hz. Peygamber'den (s) nakledilen ve takvânın yerinin kalp olduğuna işâret eden bir rivâyetten hareketle⁸⁰⁰ takvânın göğüste olması gerektiğini belirtmiştir. Bunun sebebini zâhiri fiillerin ancak güzel niyetler ve ihlâs sayesinde takvâ boyutuna ulaşacağı ile açıklamış ve kalbi her türlü takvânın kaynağı olarak görmüştür. Kul, cehennemden ancak kalpten ve ihlâsla yapılmış olan zâhiri ameller vasıtasıyla korunabilecektir.⁸⁰¹

İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıd* adlı eserinde takvâ konusunu “rükün, şart, vakit ve sebep” gibi kişinin organlarını (el, ayak, göz, dil...gibi) tek tek gözden geçirmesi gerektiğini

⁷⁹⁵ Bu konuda “*Sizden önce kendilerine kitap verilenlere ve size Allah'tan korkun diye emrettik*” âyeti delil olarak zikredilmiştir. en-Nisa 4/131. İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 255.

⁷⁹⁶ en-Nisâ 4/77.

⁷⁹⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 74.

⁷⁹⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-riâ'ye*, 14.

⁷⁹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-riâ'ye*, 15.

⁸⁰⁰ “*Müslüman Müslüman'ın kardeşidir; ona zulmetmez, onu küçümsemez ve zor zamanda onu terk etmez. Takvâ işte buradadır. Göğsüne işâret ederek üç defa “takvâ işte buradadır”* Buhârî, “*Mezâlim*”, 3; Müslim, “*Birr*”, 58; Ebû Dâvûd, “*Edep*”, 46.

⁸⁰¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 180.

sonra bu organlardan sadır olan amellerin, rükün, şart, vakit ve sebep bakımından sahih olup olmadığını tespitinin ardından kalbin takvâsına hükmedilebileceğini vurgular.⁸⁰²

Müslümanın Müslümana her konuda yardımcı olmasını “*İyilik ve takvâda yardımlaşın*” âyetiyle izâh eden İzz, kulların birbirlerine iyilik ve takvâda yardım etmesi gerektiğini, kulun kardeşine yardımcı olduğu sürece Allah’ın da kuluna yardımcı olacağı ilkesi örneğinde vurgulamaktadır.⁸⁰³ Ona göre hayır ve iyilikte yardımlaşmanın mertebeleri bulunmaktadır. Takvâda yardımlaşma ise bu yardımlaşmanın en üstünüdür.⁸⁰⁴ İzz, Allah yolunda savaşa gidenlere ihsânda bulunma,⁸⁰⁵ itikâfa giren oruçlu kişiye sahur ve iftar ikram etme ve takvâ sahibi âlimlerin ihtiyaç duyduğu şeyleri temin etme gibi yardımları, âlimin Allah’ın zikriyle meşgul olmasına, âbidin ibâdet etmesine, takvâ sahibinin de takvâsının artırmasına bir vesile olarak kabul eder.⁸⁰⁶ Ayrıca takvâyı ibâdetlerde sabır ve azim konusuyla da ilişkilendiren İzz “*Sabreder ve Allah’tan korkarsanız, işte bunlar azmetmeye değer işlerdendir*”⁸⁰⁷ âyetiyle azmin şerefini, azmedilen şeyin şerefinden aldığı sonucuna ulaşmıştır. Böylece takvâda azimli olmanın en üstün azim olduğuna hükmeder.⁸⁰⁸

Konunun kavramsal tahlilinin yanı sıra İzz b. Abdüsselâm, takvâyı riâyete ederken insanların karşılaştıkları zorluk derecelerini üç gruba ayırır. Birinci grupta bilerek ve isteyerek nefsinin arzu ve isteklerine düşmeden Allah yolunda ibâdetle büyümüş gençler yer almaktadır. Bunlar nadiren de olsa küçük günahlara düşseler de hemen tövbe ederler. Bu kişilerin takvâyı riâyeti kolaydır. İkinci grupta şeytan ve nefsin yönlendirmeye çalıştığı, günahlara alışmış kişiler vardır. Allah’a itâatta zorluk çekseler de nefis ile mücâdele edebilir ve nihâyetinde tövbe ederek Allah’a

⁸⁰² İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü’r-riâ’ye*, 18.

⁸⁰³ Müslim, “Zikir”, 38; Tirmizî, “Hudûd”, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. II, 252; İbn Mâce, “Sünne”, 17.

⁸⁰⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 168.

⁸⁰⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 189.

⁸⁰⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 120.

⁸⁰⁷ Âl-i İmran 3/186.

⁸⁰⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 79.

yönelebilirler. Bu kişiler zorlansalar da takvâya riâyet ederler. Üçüncü grupta ise günah ve isyan hususunda nefsine yenik düşenler yer almaktadır. Bildikleri halde günahlarında ısrarcı oldukları için kalpleri paslanmışdır. Bu kişilerin takvâya riâyetleri ise çok zordur.⁸⁰⁹

Takvâ konusunda fıkıh birikiminden istifade eden İzz, kişinin beş sebepten dolayı Allah’a ibâdet ettiğine dikkat çekmektedir. Bu sebepler Allah’tan sevap umma, âhirette cezalandırılmaktan korkma, Allah’a muhâlefet etmekten hayâ duyma, Allah’a duyulan sevgi ve muhabbet ve Allah’a ta‘zimde bulunmadır.⁸¹⁰ Zikredilen bu sebeplerin aralarında her ne kadar fazîlet farkı olsa da İzz’e göre bunların hepsi güzel sebeplerdir.⁸¹¹

Takvâ’nın çok yönlü olduğu düşüncesinden hareket eden İzz, sadece dinî vecibeleri ele almamış aynı zamanda beşerî birtakım olaylarda da takvânın olması gerektiğini dile getirmiştir. Nitekim Hz. Peygamber’e (s.) bir yiyecek getirildiği zaman kaynağını sorması,⁸¹² Hz. Peygamber’in (s.) ümmetini şüpheli şeylerden sakındırması⁸¹³ gibi rivâyetleri örnek göstermiş ve bu gibi konularda dikkat etmenin takvânın bir parçası olduğunu belirtmiştir.⁸¹⁴ Tavkânın sosyal hayat ile ilişkisinde Hz. Peygamber’in tavrını merkeze alan bu yaklaşımın temelinde helal bir hayat sürme düşüncesi vardır. İzz, bu düşünceyi takvâ konusu içinde değerlendirirken beden ve kalp bütünlüğüne de işâret etmektedir.⁸¹⁵

⁸⁰⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü’r-riâ’ye*, 21.

⁸¹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü’r-riâ’ye*, 20.

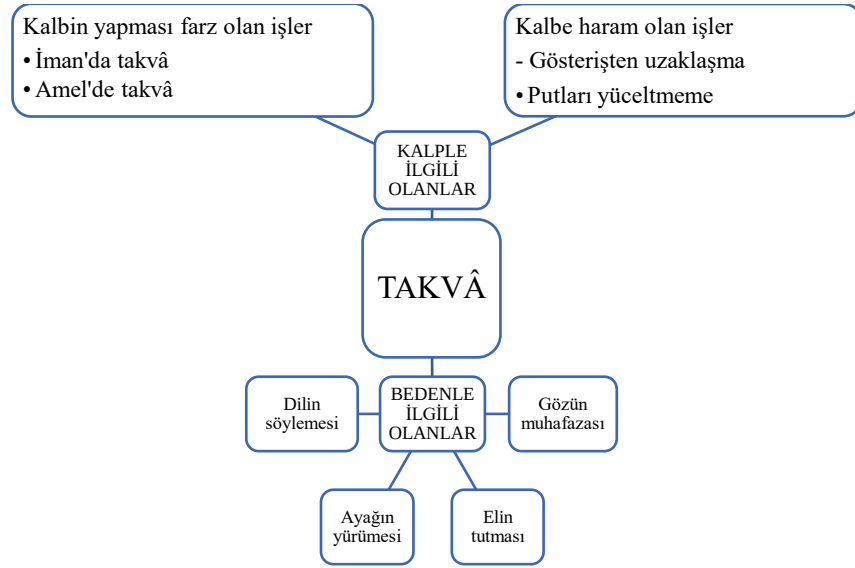
⁸¹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü’r-riâ’ye*, 21.

⁸¹² Müslim, “Zekat”, 161.

⁸¹³ Müslim, “Müsâkat”, 107; Buhârî, “Îmân”, 39; “Büyü”, 2.

⁸¹⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 284.

⁸¹⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 110.

Şekil 2. 1: İzz b. Abdüsselâm’a göre takvânın boyutları

2. 1. 3. Vera‘

Sözlükte, bir şeyden hemen elini çekmek,⁸¹⁶ çıkmak, uzak durmak,⁸¹⁷ gibi anlamlara gelen vera‘, tasavvufta Allah’ın hoş görmediği şeyden kaçınma,⁸¹⁸ şüpheli ve bilinmeyen şeylerin terk edilmesidir.⁸¹⁹ Nefsle mücâdele sonucunda elde edilen bir haslet olan vera’yı sûfiler, Hz. Peygamber’in (s.) hadislerinden yola çıkarak farklı şekillerde tanımlamışlardır. Ebû Süleyman Dârânî, (ö. 215/830) “Zühdün başlangıcı ve takvânın ileri mertebesi”⁸²⁰ kabul etmiş; Bîşr b. Hâris ise amel bakımından değerlendirme yoluna gitmiştir. Ona göre “Amellerin en çetin olanı fakirlikte cömertlik, halvette vera‘, fayda umulan veya zararı dokunabilecek kişinin yanında ise hakkı söylemektir”.⁸²¹ Vera‘ konusunda Kelâbâzî (ö.380/990), Hâris Muhâsibî’nin kendisine kalan mirası, babasının kaderi inkârı sebebiyle reddettiğini ve orta parmağında bulunan damarın şüpheli bir yiyeceğe elini uzattığı zaman hemen atmaya

⁸¹⁶ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, C. 6, 100.

⁸¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, C. 8, 388.

⁸¹⁸ Muhâsibî, *er-Riâ’ye li-hukûkullâh*, 41.

⁸¹⁹ Muhâsibî, *Risâletü’l-müsterşidîn*, thk: Abdülfettah Ebû Gudde, 2. Baskı, (Halep: Mektebü’l-Matbuati’l-İslâmiyye, 1964), 108.

⁸²⁰ Sühreverdî, *Avârifü’l-maârif*, C. 2, 280.

⁸²¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-kuşeyriyye*, C. 1, 235.

başladığını zikrederek örneklemektedir.⁸²² Ayrıca Kelâbâzî'ye göre vera', duâ ve istek makâmı değil, rızâ ve teslimiyet makâmıdır. Vera' sahibi olan kişinin kazandığı merteye ise kaybettiklerine üzülmemesidir.⁸²³

Tasavvufta vera' dört kısımda değerlendirilmiştir.

1-Vera'ı Adûl: Fetva ehli kişilerin dînin hükümlerine riâyet etmesi.

2-Vera'ı Sulehâ: Haram ihtimali olan şeylerden kaçınma

3- Vera'ı Muttekıyân: Helalde şüphe ihtimali olanlardan uzaklaşma

4-Vera'ı Sıddıkîn: Hakk'a ibâdete kuvvet olacak kadarıyla yetinmek.⁸²⁴

Vera' ve zühd sahibi bir âlim olan⁸²⁵ İzz b. Abdüsselâm'a göre vera' harama düşme korkusu ile mübah olan şeyleri de terk etmektir.⁸²⁶ İzz, vera'dan önce takvâ makâmından bahseder. Çünkü vera'yı takvânın bir semeresi olarak görür ve sahih (sağlam) bir takvânın, vera' olarak meyve vereceğini ifade eder.⁸²⁷ Bu tanımlamada vera'nın bir ileri mertebesinin ise zühd olduğunu vurgular.⁸²⁸

Ayrıca İzz, “maslahat olduğu zannedilen bir şeyi yapma, zararlı olduğu zannedilen bir şeyi terk etme konularında sağduyulu ve ihtiyatlı olmak”, şeklinde de yorumlamıştır.⁸²⁹ Şer'î anlamda maslahatı, şüpheli işleri yapmada, mefsedet ihtimali bulunan işleri de terk etme konusunda titiz ve ihtiyatlı davranma ayrıca maslahatı mefsedetinden daha

⁸²² Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 166.

⁸²³ Göktaş, Vahit, “Kelâbâzî ve Tasavvufî Görüşleri”, *EKEV Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler* C. 12, S. 36 (2008), 87-106.

⁸²⁴ Tehânevî, *Keşşâf*, C. 2, 1778-1779.

⁸²⁵ Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, C. 3, 299; bkz: Yafiû, *Mir'âtü'l-cenân*, C. 4, 117; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, C. 1, 315; Askalânî, İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısır*, 240; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. 1, 316.

⁸²⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-riâ'ye*, 14.

⁸²⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-riâ'ye*, 14.

⁸²⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 57.

⁸²⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 321.

çok olanı yapmayı, mefsedeti maslahatından fazla olanı ise terk etme olarak tanımlamış ve bu durumu vera‘ kabul etmiştir.⁸³⁰

İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka* adlı eserinde kendisine “Her şeyin bir cevheri vardır. İnsanın cevheri akıldır. Peki aklın cevheri nedir? şeklinde sorulan bir soruya şöyle cevap vermiştir: “Tâatin aslı vera‘, aklın cevheri sabır ve amel, vera‘nın aslı ise takvâdır”, cevabını vermiştir.⁸³¹ Bu cevap bir önceki konunun izâhında takvânın aşamaları anlatılırken zikredilmiş olup hocası Sühreverdî’nin düşüncesi ile benzerlik arz etmektedir.⁸³²

Diğer yandan İzz, hac, cizye, imamlık, kısas ve düğün yemeği gibi bazı fikhî meselelerde vera‘yı belirleyici unsur olarak görmektedir.⁸³³ Bu doğrultuda mükellefin şüphe veren şeyleri terk edip şüphe vermeyene yönelmesinin de (ihtiyât) vera‘ olduğunu söylemektedir.⁸³⁴

Vera‘ ile takvâ arasında ilişki kurduğu gibi vera‘ ile riyâ arasında da bir irtibat kuran İzz, şeytan bir kişiye musallat olup onu kışkırtmak istediğinde sürekli onu vera‘yı terk etmeye davet ettiğini aktarır. Şayet kul bu çağrılara uyarsa şeytan ona vera‘ makâmını elde ettiği hissi verir. Eğer uymaz ve karşı çıkarsa o zaman da riyâyâ düşürmek sûretiyle vera‘dan uzaklaştırmaya çalışır.⁸³⁵

Tasavvufta takvânın ileri mertebesi olarak görülen vera‘ hakkında İzz, “*Haramlar bellidir, helaller de bellidir*”⁸³⁶ rivâyetine dayanarak helâlin çoğalmasıyla gerekli olan vera‘nın hafifleyeceğini, haramın çoğalmasıyla da gerekli olan vera‘nın zorunlu hale geleceğini ifade eder.⁸³⁷ Bu düşünceye göre vera‘ takvâdan daha titiz davranmayı

⁸³⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 320.

⁸³¹ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 2.

⁸³² Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, c. II, 71.

⁸³³ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 76.

⁸³⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 61.

⁸³⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-riâ'ye*, 53.

⁸³⁶ Buhârî, “İmân”, 39, “Büyü”, 2; Müslim, “Müsâkât” 107; Ebû Dâvûd, “Büyü” 3; Tirmizî, “Büyü”, 1.

⁸³⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 322.

gerektirir. Zira bir mevzu üzerinde şüphe ne kadar kuvvetli ise ondan kaçınmak için gösterilmesi gereken gayretin de o derecede fazla olması gereklidir.⁸³⁸ Ayrıca müellifimiz işlenen haramlardan dolayı hemen tövbe etmenin icmâ ile vacip olduğunu, işlenen şüpheli şeylerden dolayı tövbe etmenin ise vera‘ olduğunu ifade etmektedir.⁸³⁹

Hz. Ebû Bekir'in yeme içmedeki hassasiyeti⁸⁴⁰ ile Hz. Ömer'in şahsi işlerinde devlete âit mumu söndürmesi⁸⁴¹ olaylarını konuyu sahâbe uygulamalarıyla temellendirmek için veren İzz, vera‘ anlayışının pratik hayatta uygulanma şekillerini bu örnekler etrafında göstermiştir.

2. 1. 4. Zühd

Sözlükte terk etmek, rağbet etmemek, yüz çevirmek,⁸⁴² ilgisiz davranmak⁸⁴³ ve yetecek miktarda almak⁸⁴⁴ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta bir makâm olan zühd, hoş hâllerin, güzel mertebelerin temeli ve Allah'a yönelen kimselerin, her şeyden ümit kesmesi şeklinde tarif edilmiştir.⁸⁴⁵ Ayrıca her hususta nefsin hevâsına muhâlefet etme,⁸⁴⁶ dünyaya rağbeti kesip âhirete yönelme veya her ikisinden de rağbeti keserek daha iyi ve daha güzel olan Allah'a yönelme olarak da kabul edilmiştir.⁸⁴⁷

⁸³⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 284.

⁸³⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 57.

⁸⁴⁰ Çubukçu, Hatice, İslâm Tasavvufunda Hz. Ebû Bekir'in Yeri, *Akademik Bakış: Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-Dergisi*, S. 66 (2018): 412-429.

⁸⁴¹ Levent Abul, Lamia, Hayatı helal kılmak, *Diyanet Dergisi*, S. 12 (2019): 4-9.

⁸⁴² İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 3, 196-197.

⁸⁴³ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 8/150-151.

⁸⁴⁴ Tehânevî, *Keşşâf*, C. 1, 913; bkz: Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 286; Râğıp el-İsfahânî, *Müfredât*, 315.

⁸⁴⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 72.

⁸⁴⁶ Mekî, *Kûtü'l-kulûb*, C. 1, 410.

⁸⁴⁷ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî, *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*, (Beyrut: Dâru'l-Mârif, trs.), C. 4, 241.

Zühd kavramı hakkında, mutasavvıflar çeşitli tanımlamalar yapmışlardır. Süfyân Sevrî (ö. 161/777), arzu ve istekleri kısaltmakla gerçekleşeceğini ifade ederken⁸⁴⁸ Cüneyd-i Bağdâdî, elde ve kalpte dünya malına sahip olma isteğinin olmamasıdır, şeklinde tarif etmiştir.⁸⁴⁹

İzz b. Abdüsselâm ise önceki tanımlara paralel olarak kişinin bir şeyden uzak durması, kalbin onunla ilgilenmemesi ve dünyaya rağbet etmemesi şeklinde tanımlamıştır.⁸⁵⁰ O'na göre zühd, kimi zaman haramlardan, kimi zaman şüpheli şeylerden, kimi zaman ihtiyaç fazlasından ve kimi zaman da Allah'tan başka her şeyden kaçınmakla gerçekleşir.⁸⁵¹ Esasında İzz b. Abdüsselâm, "Zühd, dünyayı kalpten çıkartmaktır, elden çıkartmak değil" sözüyle zühdü malın elden çıkmasıyla değil, haram, mekrûh ve mübâhlardan kalp bağının kesilmesiyle gerçekleşeceğini ifade eder. Bu görüşü ile Cüneyd-i Bağdâdî'den farklı düşünmekte ve hakîki zühd sahibinin dünyayı kalbinden çıkardığını kabul etmektedir.⁸⁵²

Ayrıca İzz b. Abdüsselâm zühdü, fıkıh ve tasavvufu içine alacak şekilde beş tabakaya ayırmaktadır. Birinci tabakada haramlar konusundaki zühd gelmektedir. Zira her Müslümanın haramlardan kaçınması farz-ı ayndır. İkinci tabaka yer alan zühd, mekrûhlarda gerçekleşir. Bundan kaçınmak vaciptir. Üçüncü tabaka, şüpheli şeylerde gözetilmesi gereken zühddür ki bundan kaçınmak müstehaptır. Dördüncü tabakayı mübahlardaki zühdlere oluşturur. Bu tabakanın özelliği gereksiz ve faydasız olandan faydalı olana yönelmedir. Beşinci tabaka ise kendisini zühd sahibi görüp zühdüne güvenmekten kaçınma anlamındadır. Bu tabaka, kulu Allah'tan gafil kılacak her şeyden uzaklaşmayı kapsamaktadır.⁸⁵³ Diğer yandan İzz'e göre zühhte asıl olan Allah'ın küçük gördüklerini küçük görmek, Allah'ın büyük gördüklerini ise yüceltmektir. Allah'ın büyük gördüğü şey ise mârifet ve hâllerdir. Ona göre kişinin

⁸⁴⁸ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, C. 1, 419.

⁸⁴⁹ Serrâc, *el-Lüma'*, 72; bkz: Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 93; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 242; Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, C. 2, 281.

⁸⁵⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 223.

⁸⁵¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 57.

⁸⁵² İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 223.

⁸⁵³ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 223.

sahip olduğu mârifet ve hâller, dünyanın makâm ve mevkii ile zenginliğinden daha üstün ve daha lezzetlidir.⁸⁵⁴

İzz b. Abdüsselâm, Allah yolunda zillet çekmenin izzet olduğunu, Allah’a karşı fakirliğin asıl zenginlik olduğunu belirtir. Gerçek anlamda fakirliği, kalbin Allah’a yaklaşmaktan uzak olması şeklinde anlarken, gerçek anlamda zenginliği ise Allah’ın dostluğuyla meşgul olma olarak görmektedir. Kulun bu vatanı Allah’tan ayrı kaldığı için gurbette olduğuna da vurgu yaparak: “Efendi, kulunun yanında ise kul en üstün vatandadır. Efendi, kulunun yanında değilse kul en büyük hüsrandır”,⁸⁵⁵ şeklinde ifade etmiştir.

“Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın”⁸⁵⁶ âyetinden aldığı ilham ile İzz, dünyaya aldanmanın âhiretten yüz çevirmeye sebebiyet vereceğini, âhiretten yüz çevirmenin ise âhiret için çaba ve gayret sarf etmeyi bırakmaya neden olacağını söylemiştir.⁸⁵⁷

Fiili anlamda zühdün gerçekleşebilmesi için kulun Allah katında olanı büyük ve kıymetli görmesi ve dünyadakileri istemekten yüz çevirmesi gerekmektedir. Ayrıca İzz, “Dünyada bir garip bir yolcu gibi ol”⁸⁵⁸ rivâyetinden hareketle kulun bu fânî hayata gönül bağlamamasını ve gönlünü aldatıcı dünyadan uzaklaştırarak gerçek yurt olan âhiret için çalışmasını zühdün bir gereği olarak vurgulamıştır.⁸⁵⁹

İzz, zenginlik mi yoksa fakirlik mi daha üstündür, sorusuna şöyle cevap vermektedir: Bu konuda insanlar üç kısma ayrılır. Varlıklı iken doğru yolda olup yoksulluk sebebiyle dinî hayatında bozulma olan kişi için, zenginlik fakirlikten daha hayırlıdır ki bu birinci kısımdır. İkincisi kısım, yoksulluk halinde iken doğru yolda olup, varlıklı iken dinî hayatında bozulma olan kişidir ki yoksulluk onun için zenginlikten daha hayırlıdır.⁸⁶⁰ Üçüncü kısım ise zenginlik ve fakirlik durumunun kulun gözünde eşit

⁸⁵⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 2, 225.

⁸⁵⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 2, 225.

⁸⁵⁶ el-Lokmân 31/33.

⁸⁵⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 96.

⁸⁵⁸ Tirmizî, “Zühd”, 25.

⁸⁵⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 142.

⁸⁶⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 2, 223.

olma durumudur. Yani yoksulluk durumunda Allah'ın verdiği rızâ gösterip sabreden, zenginlik durumunda ise haline şükredip insanlara ihsânda bulunan kişi için hangi durumun üstün olduğu hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir.⁸⁶¹

İzz, bir kısım âlimlerin Hz. Peygamber'in (s.) "*Fakirlikten Allah'a sığınırım*"⁸⁶² rivâyetini nefis fakirliği şeklinde yorumlarken bir kısım âlimlerin de rivâyetin zâhirdeki manasını anlayarak yorumlar getirdiğini söylemektedir. Ona göre ise Hz. Peygamber (s.) ne sürekli maddî sıkıntı içerisinde olmuş ne de daima maddî yönden ferahlık içerisinde bulunmuştur. Fakat Hz. Peygamber'in ne zenginlik hali ne de fakirlik hali, onu başkaları için yaptığı iyiliklere ve başkasını kendisine tercih etmesine engel olmamıştır.⁸⁶³

İzz, fakir Müslümanların Hz. Peygamber'in (s.) huzûruna çıkarak tasadduk edememe kaygılarına karşılık "*Hz. Peygamber'in (s.) her namazdan sonra otuz üçer defa Sübhanallah, Elhamdülillah ve Allahüekber deyiniz*"⁸⁶⁴ sözleriyle cevap vermesini ister zengin ister fakir olsun kulun bulunduğu hâlin gereği neyse onu yerine getirmesi şeklinde yorumlamıştır. Nitekim zengin, fakirler gibi sadece yaşamak için kendisine gerekli olanı alıp gerisini Allah yolunda sarf etmeli, fakir ise içinde bulunduğu duruma sabredip rızâ göstermelidir,⁸⁶⁵

Kulun kalbini dünyaya bağlamaması ve ona rağbet etmemesi ile ilgili görüşlerini hadislerden örnekler vererek destekleyen İzz, insanlar içinde en çok zühd sahibi olan Hz. Peygamber'in (s.) vefat etmeden önceki son halinin zenginlik olduğunu vurgular. Ayrıca Hz. Süleyman'ın bütün yeryüzünün meliki olmasına rağmen gerek onun gerek Hz. Peygamber'in (s.) gerekse diğer peygamberlerin sahip oldukları zenginliklerinin Allah ile birlikteliklerine mâni olmadığını izâh eder.⁸⁶⁶

⁸⁶¹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 224.

⁸⁶² Buhârî, "Cihâd", 74; İbn Mâce, "Duâ", 78; Ebû Dâvûd, "Salat", 367.

⁸⁶³ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 224.

⁸⁶⁴ Müslim, "Mesâcid", 146; Ebû Dâvûd, "Vitir", 2.

⁸⁶⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 225.

⁸⁶⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 223.

Yaptığımız inceleme neticesinde İzz'in ortaya koyduğu zühd anlayışı ile klasik dönemde yapılan tanımlar arasında sıkı bir ilişki bulunmakta ve konuya dair verdiği örnekler arasında bir çelişki bulunmamaktadır.

2. 1. 5. Zikir

Sözlükte anmak, zihninde tutmak,⁸⁶⁷ ezberlemek, unuttuktan sonra hatırlamak⁸⁶⁸ ve korumak⁸⁶⁹ gibi anlamlara gelen zikir kavramı, tasavvufta Allah'a giden yolda bir direk ve kuvvetli bir rükün olup⁸⁷⁰ Allah'tan gafil olmama ve Allah'ın dışında her şeyin unutulması anlamlarına gelmektedir.⁸⁷¹

Hatırlamak unutmaktan sonra olduğundan,⁸⁷² “*unuttuğun zaman Rabbi'ni hatırla*” âyeti bağlamında zikir, Kur'ân kaynaklı tasavvuf kavramlarından biri sayılıştır.⁸⁷³ Bununla birlikte sûfîler zikir hakkında birbirinden farklı yorumlar yapmışlardır. Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1015), “Zikir, velîliğin belgesidir. Kim ki zikirde başarıya ulaşırsa, kendisine bir belge verilir. Zikirden mahrum kalan bu belgeden mahrum kalır”⁸⁷⁴ şeklinde ifade etmiştir. “Dilin zikri gaflet, kalbin zikri ise kurb'tur”⁸⁷⁵ şeklinde bir yorum yapan Hücûvî ise her peygamberin bir makâmının bulunduğunu belirtir. Hz. Adem'in makâmının tövbe, Hz. Nuh'un makâmının zühd, Hz. İbrahim'in makâmının teslimiyet, Hz. Mûsâ'nın makâmının inâbet, Hz. Dâvûd'un makâmının hüzn, Hz.

⁸⁶⁷ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, C. 2, 358-359.

⁸⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 4, 308.

⁸⁶⁹ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 11, 376; bkz: Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 397; el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 328; Tahânevî, *Keşşâf*, C. 1, 825.

⁸⁷⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 374.

⁸⁷¹ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 103; Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, C. 1, 260.

⁸⁷² Akkaya, Veysel, Sûfî Kişiliğin Teşekkülünde “Hatırlama” Bağlamında Zikrin Rolü, *Turkish Studies: Comparative Religious Studies*, C. 14, S. 3 (2019): 441-450.

⁸⁷³ el-Kehf, 18/24. (وَإِذْ تَنْسِيْتِ) (وَإِذْ تَنْسِيْتِ)

⁸⁷⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 375.

⁸⁷⁵ Hücûvî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 426.

İsa'nın makâmının recâ, Hz. Yahya'nın makâmının havf ve son olarak Hz. Peygamber'in (s.) makâmının ise zikir olduğunu söylemiştir.⁸⁷⁶

İzz b. Abdüsselâm, Kur'ân ve Sünnet'e dayanarak zikri, "Allah'ı anma" şeklinde tanımlamış ayrıca ibâdetlerin aslı, muamelelerin esası ve temeli şeklinde tarif etmiştir.⁸⁷⁷ Zikrin diğer amellerden daha fazîletli olduğunu vurgulayan İzz, zikrin fazîletli kılınmasının sebebini kulun söz ve fiillerinde istikamet meydana getirerek kulda birtakım hâllerin doğmasına vesile olmasına bağlamıştır.⁸⁷⁸

"Ey îman edenler! Allah'ı çokça zikredin"⁸⁷⁹ "Öyle ise siz beni anın ki ben de sizi anayım"⁸⁸⁰ âyetlerinin izâhında, kulun Allah'ı zikretme emrinin neticesinde yüce hâllere ulaşacağını, Allah katında razı olunan söz ve fiillere nail olup manevî dereceler elde edeceğini söylemektedir. Ona göre Allah'ı zikirde asıl olan şey, zikrin Allah'ın kemâl ve celâl sıfatları düşünülerek yapılmasıdır. Allah'ı cemâl sıfatıyla zikretmek, kalpte muhabbete; kemâl sıfatıyla zikretmek mehâbete; Allah'ı tevhîd ile her şeyin Allah'ın irâdesiyle olduğunu bilerek zikretmek tevekküle; rahmetinin genişliğini düşünerek zikretmek recâ'ya; gazabının şiddetli olduğunu düşünerek zikretmek havfa ve tüm nimetleri Allah'ın verdiğini bilerek zikretmek ise şükre vesiledir.⁸⁸¹

"Dikkat edin, kalpler ancak Allah'ı anmakla itmi'nâna erer"⁸⁸² âyeti ile kalplerin huzûr ve itmi'nânın zikr-i ilâhî ile olduğunu vurgulayan⁸⁸³ İzz, Allah'ı zikretmeyi kalp ve dilde olmak üzere ikiye ayırır. Bunlardan birincisi, zikru'l-cenân (kalbin zikri), ikincisi ise zikru'l-lisândır.(dil'in zikri)⁸⁸⁴ Kişinin dil ile Allah'ı (hamd ve tesbih ederek) yüceltmesi emredildiği gibi, kalp ile de Allah'ı zikretmesi emredilmiştir. İzz,

⁸⁷⁶ Hücûrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 616.

⁸⁷⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 74.

⁸⁷⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 201.

⁸⁷⁹ el-Ahzâb, 33/41.

⁸⁸⁰ el-Bakara, 2/152.

⁸⁸¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 74.

⁸⁸² er-Ra'd 13/28.

⁸⁸³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 85.

⁸⁸⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Tefsiru'l-İzz*, C. 1, 121; İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 262.

kalp ile yapılan zikrin lisân ile yapılan zikirden daha üstün olduğunu belirtmektedir. Zira zikrin kalbe yerleşip Allah'ı anması sonucunda insanda birtakım hâller meydana gelmektedir.⁸⁸⁵

Ayrıca İzz, kalbin Allah'ı zikretmesinin semeresinin hâl ve mehâbet olarak meyve verdiğini düşünmektedir. Ona göre “Kişinin kalbi, zikir ve Allah'ın celâl-cemâl isminin tecellîleri ile aydınlandığı zaman artık kalp de dil de susar ve ortada deyyân olan Allah'ı mülâhazadan başka hiçbir şey kalmaz”.⁸⁸⁶ Onun bu düşüncesi, zikrin neticelerini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

İzz b. Abdüsselâm, zikrin şartları nedir sorusunu *Mesâilü't-tarîka* adlı eserinde “Hakkı talep etmek, insanlardan yüz çevirmek, şeyhini gözleri arasında hayâl etmek ve ölü gibi hareket etmemek”⁸⁸⁷ şeklinde cevaplar. İzz'e zikirle ilgili yöneltilen “zikrin semeresi nedir” sorusuna ise “zikrin başı tevhîd, ortası tefrîd, sonu da tahkîk ve rûhu Allah'a ibâdetle istihdam etmektir”⁸⁸⁸ şeklinde cevap vermiştir.

Allah'ı zikretmeyi zikirlerin en şerefli sayan⁸⁸⁹ ve Allah'ı zikretmenin en üstün gönül huzûru olduğunu ifade eden İzz b. Abdüsselâm, kalbin hakîkatinin ancak zikir sayesinde bulunabileceğini vurgulamaktadır. O, yapılan zikirleri, manasız sözlerden ibaret olarak görmemekle beraber zikir ibâdetinin, zikreden kulun kalbinde bir tesir oluşturduğuna da inanmaktadır. Bu anlamda zikrullah ile kalp yumuşamasının meydana geldiğini dile getirmiş ayrıca “*Bedenleri ve gönülleri Allah'ın zikrine ısınıp yumuşar*”⁸⁹⁰ âyetinde yer alan kalbin ısınmasındaki kastın, Allah'ın fazlını ve keremini ümit etmek olduğunu söylemiştir.⁸⁹¹

⁸⁸⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 201.

⁸⁸⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 262.

⁸⁸⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 12.

⁸⁸⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 15.

⁸⁸⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 14.

⁸⁹⁰ ez-Zümer 39/23.

⁸⁹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 63.

İzz'e göre kul, Allah karşısındaki zayıflığı ile acizliğini görerek onu zikrederken tazarrû, huzû ve huşû sahibi olmalıdır. Zira mümine yakışan Allah'ın izzeti karşısında son derece zelil ve boynu eğik olmaktır.⁸⁹²

İzz b. Abdüsselâm, Hz. Peygamber'in (s) “Müferridler öne geçti”⁸⁹³ rivâyetinde kazanan tefrîd ehlinin Allah'ı çok zikreden erkek ve kadınlar olduğunu söylemiştir.⁸⁹⁴ İzz âriflerin vasıflarını anlatırken onların bir açıdan organları ile Allah'a hizmet ederken diğer açıdan dilleri ile Allah'ı zikrettiklerini belirtir.⁸⁹⁵

Allah'ın zikriyle dolu olan kalbin aydınlanacağını⁸⁹⁶ vurgulayan İzz, Kur'ân'da ve Hz. Peygamber'in (s) sünnetinde yer alan zikirlerin, daha sonra telif edilmiş eserlerde yer alan zikirlerden daha üstün olduğunu da söylemektedir.⁸⁹⁷

2. 1. 6. Sabır

Sabır kelimesi, belâ ve musibetlere tahammül etmek,⁸⁹⁸ nefse acılığı içirmek ve Allah'dan başkasına şikâyeti terk etmek,⁸⁹⁹ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise zorluk ve sıkıntılara Allah için tahammül etmek,⁹⁰⁰ nimet ile külfet arasında bir fark görmemek ve ikisine de razı olabilmektir, şeklinde tarif edilmektedir.⁹⁰¹

⁸⁹² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 62.

⁸⁹³ Müslim, “Zikir”, 4.

⁸⁹⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 34.

⁸⁹⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 142.

⁸⁹⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 165.

⁸⁹⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 201.

⁸⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 4, 437.

⁸⁹⁹ Tehânevî, *Keşşâf*, C. 1, 823; bkz:İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, C. 3, 329; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 422; İsfahânî, *Müfredât*, 274; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 12, 271.

⁹⁰⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 76.

⁹⁰¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 322.

Sehl b. Abdullah Tüsterî, “Allah’tan bir çıkış yolu açılmasını beklemektir”⁹⁰² şeklinde açıklamış, Cüneyd-i Bağdâdî ise “yüzü ekşitmeden acıyı yudum yudum içmektir” ifadesiyle izâh etmiştir.⁹⁰³

İzz b. Abdüsselâm’a göre sabır, nefsin sabırsızlık gösterip sızlanmasına engel olmaktır.⁹⁰⁴ Hocası Sühreverdi gibi İzz de sabrı farz ve fazîlet olan sabır başlığı altında iki kısımda ele alan İzz, farz kabul edilen sabrı, farzları eda etme ve haramlardan kaçınma amacıyla gösterilen sabır olarak açıklamış; fazîlet kabul edilen sabrı ise başa gelen felaketlere karşı şikâyeti terk ederken gösterilen sabır şeklinde açıklamıştır.⁹⁰⁵

İzz, farz olan sabır konusunda⁹⁰⁶ “*Ailene namaz kılmalarını emret ve sen de onda sabır göster*”⁹⁰⁷ “*Allah’a kulluk etmek için sabırlı ol*”⁹⁰⁸ âyetlerini delil gösterir. Allah’a ibâdet etmenin nefis için bir meşakkat olmasına rağmen kulun tâat ve ibâdetlerine sabırla devam etmesinin de gerekliliğini belirtmiştir. Ona göre Allah’a tâatta sabrın en yüksek derecesi, farz ibâdetleri eda ederken gösterilen sabır iken, günahlarla ilgili sabrın en yüksek derecesi ise büyük günahları işlememek için gösterilen sabırdır.⁹⁰⁹

Fazîlet olan sabrın insanın dünyada mâruz kaldığı belâ ve sıkıntılar karşısında sabır göstermesi⁹¹⁰ şeklinde yorumlayan İzz’e göre başa gelen sıkıntı ve meşakkate sabretme, Allah’ın verdiği hükme boyun eğmek demektir. Nitekim sabrın mertebeleri de sabredilen şeyin derecelerine göre farklılık gösterecek ve kul da bu zorluklara ancak sabır kuvveti ile karşı koyabilecektir. Ayrıca İzz, sabrın sevabı ve karşılığının sabredilen şeylerin mertebelerine göre olması gerektiğini dile getirmiş ve en şiddetli

⁹⁰² Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 94.

⁹⁰³ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-kuşeyriyye*, C. 1, 324.

⁹⁰⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 2, 222.

⁹⁰⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Beyânü ahvâli’n-nâs*, 11.

⁹⁰⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 71.

⁹⁰⁷ *et-Tâhâ*, 20/132.

⁹⁰⁸ *el-Meryem*, 19/65.

⁹⁰⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 72.

⁹¹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Beyânü ahvâli’n-nâs*, 11; İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 182.

belâlara karşı sabretmenin mükâfatının diğerlerine oranla daha fazla olduğunu vurgulamıştır.⁹¹¹

Ayrıca İzz, hem yaratıcısından gelen emir ve nehiylere uyma konusunda hem de dünyada karşılaşılan meşakkatlere dayanma hususunda insanın sabra ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. O, kulluk ederken sabretmenin yapılan ibâdetlerin devamlı ve sağlam olmasına bir vesile⁹¹² olduğunu ifade etmiş; kul için en üstün sabrın Allah'ın verdiği hükme razı olması ile gerçekleşeceğini belirtmiştir.⁹¹³

İzz'e göre Allah'a isyan etmeye sevk eden şeylere karşı sabırlı olmak; onları terk etmeye bir vesiledir. Başa gelen belâ ve musibetlere sabretmek; Allah'ın verdiği hükme boyun eğmeye vesiledir. Allah'a karşı isyankârlığa sebep olan günahları işlememekte sabır göstermek; o günahların verdiği lezzetten daha güzelini elde etmeye bir vesiledir.⁹¹⁴

İzz b. Abdüsselâm'ın sabır konusuna yaklaşımı ile hocası es-Sühreverdî'nin görüşleri arasında bir benzerlik görülmektedir.⁹¹⁵ Sabrı, bir imtihan vesilesi gören İzz, sabrın tavsiye edilmesinin fazîletli olduğunu vurgular,⁹¹⁶ kulun gösterdiği sabır sebebi ile Allah'ın muhabbetine nail olacağını zikreder.⁹¹⁷ Aynı şekilde Allah'ın sabûr olup sabrı emrettiğini⁹¹⁸ belirtir ve sabır sıfatıyla ahlâklanmanın Allah'ın kullarına gösterdiği sabrı kulun da diğer insanlara göstermesi ile mümkün olacağını ifade eder.⁹¹⁹ Bunun

⁹¹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 72.

⁹¹² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 71.

⁹¹³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 14.

⁹¹⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 72.

⁹¹⁵ Sühreverdî'ye göre sabrın çeşitleri Allah'ın emrettiği şeyi yapmaya ve Allah'ın nehy ettiği şeyi terk etmeye sabır göstermektir. Bkz: Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, C. 2, 274.

⁹¹⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Beyânü ahvâli'n-nâs*, 11.

⁹¹⁷ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ*, 11.

⁹¹⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 22.

⁹¹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 40.

sabır makâmının en üst mertebesi olduğunu belirterek kulun bu sabır sayesinde hilme; hilm sayesinde de güzel ahlâka ulaşacağını zikreder.⁹²⁰

İzz, “*Sen benimle birlikte olmaya sabredemezsin*”⁹²¹ âyetini örnek gösterip sabır konusunda Hz. Mûsâ (a.s) ile Hz. Hızır’ın (a.s) kıssasına da yer vermiştir.⁹²² Ayrıca Allah yolunda meşakkate katlanan kişi için katlandığı meşakkat karşısında göstermiş olduğu sabır ve tahammülden dolayı bir ecre nâil olacağını veya herhangi bir musibete düşen kimsenin bu musibete isyan etmeyip sabrederse sevap kazanacağını da zikreder.⁹²³

İzz b. Abdüsselâm, sabredilmesi gereken durumları Kur’ân ve hadislerden delil getirerek şu başlıklar altında ele almıştır:

1. Allah’a kulluk ederken
2. Allah’ın verdiği belâlara karşı sabır.
3. Allah’a isyan etmeye sebep olan şeylere karşı sabır.
4. Allah’ın verdiği beş belâyâ (korku, açlık, mal, can ve ürünlerden azalma) karşı sabır
5. Fakirliğe, hastalığa ve savaşa karşı sabır.
6. Söylenen kötü sözlere karşı sabır.

İnsanların söylediği kötü sözlere karşı sabırlı olmak, nefsi terbiye etme yöntemlerinden biridir.⁹²⁴ Ayrıca dostları ve gözü kaybetmeye karşı sabır gösterme, soru soranların kabalıklarına karşı sabır gösterme ve dünyayı kaybetme endişesine karşı sabır gösterme gibi konuları da ara başlıklar altında ele almıştır. O, dünyayı kaybetmeye karşı sabırlı olmayı izâh ederken ârifin gözünde dünyanın hiçbir değerinin olmadığını, onun dünyaya göz ucuyla bile dönüp bakmayacağını ve bu sebeple de ârifin dünyayı kaybetmekten dolayı sabretmesinin düşünülemeyeceğini ifade eder. Bununla birlikte bazen ârifte de insanî mizaç harekete geçerek gaflete düşebilmektedir. İşte o zaman ârif, dünyayı kaybetmeyi peygamberlerin ve seçilmiş insanların yaptığı

⁹²⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 113.

⁹²¹ el-Kehf 18/67.

⁹²² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsatü’l-tasavvuf*, 100.

⁹²³ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 1, 134-136.

⁹²⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 72-73.

gibi sabırla karşılamaktadır.⁹²⁵ İzz, sûfîlerin seyr-u sülûk yolunda gece-gündüz sabrederek,⁹²⁶ ah vah etmediklerini, açlık, sabır ve şükürle yol aldıklarını da belirtmiştir.⁹²⁷

Ayrıca İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ* adlı eserinde, nefsi eğitirken sabrın önemli bir araç olduğunu söyleyerek, belâ ve müsîbetlere sabreden müminlerin elde edeceği mânevî faydaları sıralamıştır.⁹²⁸ “*Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır*”⁹²⁹ âyetiyle başa gelen belâ ve musibet anında sabır ve sakinlik hâlini korumak gerektiğini ifade eden İzz, sabır kavramı ile akıl arasında bir irtibat bulunduğunu söylemiş ve bunu şu söz ile ifade etmiştir: “Her şeyin bir cevheri vardır. İnsanın cevheri akıldır. Akılın cevheri ise sabırdır”.⁹³⁰ İzz’in sabır konusunda *كم نعمة مطوية لك بين اثناء المصائب رب مغبوض* “Musibetler içine gizlenmiş nice nimetler vardır. Kerih görülen şeylerde de nice lütûflar bulunmaktadır”⁹³¹ beyitlerine yer verdiği de görülmektedir.

2. 1. 7. Şükür

Sözlükte iyilik yapanı övmek,⁹³² ödüllendirmek, minnettarlık⁹³³ ve nimetin sahibini hatırlamak⁹³⁴ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta şükür, ihsân sahibinin nimetini ona boyun eğerek itiraf etme,⁹³⁵ Allah’a ulaştıran bir yol,⁹³⁶ nimeti vereni tanıma, nimeti

⁹²⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 73.

⁹²⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 138.

⁹²⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 185.

⁹²⁸ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ*, 9-22.

⁹²⁹ el-A'râf 7/126.

⁹³⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 2.

⁹³¹ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ*, 17.

⁹³² İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, C. 5, 223

⁹³³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 4, 423.

⁹³⁴ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 128; bkz: Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 560; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 12, 224; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 419.

⁹³⁵ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 311.

⁹³⁶ Mekî, Ebû Tâlib, *Kûtü'l-kulûb*, C. 1, 341.

verene saygı duyma ve bu nimeti vereni bilmekten doğan sevinç ile amel etmektir,⁹³⁷ Kelâbâzî, Muhâsibî'den nakille şükürün "Allah'ın çok fazla nimet vermesi" manasında olduğunu belirtmiştir.⁹³⁸

Ebû Said el-Harrâz (ö. 277/890), "Şükür, nimeti vereni tanımak ve O'nun rubûbiyyetini ikrar etmektir",⁹³⁹ derken Ebû Bekir eş-Şiblî (ö.334/945) ise "şükür nimeti değil, nimeti vereni görmektir", şeklinde tarif etmektedir.⁹⁴⁰

Serrâc, şükürün bir nimet karşılığı yapıldığını ifade ederek kul şükrettiği halde nimetin eksildiği düşüncesi taşıyorsa, tüm gayretini sarf etse bile, şükürden uzaktır. Sühreverdî (ö. 632/1234) ise şükürün hem zâhir hem de bâtın yönü olduğunu belirtmektedir.⁹⁴¹

Yapılan bu tanımlardan sonra İzz b. Abdüsselâm'a göre şükür "Allah'ı fiilleriyle ve nimetleriyle övmektir".⁹⁴² Ona göre şükür iki şekilde olur. Bunlardan birincisi, Allah'a itâat ederek itâatsizlikten sakınma sûretiyle şükretme, diğeri ise Allah'ı övme sûretiyle şükretmektir. Allah'ın verdiği nimetleri hatırlamak, şükretmeye bir vesiledir. Şükür, kalpten gelen söz ve amellerle Allah'a tâat etmekle olur.⁹⁴³

İzz b. Abdüsselâm, Allah'ın şekûr olup çokça şükretmeyi emrettiğini⁹⁴⁴ ifade ederek şükür kavramını recâ ile ilişkilendirmektedir. Ona göre Allah'ın "şekûr" ismi Allah'ın kullarını övmesi anlamında kabul edilirse bu sıfatla ahlâklanmanın semeresi, Allah'a ibâdet ederek O'nun övgüsünü kazanmayı ümit etmektir. Bu sıfatla ahlâklanma Allah'a, anne babaya ve kula iyilik eden herkese şükretme (teşekkür) ile gerçekleşir.⁹⁴⁵

⁹³⁷ Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, C. 4, 85.

⁹³⁸ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 100.

⁹³⁹ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 100.

⁹⁴⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 313.

⁹⁴¹ Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, C. 2, 288-89.

⁹⁴² İzz b. Abdüsselâm, *el-Fevâid fî müşkili'l-Kur'an*, thk: Rıdvan Ali en-Nedvî, (Riyad: Dâru's-Şurûk yay.) Riyad, 44.

⁹⁴³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 75.

⁹⁴⁴ İzz b. Abdüsselâm, A.g.e., 22.

⁹⁴⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 34-35.

Musibetlere sabır göstermek önemli olduğu gibi nimete de şükür mühimdir. İzz'e göre nimete şükretmek îmanın bir şartıdır.⁹⁴⁶ Nimeti verene değil de sebeplerine nispet etmek, Allah'ın verdiği nimetleri inkâr etmektir. Sebeplerin sadece bir vesile olduğunu kabul ederek nimeti sadece Allah'ın verdiğini bilerek nimete sebebiyet verene teşekkür etmede bir beis yoktur.⁹⁴⁷ Ayrıca insanlara teşekkür etmeyen Hakk'a şükredemez anlayışını tasdik eden İzz,⁹⁴⁸ bu hususu “İnsanlara şükretmeyen kimse Allaha da şükretmez”⁹⁴⁹ rivâyeti ve “Önce bana, sonra da ana babana şükret”⁹⁵⁰ âyeti ile bunu izâh etmektedir. Ayrıca kişinin yaptıkları ya da vesile oldukları iyilikler karşılığında insanlara teşekkür etmenin, aslında dînin istediği bir davranış biçimi olduğunu da açıkça ifade etmiştir.⁹⁵¹

Âhiret menfaatlerini dünya menfaatlerinin önüne koyan evliyâ ve asfiyânın Allah'ın takdirine razı bir şekilde verdiği nimetlere çokça şükreden kullar olduklarını ifade eden İzz b. Abdüsselâm,⁹⁵² Allah'ın insana öğrenme vasıtası olarak göz, kulak, idrak vermesi, yiyecek ve içecek bahşetmesi gibi maddî ve manevî her türlü nimete karşı Allah'a şükretmek gerektiğini söylemiştir. Bu hususla ilgili olarak “Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin!”⁹⁵³ “Ey Dâvud ailesi, şükredin!”⁹⁵⁴ âyetlerini aktarır.⁹⁵⁵

İzz'e göre Allah, şükredilen nimetleri ziyadeleştireceğini haber vermektedir. Kim Allah'ın taksimine rızâ gösterip şükrederse Allah da o kuluna nimetini arttırmayı kendine vacip kılar.⁹⁵⁶ Ayrıca Allah, kulun hiç kimseye kendisine şükrettiği gibi

⁹⁴⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 4.

⁹⁴⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 251.

⁹⁴⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 35.

⁹⁴⁹ Ebû Dâvûd, Edeb, 12; Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 35.

⁹⁵⁰ el-Lokmân, 31/14.

⁹⁵¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 35.

⁹⁵² İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 9.

⁹⁵³ el-Bakara 2/152.

⁹⁵⁴ es-Sebe' 34/13.

⁹⁵⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 262-264.

⁹⁵⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 59.

şükretmemesi gerektiğini de ifade eder. Ona göre hakîki şükür, ihsâna karşı ihsânda bulunmaktır. Fakat bu durum Allah için söz konusu değildir. Zira Allah, hiçbir şeye muhtaç değildir.⁹⁵⁷

Şükrün geçmiş amelleri gözden geçirerek güzel olan ameller için şükretme ve kötü ameller için de bağışlanma dilemeye bir vesile⁹⁵⁸ olduğunu zikreden İzz, Allah'ın fakirlik ile kulların sabrını, zenginlik ile şükrünü sınadığını, bu vesile ile kulu imtihan ettiğini söylemektedir.⁹⁵⁹

2. 1. 8. Rızâ

Sözlükte beğenmek, sevmek ve kabul etmek,⁹⁶⁰ hoşnut ve memnun olmak,⁹⁶¹ yakınmamak,⁹⁶² gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise Allah'ın kendisi hakkında yaptığı tercih ve takdirlerin kendisinin yaptığı tercihlerden daha hayırlı olduğuna inanarak sızlanma, şikâyeti bırakıp bunları kalp huzûruyla karşılama⁹⁶³ ve Allah'ın hükümleri doğrultusunda kalbin sükûnetidir".⁹⁶⁴

Kuşeyrî, rızâ hakkında Ebû Ali ed-Dekkâk'ın " Belânın acısını hissetmemek değil Allah'ın hüküm ve kazâsına itirazda bulunmamak" şeklinde bir sözünü nakletmiştir.⁹⁶⁵ Sühreverdî ise Muhâsibî'nin "takdir edilen hükümleri kalbin sükûnet ile karşılamasıdır",⁹⁶⁶ dediğini nakletmiştir. Rızâ hakkında Cüneyd-i Bağdâdî "irâdenin

⁹⁵⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 41; İzz b. Abdüsselâm, *el-Fevâid fî müşkili'l-kur'ân*, 36.

⁹⁵⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 42.

⁹⁵⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 103.

⁹⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 14, 324.

⁹⁶¹ İsfahânî, *Müfredât*, 197.

⁹⁶² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 1288.

⁹⁶³ Mekî, *Kûtü'l-kulûb*, C. 2, 66.

⁹⁶⁴ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 407.

⁹⁶⁵ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 342.

⁹⁶⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, C. 2, 293.

ortadan kalkmasıdır”,⁹⁶⁷ derken Zünnûn el-Mısırî, ise “kaderin acılığını kalbin sevinçle karşılamasıdır”⁹⁶⁸ şeklinde izâh etmiştir.

İzz b. Abdüsselâm’a göre rızâ, Hâkimin (Allah’ın) hükmettiği şeylere (tasarruflarına) kalbin sükût etmesi ve Allah’ın ezelî bilgisiyle takdir ettiği (kazâ) her şeye kalbin yatışmasıdır.⁹⁶⁹ Bu tanımda İzz’in Allah’ın irâdesini şahsî irâdeye tercih ettiği görülür. Ayrıca o, fakir kelimesinin semantik tahlilinde “ج” harfine Allah’ın kaderine rızâ gösterme⁹⁷⁰ şeklinde bir yorum getirmiştir.

Rızâyı îmanın kemâl hâli gören İzz, îman ile rızâ arasındaki ilişkiye işâret ederek Allah’ın razı olduğu bir kul olmak için Allah’ın rızâsına, itâatine ve sevgisine sebep olacak şeyleri yapmak gerektiğini savunmaktadır.⁹⁷¹ Bu konuda Hz. Peygamber’in (s) “*Rabb olarak Allah’tan, din olarak İslâm’dan ve peygamber olarak Hz. Muhammed’dan (s) râzı olan kimse, îmanın tadını tatmıştır*”⁹⁷² rivâyetinde kastedilen Allah’tan razı olmayı onun gönderdiği dine razı olma şeklinde izâh etmektedir.⁹⁷³

İzz’e göre rızâda Allah’ın kuldan razı olması, kulun da Allah’tan razı olması düsturunu benimsemiştir. “*Allah onlardan râzı olmuş, onlar da Allah’tan râzı olmuşlardır*”⁹⁷⁴ âyetine vurgu yaparak rızâ sâhibi olmayı Allah’ın dünyada kazâsına, âhirette ise cezasına rızâ göstermek olduğunu ifade eder. Allah kulundan razı olmadığı sürece kulun da O’ndan razı olmasının mümkün olmadığını belirtir. İzz’in rızâ konusundaki bu yaklaşımı birçok tasavvuf klasiğinde yer alan düşüncelerle örtüşmektedir.⁹⁷⁵ Ancak o tasavvuf klasiklerinden farklı olarak Allah’ın razı olması ile kulun da Allah’tan razı

⁹⁶⁷ Serrâc, *el-Lüma*, 80; Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 102.

⁹⁶⁸ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 102.

⁹⁶⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 2, 222.

⁹⁷⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü’t-tarîka*, 14.

⁹⁷¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 54.

⁹⁷² Müslim, “İmâre”, 116.

⁹⁷³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 58.

⁹⁷⁴ Tâhâ, 20/132.

⁹⁷⁵ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 102; Mekkî, Ebû Tâlib, *Kûtü’l-kulûb*, C. 2, 63-64; Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-kuşeyriyye*, C. 2, 341-342; Gazzâlî, *İhyâü ulûmi’d-dîn*, C. 4, 344.

olmasını iki boyutta ele alır. Allah kendinden razı olandan razı olur, kendisinin verdiği hükme gazaplanana gazaplanır, kendisinden hayâ edenden hayâ eder, kendisinden yüz çevirenden yüz çevirir, kendisine sığınanı barındırır, kendisine yönelene yönelir ve yürüyerek gelene koşarak gider.⁹⁷⁶

İzz, Allah'ın rubûbiyetine (tedbir ve idare etmesi) rızâ göstermeyi, rızânın en yüksek derecesi kabul etmiş daha sonra rızâyı peygamberliğe ve İslâm'a rızâ göstermek şeklinde bir sıralamaya tâbi tutmuştur. Rızâyı kalp amellerinden gören⁹⁷⁷ İzz, bu kavram ile sabır arasında bir mukayese yaparak rızâdan önce sabrın aşılması gerektiğini belirtmiş ve rızâyı ayrıca bir üstünlük atfederek sabırdan daha hayırlı bir hâl olduğunu vurgulamıştır. Bu düşünceyi de “*Rabb'inin rızâsını kazanmak için sabret*”⁹⁷⁸ ayeti ile delillendirmiştir.⁹⁷⁹

İzz, âriflerin vasıflarını zikrederken onları Allah'tan başkasının rızâsını istemeyen kullar⁹⁸⁰ olarak anlatmış ve Rahmân'ın sıfatlarıyla ahlâklanan kimsenin Allah'ın rızâsına ermeye de elverişli olduğunu söylemiştir.⁹⁸¹

Ayrıca rızâ ile şükür kavramını ilişkilendiren müellif, nimete şükrü herkes için gerekli görmüş, Allah'ın yaptığı taksime razı olup şükreden kulun daha fazlasına ereceğini belirtmiştir. Ayrıca hayır ve iyiliğin ancak Allah'ın seçtiği şeyde olduğunu ifade ederek Allah'ın verdiği hükümde hiç kimsenin seçme hakkının bulunmadığını da dile getirmiştir.⁹⁸²

⁹⁷⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 59.

⁹⁷⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 222.

⁹⁷⁸ el-Müddessir 74/7.

⁹⁷⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 54.

⁹⁸⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 17.

⁹⁸¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 22.

⁹⁸² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 59.

2. 1. 9. İhlâs

Sözlükte Allah'ı birlemek,⁹⁸³ ameline Allah'tan başkasını şahit istememek,⁹⁸⁴ herhangi bir şeyi, içine karışmış başka şeylerden temizleyip arındırmak⁹⁸⁵ gibi anlamlara gelen ihlâs, Tasavvufta ise tâat ve ibâdetle sadece Allah'ın rızâsını kastetmek demektir.⁹⁸⁶

Cüneyd-i Bağdâdî, ihlâsı hangi konuda olursa olsun hakkın rızâsına uygun düşen amel⁹⁸⁷ şeklinde yorumlarken Ebû Yakub es-Sûsî ise meleklerin bildiği ve sevap yazmadığı, şeytanın da bildiği ancak ifsâd edemediği bir sır olarak tanımlamıştır.⁹⁸⁸

İzz b. Abdüsselâm'a göre ihlâs, Allah'a itâatin Allah'ın rızâsı dışında hiçbir şeye yönelik olmaması, ibâdetle sadece Allah'ın rızâsını hedefleyerek, Allah'ın rızâsından başka hiçbir şey murâd etmemektir.⁹⁸⁹ Ayrıca yaptığı bir başka tanımda ihlâsı, korkarak, umarak, severek, utanarak, yücelterek ve ta'zim ederek ameli sadece Allah için yapmaktır⁹⁹⁰ şeklinde izâh etmiştir. İhlâs kavramını riya ile ilişkili olarak ele alan İzz, kul amelini ister sadece insanlar için yapsın, isterse hem Allah hem de insanlar için yapsın, her konuda asıl amacın Allah'ın rızâsını kazanmak olduğunu vurgular ve Allah'ın rızâsından başka bir şeyi hedefleyen kişinin mürâi olacağını söyler.⁹⁹¹

İzz'e göre "kul amelini halis bir niyetle dinî ve dünyevî beklenti olmadan yerine getirilmelidir" Allah rızâsı dışında kalpte bulunan çeşitli niyet ve beklentiler, amellerin Allah katında değerini ortadan kaldırır. Nitekim ihlâs, yapılan ibâdetle, dünyevî hiçbir beklenti içine girmeksizin Allah'tan sevap beklemektir. Kul Allah'ın emirlerine sadece Allah için uymalı, dünyevî bir menfaat elde etme ya da dünyevî bir zararı izale

⁹⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 7, 26.

⁹⁸⁴ Zebîdî, *Tacü'l-arûs*, c. XVII, 557-558; bkz: Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 617; Tehânevî, *Keşşâf*, C. 1, 122.

⁹⁸⁵ İsfahânî, *Râgıb, Müfredat*, 154-155.

⁹⁸⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 360.

⁹⁸⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, 289.

⁹⁸⁸ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 99.

⁹⁸⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 221.

⁹⁹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 53.

⁹⁹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 221.

etme gibi bir niyet taşımamalıdır. İhlâs kavramını, ihsân anlamında da kullanan İzz, kişinin Allah’a, sanki O’nu görüyormuşçasına ibâdet etmesinin ihlâs olduğunu söylemiştir. Zira kul, rabbini müşâhede ettiğinde bütün mevcudat gözünde yok olup ona itâat edecek ve bu durumda diğer tüm gayeleri ortadan kalkacaktır.⁹⁹²

İzz’e göre Allah, âyetlerin, sıfatların, kelimelerin, cevherlerin ve hikmetlerin manalarını bir inci tanesi mesabesinde olan ihlâs kelimesinde toplamış ve bu manaya da havâssı, muttalî kılmıştır.⁹⁹³

İzz, “zâhirin hareketleri, bâtının bereketlerini gerektirir” sözü ile insanın rûhu ile vücudu arasındaki irtibata işâret etmiştir. Allah’ın beden ile rûh arasında birinin diğeri ile irtibâtını sağlayan rabbanî bir bağ olduğunu vurgulamış, kalbin ibâdet ile ihlâsa kavuştuğu zaman bu durumun zâhiri organları da etkilediğini söylemiştir. İhlâsın kalbe tesiri ile de kalp huşûya, rûh saflığa ulaşarak nefis tezkiye olur. İzz b. Abdüsselâm, Hz. Peygamber’in (s) namazda gevşek davranan bir adamı gördüğü zaman “*Şayet bu kişinin kalbinde huşû olsaydı organları da huşû’ içinde olurdu*”⁹⁹⁴ buyurduğunu nakletmiş ve “*Kim kırk gün ihlâsla Allah’a kulluk ederse, kalbinden diline hikmet pınarları akar*”⁹⁹⁵ rivâyeti ile kalpteki ihlâsın organlara tesir edeceğini belirtmiştir.⁹⁹⁶

İzz, kulun ameldeki ihlâsının, kulluktaki derecesine göre farklılık arz ettiğini söyler ve ihlâsı şu altı kısma ayırır:

- 1-Allah’ın azabından korkan kişinin ihlâsı,
- 2-Allah’tan sevap uman kişinin ihlâsı,
- 3-Hem cezadan kurtulmak hem de sevap elde etmek isteyen kişinin ihlâsı,
- 4-Allah’tan hayâ duyan kişinin ihlâsı,
- 5-Allah’ı seven kişinin ihlâsı ve

⁹⁹² İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 1, 146.

⁹⁹³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 105.

⁹⁹⁴ Askalânî, İbn Hacer, *Sübülü’s-selâm*, C. 1, 147.

⁹⁹⁵ Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, C. 2, 311.

⁹⁹⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 94.

6-Allah’a ta‘zim ve saygı duyarak onun hükümlerine boyun eğen kişinin ihlâsı.⁹⁹⁷

Kavâid’de tüm bunlara ilaveten altıncı maddeye dahil olan kimseleri sanki Allah’ı görüyormuş gibi ibâdet edip Allah’tan başka bir gaye hatırına gelmeyenlerdir, şeklinde tarif etmiştir.⁹⁹⁸

İzz’e göre amelde ihlâsa ermenin kişiye kazandırdığı kazanımlar vardır. Zira kişi zâhiri amellerini ancak ihlâs sayesinde koruyabilir.⁹⁹⁹ Amellerde ihlâs ise kalpteki karanlığı gidererek¹⁰⁰⁰ kişiyi kalp takvâsına ulaştırır. Ona göre kalp takvâsını elde etmek için kibir ve hased gibi kötü hasletlerden uzak durmak gerekir.¹⁰⁰¹

Aynı zamanda amelde ihlâs, kulu Allah’a yakınlaştırırken¹⁰⁰² kulun Allah’a karşı huşû içinde olmasına vesile olur.¹⁰⁰³ Nitekim “*Onlar bir gemiye bindikleri zaman (fırtına korkusuyla), kendisine ihlâs ve bağlılıkla Allah’a yakarırlar...*”¹⁰⁰⁴ âyetinde de buyrulduğu üzere kul musibetlerle karşılaştığı zaman, sıkıntıların giderilmesinde Allah’tan başka dayanak bulunmadığını idrak ederek ibâdetlerinde ihlâsla Allah’a yönelir.¹⁰⁰⁵

İhlâsı kişinin Allah’a kulluk yaparken riyâdan uzaklaşması olarak gören İzz b. Abdüsselâm, riyâyı ihlâsın zıddı olarak ele almakta, riyâ ve gösterişten sakınma uyarısında bulunarak kişiyi ihlâsa teşvik etmektedir. Ona göre ihlâsı terk etmek ve amellerde riyâya düşmek kişinin Allah’a itâatsizlik etmesine yol açar.¹⁰⁰⁶

⁹⁹⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsidü’r-riâ’ye*, 54.

⁹⁹⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidül-ahkâm*, C. 1. 146.

⁹⁹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 180.

¹⁰⁰⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidül-ahkâm*, C. 1. 20.

¹⁰⁰¹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsidü’r-riâ’ye*, 14

¹⁰⁰² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 43.

¹⁰⁰³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 94.

¹⁰⁰⁴ el-Ankebût, 29/65.

¹⁰⁰⁵ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve’l-belâyâ*, 9-10.

¹⁰⁰⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidül-ahkâm*, C. 1. 20.

Kulluğun şartı, kişinin ibâdetini her türlü arzu ve istekten soyutlayarak sadece Allah için yapmasıdır. İzz'e göre, kişinin kendisinin ihlâs mertebesinde mi yoksa riyâkâr mı olduğunu bilmesinin birtakım ölçütleri bulunmaktadır. Eğer kişi yaptığı ibâdet ve iyiliklerle övünmeyi seviyorsa ve bunun için amel yapıyorsa ihlâsı terk etmiştir. Diğer yandan ibâdet ve iyiliği terk ettiği için eleştirilmekten korkuyor ve bunun için amel yapıyorsa riyâkâr olmuştur. Kişi ancak Allah için insanların bilmediği bir ameli yaparak kendinin riyâkâr mı yoksa muhlis mi olduğunu bilebilir.¹⁰⁰⁷

İzz b. Abdüsselâm'a göre kişi yapmacık olsun¹⁰⁰⁸ diye değil Allah'a yakınlık için gizli bir şekilde amel yapmalıdır. Gizli yapılan amel, açıktan yapılan amelden daha hayırlıdır. Zira gizli amel kişiyi riyâdan korur.¹⁰⁰⁹ Ona göre, herhangi bir ameli insanlar görsünler diye yapıp sonra insanlar kendisini ihlâslı zannetsinler diye bunu insanlara anlatan kimse, insanlar görsünler diye yaptığı için veya insanlar işitsinler diye anlattığı için günaha girmiş bir de yalan söylediği için günahını artırmıştır.¹⁰¹⁰

Ayrıca ihlâsı, hakîki ihlâs ve hükmi ihlâs diye ikiye ayıran İzz, amelin başlangıcında ihlâs sahibi olmayı hakîki ihlâs kabul ederken daha sonra sonrasında kendisine bir şüphe girmesiyle kişinin şek ve şüphe sahibi olmasını da hükmi ihlâs kabul etmektedir. Ona göre ibâdetlerin başında hakîki ihlâs şart iken devamında ise hükmi ihlâsın bulunması yeterlidir.¹⁰¹¹

İzz, tam bir ihlâsla ibâdet yapamama kaygısıyla bir ameli terk etmeyi uygun görmez. O, “tamamı elde edilemeyen şeyin tamamı terk edilmez” kaidesine benzer bir yaklaşım sergileyerek, “bir şeyin tümü elde edilemiyorsa o şeyin parçasının terk edilemeyeceğini” söyler. Ona göre kişi “ihlâsım az” diyerek ameli terk etmemeli ayrıca elinden geldiğince gayret göstermelidir. Kişide bir amele başlamadan önce riyâkâr olma düşüncesi varsa ihlâs hâli gelene kadar işleyeceği ameli terk etmeli ve riyâyı aklından attıktan sonra ihlâsa ulaşınca amele yönelmelidir. Fakat tam ihlâsa ulaştığında da söz konusu bu vesvese devam eder ve kendi nefsi de bu riyâyaya cevap

¹⁰⁰⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-ri'âye*, 84.

¹⁰⁰⁸ İzz b. Abdüsselâm, A.g.e., 92.

¹⁰⁰⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 101.

¹⁰¹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidül-ahkâm*, C. 1. 207.

¹⁰¹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1. 207.

vermezse ilk niyeti halis olduğu için istishâb üzere ameli sahih olur.¹⁰¹² Diğer yandan ise fitneye yol açma ihtimali sebebiyle, kişi ihlâsla yapmakta olduğu mendûp bir ameli terk edebilir.¹⁰¹³

İzz'e göre riyâyı zayıflatıp ortadan kaldırarak ihlâsı kazanmanın en etkili iki sebebi vardır: Birincisi, Allah'ın haram kıldığı şeyleri nefse hatırlatmak, ikincisi ise nefsi, Allah'ın azabıyla korkutmaktır.¹⁰¹⁴ Ona göre ihlâsa devamla Allah'a yönelen, Allah'ın kendisine yardım edeceğini, kendisini ihlâsta sabit kılacağını düşünen kişinin riyâsı ortadan kalkar ve kişi ihlâsta derece derece yükselir. Bu durum Allah'ın rahmeti sayesinde muhlislerden olana kadar devam eder.¹⁰¹⁵

İzz bu yorumunu Kur'ân-ı Kerim'den âyetlerle de desteklemekte “muhlas” kavramının Hz. Mûsâ ve Hz. Yusuf'un vasfı olduğunu¹⁰¹⁶ söylemektedir. Tasavvuf klasiklerinden *er-Risâle*'de¹⁰¹⁷ de geçtiği üzere İzz de kendi gayretiyle ihlâsa eren kula muhlis, Allah'ın inâyeti ile ihlâsa ulaşan kimseye ise muhlâs demektedir.¹⁰¹⁸

İzz'e göre kişi bazen amelleriyle aldanabilir. Bunun tespiti için ameller, öncelikle uygun mu değil mi diye Kitap ve Sünnet'e arz edilmeli ve ihlâsta yapmacıklık olup olmadığına bakılmalıdır.¹⁰¹⁹ Zira bazen vehimlerinde yalancı olan şeytan, kişiye ihlâs ile aldatarak, riyâ korkusuyla ameli terk etmenin ihlâs olduğunu kişiye vehmettirebilir. Fakat İzz'e göre riyâ korkusuyla ameli terk etmek ihlâs değildir. Çünkü ihlâs, ameli sadece Allah için yapmaktır.¹⁰²⁰

İzz b. Abdüsselâm, konuyla ilgili Bâyezîd-i Bistâmî'ye âit şu sözleri nakletmektedir: “On iki sene nefsimin başında demircilik yaptım. On beş sene kalbimin aynasını

¹⁰¹² İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 103.

¹⁰¹³ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 104.

¹⁰¹⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 61.

¹⁰¹⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 63.

¹⁰¹⁶ el-Meryem, 19/51; el-Yûsuf, 12/24.

¹⁰¹⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 360.

¹⁰¹⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 95.

¹⁰¹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 164.

¹⁰²⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 73.

cilâlamakla meşgul oldum. Bir sene, nefisle kalbimin arasındaki vaziyeti gözetledim, bir de baktım ki belimde bir zünnar/şirk bağı var. Bu defa beş sene onu kesmek için çalıştım, onu nasıl keseyim diye düşündüm. Sonra bana işin gerçeği keşfoldu, bütün halkı ölmüş kabul ettim, hepsinin üzerine dört tekbir getirdim, cenaze namazlarını kıldım”. İzz, onun bu sözlerini şöyle izâh etmektedir:

Bâyezîd nefsin kötü huyları temizlemek için nefsini korku ocağına attığını, Allah'ın emir ve nehiy tokmakları ile nefsini terbiye ettiğini düşündü. Sonra, kalbinin ihlâs aynasına baktığında, orada gizli şirkten birtakım şeylerin kaldığını gördü. Bunlar riyâ/gösteriş, amellerine bakma, sevap ve azap düşüncesi ile amel etme, kerâmet ve manevî hediyelere göz dikme gibi şeylerdi. Aslında bütün bunlar, yüce Allah'ın seçkin kullarına göre ihlâs konusunda şirk anlamına gelmektedir. İşte Bâyezîd'in zünnâr diye işâret ettikleri bunlardır. Sonra bu zünnârı kesmeye yönelerek bütün halktan yüz çevirdi. Öyle bir hale geldi ki, nefsin gözündeki diri olan şeyleri öldürerek kalbinin içinde ölü olan şeyleri diriltti. Nihâyet, kalbiyle kadîm olan ezeli sevgiliye yöneldi ve O'ndan başkasını yok hükmünde gördü. Bu hali elde edince de mahlûkatın üzerine dört tekbir getirip cenaze namazlarını kıldım, sözlerini söyledi¹⁰²¹.

2. 1. 10. İhsân

Sözlükte ihsân, bir şeyi tam, mükemmel yapmak,¹⁰²² başkasına in'âmde bulunmak,¹⁰²³ iş ve davranışlarda güzel davranmak¹⁰²⁴ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ihsân, kulun Allah tarafından her an denetlenmekte olduğunu bilmesidir.¹⁰²⁵ İhsân kavramı

¹⁰²¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 95.

¹⁰²² İbn Manzûr, *Lisânü'l arab*, C. 13, 115.

¹⁰²³ İsfahânî, *Râgıb, Müfredât*, 118.

¹⁰²⁴ Cürçânî, Seyyid Şerif, *Târifât*, thk: kom. C. 1, 12; bkz: Tehânevî, *Keşşâf*, C. 1, 666; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 1189; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 34, 421.

¹⁰²⁵ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 329; Mekkî, Ebû Tâlib, *Kûtü'l-kulûb*, C. 1, 184; Herevî, Abdullah Ensari, *Menâzili's-sâirîn*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 75; Gazzâlî, *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*, C. 3, 382.

ilk dönem mutasavvıflar tarafından Allah'ın lütûf ve keremi anlamında da kullanılmıştır.¹⁰²⁶

Serrâc, Cibril hadisinden¹⁰²⁷ ilham alarak İslâm'ı zâhirin, îmanı zâhir ve bâtının, ihsânı ise hem zâhirin hem de bâtının hakîkatı¹⁰²⁸ olarak ele almakta, Ebû Tâlib el-Mekkî ise ihsân ı zâhidlerin makâmı olarak görmektedir.¹⁰²⁹

İzz b. Abdüsselâm ise Cibril hadisinde kastedilen manasıyla “kulun Allah'ı görür gibi ibâdet etmesidir” şeklinde tarif etmektedir.¹⁰³⁰ Buna göre ihsân kavramı, kendini her an Rabbinin huzûrunda hissetme haline ulaşarak basîret nûru elde etmiş müminlerden sâdır olacak bütün iyi ve güzel şeyleri içine almaktadır. Diğer yandan İzz, celbi menfaat ve defi mefsedet prensibi ile ihsân arasında bir bağ kurmuştur. Böylece kişinin dünya ve âhirete ya da her ikisine yönelik iyilik yapmasını celbi menfaat; bunlara dair herhangi bir zararı gidermesini de defi mefsedet olarak kabul etmektedir.¹⁰³¹

İzz b. Abdüsselâm, ilk dönem tasavvuf klasiklerinde de geçtiği gibi¹⁰³² sâlikin ibâdetlerinde üç menzil kabul edilen İslâm, îman ve ihsân mertebelerini geçmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁰³³ İslâm, tüm müminlerin özelliği iken îman, kalbin ilk derecesi olup havvâsa âit bir özelliktir. İhsân ise rûhun ilk yükselişi ve mukarrabîn ehline âit bir özelliktir. Burada ihsân ile kurb ehli arasında irtibat kuran İzz b.

¹⁰²⁶ Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârîsi Ebû Tâlib, *Kûtü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb*, thk: Asım İbrahim Keyâlî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), C. 1, 218; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 62.

¹⁰²⁷ Buhârî, “Îmân”, 37; Müslim, “Îmân”, 5; Nesâî, “Îmân”, 6; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 17; Tirmizî, “Îmân”, 4.

¹⁰²⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, 22.

¹⁰²⁹ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, C. 1, 404.

¹⁰³⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 29; İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 88.

¹⁰³¹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 190; İzz b. Abdüsselâm, *el-Fevâid fî ihtisâri'l-Makâsıd*, 34.

¹⁰³² Serrâc, *el-Lüma'*, 22; Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, C. 1, 404.

¹⁰³³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 88.

Abdüsselâm, yakîne ulaşmayı ihsânın hakîkati saymış ve ihsânı yakîn kavramıyla ilişkilendirmiştir.¹⁰³⁴ Nitekim İzz'in bu yaklaşımı, Muhâsibî'nin *er-Riâye*'sinde yer alan "ihsân makâmı yakîn demektir, yakîn ise îmanın hakîkati demektir" şeklindeki tarifile büyük ölçüde benzerlik arz etmektedir.¹⁰³⁵

İzz b. Abdüsselâm, kişinin ibâdetlerine, mahlûkata ve kendine karşı olmak üzere üç farklı ihsân tasnifi yapmaktadır.

1. Kişinin ibâdetleri ile ilgili ihsânı, Allah'ı görür gibi ibâdet etmesi ve ona karşı olan ihsân görevini yerine getirmesiyle gerçekleşecektir.
2. Kişinin mahlûkata olan ihsânı, bir maslahatın elde edilmesi veya bir mefsedetın kaldırılması yoluyla elde edilebilir.¹⁰³⁶ İzz, ihsânın bu kısmının Allah'ın yaratmış olduğu canlı ve cansız her şeyi kapsadığını ifade ederek konuyu Hz. Peygamber'den (s) şu naklettiği şu rivâyet ile delillendirmektedir: Allah Rasûlü (s) ashabına, yolculuk yapan birinin susuz bir hayvana su verdiğinden dolayı günahlarının affolunduğunu anlatınca orada bulunanlar: Hayvana ihsânda da ecir var mıdır?" diye sorunca Hz. Peygamber (s): "*Her canlıya ihsânda ecir vardır*" buyurmuştur.¹⁰³⁷
3. Kişinin kendine olan ihsânı ise Allah'ın emrettiği ihsânın elde edilmesi ve yasakladığı kötü (mefsedet) şeylerden uzak kalınması ile gerçekleşecektir.¹⁰³⁸ İzz, ihsânın bu türünün Allah'ın koyduğu sınırları gözetme ve dînin hükümlerine ilişkin helal, haram, mekrûh ve mübaha dikkat etmek ile elde edileceğini ifade etmektedir.¹⁰³⁹ Ayrıca İzz'e göre, kim bir amel yapmak sûretiyle Allah'a itâatta bulunursa sevap kazanılacak bir fiil gerçekleştirdiği için kendi kendisine de ihsânda bulunmuş olur.¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 89.

¹⁰³⁵ Muhâsibî, *er-Riâ'ye li-hukûkullâh*, 446.

¹⁰³⁶ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fevâid*, 34-35; İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 189.

¹⁰³⁷ Müslim, "Sayd", 57; Ebû Dâvûd, "Dahâya", 12.

¹⁰³⁸ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fevâid*, 36.

¹⁰³⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 137.

¹⁰⁴⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 112.

Öte yandan İzz b. Abdüsselâm'ın ihsânla ilgili bu yaklaşımı, tasavvuftaki Tanrı-Âlem-İnsan üçgenindeki genel metafizik yaklaşımın farklı bir yorumu olarak görülebilir. Bu durumda kişi ibâdetlerindeki ihsân ile Allah'a karşı olan ihsân görevini yerine getirmektedir. Aynı şekilde mahlûkata karşı olan ihsân ile âleme olan ihsânını ortaya koyarken kendine karşı olan ihsân ile de insana vurguyu yapmış olmaktadır.

İzz, ihsânı “genel ve özel, kâsır ve müteaddî, gizli ve açık, çok ve az, dünyevî ve uhrevî, fazîletli ve daha az fazîletli ihsân” gibi değişik açılardan ele alarak ihsânla ilgili derecelendirmeler yapmıştır. Örneğin fayda vermesi yönüyle, sadece onu yapan kişiye fayda veren ihsân (oruç, hac, umre ve itikâf gibi), kâsır diye adlandırılırken, faydası başkasına da sirâyet eden ihsân (sadaka, adak, hibe gibi) ise müteaddî olarak adlandırılmaktadır. Kişi, faydası yalnız kendisine olan uhrevî bir ihsânda bulunursa o amelin ecirini alır. Buna karşılık faydası başkasına da sirâyet eden bir ihsân yaparsa hem kendi ecir kazanır hem de diğer kişi veya kişiler ecir kazanırlar.¹⁰⁴¹ Ona göre sadece kendisine faydası olan ihsânda kişi yaptığı ibâdetlerle Allah'a yakınlaşmayı kastederse Allah'a itâat etmekle birlikte aslında kendisine de ihsân etmiş olur.¹⁰⁴² İzz, başkasına faydası olan ihsânı, kalplere ve bedenlere taalluk edenler şeklinde de ikiye ayırmıştır. Kalplerin ihsânını, kullar için bütün iyilikleri istemek, yapılan haksızlıklara karşı sabretmek ve kendisi için istediğini Müslüman kardeşi için de istemek şeklinde ifade etmiştir. Bedenlerin ihsânını ise hibede bulunmak, sadaka vermek, ziyafet vermek, borçları bağışlamak, Allah'a tâat ve ibâdet etme yollarını öğretmek, hac ibâdetinde veya sadaka dağıtımında vekil olmak, rehberlik etmek, arkadaşına hizmet etmek, dostuna yardımcı olmak, güler yüzlü ve güzel ahlâk sahibi olmak¹⁰⁴³ şeklinde tanımlar. Bu konunun sonunda İzz, ihsânın da ihsânından bahsetmektedir. Bununda yapılan bütün işlerin Müslüman kardeşinin başına kakılmadan yapılmasıyla gerçekleşeceğini belirtmiş yine de kendi ilminde saklı olanı Allah daha iyi bilir, diyerek sözünü sonlandırmıştır.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 120.

¹⁰⁴² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 114.

¹⁰⁴³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 115.

¹⁰⁴⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 116.

İslâm dîninin temeli îmândır, îmânın hemen ardında ise adâlet ve ihsân gelir. Yapılan her güzel amel, Allah'ın emir ve nehiyelerinin bütünü ihsân kapsamına girer. Nitekim *“Allah, her işte ihsânı emretmiştir”*.¹⁰⁴⁵ hadisinin izâhında İzz, ihsân kavramını, Müslümanın sadece Allah ile olan ilişkisinde değil, ana-baba, yakın akraba ve diğer Müslümanlarla olan ilişkilerini, hatta canlı-cansız tüm mahlûkat ile olan ilişkilerini de içeren bir haslet olarak görmektedir. Allah kendisine yaptığımız ibâdetlerde ihsân mertebesini gözetmeyi, hayvan keserken dahi güzelce keserek ona eziyet etmemeyi emretmiştir.¹⁰⁴⁶ *“Muhakkak ki Allah adâleti, ihsânı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder”*¹⁰⁴⁷ âyetinden yola çıkan İzz, "adl" ve " ihsân " kelimelerinin başındaki “el” takısının genellik/umum ve kapsamlılık içerdiğini, bu sebeple adâlet ve ihsânın her türlüşünün az veya çok her şeyde gözetilmesinin gerekliliğine vurgu yapıldığını belirtir.¹⁰⁴⁸ Örneğin, kişi zararsız bir hayvan öldürmek istediğinde *“kim zerre miktarı şer işlemişse onu görür”*,¹⁰⁴⁹ âyetini düşünerek kötü eylemini bırakmalıdır.

Diğer yandan İzz, *“Allah muhsindir, ihsânı emreder, mufdıldır iyiliği emreder”*¹⁰⁵⁰ sözüyle Allah'ın muhsin sıfatının kulda tahakkukunu ortaya koymaktadır. Bunun sonucunda Allah'ın muhsin sıfatıyla ahlâklanan kulun, bütün insanlığa her türlü iyiliği yapması gerektiğini söylemekte¹⁰⁵¹ ve *“İşte yarışanlar ancak onda yarışsınlar”*¹⁰⁵² âyeti ile de iyilikte yarışılabilceğine dikkat çekmektedir.

Bu bilgilere göre İzz, küçük-büyük, az veya çok demeden insanlara yarar sağlamak ve zarar görmelerine engel olmak şeklinde tanımladığı ihsânı, genel anlamda ihsân kavramı içinde ele almıştır.¹⁰⁵³ Şayet iyilik ve ihsân yapan kişi, bir idareci ise, onun

¹⁰⁴⁵ Müslim, “Sayd”, 57.

¹⁰⁴⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 114.

¹⁰⁴⁷ en-Nahl 16/90.

¹⁰⁴⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 112.

¹⁰⁴⁹ ez-Zilzâl 99/7-8.

¹⁰⁵⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 22.

¹⁰⁵¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 31.

¹⁰⁵² el-Mutaffifîn 83/26.

¹⁰⁵³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 138.

ihsânı, idaresinde bulunan kişilere, hizmet edenlere ve tebâsına yönelik olur. Eğer bu kişi bir kadı ise, o adâleti sağlayarak zâlimin zulmüne engel olup mazlumu koruyarak ihsânda bulunmuş olur. İyilikte bulunan kimse bir fakih ise, fetva sorularına layıkıyla cevap vererek ihsânı yerine getirmiş kabul edilir.¹⁰⁵⁴

Öte yandan ihsânın, maslahat bakımından hem dünyevî hem de uhrevî boyutu mevcuttur. Dünyevî olarak ihsân, dünyevî yararları sağlama, zararları defetme gibi konularda iken, uhrevî açıdan ihsân, emirleri yerine getirme, nehiylerden uzak durma gibi amelleri içermektedir.¹⁰⁵⁵

İzz, ihsân kavramının kelime-i tevhîd ile irtibatına da işâret eder. Esasında kelime-i tevhîd Allah'ın bu ümmete bir ihsânıdır. Zira kelime-i tevhîd sayesinde insanlar cennete girerler.¹⁰⁵⁶ Görülüyor ki İzz'in üzerinde durduğu nokta din konusunda yapılan ihsândır. O, ihsânın en üstününün din alanında olduğunu vurgular. Din alanındaki ihsânın en üst mertebesinin akîdeyi tanımaya ve mârifetleri anlatmaya daha sonra da şerîatin hükümlerine ilişkin mendup, haram, mekrûh, mübâh gibi hususları öğretmeye yönelik olduğunu söyler.¹⁰⁵⁷ Böylece dinî gayeler ve vesileler sürekli ve kalıcı olur. Ancak aralarında fazîlet bakımından fark vardır. Nitekim Allah, “...*Fakat sizler dünya hayatını tercih ediyorsunuz*”¹⁰⁵⁸ âyetiyle dünyayı âhirete tercih edenleri kınamıştır.

Konunun fıkıhla bağlantısına da dikkat çeken İzz b. Abdüsselâm, şer’î hükümlere göre ihsânın, farz-ı ayn (namaz, zekât, oruç vb. ibâdetler), farz-ı kifâye (cenaze namazı, cihat gibi ibâdetler), sünnet (yemekten önce ve sonra elleri yıkama, sadaka verme gibi ibâdetler) ve kifâî sünnet olan ihsân (topluluk içerisinde birinin rastladıkları kişilere selâm vermesi gibi) şeklinde dört başlık altında toplamaktadır.¹⁰⁵⁹

Netice itibarıyla ihsân kavramı, İzz b. Abdüsselâm’ın telif ettiği bütün eserlerde adeta bir üst başlık şeklinde varlığını hissettirmektedir. Hayatın her alanı için ihsânı

¹⁰⁵⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Beyânü ahvâli’n-nâs*, 42.

¹⁰⁵⁵ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fevâid*, 37.

¹⁰⁵⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Tefsiru’l-İzz*, C. 3, 269.

¹⁰⁵⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 138.

¹⁰⁵⁸ el-A’lâ, 87/16.

¹⁰⁵⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 117.

vazgeçilmez bir ölçüt olarak kabul etmektedir. Özellikle *Şeceratü'l-meârif*'te ihsân konusuna daha fazla yer vermiş, ihsânı “kişinin zekât ile insanlara ihsân etmesi, Kur'ân dinletilerek ihsân, şerîata uygun hutbeler irat etme yoluyla ihsân, ibâdet ve itâatlara yardımcı olarak yapılan ihsân, malla yapılan ihsân, oruç tutanlara ve itikâfa girenlere yapılan ihsân, hacılara yapılan ihsân, duâ ederek yapılan ihsân, hastaya yapılan ihsân, ölüye yapılan ihsân, ölünün yakınlarına yapılan ihsân, muamelata ilişkin ihsân, borç verenin ihsânı, borç alanın ihsânı, rehin alan ve verenin ihsânı, iflas edenin alacaklılarına ve alacaklıların iflas edene karşı ihsânı, fakirin ihsânı, borca kefil, himaye etmeye kefil ve bedeniyle kefil olanın ihsânı, uyumlu olmakla yapılan ihsân, komşunun ihsânı, ortakların ihsânı, emânet olarak verilen şeyle yapılan ihsân, emânetleri ve kefil olunan malları geri vermekle yapılan ihsân, gaspa ilişkin ihsân, sokağa bırakılan sahipsiz bir çocuğu bulanın yapacağı ihsân, özel ve genel vakıflarla yapılan ihsân, vasiyet edenin ihsânı, vârisin ihsânı, evlenme ve boşanmaya ilişkin yapılacak ihsân, sahip olunan hayvanlara yapılan ihsân, kurban edilen hayvanlarla yapılan ihsân, çocuğun bakımı ve büyüülmesini üstlenmeyle yapılan ihsân, kefaretle yapılan ihsân, kısasa ilişkin olan ihsân, şerîatın verdiği cezaları uygulamakla yapılan ihsân, devlet başkanlarının ve onların yetki verdiği kişilerin yapacakları ihsân ve cihat ile yapılan ihsân” gibi alt başlıklar altında ele almıştır.¹⁰⁶⁰

2. 1. 11. Tevekkül

Sözlükte tevekkül, Allah'a güvenip dayanmak,¹⁰⁶¹ işi başkasına devretmek,¹⁰⁶² başka birisini kendi yerine vekîl tayin etmek¹⁰⁶³ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise,

¹⁰⁶⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 117-137.

¹⁰⁶¹ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 31, 99.

¹⁰⁶² İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, C. 4, 136.

¹⁰⁶³ Râgıb İsfahânî, *Müfredât*, 834; bkz: İbn Manzûr, *Lisânü'l arab*, C. 11, 734; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhâh*, 4. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-İlmi-li'l-Melâyîn, 1990), C. 3, 43.

Allah katında olana güvenip, O'na bağlanmak,¹⁰⁶⁴ insanların elinde bulunanlardan umudu kesmektir.¹⁰⁶⁵

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, Allah huzûrunda kayıtsız şartsız teslimiyet hâli olarak nitelerken,¹⁰⁶⁶ Cüneyd-i Bağdâdî, kalbin Allah'a güvenmesi,¹⁰⁶⁷ şeklinde tanımlamıştır. Hamdûn el-Kassâr ise Allah'a sıkıca bağlanma ve O'na güvenme manaları vermiştir.¹⁰⁶⁸

İzz b. Abdüsselâm'a göre tevekkül, Allah'ın rahmet ve lütfuna itimat ederek Allah'a dayanmaktır.¹⁰⁶⁹ Ona göre tevekkülün kaynağı zarar ve fayda, alçaltma ve yükseltme, çoğaltma ve azaltma gibi fiillerin sadece Allah'tan olduğunu bilmekten ibarettir.¹⁰⁷⁰ Tevekkülü tefrid ile ilişkilendiren İzz, kişinin bir iyilik yaparken veya bir zararı defederken kalbinin sadece Rabbine itimat etmesi şeklinde farklı bir yorum ortaya koymuştur.¹⁰⁷¹

Aynı şekilde tevekkül ile tevhîd arasında bir bağ kuran müellif, tüm fiillerin sadece Allah'a âit olduğunu görmesiyle birlikte kulda tevekkül hâlinin meydana geleceğini söyler.¹⁰⁷² Ayrıca o, tevekkülün îmanın bir neticesi olduğunu belirtir. Bu konuda “Müminler yalnız Allah'a tevekkül edip güvensinler”¹⁰⁷³ âyetini örnek vererek Allah'ın îmân ile tevekkülü birlikte zikrettiğine dikkat çekmiştir.¹⁰⁷⁴ Kalp amellerinden

¹⁰⁶⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 301; Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, C. 2, 153.

¹⁰⁶⁵ Sülemî, *Mukaddimetü fi't-Tasavvuf*, thk: Dr. Yusuf Zeydan, (Beyrut: Dâru'l- Cil, 1990), 40; bkz: Serrâc, *el-Lüma'*, 78-79; Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 119-120; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, C. 2, 12; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 299-303.

¹⁰⁶⁶ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 101.

¹⁰⁶⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, 79.

¹⁰⁶⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 301.

¹⁰⁶⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 64.

¹⁰⁷⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidül-ahkâm*, C. 2, 213.

¹⁰⁷¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 276.

¹⁰⁷² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 15.

¹⁰⁷³ et-Tevbe, 9/51.

¹⁰⁷⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 64.

olan¹⁰⁷⁵ tevekkülü, hiç ölmeyen ve hayy olan Allah’a yönelme arzusu¹⁰⁷⁶ olarak gören İzz b. Abdüsselâm, tevekkülün gerekli sebeplere riâyet ettikten sonra takdiri Allah’a bırakıp o’na teslim olma anlamına da geldiğini söylemektedir.¹⁰⁷⁷

“Allah bana yeter. Ondan başka ilâh yoktur. Ben sadece Ona güvenip dayanırım”¹⁰⁷⁸ âyetinden hareketle tevekkülün iki yönüne işâret etmiştir. Bu da kişinin başına gelen her türlü sıkıntıda Allah’a tevekkül ederek kalben ona sığınması ve kişinin her durumda Allah’a şükrederek ona olan güvenini dille ifade etmesi ile olur.¹⁰⁷⁹ Ayrıca İzz, Allah’ı yüceltmeyi, ta‘zim ederek saygı göstermeyi, tevekkül ederek işleri Allah’a havale etmeyi¹⁰⁸⁰ ve indirmiş olduğu kitaba sarılarak verdiği hükme muhâlefet etmemeyi tevekkülün bir çeşidi olarak görmektedir.¹⁰⁸¹

Tevekkül ile kayyûm (tüm varlıkların işlerini idare eden) sıfatı arasında irtibat kuran İzz, Allah’ın kayyûm sıfatını bilmenin semeresinin ona tevekkül etmek ve işleri ona havale etmek olduğunu söyler. Bu sıfatla ahlâklanmanın da kendisine itimat edip güvenen kimsenin işi veya yönetmek için görevlendirildiği kimselerin işlerini en güzel şekilde yönetip idare etmekle gerçekleşeceğini dile getirir.¹⁰⁸²

İzz b. Abdüsselâm’a göre kişinin bir iyilik yaparken veya bir zararı defederken sebeplere tevessül etmesi, tevekkül etmesine zarar vermez. Böyle bir davranışta bulunma tevekkülün tedbir boyutunu oluşturur.¹⁰⁸³ “Allah’tan gelecek hiçbir şeyi sizden savamam. Hüküm Allah’tan başkasının değildir. Ben yalnız O’na dayandım.

¹⁰⁷⁵ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fark beyne ’l-îmân ve ’l-îslâm*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ’, (Dımaşk: Dârü’l-Fikr, 1992), 11.

¹⁰⁷⁶ İzz b. Abdüsselâm, *el-Îmâm fî beyâni edilleti ’l-ahkâm*, 220.

¹⁰⁷⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü ’r-riâ’ye*, 126.

¹⁰⁷⁸ et-Tevbe, 9/129.

¹⁰⁷⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü ’l-me’ârif*, 64.

¹⁰⁸⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü ’l-me’ârif*, 298.

¹⁰⁸¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü ’l-me’ârif*, 64.

¹⁰⁸² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü ’l-me’ârif*, 40.

¹⁰⁸³ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü ’r-riâ’ye*, 276.

Tevekkül edenler yalnız O'na dayansınlar”¹⁰⁸⁴ âyetinin açıklamasında İzz, Hz. Yakup’un oğullarına ayrı ayrı kapılardan girmeyi öğütlemesinin ve ardından Allah’tan gelecek takdirin önüne geçilemeyeceğini beyan etmesinin buna işâret olduğunu vurgular. Nitekim nazar, kişiye zarar ve eziyet veren bir durumdur. Hz. Yakup’un çocuklarına şehre aynı kapıdan girmelerini yasaklaması, Allah’a tevekkül etmekle birlikte, tedbir alma amaçlıdır. Zira kişi sebeplere tevessül edip, kendine düşen görevi yerine getirdikten sonra endişeye kapılmadan Allah’ı vekil kılarak neticeyi ondan beklemelidir.¹⁰⁸⁵

İzz b. Abdüsselâm’a göre kulun sorumluluklarını yerine getirdikten sonra Allah’a duâ ederek güvenini beyan etmesi, içinde bulunduğu sıkıntıları arz etmesi, yardım, destek ve sabır vermesi için Allah’a sığınması da tevekküle engel değildir.¹⁰⁸⁶

Kişinin yaptığı ibâdet ve amellerine güvenerek aldanabileceğini vurgulayan İzz b. Abdüsselâm’a göre insanın elinde her türlü imkân varken, nefsi sürekli Allah’a karşı tevekkül ve güven içinde olduğu zannını verir. Fakat insanlara değil sadece Allah’a güven duyması gereken bir durumla karşı karşıya geldiğinde, nefsinin arzu ve isteklerine uyarak halktan bir şeyler beklemeye başlar. Bu yüzleşmenin neticesinde ise korkular baş gösterir. Sebeplere dayandığı halde Allah’a tevekkül ettiğini zanneden bu kimse, böylece tevekkül konusunda aldanmış olur.¹⁰⁸⁷

İzz b. Abdüsselâm’ın da önceki sûfiler gibi *tevekkülü*; tevekkül, teslim ve tefviz olarak ele aldığı görülmektedir. Bunu kategorileştirdiğimizde başlangıç noktasını tevekkül, daha sonra teslimiyet ve en sonunda ise tefviz şeklinde bir tasnif ortaya çıkmaktadır.

Allah’ın isimlerinin anlamlarını idrak etmek, bu sıfatlara uygun davranmaya bir vesiledir. Cemâl vasıflarıyla Allah’ı zikretme sevgiyi, kemâl sıfatlarıyla Allah’ı zikretme saygıyı, bütün fiillerin Allah’a âit olduğunu düşünerek Allah’ı zikretme ise tevekkülü gerektirir. ¹⁰⁸⁸Ayrıca kişinin Allah’ın sıfatlarıyla ahlâklanması sonucu

¹⁰⁸⁴ el-Yûsuf, 12/67.

¹⁰⁸⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 187.

¹⁰⁸⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 250.

¹⁰⁸⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 160-164.

¹⁰⁸⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 74.

tevekküle ulaşabileceğini vurgulayan İzz, şu tespitte bulunur. Allah'ın rahmetinin genişliği üzerindeki hicâb kalkarsa; recâ meyvesini verir. Allah'ın intikamının şiddeti üzerindeki hicâb kalkarsa; havf meyvesini verir. Allah'ın celâlinin üzerindeki hicâb kalkarsa; ta'zim meyvesini verir. Cemâlinin üzerindeki hicâb kalkarsa; muhabbet meyvesini verir. Allah'ın tüm fiillerindeki teferrüdün üzerinden hicâb kalkarsa; tevekkül meyvesini verir. Allah'ın sıfatlarının üzerindeki tüm perdeler kalkarsa; kalbin rahmânın nûru ile tamamen dolmasından dolayı varlık diye bir şey kalmaz.¹⁰⁸⁹

2. 1. 12. Fakr

Sözlükte fakr, ihtiyaçlı olmak,¹⁰⁹⁰ malı olmamak,¹⁰⁹¹ maddî ve manevî bakımdan muhtaç olmak,¹⁰⁹² gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise zâhir ve bâtın sebepleri terk ederek sadece müsebbibe yönelmek,¹⁰⁹³ Hak'tan hayâ edildiği için kimseden bir şey istememek¹⁰⁹⁴ manalarına gelmekte ayrıca Allah'ın kulunu vasıflandırdığı şerefli bir makâm kabul edilmektedir.¹⁰⁹⁵

Ruveym, var olan her şeyi yok etmek, yok olan her şeyi de terk etmek¹⁰⁹⁶ şeklinde tanımlarken, Şiblî ise kendisine yöneltilen fakrın hakîkati nedir, sorusuna kulun hiçbir şeye müstağni olmamasıdır, ifadesiyle cevap vermiştir.¹⁰⁹⁷ Bir başka tanıma göre fakr, Allah'ın velî kullarının şiârı, asfiyânın ise hilyesi kabul edilmiş ve Allah'ın Peygamberler ile muttaki kullar için seçmiş olduğu bir sıfat sayılmıştır.¹⁰⁹⁸

¹⁰⁸⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 42.

¹⁰⁹⁰ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyısı'l-Luğa*, C. 4, 443.

¹⁰⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 5, 60.

¹⁰⁹² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 457.

¹⁰⁹³ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 1, 216.

¹⁰⁹⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 429.

¹⁰⁹⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 74.

¹⁰⁹⁶ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 95.

¹⁰⁹⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 434.

¹⁰⁹⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 430.

İzz b. Abdüsselâm, fakirin tarifinin ne olduğu sorusuna cevap arar. Bu sorunun cevabını, “Allah’ın sevdiği ahlâkla ahlâklanma, Allah’ın emirlerine yapışma, rızık endişesi çekmeden Allah’ın zenginliğine güvenme, bast hâli ile yaşama ve Allah’tan hayâ ettiği için nefsine gâlip gelme” şeklinde tanımlar.¹⁰⁹⁹ Ayrıca İzz, fakr kavramına maddi ve mânevî ihtiyaç anlamlarını esas alarak şu iki açıdan yaklaşır:

1-Kişinin ihtiyaç duyduğu mal ve mülke sahip olamaması anlamında fakirlik.

2- Allah’ın kuluna lütfu olan mârifet ve hâller bakımından kişinin fakir olması.¹¹⁰⁰

İzz, bu kavramı açıklarken zengin kimselerin malını Allah yolunda infak etmeleriyle daha çok sevap elde edecekleri varsayımından hareketle, fakirlerin zenginlerden daha önce cennete gireceğine dâir rivâyetleri¹¹⁰¹ sıralamış daha sonra da mutlak manada ne zenginliğin ne de fakirliğin bir fazîlet olmadığını belirtmiştir. Ona göre aslolan fakirlik ve zenginliğin doğurduğu neticelerdir. Dünya meta’nın emânetçisi olmanın şuuruyla bu nimet veya mihnetlerdeki gayenin Allah’a yakınlık maslahatını elde etmek için bir vesile olduğunu bilmek gerekir. Çünkü kişinin mârifet ve hâller bakımından zengin olması, dünya zenginliğinden daha fazîletli ve daha lezzetlidir. Nitekim Allah yolunda zillet çekme aslında bir izzettir, ona karşı fakirlik, esasında zenginliktir, onun uğrunda gurbete düşmek esas itibarıyla vatanda bulunmaktır. Dolayısıyla Allah kulunun yanında ise kul en üstün vatana ulaşmıştır.¹¹⁰²

İzz’e göre fakir dört kısma ayrılmaktadır.

1. Hâl ve makâmı olan fakir. Böyle bir kimse Allah’ı bilen ârif kişidir.
2. Hâli olup makâmı olmayan fakir. Bunlar meczuptur.
3. Makâli olup hâli olmayan fakir kişidir.

¹⁰⁹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü’l-tarîka fî ilmi’l-hakîka*, 13.

¹¹⁰⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 2, 222-223.

¹¹⁰¹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 2, 224. (“Fakirler, zenginlerden beş yüz sene önce cennet ‘e gideceklerdir”. Tirmizî, “Zühd”, 37; İbn Mâce, “Zühd”, 6).

¹¹⁰² İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 2, 225.

4. Hâl ve makâlî olmayan bütün hayırlardan yoksun olan kimselerdir. Nitekim “...sana, gönüllerinde olmayanı dillerinin ucuyla söyleyen...”¹¹⁰³ âyeti de buna delildir.¹¹⁰⁴

İzz b. Abdüsselâm, fakir kelimesinin “fe” harfinin nefsin lezzetlerinden kaçmaya, “kaf” harfinin rızkına kanâat getirmeye, “ya” harfinin insanların elindekinden ümidi kesmeye, “ra” harfinin ise lehine ve aleyhine takdir olunan kadere râzı olmaya işâret ettiğini varsaymış ve kelimenin anlamı ile harfler arasında bir irtibat kurmuştur.¹¹⁰⁵

Fakirlik ile sabır, zenginlik ile şükür arasında bir bağ kuran İzz, fakirliğin rezillik, zenginliğin de şeref olmadığını belirtmiştir. Bu doğrultuda fakirliğin yoksul için sabır, zengin için ise bir şükür imtihanı olduğunu vurgulamıştır.¹¹⁰⁶ Zengin kimse, malî ibâdetini yerine getirirken muhâtap olduğu fakire karşı olumsuz tavır ve düşünceler içine girmeyerek ibâdet etmenin şuûr ve idrakiyle hareket etmeli, fakire karşı küçük görme ve ayıplama hissi beslememelidir. Aksine bu ibâdet vasıtasıyla kendisine kulluğunu gösterme fırsatı verdiği için ona ayrıca bir değer vermesi gerekmektedir.¹¹⁰⁷

Örneğin biri fakir diğeri zengin iki cenazenin olduğu bir zamanda sadece zenginin cenazesine icabet edilmesi durumunu değerlendiren İzz, kişinin menfaat gördüğü birini ibâdet vasıtasıyla mükâfatlandırmak istediğini ve bunun daha fazîletli olduğunu düşündüğünü dile getirmiş ayrıca sadece zenginin cenazesine katılan kişi bu şekilde davranmakla insanların dilinden kurtulacağını zannetmiştir. Ayrıca yapmış olduğu bu davranışın kendisi için evla olduğunu da düşünmüştür. Halbuki Allah, tercih edilmeye en layıktır. Öyleyse böyle bir durumda kalan kişi fakir kimse evine daha yakınsa veya dinî açıdan diğere göre daha üstün ise ya da cenazesine katılacak kimse yoksa onu tercih etmelidir. Fakat fakir kimsenin daha fazîletli olduğunu bilmesine rağmen nefesine uyararak zenginin cenazesine katılırsa evla olanı terk etmiş olur.¹¹⁰⁸

¹¹⁰³el-Fetih, 48/11.

¹¹⁰⁴İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 13.

¹¹⁰⁵İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 13.

¹¹⁰⁶İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 103.

¹¹⁰⁷İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 139-142.

¹¹⁰⁸İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 44.

2. 1. 13. Mücâhede

Sözlükte mücâhede, güç, kuvvet,¹¹⁰⁹ cihad etmek,¹¹¹⁰ nefs-i emmârenin kötülükleriyle savaşmak,¹¹¹¹ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise, nefsin alışkanlıklarının kesilmesi ve nefsin hoşlandığı şeylerde ona muhâlefet etmek,¹¹¹² kendini (nefsi) şehvet ve hevâdan alıkoymak,¹¹¹³ şeklinde tarif edilmektedir.

İzz b. Abdüsselâm ise mücâhedeyi, nefs ve şeytanla yapılan mücâdele olarak görmektedir. Nefs ve şeytan kişiyi Allah’a isyan ve itâatsizlik etmeye davet ettiği zaman her ikisiyle de mücâdele etmeyi kalbin fiilî görevlerinden saymıştır.¹¹¹⁴

Mücâhede ile müşâhede arasında bir ilişki olduğunu belirten İzz, mücâhedenin şerîata müşâhedenin ise hakîkate tekâbül ettiğini¹¹¹⁵ ve mücâhede makâmının üstünde ise müşâhede makâmının bulunduğunu söylemiştir.¹¹¹⁶

İzz’e göre birincisi insanın göremediği düşmanı olan nefs ve şeytanla diğeri de Allah düşmanlarına karşı kılıçla yaptığı iki türlü mücâhede vardır.¹¹¹⁷ Ayrıca mücâhedenin ilim, amel ve hidâyet ile olacağını vurgulayan¹¹¹⁸ İzz b Abdüsselâm, tövbede sıdka ulaşan sâlikin, azalarını tâatte kullanmak için mücâhede etmesi gerektiğini söyler. Sâlikin bu mücâhedeyi devam ettirmesi neticesinde ise Allah’ın kula bâtinî bereketler vereceğine işâret eder.¹¹¹⁹

¹¹⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, C. 3, 135.

¹¹¹⁰ Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, C. 7, 537.

¹¹¹¹ Tehânevî, *Keşşâf*, C. 1, 198.

¹¹¹² Kuşeyrî, *er-Risâle*, C. 1, 216.

¹¹¹³ Muhâsibî, *er-Riâ’ye*, 250.

¹¹¹⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 1, 222.

¹¹¹⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 99.

¹¹¹⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü’t-tarîka*, 14.

¹¹¹⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Tefsiru’l-İzz*, C. 2, 519.

¹¹¹⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 88.

¹¹¹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 94.

İzz'e göre yaratılış itibariyle insan birtakım iyi ve kötü vasıflara sahiptir. Kişi kendisinde bulunan vasıfları nefsiyle mücâdele ederek dînin istediği şekilde yönlendirmesi gerekmektedir. Eğer kişi bu vasıfları dînin yasakladığı şekilde yönlendirirse bundan ötürü günah kazanacaktır.¹¹²⁰ Nitekim “*Cennet hoş a gitmeyen şeylerle Cehennem de hoş a giden şeylerle çevrelenmiştir*”¹¹²¹ rivâyetinin izâhında İzz, nefsin tüm istek, arzu ve hevesleri ile kişinin mücâhede etmesi gerektiğini ifade etmektedir.¹¹²²

“*Bizim yolumuzda gayret gösterenleri elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz*”¹¹²³ âyetinin yorumunda İzz, manevî mücâhede yoluna giren kişilerin bu yol da gösterdikleri gayret neticesinde Allah'ın onları kendi yoluna ulaştırma vâdinin olduğunu hatırlatır. “*Bildiği ile amel eden kimselere, Allah bilmediklerini de öğretir*”.¹¹²⁴ âyetine getirdiği yorumda ise âyetten kastedilenin manevî yollar olduğunu ve bu yolları da ancak ihlâs sahibi kimselerin bilebileceğini belirtmiştir. Allah'a itâat eden kulun, yerine getirdiği her bir emre karşılık kalbinde bir nûr oluştuğunu, kulun itaate devam etmesiyle bu nûrun artacağını ve kulun Allah'ın irfân sahibi kulları derecesine yükseleceğini belirten İzz, bu şekilde mücâhedenin birinci yolunu izâh etmiştir.¹¹²⁵ Mücâhedenin ikinci yolu ise kişinin nefsine zor gelen emirlerden biri olan Allah kelimesini yüceltmek, küfrü ve kâfırları yok etmek için kılıçla yapılan mücâhededir.¹¹²⁶ Bu konuyla ilgili “*Mallarıyla, canlarıyla Allah yolunda cihad etmekten hoşlanmadılar*”.¹¹²⁷ ve “*Allah yolunda cihad edin*”,¹¹²⁸ âyetlerini örnek olarak zikreder. Âyetlerin izâhında zâhiren kılıç ile yapılan cihada işâret etmenin yanı sıra ortaya koyduğu fikri şu rivâyet ile de desteklemektedir: “*Hangi insan daha*

¹¹²⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 138.

¹¹²¹ Buhârî, “Rikâk”, 28; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 22; Tirmizî, “Cennet”, 21.

¹¹²² İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-riâ'ye*, 22.

¹¹²³ el-Ankebût 29/ 69.

¹¹²⁴ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, C. 2, 265.

¹¹²⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 19.

¹¹²⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 258.

¹¹²⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 91.

¹¹²⁸ el-Hac 22/78.

fazîletlidir, diye sorulunca Hz. Peygamber(s): Allah yolunda canıyla ve malıyla cihad eden mümin”, şeklinde cevap vermiştir.¹¹²⁹

Mücâhedenin farklı şekillerine de işâret eden İzz, “*Cihadın en üstünü zâlim bir sultanın yanında hakkı söylemektir*”.¹¹³⁰ rivâyetini şöyle açıklamıştır: “Zâlim bir sultanın yanında hakkı söylemenin cihadın en fazîletlisi sayılması, zâlimin yaptığı işten kimsenin kendisini kurtarmaya gücü yetmeyeceğini bildiği halde canından vaz geçmesidir. Hâlbuki Allah yolunda savaşılan mücâhit için durum böyle değildir. Zira mücâhit, Allah’a yakınlık elde etmek için öldürülmeyi veya kurtulmayı ummaktadır. Bu sebeple onun canını vermesi, zâlim sultanı yaptığından dolayı kınayanın canını vermesine benzememektedir.”¹¹³¹

2. 1. 14. Mürîd

Sözlükte mürîd, istemek,¹¹³² irâde ve talep etmek,¹¹³³ dilemek ve meyletmek¹¹³⁴ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta mürîd, kendi arzusıyla seyr-ü sülûk yoluna girmekle beraber henüz hâl ve makâmlara ulaşmamış kişidir.¹¹³⁵ Ayrıca mürîd, tasavvufî yaşayış ve terbiye altına giren hak yolcusudur, şeklinde tanımlanmaktadır.¹¹³⁶

İzz b. Abdüsselâm’a göre mürîd, hakk’ı irâde eden, murâd ise hak tarafından irâde edilen aynı zamanda hem “hitap eden”, hem “hitap olunan”, hem “seven”, hem de “sevilen”dir.¹¹³⁷ muhabbetullâh konusunu anlatırken mürîd-murâd kavramlarını muhip-mahbup kavramları ile ilişkilendirmiştir. Ona göre aslında “muhip hakîkate mahbup, mahbup da hakîkate muhiptir”. Aynı şekilde mürîdin murâd, murâdın da

¹¹²⁹ Buhârî, “Cihad”, 2; Müslim, “İmâre”, 122.

¹¹³⁰ Tirmizî, “Fiten”, 13; Ebû Dâvûd, “Melahim”, 17.

¹¹³¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 323.

¹¹³² İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, C. 20/1772.

¹¹³³ Tehânevî, *Keşşâf ıstılâhâtı’l-fünûn*, C. 3/556.

¹¹³⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, C. 1, 307; bkz: Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 206.

¹¹³⁵ Serrâc, *el-Lüma’*, 417-418.

¹¹³⁶ Mekkî, Ebû Tâlib, *Kûtü’l-kulûb*, C. 1, 244.

¹¹³⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 114.

mürîd olduğunu söyleyerek mürîd, seven; murâd ise sevilendir¹¹³⁸ şeklinde bir izâhta bulunmuştur. Onun bu düşüncesi, Kelâbâzî ve Kuşeyrî ile benzerlik arz etmektedir.¹¹³⁹

İzz, mürîdin doğruyu talep eden, emirleri yerine getiren, nefsin isteklerini kıran, kalbini tasfiye eden, hakîkati araştıran¹¹⁴⁰ iyi-kötü fiilleri Kur'ân ve Sünnetle ayıran iyi huylu ve iyi eğitimli, ârif kişi olduğunu söylemektedir.¹¹⁴¹ Bununla birlikte İzz, kulun ubûdiyyet vazifelerini sırf şuhûd (sen onu görmesen de Allah seni görüyor) düşüncesi ile yerine getirmesi durumunda önce murâd sonra mürîd olacağını dile getirir.¹¹⁴² Mürîdi, murâd olarak görmesinin bir neticesi olarak Allah'ı irâde eden kimse ilâhî bir yardımla mürîddir. Çünkü Allah, kendisini irâde ettiği için kul da onu irâde etme eyleminde bulunabilmiştir. İzz, bu durumu şöyle izâh eder: Allah bir kimsenin özel seçilmiş kullarından olmasını istediğinde ona muhabbet kadehinden içirerek susuzluğunu daha da arttırır. Böylelikle kul zevk ve şevki en üst safhaya çıkarak daima Rabbe yakınlığı murâd eder. Ardından Allah'ın muhabbeti ile donandığında dehşet ve hayrete düşerek Hakkı talep eden mürîd olur. Bu iki hâlin (hayret ve dehşet) devam etmesiyle, kul kendinden geçer ve ne yaptığını bilmez bir hâle gelir ve ortada “ben” diyeceği bir şey kalmaz; her şeyin yok olup sâdece Allah'ın var olduğu gerçeğiyle buluşması ile de kul murâd olur.¹¹⁴³

İzz'e göre mürîd için gerekli olan üç şey şunlardır:

- 1- Şeyhine bağlılık.
- 2- Şeyhinin sırrını gizlemesi.
- 3- Şeyhinin şanını yüceltmesi.¹¹⁴⁴

Bununla birlikte İzz, mürîdin uyumak istediğinde günahlarından tövbe etmesi, hayatının geri kalanında Allah'a itâat ederek ona itâatsizlikten kaçınması, ölümün ani

¹¹³⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 114.

¹¹³⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 354; Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 139.

¹¹⁴⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 183.

¹¹⁴¹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 20.

¹¹⁴² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 91.

¹¹⁴³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 97-98.

¹¹⁴⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 3.

olarak gelebileceğini nefesine hatırlatarak “*Ya Rabbi beni sen yarattın yaşamım ve ölümüm senin içindir. Ölüm verirsen beni affet, beni yaşatırsan sâlih kullarını muhâfaza ettiğin gibi beni de muhâfaza et*” şeklinde duâ etmesi gerektiğini belirtir.¹¹⁴⁵ İzz b. Abdüsselâm, tasavvuf yolunda seyr-ü sülûk yapan sûfîlerin birtakım şartlara haiz olması gerektiğini de vurgulamaktadır. Ona göre sûfî, kalbi saf, basîreti aydın, himmeti yüksek, hikmet konuşan, rütbesi âli bir kimsedir. Ayrıca ilim tahsil eden, ilmi başkasından değil sadece Allah’tan talep eden, rızâ ve hakikat ehli, hayır yapan, münker olan şeyleri terk eden kimsedir. Aynı şekilde sûfinin derecesini yükselten şeyler arasında güzel işler yapmak için gayret gösterme, şeyhine karşı edepli olma, Müslüman kardeşlerine karşı kalbi sâf tutma, şeytanla mücâdele etme ve şeyhinin taleplerine karşı hürmetli olma gibi hasletler de bulunmaktadır.¹¹⁴⁶

2. 1. 15. Şeyh

Tasavvufî eğitimin rehberi konumunda bulunan şeyh, lugatta, “yaşlı ihtiyar, pîr, bey, önder, kabile başkanı” manasına gelir.¹¹⁴⁷ Tasavvufî ıstılâhta ise, müridlerine rehberlik eden, onları irşâd etme liyakatine sahip olan rehber ve delil anlamındadır.¹¹⁴⁸

İzz b. Abdüsselâm, kişinin manevî yolda ilerleyebilmesi için, kendisine bağlanılan şeyhin bazı vasıfları taşımasını zaruri olarak görmektedir. Ona göre şeyh; zevki selîm sahibi, yüce bir himmeti, nüfûz edici basîreti ve nefsi mutmaine ermiş olması gerekir. Bununla birlikte o, şeyhin, hem kendisinin, Kitap ve Sünnet bilgisine vâkıf olması gerektiğini hem de kendisinden sâdır olan hâl, söz ve fiillerinin Kitap ve Sünnet’e uygun olması gerektiğini söyler.¹¹⁴⁹ Ayrıca İzz, şeyhin kendisine intisâb eden mürîde yapması gerekli olan şeyleri sıralarken şeyhin “başlangıçta tebliğ, sonunda ise hıfz” ile sorumlu olduğunu da zikreder.¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü’r-riâ’ye*, 169.

¹¹⁴⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü’t-tarîka*, 18.

¹¹⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, C. 3, 31.

¹¹⁴⁸ Tehânevî, *Keşşâf*, C. 1, 735.

¹¹⁴⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü’t-tarîka*, 10.

¹¹⁵⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü’t-tarîka*, 3.

Diğer yandan İzz b. Abdüsselâm, müridin mârifete ermesinde şeyhin rolüne değinerek, “şeyhi olmayan müridin kıblesi de olmaz”, sözüne eserinde yer verdiği görülür.¹¹⁵¹ Şeyh olmadan kendi anlayışıyla sûfilerin yoluna ulaşamayacağını söyleyen İzz bunu şu sözlerle izâh eder: “Ey padişahın menzillerine doğru seyr-ü sülûk eden sâlikler! Yol yürümek için dardır, onda ancak ricâlin güçlülere yürür. Rehberi olmayan (şeyhi) yitip gitmiştir, yürüten olmayan cahillerle beraberdir. Mürebbisi olmayan ayak takımındandır, terbiyecisi olmayanın bir iddiada olması imkansızdır. Şeyhi olmayanın umutları boşa çıkar. Edebi olmayan, kemâl gözünde bir düşkündür. Himmeti olmayan fakirler, mertebelerinden düşer. Azimeti olmayanın pehlivanlarla bağı kopar. Ameli olmayanın ilmi başına belâ olur. Şaşarım, pehlivanların menzillerine göz diken tembele! Çocuk olduğu halde adam gibi dolaşana!”¹¹⁵²

2. 1. 16. Velî

Sözlükte velî, yardım etmek,¹¹⁵³ sevmek, birinin işini üstlenmek, himaye etmek,¹¹⁵⁴ dostluk ve köle gibi manalara gelmektedir.¹¹⁵⁵

Tasavvuf terminolojisinde ise sözlük anlamıyla ilişkili olarak “Allah dostu” anlamında kullanılmıştır. Tasavvuf erbabı tarafından “Allah’a karşı kulluğunda herhangi bir eksiklik düşünülmeyen, Allah’ın himâyesi altında olan”¹¹⁵⁶ veya Allah’a ibâdet ve tâatini yerine getiren kişi” şeklinde tanımlanmaktadır.¹¹⁵⁷

¹¹⁵¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 165.

¹¹⁵² Münâvî, *el-Kevâkibü’l-dürriyye*, C. 2, 451.

¹¹⁵³ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, C. 6, 141.

¹¹⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, c. XV, 410-414.

¹¹⁵⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, C. 1, 1344.

¹¹⁵⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-kuşeyriyye*, C. 2, 520.

¹¹⁵⁷ Hücvârî, *Keşfü’l-mahcûb*, C. 1, 264.

Yahya b. Muâz (ö.258/871) velî, kulun Allah ile üns elbisesi giymesidir¹¹⁵⁸ şeklinde bir tanım yaparken Bâyezîd-i Bistâmî, emir ve nehiy altında sabreden kimsedir, şeklinde tarif etmiştir.¹¹⁵⁹

Kelâbâzî'ye göre velîlik, velâyet-i amme ve velâyeti hâssa olmak üzere iki kısımdır: Velâyet-i amme insanı Allah'a dost kılan, O'na yaklaştıran bir velîliktir. Bu, îman sahibi olan herkesin Allah'ın velîsi olduğunu gösterir. Velâyet-i hâssa ise tahsis etme ve dost edinme manasındaki velîliktir. Bu ise Allah katında derece sahibi olanların velîliğidir.¹¹⁶⁰

İzz b. Abdüsselâm'a göre Allah'ın vehbî akıl nimeti verdiği,¹¹⁶¹ üstün mârifet ve hâller ihsân ettiği kimse demektir.¹¹⁶² İzz, Allah'ın dostluğunu kazanmış velîleri diğer insanlardan daha efdal tutarak onları methetmiş¹¹⁶³ ve Allah'ın velîlerini sevmenin îmanın şartı olduğunu söylemiştir.¹¹⁶⁴

Velîlerin Allah dostu bir kul olduğunu söyleyen ve onların birtakım üstünlüklerini zikreden İzz, bu üstünlükleri birtakım mârifet ve manevî hâllere bağlamaktadır. Ona göre "İnsanların birbirine olan üstünlüğü, sahip oldukları bazı mârifet ile irtibatlıdır. Bu düşünceye göre fazîlet bakımından en üstün mertebede peygamberler bulunmaktadır. Peygamberlerden sonra mârifet ve hâl sahibi olmasıyla bazı ârif kişiler gelir. Âriflerden sonra zâhiri ahkâmı bilmesi yönüyle fakihler gelir. Fakihlerden sonra bâtinî ahkâmı bilmesi yönüyle tarîkat ehli gelir. Tarîkat ehlinden sonra ise dünyalığı terk eden zâhidler gelir."¹¹⁶⁵

¹¹⁵⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü 'l-kuşeyriyye*, C. 2, 522-523.

¹¹⁵⁹ Hücvârî, *Keşfü 'l-mahcûb*, C. 2, 452.

¹¹⁶⁰ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 71.

¹¹⁶¹ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü 't-tarîka*, 7.

¹¹⁶² İzz b. Abdüsselâm, *el-Fevâid*, 149.

¹¹⁶³ İzz b. Abdüsselâm, *Kitabü 'l-fetâvâ*, thk: Abdurrahman b. Abdülfettah, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986), 138.

¹¹⁶⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü 't-tarîka*, 4.

¹¹⁶⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü 'l-ahkâm*, C. 2, 226.

İzz'in yaptığı bu sıralamada kişinin dinî ilimlerde bulunduğu konumu göz önünde bulundurarak söz konusu mertebeleri tasnif ettiği görülmektedir. Onun bu yaklaşımının İmam Gazzâlî'nin *İhyâ* adlı eserinde âlimlerin üstünlüğü konusunda "En üst derecede peygamberler, sonra evliyâ, ulemâ ve sâlih kimseler" şeklinde yaptığı sınıflandırmayı esas aldığı söylenebilir.¹¹⁶⁶

İzz b. Abdüsselâm, velî konusunu Maide sûresinde yer alan, “*Bilesiniz ki Allah dostlarına asla korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler*”.¹¹⁶⁷ âyeti ile Yunus sûresindeki, “*Allah'ın velîsi için ne korku vardır ne de hüzn vardır*” âyetlerini örnek olarak vermiştir.¹¹⁶⁸ Nitekim Allah'ın kulunu, kulun da Mevlâ'sını dost edinmesine vurgu yaparak genel anlamıyla bütün inananların Allah'ın dostu olduğunu da belirtmektedir.¹¹⁶⁹

İzz'e göre Allah, bazı kullarına velîlik mertebesini bir lütûf ve ihsân olarak verir. Bunun için kul, velîlik mertebesine iki yolla ulaşır. Birinci yolda herhangi bir çaba ve gayret göstermeksizin vehbî olarak Allah'ın irfân vermesi yoluyla ilâhî tecellilere gark olan nebîler ve bazı velîler bulunmaktadır. İkinci yolda ise çaba ve gayret harcama neticesiyle nefsini aşip bu irfâna ulaşan, kavuşan veya irfânı elde edenler bulunmaktadır. Bu ikinci yol, ilkinin altındadır. İzz'e göre bu iki yol arasında derece bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Allah tarafından bu irfâna nail olan evliyânın özellikleri şöyledir: “Allah, evliyâ ve asfiyâya fazîlet ve rahmet yağmurları ihsân etmiştir. Onlar sadece Allah'ı düşünür, Allah'a yakınlık duyar, Allah'ın takdirine razı olur, Allah'a güvenir, başlarına gelen musibetlere sabreder ve nimetlere şükrederler. Bir kısım insanlar için darlık olan şeyler onlar için genişliktir. İnsanlar için genişlik olan şeyler de onlar için darlıktır. Allah'ın bu velî kullarının Kur'ân öğretmenleri Rahman ve terazileri de deyyân olan Allah'ın terazisidir. Allah'ın dışında, daha sonra kendilerini terk edeceklerini bildikleri her şeyi, önceden terk etmişler, vatanlarını bırakıp kardeşlerinden ayrılmışlar, çok ağlayıp az gülmüşler, insanların hiç bilmediği yerlerde konaklamış ve hiç bilmedikleri şeyleri müşâhede etmişlerdir. Bu kulların

¹¹⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâü ulûmi 'd-dîn*, C. 1, 52-53.

¹¹⁶⁷ el-Mâide, 5/55.

¹¹⁶⁸ el-Yûnus, 10/62.

¹¹⁶⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü 'l-me'ârif*, 265.

vardıkları mertebeleri ancak o mertebelere ulaşanlar bilebilir, onların vasıflarına sadece o vasıflara sahip olanlar vâkıf olabilir”.¹¹⁷⁰

Ona göre kullar, meârif, tâat ve hâller şeklinde üç aşamada kemâle ulaşabilir. Kul, irfâni bilgilerle donanır, elde ettiği bilgiler eşliğinde tâat ve ibâdetini gerçekleştirir, güzel hâllerle bezenir ve ardından birtakım haz ve lezzetlere ulaşır. Allah, bu şekildeki kemâl vasfını ancak nebî ve velîlere ihsân eder. Onların bedenlerine, gözlerin görmediği, kulakların işitmediği, kalbe ve akla gelmeyen şekilde hâller ve lezzetler vererek onlardan razı olur.¹¹⁷¹

İzz’e göre bir kimsenin Allah dostu olup olmadığı o kimseye gâlip gelen söz ve amellere bakılarak bilinebilir. Bu konuda tek ölçünün şerîata uymak olduğunu vurgulayan müellif, şerîat terazisinde karlı çıkanların Allah’ın velîleri olduğunu söylemiştir.¹¹⁷² Ayrıca Allah dostu olabilmenin bir başka ölçüsünün de îmân etmek ve takvâ sahibi olmaktan geçtiğini belirtir.¹¹⁷³

“Âlimler, peygamberlerin vârisleridir”¹¹⁷⁴ rivâyetine atıf yapan İzz, peygamberlerin hâli ile yolunu takip eden âlimlerin ilimlerine dil uzatmanın veya edep dışı söz söylemenin, cehâletten ve âlimlerin gayelerini idrak edememekten kaynaklandığını belirtmiştir.¹¹⁷⁵ Bununla birlikte velî ile peygamberler arasında ilişki kuran İzz, peygamberlerin inkâr edilmesinin eskiden beri var olan bir durum olduğunu, onlar için söylenen sözlerin velîler için de söylendiğini zikreder. Bu hususta “İnkâr edenler, bu Kur’ân’ı dinlemeyin, okunurken gürültü yapın, umulur ki bastırırsınız, dediler”¹¹⁷⁶

¹¹⁷⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 1, 9.

¹¹⁷¹ İzz b. Abdüsselâm, *Beyânü ahvâli’n-nâs*, 17.

¹¹⁷² İzz b. Abdüsselâm, *Beyânü ahvâli’n-nas*, 12.

¹¹⁷³ İzz b. Abdüsselâm, *Tefsiru’l-İzz*, C. 2, 72.

¹¹⁷⁴ Ebû Dâvûd, “İlim”, 1; Tirmizî, “İlim”, 19; İbn Mâce, “Mukaddime”, 17; Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, C. 2, 84.

¹¹⁷⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 1, 28.

¹¹⁷⁶ el-Fussilet 41/26.

âyetini delil getirerek Kur'ân'da müşriklerin de buna benzer bir tavır takındıklarını beyan etmiştir.¹¹⁷⁷

Diğer yandan nasıl ki peygamberlere düşmanlık yapan olmuşsa, aynı şekilde Allah dostlarına da düşmanlık yapanların olacağını, Allah'ın da velî kullarına düşmanlık edenlerden intikam alacağını söyler. Konunun daha iyi anlaşılması için Hz. Peygamber'in (s) “*Her kim benim bir velî kuluma düşmanlık ederse ben ona harp ilan ederim*”,¹¹⁷⁸ kutsî hadisine de atıfta bulunur.¹¹⁷⁹ Öte yandan İzz, bu düşmanlığa karşı peygamberlerin göstermiş olduğu sabrı gösteren âlim ve velîlerin, peygamberler gibi yardım görüp, zafere ulaşacağını belirterek Allah'ın nûrunu söndürmeye çalışanların iflah olmayacağını söylemektedir.¹¹⁸⁰ Ona göre dünya veya âhirette elde edilecek bir maslahat için sıkıntıya katlanmak peygamberlere, velîlere ve ebdâle hâs olan bir basîrettir.¹¹⁸¹

Daha önce Kuşeyrî'nin temas ettiği gibi,¹¹⁸² İzz b. Abdüsselâm da velînin kendisinin velî olduğunu bilmesinin şart olup olmadığı konusundaki görüşleri dile getirmiştir. Bu konuda Ebû Bekir Fûrek'ten: “*Velî nin kendisinin velî olduğunu bilmesi caiz değildir. Zira böyle bir bilgi hayfin ondan gitmesine onun kendisini emniyette ve garantide hissetmesine yol açacaktır*”. Tahkîk ehli muhakkiklere göre ise doğru olan görüş, velînin kendisinin velî olduğunu bilmesinin caiz olduğu yönündedir. Nitekim velîğin şartlarından birisi de kendisinin velî olduğunu bilse bile havf duymasıdır. Ayrıca velî, kendisinde kerâmet zuhûr ettiği zamanlarda da bunun istidrâc olabileceği korkusunu yaşamalıdır.¹¹⁸³

¹¹⁷⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 28.

¹¹⁷⁸ Buhârî, “Rikâk”, 38; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. VI/ 256; İbn Mâce, “Fiten”, 16.

¹¹⁷⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 92; İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 86; İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 141.

¹¹⁸⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 29.

¹¹⁸¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 189.

¹¹⁸² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 521.

¹¹⁸³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 176.

Öte yandan Allah'ın bazı velî kullarının Allah katında izzet ve kerâmet sahibi kimseler olduğunu vurgulayan İzz,¹¹⁸⁴ bu hususu “*Nice saçı birbirine karışmış, kapılardan kovulan kimse vardır ki Allah adına yemin etse, Allah onun yeminini yerine getirir*”¹¹⁸⁵ rivâyetiyle temellendirir.

İzz b. Abdüsselâm'a göre bir velînin gûnahtan uzak (mâsum) olması düşünülemez. Zira bu sadece peygamberlere âit bir sıfatlardandır. Peygamberler Allah tarafından gûnahlardan uzak tutulup gûnah işlemekten sakındırılmışlardır. Allah, velî kullarını ise gûnah işlemede ısrar etmelerine karşı korur. Velînin böyle bir şekilde korunmasına mahfûz denir.¹¹⁸⁶

Diğer yandan İzz, Allah'ın isimlerinden birisi olan velî ismini bilmenin semeresini, Allah'ın tedbirine itimat edip her türlü takdirine razı olmak, şeklinde yorumlamaktadır. Bu isimle vasıflanma ise idaresi altında bulunan kimseleri kötülüklerden koruma ve onlara yarar sağlayacak düzenlemelerde bulunmadır.¹¹⁸⁷

2. 1. 17. Ârif

Sözlükte bilmek, tanımak,¹¹⁸⁸ âşina olmak,¹¹⁸⁹ irfân ve ma'rifet sahibi olmak,¹¹⁹⁰ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvuf ıstılahında ise kendi varlığından fânî olup, Hak ile kâim olan,¹¹⁹¹ Allah'ın zikrinden başka hiçbir şeyle kalbi mutmain olmayan¹¹⁹² ve iki cihanı terk ederek sadece Allah'a âşık olan kimsedir. Yani Allah'ı gerçek yönüyle bilen kişidir.¹¹⁹³

¹¹⁸⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 180.

¹¹⁸⁵ Müslim, “Birr”, 138.

¹¹⁸⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 177.

¹¹⁸⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 36.

¹¹⁸⁸ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, C. 4, 281.

¹¹⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 9, 237.

¹¹⁹⁰ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, c. XXIV. 134.

¹¹⁹¹ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 231.

¹¹⁹² Serrâc, *el-Lüma'*, 63.

¹¹⁹³ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 112.

Cüneyd-i Bağdadî'ye göre ârif, “kendi sustuğu halde içinde Hakk’ın konuştuğu kişidir”. Bâyezîd-i Bistâmî ise uyku ve uyanıklık halinde Allah’tan başkasını görmeyen kimse, şeklinde tanımlamıştır.¹¹⁹⁴

İzz b. Abdüsselâm’a göre ârif, Allah’ın en çok sevdiği, dostluk ve keremine en layık olan kimsedir. Allah’ın celâl ve kemâl sıfatlarını, kullarına bahsettiği nimetleri ve üstünlükleri bilen; müjdeleme, peygamber gönderme, kıyamet halleri, cezalandırma, mükâfatlandırma, rezil etme ve onurlandırma gibi fiillerini idrak eden kimsedir.¹¹⁹⁵

Allah’ın kullarına ihsân ettiği bazı hâl ile mârifetler ve bunların neticesinde oluşan söz ve ameller vardır ki Allah bunları peygamberlere has kılmıştır. Ârifler ise bazı mârifet ve hâller konusunda peygambere vâris olmuştur.¹¹⁹⁶

Fazîlet yönünden bir derecelendirme yaparak ârifin fûrû ve usûl ehlinde daha üstün olduğu yorumunu yapan İzz b. Abdüsselâm, âriflerin yollarının sahih olduğunu ifade etmiştir. Buna en güçlü delil olarak onların ellerinde meydana gelen kerâmet ve hârikulâde hâlleri göstermiştir. Ardından Hz. Ebû Bekir’in mârifet sahibi olması hasebiyle fazîletin diğer sahâbilerden üstün olduğuna vurgu yapmış ve bunu Hz. Peygamber’in (s) şu hadisi ile desteklemiştir: “*Ebû Bekir çok namaz kıldığı ve çok oruç tuttuğu için sizden üstün değildir. Onun size üstünlüğü kalbinde bulunan bir sır sebebiyledir*”.¹¹⁹⁷ Ona göre Hz. Peygamber’in (s) de üstünlüğü sadece zor amelleri yapmak sûretiyle değil mârifet sahibi ve seçilmiş olmasıyla. Nitekim Allah bazen Cebrâil’in diliyle, bazen de aracı olmadan (miraç) Hz. Peygamber (s) ile konuşmuş ve bunun neticesinde ona birtakım mârifet ve hâller bahsetmiştir. Konuyu temellendirmek için daha sonra Allah’ın diğer peygamberlerden Hz. Mûsa ile konuşmasını *Ey Mûsâ! “Ben, mesajlarımı iletmek ve sözüme muhâtap kılmak için insanlar arasından seni seçtim”*¹¹⁹⁸ âyeti ile örnek göstermiştir.¹¹⁹⁹ Netice olarak İzz’e

¹¹⁹⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 481.

¹¹⁹⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 17.

¹¹⁹⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 226.

¹¹⁹⁷ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, C. 2, 190.

¹¹⁹⁸ el-A'raf, 7/144.

¹¹⁹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Kitâbü'l-fetâvâ*, 142-143.

göre ârifler de Allah'ın en çok sevdiği¹²⁰⁰ ve özel olarak mârifet bahşettiği seçilmiş kullarındandır.¹²⁰¹

İzz b. Abdüsselâm, âriflerin özelliklerine de değinmektedir: Ona göre ârifler, Allah'tan başkasına tapmayan O'ndan başkasının rızâsını istemeyen O'ndan başkasına hâlini arz etmeyen, sadece O'na tevekkül eden kimselerdir. Âriflerin bulunduğu yerler Allah'ı bilme bahçeleridir. Orada Allah'ın sıfatlarını seyrederler. Ona göre ârif, mârifetlerinin genişliğine göre farklı derecelerde bulunur. Örneğin Allah'ın celâl isminin tecellilerine baktığında heybet hâli duyarak fâni olur. Allah'ın cemâl isminin tecellilerine baktığında ise muhabbet duyar. Allah'ın gazabının şiddetine baktığında O'ndan havf duyup boyun eğer. Allah'ın rahmetinin enginliğine baktığında ise recâ duyup tövbe eder. Ayrıca velîlerin kalpleri Allah'ın azametiyle dolu olup onların en üstünü, azîz ve gaffâr olan Allah'a en yakın olandır.¹²⁰²

İzz b. Abdüsselâm, ârifin gönlüne mârifet nûrlarının doğmasını güneşin doğuşuna benzetmiştir. Nasıl ki güneşin doğuşuyla yeryüzü aydınlığa kavuşuyorsa ârifin gönlüne mârifet nûrlarının doğmasıyla da ârifin bedenindeki zulmet biter ve Allah'tan başka hiçbir şey kalmaz. Rûh lambasının aydınlığı gâlip gelir. Bu nûr, beden ve cesedi kaplar. Mârifet güneşinin ışıkları altındaki rûhlar bedenleri eriterek yok eder. Bu dönüşümün ardından ârif, artık irfân nûruyla yürür ve irfân hikmetleri ile işâret eder. İrfanın ışığı ile feza da uçar. İzz, bu mertebede ârifte artık "...gören gözü işiten kulağı olurum..."¹²⁰³ hadisindeki hakîkatin ortaya çıkacağını ifade eder. Ayrıca ârifin Allah'a itâat etme hâllerinin devam ettiği müddetçe yakınlaşmaya (kurb) devam edeceklerini belirtmektedir.¹²⁰⁴ Yine bu rivâyette ârifin dilsiz konuşması, gözsüz bakması ve kulaksız duymasını yorumlarken âriften sadır olan şeyin kendisinden değil Haktan olduğunu belirtir. Ardından "*Gökler yerler beni kaplayamadı. Mümin kulumun kalbi beni kapladı*"¹²⁰⁵ rivâyetini konu ile ilişkilendiren İzz, buradaki genişliğin hakîki

¹²⁰⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 17.

¹²⁰¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 97-98.

¹²⁰² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 17.

¹²⁰³ Buhârî, "Rikâk", 38.

¹²⁰⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 13.

¹²⁰⁵ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, C. 2, 165.

manada bir genişlik olmadığını, Allah'ın her şeyi kaplaması ve kalbin mârifetle Allah'a açılıp genişlemesi şeklinde yorumlamıştır. Böylece kulun fânî sıfatlarını bırakması ile Allah'ın ona bâkî sıfatlar giydireceğini ifade etmiştir.¹²⁰⁶

Diğer yandan İzz b. Abdüsselâm, Râbiatü'l-Adeviyye'den nakille, kalbin aşkla meşgul olmasının âriflerin alametlerinden olduğunu söyler. İzz'e göre ârifin kalbi, mârifet lambasının nûruyla, yüzü, Allah'a itâat ile aydınlanmış; varlığı ise ayrılık acısından solmuştur. Onun nefsi, dünyada,¹²⁰⁷ kalbi, sadrında, rûhu cesedinde, sırrı ise hâlinde gariptir. Sevgiliye ulaşmadığı için devamlı dertli olup, istirahat etmez.¹²⁰⁸

Bununla birlikte ârif, küçük bir günahını hatırladığında Rabbinin yüceliğini hissedip dehşet içerisinde günahından ötürü mahcup olur, pişmanlık duyar, üzülür ve tekrar aynı günahı işlememeye azmeder.¹²⁰⁹ Ârifler, hâllerin çokluğu, azlığı, devamlılığı ve devamsızlığı hususunda birbirlerinden farklı derecelere sahiptir. Onlar mârifet bahçelerinde dolaşıp dururlar ve oradaki meyvelerin parlaklığına hayretle bakarlar. Onların hiçbirinin hâlleri devamlı ve kesintisiz değildir. Çünkü kalpler bir hâlde sabit kalmaz ve hâller değişip durur.¹²¹⁰

İzz b. Abdüsselâm, *Zübed* adlı eserinde âriflerle ilgili düşüncelerini ve onların hâllerini beyitlerle özetlemiştir.¹²¹¹ Bu beyitlerin ana temasını âriflerin seyr-ü sülûk yolculukları ve neticeleri oluşturmuştur. Onların yaşadıkları zorluklara sabretmeleri,

¹²⁰⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 104.

¹²⁰⁷ Buhârî, “Rekâik”, 3; İbn Mâce, “Zühd”, 13.

¹²⁰⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 142.

¹²⁰⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 221.

¹²¹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 41.

¹²¹¹ سَارَتْ إِلَيْهِ قُلُوبُ الْعَارِفِينَ عَلَى / نَجَائِبِ الْفَكْرِ وَجَدَانًا وَرُكْبَانًا

وَفَارَقُوا الْأَهْلَ وَالْأَوْطَانَ وَاعْتَزَلُوا/وَصَابَرُوا اللَّيْلَ أَحْيَانًا وَأَزْمَانًا

حَتَّى انْتَهَوْا مُنْتَهَى عِلْمٍ وَمَعْرِفَةٍ / وَكُوشِفُوا بِنَدِيعِ السَّرِّ إِعْلَانًا

هَنَّاكَ طَائِبُوا وَغَائِبُوا عَنْ صِفَاتِهِمْ/وَالْهَبَ الشَّوْقُ فِي الْأَحْشَاءِ نِيرَانًا

وَعَرَفُوا بِجَمِيلِ الْوَصْفِ فَاعْتَزَلُوا/وَصَبَّرُوا الْقَلْبَ لِلْعِرْفَانِ مِيدَانًا

وَأَسْلَمُوا الدِّينَ وَالْدُّنْيَا لِطَالِبِهَا/وَطَهَّرُوا الْقَلْبَ لِلْمَحْبُوبِ أَوْطَانًا

en seçkin fikirlerin peşinde koşmaları dile getirilmiş ve mârifet durağında sırları ortaya çıkartmalarına temas edilmiştir. Ayrıca beşerî sıfatlardan arınmaları ile Allah'ın en güzel vasıflarını bilmelerinden, din ve dünyayı isteyene bırakıp kalplerini temizleyerek irfân meydanı ve en sevilenin (mahbup) vatanı yapmalarından bahsedilmiştir.¹²¹²

2. 2. Tahakkukla İlgili Kavramlar

İzz b. Abdüsselâm'ın eserlerinde yer alan ibâdet ve ahlâka dair tahalluk kavramlarına değindikten sonra şimdi de ahlâktan tevhitte geçişi ifade eden tahakkuka dair kavramlara bakış açısı ve bu kavramları kullanım şekilleri değerlendirilecektir.

2. 2. 1. Havf-Recâ

Sözlükte havf, bir şeyden korkmak, kaygılanmak,¹²¹³ kişinin başına arzu edilmeyen bir olay gelmesi ya da kişinin sevdiği bir şeyi kaybetme endişesi,¹²¹⁴ emniyette ve güvende olmanın zıddı, anlamlarındadır.¹²¹⁵ Tasavvufta havf, gelecekte kötü hadisenin vukû bulmasından veya sevilen bir şeyi elde edememekten korkmadır.¹²¹⁶ Ayrıca Allah'tan başkasından korkmama¹²¹⁷ ve onun heybet tecellisiyle sâlikte meydana gelen bir hâl, şeklinde de tarif edilmektedir.¹²¹⁸

Sehl Abdullah Tüsterî, îmân hakikatlerinin havf ve recâ kavramından doğduğunu¹²¹⁹ ifade ederken Ebû Bekir eş-Şiblî ise Allah'ın seni, sana teslim etmesinden korkmandır,¹²²⁰ şeklinde tanımlamıştır.

¹²¹² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 138.

¹²¹³ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, C. 2, 230.

¹²¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 9, 99.

¹²¹⁵ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 23, 288; bkz: Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 809; Cevherî, *es-Sihâh*, *Tâcü'l-lüğa*, C. 4, 1358; İsfahânî, *Müfredât*, C. 1, 163.

¹²¹⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 251.

¹²¹⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, C. 2, 288.

¹²¹⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, 89.

¹²¹⁹ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 98; Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, C. 2, 289.

¹²²⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 89.

İzz b. Abdüsselâm'a göre havf, Allah'ın intikamının şiddetini bilmektir.¹²²¹ İzz havfı, Allah'ın azabından ve cezasından korkma,¹²²² Allah'ın gazabını bilme,¹²²³ şeklinde izâh etmiştir.

Havfın, Allah'ın zât ve sıfatlarını ma'rifetten doğacağını söyleyen İzz, havf ve recâ'yı birbirini tamamlayan kavramlar olarak ele alır. Ona göre havf ve recâ, hayır ve şerri mülâhaza etmekle elde edilebilir.¹²²⁴

İzz b. Abdüsselâm, manevî yolda seyr-ü sülûk hâlinde olan sâlik için gerekli olan havf ve recâyı karanlık bir gecede elinde tuttuğu lambanın ışığıyla evinin yolunu bulmaya çalışan bir adama benzetir. Bu kişi bir yandan elindeki lambanın yağının bitmesi veya rüzgârın lambanın ışığını söndürmesinden korku duyarken diğer yandan menziline varamadan yolda kalmaktan korkmaktadır.¹²²⁵

Aynı şekilde korku; kalbin, Allah'ın kudret ve azameti karşısında titremesi ve ürpermesidir. İzz, havf hâlinde Allah'ın kudret ve azameti karşısında titreme ve ürperme hâlinin kişiye gâlip gelebileceğini ifade eder. Bu anlamda kişi, Kur'ân okunduğunda, vaaz dinlediğinde veya âhirete âit bir tehdit işittiğinde havf duyabilir. Ağlama ve titreme gibi korku işâretleri kendisinde görülen kimseler, Allah'tan havf duyan kimselerdir.¹²²⁶

Bununla birlikte İzz'e göre Allah'tan havf duyan kimseler şu başlıklar altında kategorize edilebilir.

1-“İnsanlardan korkmayın, benden korkun!”¹²²⁷ âyetinin yorumunda İzz, îmânlarının bir gereği olarak Allah'tan korkanlara işâret emekte ve ondan değil de

¹²²¹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 213.

¹²²² İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-riâ'ye*, 12.

¹²²³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 42; İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 206; İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-riâ'ye*, 162.

¹²²⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 15.

¹²²⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 103.

¹²²⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-riâ'ye*, 114; İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 227.

¹²²⁷ el-Mâide, 5/44.

insanlardan korkup onları önceleyen kimselerin, insanları Allah’a tercih etmiş olacaklarını böylece başlarının dertten kurtulamayacağını vurgulamaktadır.¹²²⁸ İzz, kınanmaktan korkarak ibâdet ve tâati terk eden kişi için de nefsinin alacağı payı, Allah’ın hakkına tercih etmiş olduğunu bildirir.¹²²⁹

2- “*Kulları içinden ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar*”¹²³⁰ âyetinde geçen haşyet, ilmin gerektirdiği korkudur. Bunun Allah’ın intikamının şiddetini bilme¹²³¹ ve onun yüceliğini ve güzelliğini bilmekten kaynaklandığını söyler.¹²³²

3- Kalp ile elde edilen, mârifet sonucu meydana gelen korkudur. Allah’ın ilahî tecellileri karşısında kulun kendinden geçme keyfiyetidir. İzz’e göre Allah, kulun kalbine, sıfatlarıyla tecellî etmektedir. Havf hâlini doğuran azamet ve celâl ismiyle tecellî ettiği zaman kul, Allah’ın azametini tanır ve ona olan saygısı da korkusu da artar. Bunun neticesinde Allah’ı yüceltip saygı duyar ve Allah’ın celâl isminin tecellilerine bakıp ondan korkup fâni olur.¹²³³

Diğer yandan İzz, Allah’ın kudret sıfatı ile havf kavramı arsında ilişki kurmuştur. Ona göre Allah’ın intikamından korkmak, kudret sıfatının semeresi ve neticesidir.¹²³⁴ Zira bu iki duygu, Allah’ın hayır ve şer üzerindeki kudretini bilme yönüyle şerefli dir. Nitekim kişi hayırdan âciz olan kimseden bir şey ümit etmemeli ve zarar vermeye gücü olmayan kimseden de korkmamalıdır.¹²³⁵

Aynı zamanda kişiyi günah işlemekten vazgeçiren unsur, Allah’tan korkmadır. Havfı büyütme, kişiyi günah işlemekten caydırır. Onun semeresi ile de Allah’ın azabının ne kadar şiddetli olduğunu düşünmeye götürür.¹²³⁶ Havfin kişiyi tövbe etmeye sevk

¹²²⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 108.

¹²²⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 105.

¹²³⁰ el-Fatır, 35/28.

¹²³¹ İzz b. Abdüsselâm, *Mecâzü’l-kur’ân*, 419.

¹²³² İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 1, 32.

¹²³³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 17.

¹²³⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 27.

¹²³⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 15.

¹²³⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 1, 198.

ettiğini ifade eden İzz b. Abdüsselâm, “*Süheyb ne güzel kuldur! Allah’tan korkmasaydı da yine Allah’a isyan etmezdi*”.¹²³⁷ rivâyetine işârî bir yorum getirerek günahın varlığını korkunun varlığına bağlı olduğunu söylemiş ve ardından bu korkunun da kişiyi tövbeye sevk ettiğini ifade etmiştir.¹²³⁸ Kelâbâzî’nin bu rivâyetle ilgili Süheyb’in azap korkusu ile değil Allah’tan hayâsı sebebiyle isyan etmezdi yorumunu da konuya örnek olarak getirmiştir.¹²³⁹

Ayrıca kişinin havf mertebesine ulaşmasına nefis ve şeytanın engel olmak istediğini zikreden İzz, nefis ve şeytandan gelen “senin korkmana gerek yok” vesvesesine aldanmamak gerektiğini hatırlatır. Havfa aşırı korkunun da kişiyi ümitsizliğe düşürdüğünü belirtir.¹²⁴⁰ Ona göre kişide havf hâlinin meydana gelmesi için Allah’ın cezası ile nefisini korkutmalı,¹²⁴¹ nefsinin işlediği kötü amelleri hatırlatmalı ve geçmiş amelleri gözden geçirmelidir.¹²⁴² Bunu yaparken Allah’ın emirlerini yapmalı, yasaklarından kaçınmalı bazen havf bazen de recâ yolunu kullanmalıdır.¹²⁴³

Havf ile recânın kabz ve bast ile ilişkisini ele alan İzz’e göre kabzın semeresi olan havf, dünyevî ve uhrevî faydalarının tutulmasından korkmak iken, bastın semeresi olan recâ ise dünya ve âhiret hayırlarının bırakılmasını ummaktır.¹²⁴⁴

Diğer yandan İzz, Allah’ın ilim sıfatı ile havf kavramı arsında ilişki kurmuştur. Allah’ın ilim sıfatını bilmenin semeresi, kişinin Allah’tan korkarak söz, fiil ve hâllerinde ondan hayâ etmesidir.¹²⁴⁵

¹²³⁷ Sehâvî, *Makâsîdü’l-Hasene*, 449; Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, C. 2, 323.

¹²³⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 94.

¹²³⁹ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 76.

¹²⁴⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü’r-riâ’ye*, 29.

¹²⁴¹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü’r-riâ’ye*, 19.

¹²⁴² İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü’r-riâ’ye*, 49.

¹²⁴³ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü’r-riâ’ye*, 23.

¹²⁴⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 37.

¹²⁴⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 27.

Allah'ın azabından korkmanın îmânın bir şartı olduğunu da ifade eden¹²⁴⁶ ve bu korkuyu korkuların en büyüğü olarak gören İzz, Allah'a ibâdet etme konusundaki korkunun Allah'a karşı gelmedeki korkusundan daha fazla olduğunu söyler.¹²⁴⁷ Ona göre havf, kişinin hatalardan sakınmayı, amellerin düzeltilmesini, emellerin ise kısa tutulmasını sağlar.¹²⁴⁸

Günahlardan korkmanın havfin ilk mertebesi olduğunu vurgulayan İzz, havfı kuvvetli ve zayıf gibi derecelere ayırmaktadır.¹²⁴⁹ Havf kavramı dışında eserlerinde korku anlamına gelen başka kavramlar da kullanan İzz, bu kavramları bazen havf yerine kullanmış, bazen de havfin mertebeleri olarak sıralamıştır. Havfla ilişkilendirdiği bu kavramlara yüklediği anlamlar dikkatle incelendiğinde her birinde diğerinden farklı incelikler olduğunu görülmektedir. Söz konusu kavramlardan bazıları havf (korkma),¹²⁵⁰ vecel (endişe duyma),¹²⁵¹ rehbet (ürkme),¹²⁵² heybet (saygı duyma)¹²⁵³ ve haşyet (azametiyle bilme)¹²⁵⁴ şeklindedir.

İzz b. Abdüsselâm, havf ve recâyâ sevkeden faktörleri ve neticelerini yani kendi ifadesiyle havfin semereleri ile vesile olduğu şeyleri şu şekilde sıralar:

1. Allah'ın azabından havf; takvâ yolunu tutarak ondan korunma
2. Allah'ın mekrinden havf; ihsân ile iş yapma ve hataları azaltma
3. Allah'ın azabının aniden gelmesinden havf, Allah'ın kudretini bilme¹²⁵⁵

¹²⁴⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 4.

¹²⁴⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 14.

¹²⁴⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 28.

¹²⁴⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 160.

¹²⁵⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 68.

¹²⁵¹ İzz b. Abdüsselâm, *Mecâzü'l-kur'ân*, 117.

¹²⁵² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 216.

¹²⁵³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 17.

¹²⁵⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 14.

¹²⁵⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 68.

4. Kıyametten havf; kıyamet günü için hazırlık yapma
5. Münâkaşadan havf; hesaba çekilmeden önce nefsi hesaba çekme
6. Âhiretteki hesaptan havf; âhirette ameller tartılmadan önce dünyada amelleri tartma
7. Allah'ın makâmından havf; Allah'a muhâefet etmekten hayâ ederek ona itât etme
8. Sâlih amel işlediği halde Allah'tan havf; tâat ve amellere güvenmeyip sadece Allah'a itimat etme¹²⁵⁶

Netice olarak Allah korkusu ile ilgili duyulan endişeler için de kullanılan havf kavramı, Allah'a isyan etmekten ve koymuş olduğu yasakları çiğnemekten hayâ etmek demektir. Zira Allah korkusu, îmanın bir gereğidir; Allah'ı bilme arttıkça Allah korkusu da artar. Nitekim kişi Allah'ın azametini, celâlini gördükçe korkar ve onun sevdiğini incitmekten, onun hoşnut olmayacağı bir şeyi yapmaktan çekinir. Nitekim Allah korkusunu, hayatın merkezine alan bir insan zulmedemez, kötülük yapamaz, başkasına zarar veremez ve gönül incitemez. Dolayısıyla gerçek havf, kişiyi ancak Allah'a yaklaştırır.

Recâ ise sözlükte umut, ümitsizliğin zıttı,¹²⁵⁷ bir şeyin olmasını beklemek,¹²⁵⁸ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta recâ, arzu edilen ve ileride vukû bulması muhtemel bir olaya karşı kalbin ilgi duyması,¹²⁵⁹ vaad edilen umut, şeklinde tarif edilmektedir.¹²⁶⁰

Şah el-Kirmânî, recâyı, Allah'ın celâl tecellilerine dahi cemâl gözü ile bakmak ve kalbin Allah'ın lütfuna yaklaşmasıdır,¹²⁶¹ diye ifade ederken İbn Hübeyk ise Allah'ın kuluna lütûf ile muamele ettiğini kalbin gözlemesidir, şeklinde tanımlamaktadır.¹²⁶²

İzz b. Abdüsselâm'a göre recâ Allah'ın rahmet ve nimet vermesinin genişliğini

¹²⁵⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 69.

¹²⁵⁷ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, C. 2, 131.

¹²⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 14, 309.

¹²⁵⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 258.

¹²⁶⁰ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, C. 1, 76.

¹²⁶¹ Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, C. 2, 290.

¹²⁶² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 260.

bilmektir.¹²⁶³ Hayra taalluk edip hayrı görmekten kaynaklanan bir duygu olan recâ, aciz olanlardan değil sadece kudret sahibi olan Allah'tan ümit etmektir.¹²⁶⁴

“Onlar Allah'ın rahmetini umarlar”¹²⁶⁵ âyetinin yorumunda İzz, Allah'ın rahmetinden ümidin kesilmemesi gerektiğini vurgular.¹²⁶⁶ Ayrıca “Kullarıma benim gerçekten çok bağışlayıcı, çok esirgeyici olduğumu bildir. Ama azabım da çok elem verici bir azaptır!” âyeti hakkında şöyle bir yorum da yapmaktadır: Allah'ın rahmetiyle azabının birlikte anılması, kulların korkuyla ümit arasında olmaları içindir. Nitekim yalnız Allah'ın azabının zikredilmesi, insanların Allah'ın rahmetinden ümidini kesmesine; yalnız Allah'ın rahmetinin zikredilmesi ise kulların Allah'ın lütfuna güvenerek günaha düşmelerine sebep olabilir.¹²⁶⁷ Öte yandan Kur'ân'da va'd ve vaî'd âyetlerinin tekrar edilmesi de kulun Allah'ın rahmetinden ümit kesmeksizin korku ile ümit arasında bulunması gerektiğinin bir işâretidir.¹²⁶⁸

İzz b. Abdüsselâm, Allah'ın rahmetinin genişliğinin üzerindeki örtü kalktığında, recâ semeresinin ortaya çıkacağını belirtmiş,¹²⁶⁹ recânın semerelerini ve vesile olduğu şeyleri şu şekilde sıralamıştır:

1. Allah'ın kuluna vereceği sevaptan recâ; Allah'a tâatin elde edilmesi
2. Allah'ın mağfiretinden recâ; Allah'ın bağışlamasına götürecek sebeplere sarılma
3. Allah'ın sâlih kulları arasına katılmayı istemekte recâ; sâlih kulların yoluna girme¹²⁷⁰
4. Allah'ın tövbeyi kabul etmesinde recâ; Allah hakkında iyi zan besleme

¹²⁶³ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 213.

¹²⁶⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 15.

¹²⁶⁵ el-Bakara 2/218.

¹²⁶⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 70.

¹²⁶⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 21.

¹²⁶⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Mecâzü'l-kur'ân*, 509.

¹²⁶⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 42.

¹²⁷⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 70-71.

5. Allah hakkında iyi zan beslemekte recâ; Allah'ın rahmet ve bağışlaması

6. Kişinin Allah'ı ummasında recâ; ümitsizlikten uzaklaşmaya, vesile olur.¹²⁷¹

Bu tespitlerle birlikte İzz, bir kimsenin hoşuna gitmeyen bir olay yaşamasında hayır olabileceğini anlatmış ve Hz. İbrahim peygamberin kıssasını örneklendirmiştir. Söz konusu olayda o dönemin hükümdarı Hz. Hacer'i hizmet etmesi için Hz. Sare'ye vermesinin neticesinde Hz. İsmail (a.s) dünyaya gelmiş, onun neslinden de Hz. Peygamber dünyaya gelmiştir.¹²⁷²

İzz b. Abdüsselâm'a göre kişide meydana gelen hâller, fazîlet bakımından birbirinden farklı farklıdır. Örneğin havf ve heybet sahibi iki kişinin durumunda görülen saygı hâli, korku hâli görülene göre daha üstündür.¹²⁷³ Aynı şekilde havf mertebesi de recâ mertebesinden daha üstündür. Havf cezalarla, recâ ise sevaplarla ilişkilidir. Ona göre havf hâli, Allah'ın yüceliğini ve güzelliğini bilmekten kaynaklanırken recâ hâli sevgiden kaynaklanır.¹²⁷⁴ Ayrıca İzz, irâde, melik, feth, raûf, rahîm, gaffâr, latîf, tövbe, kabz-bast gibi Allah'ın bazı sıfatlarıyla recâ kavramını irtibatlandığı görülmektedir.¹²⁷⁵

Ona göre Allah'ın vaadini duyduğunda kendisinde sevinç ve müjde emâreleri görünen kişi, Allah'a karşı recâ sahibi kimsedir. Âhirete âit bir tehdit işittiğinde ağlama ve titreme gibi korku emâreleri görünen kişi de havf hâline sahiptir.¹²⁷⁶

Sonuç olarak İzz'in bu konudaki tavsiyesi Serrâc'ın ifadesiyle kişinin havf ve recâ arasında durmasıdır. Zira havf ve recâ, mü'minin iki kanadı gibidir¹²⁷⁷ birisi ile korkar,

¹²⁷¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 71.

¹²⁷² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 71.

¹²⁷³ İzz b. Abdüsselâm, *Beyânü ahvâli'n-nâs*, 34.

¹²⁷⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 32.

¹²⁷⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 28-39.

¹²⁷⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 114; İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 227.

¹²⁷⁷ Serrâc, *el-Lüma*, 91.

diğeri ile de ümit eder. Refâh hâlinde Allah’a isyana düşmeden nefesine havfi hatırlatırken sıkıntı hâlinde ise Allah’tan ümit kesmeden nefesine recâyı hatırlatır.¹²⁷⁸

2. 2. 2. Kurb- Bûd

Sözlükte kurb, yakınlık, uzaklaşmanın zıddı,¹²⁷⁹ kulun Allah’a ibâdet ve tâatta yakın olması,¹²⁸⁰ kalp yoluyla sevilene duyulan yakınlık,¹²⁸¹ demektir. Kurbun zıddı ise bûd’dur.¹²⁸² Tasavvufta kurb, kişinin kalbinde Allah’ın kendine yakın (kurb) olduğunu müşâhede etmesi ve Allah’a yönelerek gizli ve açık her halde zikre devam etme sûretiyle kişinin Allah’a yaklaşması olarak kabul edilmiştir.¹²⁸³ Bir başka tanımla kurb, Allah’a yakınlaşma hâlidir. Bunun ilk derecesi, kişinin vakitlerini Allah’a kulluk yaparak geçirmesidir. Bu’ d ise, kişinin Allah’ın emirlerine muhâlif olarak Allah’a tâat, ihsân ve hakîkatten uzaklaşmasıdır.¹²⁸⁴

Serî es-Sakatî kurbu mutlak manada itâat ile tanımlarken Ruveyym ise “Araya giren engelleri kaldırarak hakka vasıl olma”, manasında kabul etmiştir.¹²⁸⁵ Nasrabâzî, mârifet ile kurbiyet ilişkisine “Farz ve sünnetleri yerine getirme” şeklinde bir yaklaşım getirmiş ve sünnete ittiba ile mârifetin, farzları eda ile de kurbiyyetin meydana geldiğini ifade etmiştir.¹²⁸⁶

İzz b. Abdüsselâm, Allah’ın kulunu kendisine yaklaştırmasını kurb, Allah’ın kulunu kendisinden uzaklaştırmasını ise bûd kavramıyla karşılamıştır.¹²⁸⁷ Nitekim kulun, kurbu elde etmesi, Allah’tan başkasından ilgiyi kesip her şeyi terk ettiği zaman

¹²⁷⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 1, 32.

¹²⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, C. 1, 662.

¹²⁸⁰ Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, 112.

¹²⁸¹ Tehânevî, *Keşşâf*, C. 2, 1164.

¹²⁸² İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi’l-luga*, C. 5, 80.

¹²⁸³ Serrâc, *el-Lüma’*, 84.

¹²⁸⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-kuşeyriyye*, C. 1, 189.

¹²⁸⁵ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 107.

¹²⁸⁶ Sühreverdî, *Avârifü’l-maârif*, C. 2, 305.

¹²⁸⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü’l-ahkâm*, C. 2, 220; İzz b. Abdüsselâm, *Mecâzü’l-kur’ân*, 233.

gerçekleşir.¹²⁸⁸ Ayrıca kul Allah’a yakın olduğu zaman, Allah’ın da kuluna yakın olacaktır.¹²⁸⁹ “Allah’a secde et ve yalnızca O’na yaklaş!” âyetinin açıklamasında İzz, kişinin Allah’a yakın olmayı talep etmesi halinde bu talebin kulu, Allah’a yakın olma sebeplerini aramaya sevk edeceğine işâret etmektedir.¹²⁹⁰ Öte yandan zikri geçen bu kurbun, zaman ve mesafe kurbu olmadığını ayrıca Allah’ın bundan münezzeh olduğunu vurgular. Esasında o, Allah’ın kuluna yakınlığının Allah’ın sevgisi, rızâsı, ihsânı, lütfu ve inâyeti ile olduğunu söylemiştir.¹²⁹¹ Allah’a yakınlaşmaya sebep olan bütün sözlerin fayda ve fazîletlerine göre Allah katında ecir ve sevabı da bulunmaktadır.¹²⁹²

İzz b. Abdüsselâm, umumi kurb, hâssın kurbu ve hâssatü’l-hâssın olmak üzere kurbu üç kategoriye ayırmıştır:

1. Kul, Allah’a hizmetle (ibâdetle) yakın olursa; Allah ona rahmetle yakın olur.
2. Kul, Allah’a secde ile yakın olursa; Allah ona cömertlik ile yakın olur.
3. Kul, Allah’a tâat ile yakın olursa; Allah ona tevîk ile yakın olur.¹²⁹³

Umumi kurb, Allah’ın bütün varlıklara olan yakınlığı ifade eder. Onun ilim, kudret ve irâdesi ile hiçbir varlık, bu yakınlığın kapsamı dışında kalmaz.¹²⁹⁴ Bunu ise şu âyet ile izâh eder. “Allah göklerde olanı da yerde olanı da bilmektedir. Gizli gizli konuşan üç kişi yoktur ki dördüncüleri O olmasın; Bundan az veya çok olsunlar ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar mutlaka Allah onların yanındadır”.¹²⁹⁵

¹²⁸⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 117.

¹²⁸⁹ Buhârî, “Rikâk”, 38; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 6/ 256; İbn Mâce, “Fiten”, 16.

¹²⁹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 55.

¹²⁹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 117-118.

¹²⁹² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 18.

¹²⁹³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 117.

¹²⁹⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 117.

¹²⁹⁵ el-Mücâdele 58/ 7.

Hâssın kurbu, Allah'ın rahmet, iyilik ve lütûf ile sadece müminlere olan yakınlığını ifade eder.¹²⁹⁶ Bunun delili ise “*Nerede olursanız olun Allah sizinle beraberdir*”,¹²⁹⁷ âyetidir.

Hâssatü'l-hâssın kurbu, sadece nebî ve peygamberlerin kurbudur.¹²⁹⁸ Nitekim âyette “*Biz ona şah damarından daha yakınız*”,¹²⁹⁹ buyrulmaktadır. İzz'in bu yaklaşımı Kuşeyrî'nin görüşleri ile benzerlik göstermekle birlikte Kuşeyrî, son maddede peygamber ve velîleri kastederken İzz, bu maddeyi sadece peygamberlere has kılmıştır.¹³⁰⁰

İzz, kurbun anlamı ve çeşitlerinin yanında mertebelerini de beden, kalbin ve rûhun kurbu şeklinde üçe ayırmıştır:

1. Bedenlerin kurbu, amel ve rükünlerle olur.
2. Kalbin kurbu, îmân ve tasdikle olur.
3. Rûhun kurbu, ihsân ve tahkikle olur, der.¹³⁰¹

İzz b. Abdüsselâm, Allah'a yakınlığın (kurb) iki şekilde ortaya konulabileceğini belirtir. Bunlardan ilki, farzları yerine getirme sûreti ile oluşan yakınlıktır. Nitekim, Allah'a yakınlaşmak isteyenler, sadece Allah'ın kendilerine farz kılmış olduğu şeyleri yerine getirerek yakınlık elde etmemişlerdir.¹³⁰² İkincisi ise nafilelerle olan yakınlıktır.¹³⁰³ İzz, kişinin yaptığı nafilâ amellerin, Allah'a yakınlık sebebi olduğunu belirtir. Kulun Allah'a yakın olmayı talep etmesi gerektiğine işâret ederek¹³⁰⁴ “*Kulum bana, nafilelerle (ibâdet) durmadan yaklaşır. Nihâyet onu severim. Onu sevdiğim*

¹²⁹⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 118.

¹²⁹⁷ el-Hadid, 57/4.

¹²⁹⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 118.

¹²⁹⁹ el-Kâf, 50/16.

¹³⁰⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 189.

¹³⁰¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 118.

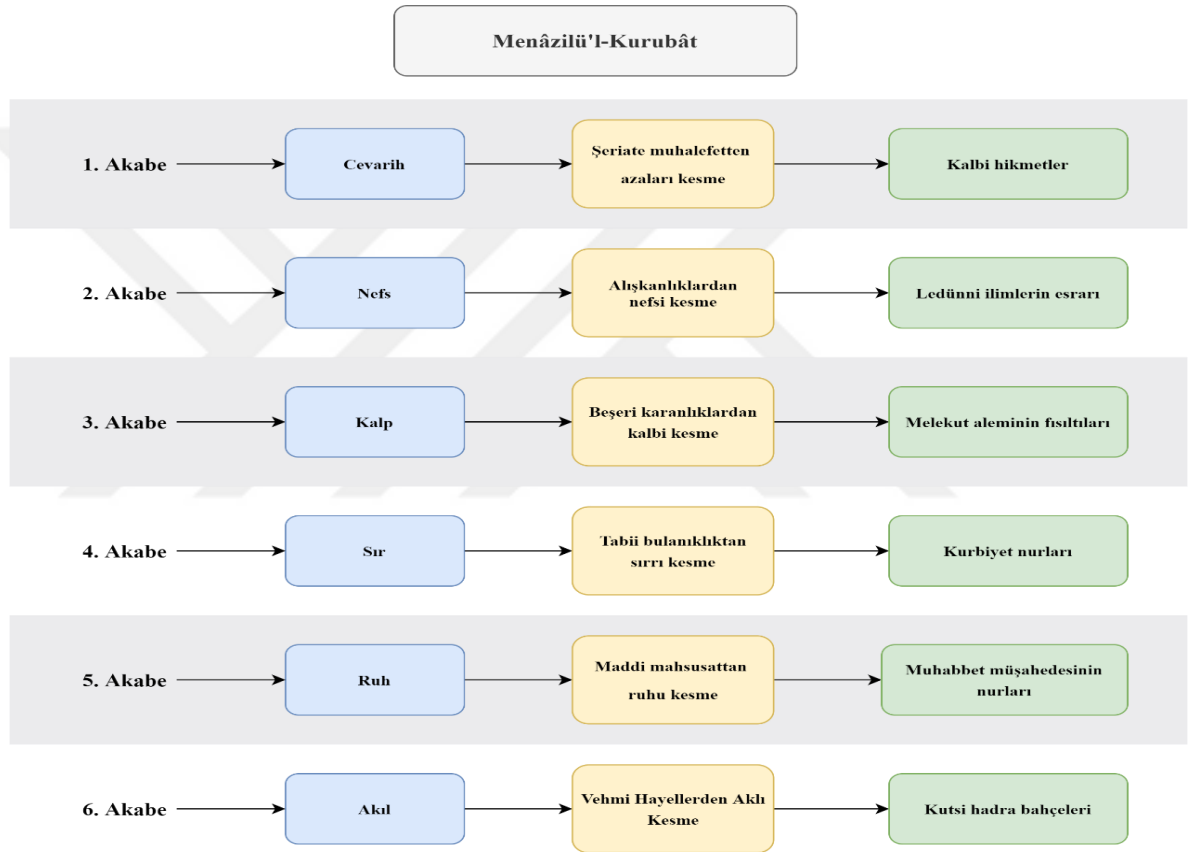
¹³⁰² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 160.

¹³⁰³ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 53.

¹³⁰⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 54.

zaman ise, onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli ve yürüdüğü ayağı olurum”¹³⁰⁵ rivâyetini bu düşüneyi desteklemek için getirmiştir. Bu anlamda Allah’ın celâl, cemâl ve kemâl sıfatlarını taşıyabilir hâle gelen kimselerin Allah’a en yakın kullar olduğunu belirtmiştir.¹³⁰⁶

İzz’in kurb ile ilgili ortaya koyduğu düşüncelerini belirttikten sonra kurbiyetle ilgili engellerin ve bu engelleri aşanların ulaşacağı mertebelere dair fikirlerini bir çizelgede şöyle gösterebiliriz:

Tablo 2. 1:Menâzilü'l-Kurubât

Tabloda görüldüğü üzere İzz, azalar, nefis, kalp, sır, rûh ve aklın her birinin amelinin birbirinden farklı olduğunu ve Allah'a kurbiyyet için her bir mertebede yapılması gereken fiiller ile aşılması gereken engeller olduğuna işâret eder. Allah'a yakınlaşmak için yapılması gereken ilk şey kalp, dil, göz, kulak, el ve ayak gibi uzuvları şerîata

¹³⁰⁵ Buhârî, “Rikâk”, 38; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 6/ 256; İbn Mâce, “Fiten”, 16.

¹³⁰⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 22.

muhtelif davranışlardan uzak tutmadır ki bu birinci engeldir. Bu engeli aşan kişinin kalbine hikmet pınarları akar. İkinci engel ise nefsi, alıştığı kötü alışkanlıklarının aksine hareket ederek bu alışkanlıklarından uzaklaştırmaktır. İzz'e göre bunu gerçekleştiren nefis, ledünnî ilmin esrarına ulaşarak aydınlanır.

Üçüncü engel insandaki melekût âlemine tekâbü'l eden kalpte gerçekleşir. Kalp, Allah'tan uzaklaştıran, kendisi ile Allah arasında engel ve perde olan günah, makâm, mevki, mal ve servet gibi şeylerden kurtarılmalıdır. Böylece kul için Allah'ın sırlarından bir sır olan melekût âleminin münacatları keşfolur.

Dördüncü engel ise sırrı, tabiatın kötülük ve bulanıklığından temizleyerek Allah ile güzelleştirmektir ki bununla mârifet nûrları, melekûtta kalbin sırrına tecelli eder. Beşinci engel; rûhu, sırf duyulara hitap eden (mahsûsât) her türlü hissî ticaretten alıkoymaktır ki bunlar Allah'a yaklaşmanın ve rızâsını kazanmanın önünde engel olan her şeydir. Rûh bundan da alıkonunca hakkı müşâhede nûrları doğar. Altıncı ve son engel ise vehim ve hayâllerden aklı kesmektir. İşte bu merteye de aşıldığında insan, bunların daha ötesine geçerek, ilâhî kurbîyyete ulaşmış olur.¹³⁰⁷

Diğer yandan İzz, kişinin Allah yolunda harcadığı şeylerin Allah'a yakınlaşmak için bir vesile olduğunu belirtir. Konunun daha iyi anlaşılması ve görüşünü desteklemek için¹³⁰⁸ “Öyleleri vardır ki, Allah’a ve âhiret gününe inanır, hayır yolunda harcadıklarını Allah’a yakın olmak ve peygamberin duâsını almak için vesile sayar. Bilesiniz ki bunlar kendileri için bir yakınlık vesilesidir” âyetini de delil olarak serdetmiştir.¹³⁰⁹

Allah'ın insana kendisinden bile daha yakın olduğunu her zaman ve her yerde olduğunu belirten İzz, kim tüm bunları idrak etmek istiyorsa ona şu beyitler kafidir, şeklinde sözlerini tamamlamıştır.

Sen eğer manâyı talep edersen, Hakka ulaşmanın yolu kolaydır,

Talep edersen bulursun.

Sen nereye gidersen Allah ordadır;¹³¹⁰ zannettiğin gibi hiç gaip olmadım ki

¹³⁰⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 97.

¹³⁰⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 54.

¹³⁰⁹ et-Tevbe, 9/99.

¹³¹⁰ el-Bakara, 2/115.

Talep edersen bulursun.

*Âşıklardan sorma beni, sana uzak değilim. Ben sana senden daha yakınım.*¹³¹¹

Talep edersen bulursun.

Sen, ben de yok et kendini, herkesten uzaklaş ve bana yaklaş!

Talep edersen bulursun.

Boş şeyleri bırak, açıkla kimi seviyorsan

Eğer benden başkasını istiyorsan,

Eğer benden başkasını seviyorsan,

*Benden başka dost ediniyorsan pişman olursun...*¹³¹²

Kurb konusu ile yaptığı izâhlardan sonra konunun özünü vermek adına kaleme aldığı beyitlerde İzz, Allah ile insan arasındaki yakınlığa vurgu yapmaktadır. Bu düşünceyi desteklemek için bazı âyetlerden telmih yoluyla faydalanmıştır. Görüleceği üzere İzz, kişinin iştihakla Allah’a yakınlaşma talebinin var olmasını, onu elde etmenin temel yöntemi kabul etmektedir.

Şiirde işlenen bir diğer düşünceye göre hakîki dost Allah’tır. O’na dayanıp güvenmenin gerektiğine işâret edilirken onun dışındaki her şey (mâsivâ) pişmanlık sebebi kabul edilmiştir.

2. 2. 3. Fenâ-Bekâ

Sözlükte fenâ, yok olma, ölme,¹³¹³ yaşlanma¹³¹⁴ ve geçici olma gibi anlamlara gelmektedir.¹³¹⁵ Tasavvufta ise kulun haz ve arzularından fânî olması,¹³¹⁶ kişinin bütün nazlardan sıyrılarak hiçbir şeye karşı haz duymamasıdır.¹³¹⁷ Fenânın zıddı olan bekâ,¹³¹⁸ sözlükte; dâimi olmak, yok olmamak,¹³¹⁹ gibi manalara gelir. Buna mukabil

¹³¹¹ el-Bakara, 2/186.

¹³¹² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati ’t-tasavvuf*, 118.

¹³¹³ İbn Manzûr, *Lisânü ’l-arab*, C. 15, 164.

¹³¹⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü ’l-muhît*, C. 1, 1322.

¹³¹⁵ Tehânevî, *Keşşâf*, C. 2, 1292.

¹³¹⁶ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 127.

¹³¹⁷ Sühreverdî, *Avârifü ’l-maârif*, C. 2, 311.

¹³¹⁸ İbn Fâris, *Mu ’cemü mekâyisi ’l-luga*, C. 1, 276.

¹³¹⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü ’l-muhît*, C. 1, 1263.

tasavvufta ise kulun nefsine âit şeylerden fânî, hakka âit olan şeylerle bâkî olmasıdır, ifadeleri ile tanımlanmaktadır.¹³²⁰

Fenâ ve bekâ kavramları hakkında konuşan ilk sûfî, Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 279/892) dır.¹³²¹ el-Harrâz'ın tarifine göre "Fenâ, Hakk'ta yok olmak, bekâ ise yalnız Hak ile berâber bulunmaktır".¹³²² Ebû Yakub ise "fenâ kişinin Allah için yaptığı fiilleri görmekten fenâ bulması, kulluğun gereklerini yerine getirirken Allah'ın irâdesini gözetmesi şeklinde tanımlamaktadır."¹³²³

İzz b. Abdüsselâm'a göre fenâ, sonradan yaratılmış olan her şeyden kalbin arındırılması ve âlemlerin Rabbi hariç her şeyden gafil kılınmasıdır. Fenânın aslı gaflet ve gaybettir.¹³²⁴ Allah dışındaki her şeyin yokluk üzerine olduğunu düşünen İzz, "O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır".¹³²⁵ âyetini delil getirerek Allah'ın azametini bilen ve kendi varlığından fânî olan kimsenin tüm varlıklardan da fânî olması gerektiğine dikkat çeker.¹³²⁶ Ardından Allah'da fânî olmanın, fânî olmaların en üstünü olduğunu dile izâh getirir.¹³²⁷

Fenâ ile havf arasında ilişki kuran İzz, Allah'ın en sevimli kulları olarak değerlendirdiği âriflerin, Allah'ın celâlî tecellilerini temâşa ettiklerinde O'ndan korkup fanî olduklarını söyler.¹³²⁸ Nitekim Allah'ın celâl sıfatının üzerindeki hicap

¹³²⁰ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 127. bkz., Üç türlü fenâ vardır: 1- Fenâ fi'l-kusûd, 2- Fenâ fi'ş-şuhûd, 3- Fenâ fi'l-vücûd (Serrâc, *el-Lüma* '284-285)

¹³²¹ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk: Ahmed Şîrbâsî, 2. Baskı, (Kitabü'ş-Şa'b, 1998), 75; Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, C. 2, 90.

¹³²² Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, C. 2, 311.

¹³²³ Serrâc, *el-Lüma* '284; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 486.

¹³²⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidül-ahkâm*, C. 2, 214.

¹³²⁵ el-Kasas 28/88.

¹³²⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 22-23.

¹³²⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 14.

¹³²⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 17.

kalkarsa kulun kalbi, Rahmanın nûru ve azametiyle tamamen dolup taşar¹³²⁹ ve kalp O'ndan başka hiçbir şeye ilgi duymaz hâle gelir.¹³³⁰

İzz b. Abdüsselâm'a göre kişi, kendinin ubûdiyetini bilirse, Rabbi'nin rubûbiyetini de bilir. Kendinin fenâsını bilirse Rabb'inin bekâsını bilir. Rabb'inin bekâsını bilirse Allah'ın vefâsını da bilir. Kendi nefsinin olduğu gibi bilirse Allah'ı da olduğu gibi bilir.¹³³¹

İzz, kelime-i tevhîd ibaresinde bulunan nefyin "La ilahe " "hiçbir ilah yoktur". kısmının fenâ hâline tekâbül ettiğini belirtirken isbâtın "İllallah" kısmının ise bekâ hâline tekâbül ettiğini ifade etmektedir.¹³³²

İzz b. Abdüsselâm'ın fenâ ve bekâ kavramlarına yaklaşımının ıstılahtaki tanımlamalardan farklı olmadığı görülmektedir.

İzz'e göre kul, fenâ hâlinde iken elest bezmindeki hâl ve sıfatlara ulaşma, ubûdiyetin hakîkatine yeniden varma ve kendisinde var olan bekâ'nın açığa çıkma durumları söz konusudur.¹³³³

Ayrıca İzz, konuyu örneklendirirken Yusuf ve Züleyha kıssasına da yer verir: Onun anlatımına göre Züleyha, halkın kendisini ayıpladığını duyunca şehrin kadınlarını toplar. Kadınların önlerine meyve ve bıçak koyar, sonra Yusufu onların karşısına birden çıkarınca kadınlar kendilerinden geçip ellerini doğrurlar. "Bu beşer değil, melektir" derler. İşte Allah'ı düşününce Allah'ın tecellilerine eren kimse için de bir an gelir ki Allah'ın varlığında kendinden geçer. Bu durum Allah'ta fâni olma ve bekâyâ ulaşma hâlidir.¹³³⁴

Diğer yandan "Gökler ve yerler beni almadı, mümin kulunun kalbi beni aldı" rivâyetinin izâh- ında İzz, genişliğin hakîkatte bir genişlik değil tefekkür eden ve düşünen kimse için olduğunu ifade etmiş ve Allah'ın kendisini mümin kulunun kalbine

¹³²⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 42.

¹³³⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 58

¹³³¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 130.

¹³³² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 105.

¹³³³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 154.

¹³³⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 123.

sığdırmasını onun her şeyi kaplaması şeklinde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İzz, *İşte o zaman da kulunun işiten kulağı ve gören gözü olurum.*¹³³⁵ kutsi hadisini “kulun fanî sıfatlarından sıyrılarak Allah’a âit bekâ sıfatını giymesiyle” yani nefsinden fânî olarak Allah ile bâkî olmasıyla gerçekleşeceğini, işte o vakit “onun işiten kulağı, gören gözü, anlayan kalbi olurum”, hadisinin manasının tecellî edeceğini söyler.¹³³⁶

Kişinin dünyaya olan kalbi bağıını kopararak dünya tutkusundan fenâ olmasının gerekliliğine değinen İzz,¹³³⁷ dünyanın fâniliğini bilmenin semeresinin dünyayı küçük görme ve ona iltifat etmeme olduğunu söylerken âhiretin bekâsını bilmenin semeresini de âhirete yönelme ve Allah’a kavuşmaya acele etme olduğunu söylemiştir.¹³³⁸

İzz b. Abdüsselâm, fenâ-bekâ kavramını şürb -kurb ve muhabbet kavramları ile irtibatlandırır. Meseleyi izâh ettikten sonra konuyu özetlemek için kaleme aldığı beyitlerde bu durum şöyle dile getirilmiştir.

“Ne şürb onu suya kandırır ne de kurb ona şifa verir.

*Kalbin şifası ancak fenâdadır. Sevdiğinde fânî ol. Zira aşkın yolu budur.”*¹³³⁹

Beyitlerde açık bir şekilde görüleceği üzere İzz’e göre kalbin şifası ve aşkın yolu fenâ makâmından geçmektedir. Sevdiğinde fânî olmayan kimsenin ne şürb ne de kurb ile rahatlayabileceği inancı onun fenâ-bekâ kavramlarına bakışını ortaya koyan kesin cümlelerdir.

¹³³⁵ Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, C. 1, 139.

¹³³⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 104.

¹³³⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 14.

¹³³⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 16.

¹³³⁹ فلا الشرب يروى لا ولا القرب يشقى ** به القلب بل يزداد كربا على كرب

وليس شفاء القلب الا فناؤه ** باحبابه فاسلك به سنة الحب

İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 97.

2. 2. 4. Telvîn- Temkîn

Sözlükte telvîn, boyalanmak,¹³⁴⁰ değişmek, gibi anlamlara gelmektedir.¹³⁴¹ Tasavvufta ise sâlikin seyr-ü sülûk yolunda ilerlediği sürece hâlinin değişmesi,¹³⁴² bir hâlde iken daha üst bir hâle yükselmesi veya daha düşük bir hâle gerilemesidir.¹³⁴³ Temkîn ise sözlükte yerleşmek,¹³⁴⁴ istikrarlı olmak,¹³⁴⁵ gibi anlamlara gelirken, tasavvufta, beşerî ve nefsanî hükümlerin yok edilmesiyle, kişinin önce vuslata sonra ittisale ermesi,¹³⁴⁶ şeklinde tanımlanmıştır.¹³⁴⁷

Telvîn ve temkîn, seyr-ü sülûk yolunda ilerleyen sûfîlerin ulaştıkları mertebeleri ve yaşamış oldukları değişimi ifade etmektedir. Kuşeyrî, Serrâc ve Sühreverdî bu iki kavramı tasavvufî ıstılâhlar bölümlerinde ele almıştır.

Hücvîrî ise konuyu, makâm ve temkînin farkları başlığı altında incelemiştir. Bu tanımlamalarla birlikte mutasavvıflar, sûfîlerin seyr-ü sülûk yolunda ilerlerken bazılarının ehli telvîn bazılarının ise ehli temkîn olduğunu bildirmişlerdir. Telvîn, ehli için bu durum hâlden hâle giren bir velînin hâlidir ki, hâlin kendisinde karar kılma durumu yoktur. Bu hâlde bulunan velîler için her an yükseliş ve düşüş söz konusudur. Temkîn ehli ise, bir velînin hâlinin artık onda değişmez konuma gelmesi, rûhanî bir mevkiye ulaşmasıdır ki işte bu hâl, hakikat ehlinin makâmıdır.¹³⁴⁸

İzz b. Abdüsselâm, telvîn ve temkîni şöyle tarif etmektedir. Sâlikin, mârifet yolunda seyrettiği müddetçe, bir hâlden bir hâle, bir sıfattan bir sıfata, bir makâmdan diğer makâma geçmesi hâli telvîndir. Menzile ulaşmış olan sâlikin makâmında sabit olma

¹³⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 13, 393.

¹³⁴¹ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 36, 131.

¹³⁴² Serrâc, *el-Lüma'*, 443.

¹³⁴³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 189.

¹³⁴⁴ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, C. 5, 355.

¹³⁴⁵ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 36, 192.

¹³⁴⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 189.

¹³⁴⁷ Bkz: Ceyhan, Semih, “Telvîn”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2011), 40/409.

¹³⁴⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 189; bkz: Serrâc, *el-Lüma'*, 59-161-410-443; Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, C. 2, 244-305-321; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 616-617.

durumuna ise temkîn denir. İzz b. Abdüsselâm'a göre hâl ve makâmlarda, telvîn sahiplerinin terakkî ile ilerlemeleri söz konusu iken, temkîn sahipleri ise eksilme ve tutulmadan uzaktır.¹³⁴⁹ Bu duruma Hz. Mûsâ'nın (a.s) mütelevvîn makâmında iken Hz. Muhammed'in (s) mütemekkîn makâmında bulunmasını örnek olarak gösterir.¹³⁵⁰ İzz b. Abdüsselâm, bu görüşüne Hz. Peygamber'den (s) nakledilen “Benim Allah'la öyle bir vaktim var ki...”¹³⁵¹ rivâyetini delil getirmektedir.

Ardından Yusuf (a.s) ile Züleyha kıssasını anlattıktan sonra kıssada geçen Züleyha'nın arkadaşlarını, telvîn ehli olarak nitelendirmiştir. Zira Yusuf'un (a.s) cemâlini gördükleri zaman Yusuf 'un (a.s) güzelliğine tahammül edemeyip kendilerinden geçtiklerini, onlarda gâlip gelen bu hâl sebebiyle de ellerini kestiklerini nakletmiştir. Kıssada yer alan Züleyha'nın Yusuf'un cemâlini görmesine rağmen hâlinin değişmemesini ise temkîn ehli olmasıyla izâh etmiştir.¹³⁵²

İzz b. Abdüsselâm'ın *el-Kavâid*'de geçen kalp ile ilgili sözlerini incelediğimizde “Hâl ve vasıf olarak kalpten daha çok değişkenliğe sahip başka bir şey tanımıyorum” sözü, onun tekallüb kelimesini televvün anlamında kullandığını bize göstermektedir. Müellif bu kanâatini hem kalbin lugavî anlamıyla hem de “*Ey kalpleri hâlden hâle çeviren (Allah'ım), kalbimi dînin üzere sâbit kıl!*”¹³⁵³ rivâyetiyle istidlâl etmektedir.¹³⁵⁴

¹³⁴⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 122.

¹³⁵⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 123.

¹³⁵¹ لي مع الله وقت لا يسعني فيه ملك مقرب ولا نبي مرسل; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, C. 2, 173; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 190.

¹³⁵² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 123.

¹³⁵³ Tirmizî, “Deavât”, 124; İbn Mâce, “Mukaddime”, 13.

¹³⁵⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm* C. 1, 138.

2. 2. 5. Sekr-Sahv

Sözlükte sekr, sarhoş olmak,¹³⁵⁵ öfkelenmek,¹³⁵⁶ kendini kaybetmek,¹³⁵⁷ gibi anlamlara gelirken; sahv ise kalbin uyanması,¹³⁵⁸ kendine gelme¹³⁵⁹ ve bulutsuz gün, gibi manalara gelmektedir.¹³⁶⁰

Tasavvufta sekr, kişide kendisine elem veren şeyle lezzet veren şeyi ayırt etme melekelerini ortadan kaldırması şeklinde tanımlanırken sahv ise eşyanın arasındaki farkı görme hâline dönme olarak kabul edilmiştir.¹³⁶¹ Sekr hâlinin devamlılık arz ettiğini ifade eden Serrâc, sahv'ın sekr hâlinde daha üstün olduğunu belirtmiştir.¹³⁶² Hücvîrî ise kişide muhabbet hâlinin galebe gelmesine sekr, isteğine ulaşma hâline sahv demiştir.¹³⁶³ Sühreverdî'ye göre sultanın kişiyi istilâ etmesi sekr; fiilere ve sözlere geri dönüş hâli ise sahv'dır.¹³⁶⁴

Sekr hâlinin ilk temsilcisi kabul edilen Beyâzîd-i Bistamî (ö. 261/874), sekrin sahvdan daha yüksek olduğunu söylerken Cüneyd-i Bağdâdî ise bunun aksi bir kanâat belirterek sahvı, sekrdan üstün saymıştır.¹³⁶⁵ Genel itibarıyla vecd sahibi kişinin sıfatı olarak bilinen sekr, gaybet hâli ile benzerlik göstermekle birlikte kimi zaman gaybetten

¹³⁵⁵ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, C. 3, 89.

¹³⁵⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 4, 372.

¹³⁵⁷ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 12, 55.

¹³⁵⁸ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, C. 3, 335.

¹³⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 14, 452.

¹³⁶⁰ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 38, 412.

¹³⁶¹ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 116.

¹³⁶² Serrâc, *el-Lüma'*, 417.

¹³⁶³ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 19.

¹³⁶⁴ Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, C. 2, 318.

¹³⁶⁵ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 19; bkz: Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî ve Mektupları*, (İstanbul: 1970); M. Demirci, *Yûnus Emre'de İlâhî Aşk ve İnsan Sevgisi*, (İstanbul 1997).

daha ileri seviyede de olabilir. Sekr hâlinde olan sâlikin bazen şer’î hükümlere aykırı olarak söylediği sözlere “şatahât” denir.¹³⁶⁶

İzz b. Abdüsselâm’a göre sekr korkunun şiddetini ifade eder.¹³⁶⁷ İzz b. Abdüsselâm, “Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler”¹³⁶⁸ âyetinden hareketle sekri, muhabbet ile ilişkilendirmiş ve Allah’a duyulan sevginin etkisiyle muhabbetten doğan bir hâl olarak kabul etmiştir.¹³⁶⁹ Ona göre sekre götüren hâller güçlü bir şekilde sâlikin kalbini kapladığı zaman, beşerîyyet ona perde olmaktan çıka ve sâlik bu makâmda, varlıkların gerçekte bir varlık olmadığını idrak eder. İzz, bu hâlin devam etmesiyle kişinin her şeyi elinden alınmış bir meczuba dönüşeceğini söylemiş ve ardından Bâyezîd-i Bistâmî’nin “sübhanî” sözünü zikretmiştir.¹³⁷⁰ Bu aşamada sâlikte benlik kalmaz, kendini dosttan, dostu da kendinden ayırt edemez. Sâlik zâtından da fâni olup sıfatları kaybaldığı zaman konuşursa O’nu anar, görürse O’nu nûrları ile görür. O’nun gücü ve kuvveti sayesinde hareket eder. Tuttuğu zaman O’nun iktidarı ile tutar. Sekrden sonra sahv hâline gelen sâlikin, sekri ortadan kalkınca işte o zaman “hüve” demiştir.¹³⁷¹

2. 2. 6. Kabz- Bast

Sözlükte kabz, avuçla toplamak, bir şeyi tutmak,¹³⁷² baskı yapmak, daraltmak,¹³⁷³ yakalamak, demektir.¹³⁷⁴ Bast ise genişlik,¹³⁷⁵ kabzın zıddı, bir şeyi yaymak, gibi

¹³⁶⁶ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 116; Serrâc, *el-Lüma’*, 417; Hücvîrî, *Keşfü’l-mahcûb*, C. 2, 414.

¹³⁶⁷ İzz b. Abdüsselâm, *el-İmam fi beyâni edilleti’l-ahkâm*, thk: Rıdvan Muhtar b. Garbiyye, (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1987), 262.

¹³⁶⁸ el-Mâide, 5/54.

¹³⁶⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 85.

¹³⁷⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 112.

¹³⁷¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 113.

¹³⁷² İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, C. 5, 50.

¹³⁷³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, C. 12, 213.

¹³⁷⁴ Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, C. 19, 5; bkz: Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, C. 1, 626.

¹³⁷⁵ İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-luga*, C. 1, 247.

anlamlara gelmektedir.¹³⁷⁶ Tasavvufta kabz, kişinin kesbî olmaksızın kalbinin tutulması,¹³⁷⁷ bast ise kişinin kalbine, vakit ve himmetine, Allah'ın genişlik ve ferahlık vermesi şeklinde tarif edilmiştir.¹³⁷⁸

Cüneyd-i Bağdâdî, her iki kavram hakkında: “Hakk'tan korku duymak (havf) kişiyi kabz hâline, Allah'a ümit bağlamak (recâ) ise kişiyi bast hâline götürür,” demiştir. Kuşeyrî kabz kavramını, bir saldırının kalbe aniden hücum etmesi şeklinde tarif etmiş; bastı ise bunun zıddı olarak kalbe âniden gelen sevinç ifadesi ile tanımlamıştır.¹³⁷⁹

İzz b. Abdüsselâm, bu kavramları “*Daraltan da genişleten de Allah'tır*” âyetine dayandırmaktadır.¹³⁸⁰ Kâbız-bâsıt isimlerinin bir tecellisi olarak Allah, kimi zaman kuluna ihsân ve lütûflarını keserek kabz hâli, kimi zamanda kuluna inşirâh ve gönül ferahlığı vererek bast hâli verir. Nitekim, “Allah kâbız ve bâsıt'tır”, sözünden hareketle İzz, bu kavramlardan kabzı, havf ile bastı ise recâ ile ilişkilendirmektedir. Ona göre Allah'ın bu isimlerini bilmenin semeresi, dünya ve âhiret faydalarının tutulmasından korkmak, dünyevi ve uhrevi hayırların bırakılmasını ummaktır. Zira kabz edenden korkmak, dünya ve âhiret menfaati içindir. Allah'ın bâsıt olmasını recâ etmek de dünyevi veya uhrevi hayırlara vesiledir.¹³⁸¹

Allah'ın kabz sıfatıyla ahlâklanma hususunda “*Hikmeti ehil olmayandan başkasına vermeyin, ona zulmetmiş olursunuz*” sözünü zikreden İzz, bu sözden hareketle; ehil olmayan kişilere mal, para, yöneticilik, ilim ve hikmet gibi vazifeler verilmemesi ile bu ahlâkî gayenin gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Çünkü akılsız ve ehliyetsizlere kendilerine âit malları vermek o malların telef edilmesi demektir.¹³⁸² “*Her can taşıyan*

¹³⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l arab*, C. 12, 258; bkz: Tehânevî, *Keşşâf*, C. 1, 328; Zebîdî, *Tâcû'l-arûs*, C. 19, 142; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 659.

¹³⁷⁷ Hücûvî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 619.

¹³⁷⁸ Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, 63.

¹³⁷⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 157; bkz: Serrâc, *el-Lüma'*, 419; Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, C. 2, 309.

¹³⁸⁰ el-Bakara, 2/245.

¹³⁸¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 37.

¹³⁸² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 38.

varlığa gösterilen merhamet için bir ecir vardır”¹³⁸³ rivâyetinden hareket eden İzz, Allah’ın bast sıfatıyla ahlâklanmış kişinin iyiliklerini, muhtaç olan herkese hatta hayvanlara bile göstermesi gerektiğini ifade etmektedir.¹³⁸⁴

İzz, kelimelerin lugavî anlamlarına ıstılâhî yeni manalar yüklerken kelimenin lugavî anlamından sapmadan orijinal bağlantılar kurabilmektedir. Nitekim, Allah’ın bast sıfatıyla ahlâklanma hususunda bazı örnekler vermiştir. Buna göre misafirin çekingenliğini ortadan kaldırmak için misafirle birlikte oturup yemek yeme,¹³⁸⁵ çocukların korkmadan büyüklerin yanında hareket etmelerini sağlama, kalplerini hoş ederek onları rahatlatmak için onlarla şakalaşma,¹³⁸⁶ kişinin rahat davranmasına imkân vermesi için tebessüm etme,¹³⁸⁷ gibi davranışların bast olduğunu söylemiş ve kavrama fonksiyonel bir mana yüklemiştir. Zira tüm bu davranışlar, muhâtaplara rahatlık ve ferâhlık vererek, kalpleri hoş eder. İzz bu sebeple bu davranışları bast kavramı ile ilişkilendirmiştir.

2. 2. 7. Vecd

Sözlükte vecd, yitiğini, aradığını bulmak,¹³⁸⁸ var olmak,¹³⁸⁹ bolluk ve zengin olmak, gibi manalara gelmektedir.¹³⁹⁰ Tasavvufta ise kulun bir çabası olmaksızın âhiret halleriyle ilgili korku, üzüntü ve düşüncelerin kalbe gelmesi veya Allah ile kulu arasındaki bir hâlin keşfedilmesidir.¹³⁹¹ Ayrıca herhangi bir zorlama olmaksızın

¹³⁸³ Buhârî, “Müsâkât”, 9, “Mezâlim”, 23, “Edeb”, 27; Müslim, “Selâm”, 153; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 44; İbn Mâce, “Edeb”, 8.

¹³⁸⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 113.

¹³⁸⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 145.

¹³⁸⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 186.

¹³⁸⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 276.

¹³⁸⁸ İbn Fâris, *Mu’cemü Mekâyisi’l-luga*, C. 6, 86.

¹³⁸⁹ Tehânevî, *Keşşâf*, C. 2, 1257.

¹³⁹⁰ Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, C. 9, 255.

¹³⁹¹ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 112.

sâlike gelen ve onu kendinden geçiren bir müsâdefe¹³⁹² ve kulun herhangi bir kastı olmadan, kalbin karşılaştığı ferahlatan his (hüzün ve neşe), şeklinde tanımlamıştır.¹³⁹³

Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî (ö. 295/907) vecdi, özlem, şevk ve iştîyak dolayısıyla kişinin sırrında meydana gelen bir alev olarak tanımlarken¹³⁹⁴ Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 291/903) ise mahiyetinin sözle ifade edilemeyeceğini öne sürerek vecdin Allah'ın yakîn ehli katındaki sırrı olduğunu dile getirmiştir.¹³⁹⁵

Tasavvufta vecd üç gruba ayrılmıştır. Allah'ın tecellilerini müşâhede eden sâlikin üzüntü ve sevinç nev'inden hissettiği her duygu (vecd) ilk gruptur. İkincisi sâlikin yalvarma ve yakarmalar ile elde ettiği vecdir ki buna tevâcûd denilir. Üçüncüsü ise vecd hâlini idrakten sonra meydana gelen (vücûd) hâl ve gönül ehli sâlikin hâlidir.¹³⁹⁶ Hz. Peygamber'in (s) bazen vahiy esnasında kendinden geçmesi, sûfiler tarafından vecd ve istiğrak hâlleri ile ilişkilendirilir.¹³⁹⁷

Sûfiler nazarında, semâ ile vecde gelmenin amacı, Allah'a ulaşmaktır. Cüneyd-i Bağdâdî, sûfilere semâ, ilim tahsili ve yemek esnasında olmak üzere üç yerde rahmet ineceğini söylemiştir. Semâ sırasında rahmetin inmesi, sûfinin semânın Hak'tan olmasıyla ilgilidir. Bu açıdan bakılınca semân nihai maksadı, Allah olup, kaynağı da O'dur. Ayrıca öne çıkmamakla birlikte, Cüneyd'in semâi, mîsâk anlayışıyla birlikte değerlendirdiğine dâir rivâyetler mevcuttur: "Allah Teâlâ mîsâk-ı evvelde kullarına hitâb etmişti. '*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*' Onlar da '*Evet, sen bizim Rabbimizsin!*' dediler' [Ârâf 7/172] Bu hitaptaki lezzet, rûhlara yerleşti. Semâi işittikleri zaman, bunu hatırlamak onları harekete geçirir". Cüneyd'in bu sözünden yola çıkarak Bağdat'ta hâkim olan semâ anlayışının sadece zâhiri bir uygulamayı kapsamadığı, semâ ile sâlikin nihâyet makâmına ulaşmasının hedeflendiği

¹³⁹² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 162.

¹³⁹³ Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, C. 2, 319.

¹³⁹⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 163.

¹³⁹⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 375.

¹³⁹⁶ Serrâc, *el-Lüma'*, 377-379.

¹³⁹⁷ Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, (Ankara: Elif Matbaa, 1972), 21.

anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu düşünceye göre semâ, vecde götüren zâhiri bir araç kabul edilmektedir.

Sûfîlerin tevhîde giden yolda mârifet ve muhabbet yoluyla ulaştıkları vecd hâli, İzz b. Abdüsselâm'ın tasavvuf anlayışında tevâcüd,¹³⁹⁸ vecd¹³⁹⁹ ve vücûd¹⁴⁰⁰ olarak üç şekliyle yer almaktadır.

İzz'e göre vecd, bir müsâdefe olup kulun irâdesinin etkisi olmadan aniden Allah'tan gelen manevî bir lûtûftur.¹⁴⁰¹ Vecd konusunu semâ konusuyla anlatan İzz, vecd hâline eren kulun, kudsî bir rivâyette ifade edildiği gibi "...kulumu sevince işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum"¹⁴⁰² makâma ulaştığını belirtmektedir.¹⁴⁰³ Diğer yandan İzz, yakaza¹⁴⁰⁴ ehlinin vasıflarını anlatırken sâlikin maddi olarak gözlerinin mülk âleminde dolaşırken basîretlerinin melekût âleminde, sırlarının ise ceberût âleminde dolaştığını söyler. Allah'ı zikredip şükrettiklerini ve sırları ifşâ olup vecd hâline erince de kendinden geçerek bu hâl neticesinde çılgılık (sayha) attığını zikreder.¹⁴⁰⁵

Ayrıca İzz b. Abdüsselâm, vecd ile semâ arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Kulun semâ esnasında isteği dışında bir kuvvet tarafından harekete gelip vecde kapılması dışında, hareket etmemesini önemli görür. Vecdin daha çok yolun başındaki sâlikte (ağlama, ürperti, kendinden geçme, feryat etme) görüleceğini söyleyen İzz, yolun sonundaki

¹³⁹⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 151-153-156.

¹³⁹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 144-150-152.

¹⁴⁰⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 126.

¹⁴⁰¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 152.

¹⁴⁰² Buhârî, "Rikâk", 38.

¹⁴⁰³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 98.

¹⁴⁰⁴ Yakaza: uyanıklık, dikkatli olma, uyku hâlinden ayılma anlamlarına gelmektedir. Tasavvuf literatüründe sâlikin kalbinin Allah'tan gelen bir şeyle uyanıklık hâline geçmesidir. Bkz: Komisyon, *Mucemü'l-vasît*, (Kahire: Mektebetü's-Şurûk ed-Devliyye, 2004), 1066; Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2009), 708.

¹⁴⁰⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 149-150.

sâlikte gâlip gelen hâlin sükûn ve hareketsizlik olduğunu söyler. O, vecd hâlinde kişinin takınması gereken tavır hakkındaki görüşünü Cüneyd'in şu hikâyesini naklederek ortaya koyar: Bir semâ meclisinde sükûnet halinde duran (hareketsiz) Cüneyd'e: "Semâ için bir arzunuz yok mudur efendim?" sorusuna "*Dağları görür, onların durduğunu sanırsın; oysa bulutlar gibi hareket ederler*" âyeti ile cevap vermiştir.¹⁴⁰⁶

İzz b. Abdüsselâm'a göre hâl sahibi âriflere aşırı vecd hâli galebe (vecdin birbiri andından sürekli gelmesi) geldiğinde bazılarına heybet tavârıkı¹⁴⁰⁷ gelirken bazılarına lutûf bevârik'i¹⁴⁰⁸ (parıltı), bazılarına ise kurb makâmından tavâlî¹⁴⁰⁹ gelmektedir.¹⁴¹⁰ İzz, ârifin manevî hâllerin merhalelerini geçerken, yolda kendisine gelen bazı hâller ve heyecanlar yaşadığını, dolayısıyla vecd ile istiğrak hâli üzere bulunduğunu belirtmiştir. Bunun neticesinde ilâhî âleme âit bilgilere muttalî olan ârif, mârifet nûrları doğacak, bedeninin zulmeti kaybolacak ve rûhun ışığı ile aydınlanacaktır.¹⁴¹¹

2. 2. 8. Gaybet-Huzûr

Sözlükte gaybet, bir şeyin başka bir şey içerisinde kaybolması¹⁴¹² ve yok olma anlamlarına gelmektedir.¹⁴¹³ Tasavvufta ise Allah'tan gelen vârid sebebiyle şuurun

¹⁴⁰⁶ en-Neml, 27/88.

¹⁴⁰⁷ Serrâc, *el-Lüma* '422; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 283; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 629. Tavârık; Arapça, kapı çalanlar, gece gelenler ve doğanlar gibi anlamları olan çoğul bir kelime, tekili târik'tır. Gece münacât sırasında, kulun kalbine doğan müjdeci bir ilhamdır.

¹⁴⁰⁸ Kâşânî, *Istılâhâtü's-sûfiyye*, www. Shaziliaassemia.com, 9. Bevârik: Şimşek, yıldırım parıltısı, göz kamaştırıcı ışıklardır. Keşfin başlangıç noktasıdır.

¹⁴⁰⁹ Serrâc, *el-Lüma* '422; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 628. Tavâlî': mârifet ehli kimselerin kalbine doğan nûrlardır.

¹⁴¹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 150.

¹⁴¹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 104.

¹⁴¹² İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, C. 4, 403.

¹⁴¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 1, 656; bkz: Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, C. 1, 120; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 3, 501.

kaybolması¹⁴¹⁴ ve hislerin kalbe gelen feyzle meşgul olması sebebiyle başka şeylere âit bilgilerin kalpten silinmesi hâlini karşılamaktadır.¹⁴¹⁵ Hücvîrî, gaybeti, Allah'tan başka her şeyden ilgiyi kesmek şeklinde kabul etmiştir. O, gaybet ve huzûr hâllerinin maksatlarının bir olduğunu söylemiştir. Nitekim kişinin gaybeti Allah ile huzûru, Allah ile huzûru da kulun kendisinden gaybetidir. Ayrıca kulun nefsi ile huzûru da onun Allah'tan gaybetidir.¹⁴¹⁶

İzz b. Abdüsselâm, gaybeti, kişinin kalbini Allah'tan başka tüm varlıklardan boşaltması şeklinde tarif etmektedir. Zira her şeyden fânî olan kimse, Rabbi müşâhede hâlinde olduğu için diğer tüm şeylere karşı gaybet hâli içindedir.¹⁴¹⁷

İzz, gaybet kavramı ile fenâ arasında ilişki kurar. Allah'ın sevgisiyle dolu bir kalbin müşâhede ederek kendinden geçmesine şaşmamak gerektiğini ifade eden İzz, O'nun huzûrunda yokluk, yoklukta vücut bulmaktır, der.¹⁴¹⁸

Bununla birlikte bu hali içselleştirdiğini gösteren beyit şu şekildedir:

*Senden gaib olanın yokluğuna rızâ göster. Zira bu, cezası içinde olan bir günahdır.*¹⁴¹⁹

*Ey zâkir ne durumdasın? Allah'ı zikretmenin lezzetinden gaybet hâlindeydim,*¹⁴²⁰ cevabını verir.

Beyitte zikir ve gaybet konusunun iç içe geçtiği görülmektedir. Dikkat edilirse İzz, zikir ve gaybetle birlikte huzûrun aynî olarak yaşanacağını vurgulamakta ve aldığı lezzeti, zikrin bir neticesi olarak yansıtmaktadır.

Diğer yandan Hz. Peygamber'in kalbine tecellî geldiği zaman Allah'ın heybetinin gaybeti ile kendinden geçtiğini ve “beni örtün, beni örtün”¹⁴²¹ dediğini belirtmiştir.

¹⁴¹⁴ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 118.

¹⁴¹⁵ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 173.

¹⁴¹⁶ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 489. Serrâc, *el-Lüma'*, 416.

¹⁴¹⁷ İzz b. Abdüsselâm *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 214.

¹⁴¹⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 109.

¹⁴¹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 227.

¹⁴²⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 147.

¹⁴²¹ Buhârî, “Bedü'l-Vahy”, 3.

Buna göre o, Hz. Peygamber'in(s) yaşadığı durumu gaybet hâli olarak tevil etmiştir.¹⁴²²

2. 2. 9. Muhâdara-Mükâşefe-Müşâhede

Sözlükte muhâdara, huzûrda bulunmak¹⁴²³ manalarına gelirken tasavvufta ise, kalbin Allah nezdindeki huzûru¹⁴²⁴ ve kulun Allah huzûrunda olduğunun bilincine ulaşmasıdır.¹⁴²⁵

Serrâc, müşâhedeyi tanımlarken bu kavramın “muhâdara” ile aynı anlamda olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden müşâhedenin başlangıcı olarak ele aldığı muhâdara kavramına ayrıca bir başlık açmamıştır.¹⁴²⁶ Kuşeyrî ise muhâdara kavramını hakikat ile sâlikin arasındaki perdelerin sonu ve mükâşefe hâlinin başlangıcı olarak görmektedir. Ona göre bazen delillerin tevâtür haddine ulaşması bazen de zikir kuvvetinin kalbi istilâ etmesi ile muhâdara hâsıl olmaktadır.¹⁴²⁷

Muhâdaradan sonra gelen yüksek bir bilgilenme hâli olan mükâşefe sözlükte örtüyü kaldırmak,¹⁴²⁸ demektir. Tasavvufta ise mükâşefe, hicâbın kalkmasıyla eşyanın zâtının şüpheyi yer kalmayacak şekilde görülmesi,¹⁴²⁹ örtülü olan şeyin açılması, görünür hale gelmesi¹⁴³⁰ ve açıklık vasfını taşıyan bir delil ile kalbin (Hakkın) huzûrunda oluşu,¹⁴³¹ şeklinde tarif edilmektedir.

Sehl b. Abdullah Tüsterî, Allah'ın zâtından, sıfatlarından ve zâtî hükümlerin tecellilerinden bahsederken Allah'ın zâtî tecellilerini mükâşefe olarak

¹⁴²² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 121.

¹⁴²³ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, C. 2, 76.

¹⁴²⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 184.

¹⁴²⁵ Tehânevî, *Keşşâf*, C. 2, 1480.

¹⁴²⁶ Serrâc, *el-Lüma'*, 100.

¹⁴²⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 184.

¹⁴²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 9, 300; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, C. 5, 181.

¹⁴²⁹ Kaşânî, *Istılahu's-sûfiyye*, www.Shaziliaassemia.com, 116.

¹⁴³⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 422.

¹⁴³¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 184.

adlandırmaktadır.¹⁴³² Sülemî ise mükâşefenin hakikat durumlarını şöyle izâh eder: “Kimine kendi halleri gösterilir ve kimine de umumun halleri (herkesin hali) açılır. Ama bunların söylenmesine izin verilmez. Kimine Hakk’ın halktan murâdı (halkı ne için yarattığı) gösterilir. Bunlar, velâyet mertebelerinin sonuna ulaşmış, emânet makâmına gelmiş, emin velîlerdir”,¹⁴³³ demiştir.

İzz b. Abdüsselâm ise mükâşefe hâlinin sûfîler için özel bir bilgilenme olduğunu düşünmektedir. O, sûfîlerin keşfine inanmayıp onların bu hâllerine dil uzatanları şöyle eleştirmiştir. Allah’ın kitabına, Hz. Peygamber’in (s) sünnetine ve sahâbenin keşfine inanmayanlar ancak kerâmeti ve sahâbenin mükâşefesini inkâr edip dil uzatırlar. Onlar Haktan dönüp yoldan çıkmış kimselerdir. İzz, burada evliyâların kerâmet sahibi olduğuna dair deliller ortaya koymakta ve inkâr edenler için izâhlar yapmaktadır. Onların kerâmet ve keşiflerini inkâr edenleri, ne acâib ve garâib hâlleri vardır, diyerek eleştirmektedir. Bu doğrultuda ona göre, evliyânın kerâmeti, asfiyânın mükâşefesi vardır. İzz, kerâmeti velîlere, keşfi ise asfiyâya layık görmektedir.¹⁴³⁴

Diğer yandan İzz, Hz. Peygamber’in (s) “*Ya Hârise nasıl sabahladın*”¹⁴³⁵ rivâyetinde yer alan Hârise’nin, “*Rabbimin arşını açıkça görür gibiyim*” şeklinde bir cevap vermesinden hareketle kalbin mükâşefesinin, işâret edildiğini ifade eder.¹⁴³⁶

Ayrıca hayatta olduğu dönem boyunca Hz. Peygamber’in (s) yanında olmuş, İslâm’a büyük hizmetlerde bulunmuş, ilmi, şecâati ve hikmetiyle temayüz etmiş, tasavvufta da manevî otorite kabul edilen Hz. Ali’yi¹⁴³⁷ örnek veren İzz, ona izafe edilen “*perde kaldırılsa bile yakînım artmaz*”. ifadesini şöyle izâh etmiştir: Mahlukâtın üzerindeki örtüsü (gayb perdesi) kalksa ayn gözüyle her şeyi görsem yine de yakînım artmaz.¹⁴³⁸

¹⁴³² Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 121.

¹⁴³³ Ateş Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, 131.

¹⁴³⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 175.

¹⁴³⁵ Serrâc, *el-Lüma* ‘,30; Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, C. 1, 230; Mekkî, Ebû Talib, *Kûtü’l-kulûb*, C. 2, 219.

¹⁴³⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 99.

¹⁴³⁷ Akkaya, Veysel, *Tasavvuf Klasiklerinde Hz. Ali’nin Şahsiyeti*, Dergipark, USL20192-04 Usul, 32 (2019), 69-90.

¹⁴³⁸ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 103; Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-kuşeyriyye*, C. 1, 318.

Zira o, tüm ilmini Hz. Peygamber'den (s) almıştır. İzz, burada Hz. Ali'nin (ilmü'l-evvelîn ve'l-âhirîn) sahip olduğunu dolayısıyla bunun keşf ilmi olabileceğini vurgulamaktadır.¹⁴³⁹

Bu kapıyı kapatarak evliyânın kerâmeti ve sahâbe ile asfîyânın mükâşefesi yoktur diye inkâr edenler, kerâmetin ancak peygamberlerden sâdır olabileceğini söylemişlerdir. İzz b. Abdüsselâm, Hz. Peygamber'in (s), “*müminin firâsetinden korkun*”¹⁴⁴⁰ hadisini sûfilerin keşif ve hâllerini, evliyânın kerâmetlerini firâsete bağlayarak Allah'ın kulunun kalbine lûtfettiği basîret nûruyla firâset sahibi olduğunu, kişinin Allah'a yakınlığı nispetinde gayb ve mülk âleminin sırlarına vâkıf olacağını belirtir.¹⁴⁴¹

Sözlükte müşâhede, görmek,¹⁴⁴² şahitlik etmek¹⁴⁴³ ve kesin haber¹⁴⁴⁴ demektir. Tasavvufta ise hicâbın kalkmasıyla eşyanın zâtının şüpheyi yer kalmayacak şekilde görülmesi,¹⁴⁴⁵ Hakk'ın, tecellî nûrlarının kulun kalbinde zuhûru¹⁴⁴⁶ ve Allah'ın tecellilerini, kalp gözüyle görme¹⁴⁴⁷ şeklinde tanımlanmaktadır.

Cüneyd-i Bağdâdî, müşâhedeyi, sâlikin kendini kaybederek hakkı bulmasıdır,¹⁴⁴⁸ diye tarif ederken Ebû Osman el-Mekkî ise tecellî nûrlarının sâlikin kalbine şimşeklerin çakması gibi düşmesidir, şeklinde tanımlar.¹⁴⁴⁹

¹⁴³⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 166.

¹⁴⁴⁰ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 24; Mekkî, Ebû Talib, *Kûtü'l-kulûb*, C. 1, 207; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 386; Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, C. 2, 294.

¹⁴⁴¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 175.

¹⁴⁴² İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 3, 239.

¹⁴⁴³ Isfahânî, *Müfredât*, C. 1, 300-302.

¹⁴⁴⁴ Firuzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 292.

¹⁴⁴⁵ Kaşani, *Istılahu's-sûfiyye*, www.Shaziliaassemia.com, 116.

¹⁴⁴⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle*, C. 2, 184.

¹⁴⁴⁷ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 575.

¹⁴⁴⁸ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 577.

¹⁴⁴⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 184.

İzz b. Abdüsselâm, müşâhedeyi ilim ve irfân ile Allah'ın tecellilerini görme şeklinde tanımlamış ve müşâhede kavramının tecellî kavramıyla aynı anlamı taşıdığını ifade etmiştir.¹⁴⁵⁰ Onun müşâhedeye yaklaşımı Allah'ın sıfatları, fiilleri ve melekût âleminin yüceliği hakkında, elde edilen mârifet olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁵¹ Müşâhede ile muhabbet kavramı arasında ilişki kuran İzz, *Zübed*'de hâllerin saflığı bahsinde Hz. Mûsâ'nın (a.s) Hakk'ın cemâlini müşâhedeye meyline yer vermiş “*Rabbim! Bana görün; sana bakayım*”¹⁴⁵² âyetini zikrederek Hz. Mûsâ'nın (a.s) Allah'a duyduğu muhabbet ile bu muhabbetin kemâle ermesi neticesinde Allah'ı müşâhede için Allah'tan perdelerin kaldırılmasını istediğini söylemiştir.¹⁴⁵³

Bununla birlikte diğer yandan müşâhede kavramını fenâ kavramıyla ilişkili olarak ele alır. O, müşâhede hâlini yaşayan sâliki, Hakk'ın vahdet deryasına dalıp, fenâ mertebesinde eriyerek Hakk'ta kaybolan bir kimse olarak betimlemektedir.¹⁴⁵⁴

Ayrıca İzz b. Abdüsselâm, müşâhede kavramını Allah'ın isimlerinden el-Müheymin ve Allah'ın sıfatlarından el-basîr ile irtibatlandırmaktadır. Ona göre Allah'ın el-basîr olduğunu bilmek, onun her şeyi her an gözetlediğini düşünerek ona muhâlefet etmekten sakınmayı sağlarken¹⁴⁵⁵ el-müheymin olduğunu bilmek ise Allah'ın kullarını müşâhede etmesi anlamına gelmektedir. Bu ismin kuldaki tecellisi hakîki bir bakışla kâinata bakmak, takdirî bir bakışla da deyyâna bakmak şeklinde gerçekleşmektedir.¹⁴⁵⁶ Böylelikle kul, Allah'a yaptığı ibâdetlerde kulluk mertebelerinin en üstünü olan ihsânı gözetmiş olur.

¹⁴⁵⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 219.

¹⁴⁵¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 121.

¹⁴⁵² el-A'râf 7/143.

¹⁴⁵³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 149-150.

¹⁴⁵⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 147.

¹⁴⁵⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 29.

¹⁴⁵⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 31.

2. 2. 10. Muhabbet

Lugatta muhabbet, buğz kelimesinin zıddı sevmek,¹⁴⁵⁷ meyletmek, dostluk,¹⁴⁵⁸ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise muhabbet Allah'ın kulunu, kulun da Allah'ı, sevmesi,¹⁴⁵⁹ rûhun Allah'ı yakînen bilmesinden doğan sevgi¹⁴⁶⁰ ve sevileni görebilme heyecanı içinde olan kişinin, kalbinin coşması¹⁴⁶¹ şeklinde tarif edilmektedir.

Cüneyd-i Bağdâdî muhabbeti, âşıkın kendinin sıfatlarını terk ederek sevdiğinin sıfatlarıyla sıfatlanması¹⁴⁶² ve kalbin Allah'a meylî¹⁴⁶³ olarak tanımlamıştır. Haris el-Muhâsibî önce bütün varlığıyla bir şeye yönelmen, sonra ise onu nefesine ve rûhuna tercih etmendir,¹⁴⁶⁴ derken Sühreverdî ise kulun Allah'ın isteklerini kendi isteklerine tercih etmesidir.¹⁴⁶⁵

İzz b. Abdüsselâm muhabbet kavramının öncelikle lugat manalarına değinerek sevgi ve dostluğun saf şekli, sevgiliyi görme heyecanına kapılan kişinin kalbinin galeyana gelmesi şeklinde tarif etmiş¹⁴⁶⁶ ve ardından Râbiatü'l-Adeviyye, Bâyezîd-i Bistâmî, Cüneyd-i Bağdâdî, Ebûbekir eş-Şiblî gibi ilk sûfîlerin sözlerine yer vermiştir.¹⁴⁶⁷

Muhabbetin önce Allah'tan zuhûr ettiğini söyleyen İzz, “O, onları sever, onlar da onu sever”,¹⁴⁶⁸ âyeti ile Hak ile mahlukatı arasında ilişkiye dikkat çekmiş, muhabbetin Allah'ın kulu ve kulun da Allah'ı sevmesi şeklinde iki yönlü olduğunu

¹⁴⁵⁷ Zebîdî, *Tâcû'l-arûs*, C. 2, 212.

¹⁴⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 1, 289.

¹⁴⁵⁹ Herevî, *Menâzil*, 88.

¹⁴⁶⁰ Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 296.

¹⁴⁶¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 485.

¹⁴⁶² Serrâc, *el-Lüma*, 88.

¹⁴⁶³ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 129.

¹⁴⁶⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 485.

¹⁴⁶⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, 299: bkz: Gazzâlî, *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*, C. 4, 329-338.

¹⁴⁶⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 111.

¹⁴⁶⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 111-112.

¹⁴⁶⁸ el-Mâide, 5/54.

vurgulamıştır.¹⁴⁶⁹ Diğer yandan İzz, "Ben gizli bir hazîne idim. Bilinmeyi muhabbet ettim..."¹⁴⁷⁰ rivâyetinden yola çıkarak insanın varlığı ve yaratılış gayesini sevgiye dayandırmıştır. Ona göre muhabbet, latîf ve rûhânîdir. O, sevginin latîf ve rûhânî olandan kesâfete doğru bir akışı olduğunu yani Allah'ta başlayıp yine Allah'a döndüğüne vurgu yapar. Bu hususu su-ateş meteforu ile ateşin odunu yakıp erittiği gibi Allah'ın muhabbet ateşi de kulun cismâniyetini kapladığında zâtının eriyeceğini ifade eder.¹⁴⁷¹

Muhabbeti Allah'ın irâdesinden taallûk eden bir hususiyet olarak da gören İzz, Allah'ın irâdesinin genel olarak her şeyi kapsadığını söylemektedir. Allah'ın irâde sıfatı ile tasarrufta bulunduğunu Allah'ın bu irâdesinin rahmet, buğz, gadap ve muhabbet gibi değişik isimler anıldığını zikreden İzz, Allah'ın kuluna olan muhabbetini irâde etmesinin; kuluna rahmet etmesi, ona nimet vermesi ile dünya ve âhirette sevap bahşetmesi şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda ona göre kul eğer tövbe ederse Allah'ın irâdesi de rahmet olarak tecellî eder. Şayet kul günaha yönelirse Allah'ın irâdesi gadab olarak tecellî eder. Şayet kul yakınlık ile yönelirse Allah'ın irâdesi muhabbet olarak tecellî eder. Sonuç itibariyle rahmet birri (iyiliği) istemek, muhabbet ise kurbu (yaklaşmayı) istemektir.¹⁴⁷²

İzz'e göre kişide muhabbet iki şey sebebiyle meydana gelir. Bunlardan birincisi Allah'ın ihsân ve nimetlerini bilmektir ki bu durum nimeti kendine göndereni ve ihsân edeni sevmeyi gerektirmektedir. Diğeri ise Allah'ın cemâl ve kemâlini bilmektir ki nimeti görmekten ziyade nimeti vereni temâşaya doğru giden muhabbettir.¹⁴⁷³ Ona göre Allah'ın cemâlini mârifetten doğan muhabbet, Allah'ın ihsân ve lûtûflarını bilmekten doğan muhabbetten daha yüksek derecededir. Daha sonra İzz, muhabbet ehlinin derecesinin havf ve recâ ehlinin derecesinden daha yüksek olduğunu ifade etmiştir. Zira havf ehli bir kimsenin düşüncesinin temelinde korkulan kötülüklerden emin olma, recâ ehli bir kimsenin düşüncesinin temelinde ise ümit edilen hayra ulaşma isteği gibi menfatlenme gibi durumlara bağlı iken, muhabbet doğrudan Allah'a

¹⁴⁶⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 88.

¹⁴⁷⁰ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, C. 2, 132.

¹⁴⁷¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 100-101.

¹⁴⁷² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 110.

¹⁴⁷³ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fevâid*, 146; İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 213.

bağlıdır.¹⁴⁷⁴

Muhabbet, Allah'ın sevdiği kulunu kendini yakın kılması ve güzel hâllerle hâllendirmesidir. Bu anlamda Allah'ın bir sıfatıdır. İzz b. Abdüsselâm'a göre, Allah'ın cemâl sıfatının üzerindeki perde kalkarsa cemâle has olan muhabbet meyvesini verir.¹⁴⁷⁵ Ona göre kulun Allah'a sevgisi dilin anlatmakta aciz kaldığı hoş bir hâldir. Dilin aciz kaldığı bu hâl semâ sırasında şu iki şekilde ortaya çıkar:

1-Allah'ın lütûflarına dair bir şey dinlendiğinde hâsıl olan muhabbet.

2-Allah'ın zât ve sıfatlarını hatırlatan bir şey dinlendiğinde hâsıl olan muhabbet.¹⁴⁷⁶

Ayrıca diğer yandan İzz'in Kuşeyrî'nin eserinden birebir alıntı yaparak¹⁴⁷⁷ muhabbet kavramının lugavî tanımlarından bazılarına yer verdiği de görülmektedir. Bu anlamda onun naklettiği bazı benzetmelere şunlar örnek verilebilir: Dışın saflığı ve beyazlığı, saf sevgiyi ifade eder ya da ağzı tıpa ile kapalı olan su kabı nasıl ki içine bir şey alamıyorsa Allah sevgisi ile dolu olan kulun kalbinde de başka bir sevgiye yer olmaz. Son olarak devenin çöküp yerinden kalkmaması gibi muhabbetin de kulun kalbinde bu şekilde çökerek yerleşir.¹⁴⁷⁸

“Müminlerin Allah'a olan sevgileri daha fazladır”¹⁴⁷⁹ âyetinin yorumuna yer vermiştir. Ona göre İzz, Allah'ı sevmek, sevenin sevgilisine davrandığı şekilde davranmaya bir vesiledir. Öyleyse kul Allah'a tâatta kusur etmeyerek Allah'ın hoşnut olacağı şeylere yönelmelidir. Zira gerçek sevgiye lâyık olan da sadece O'dur. Kulun Allah'a sevgisinden tezâhür eden hâller, bütün sevgilerin tezâhür hâllerinden daha güçlü ve kuvvetlidir.¹⁴⁸⁰ Ayrıca onun maddî aşktan ilâhî aşka geçişi temsil eden Leyla sevgisinin, Mevla'nın sevgisi için bir araç olma durumu, kişinin mâşuka karşı rûhunda duyduğu elem ve aynı zamanda hissettiği aşırı iştîyak sebebiyle manevî lezzeti Leyla

¹⁴⁷⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 214.

¹⁴⁷⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 42.

¹⁴⁷⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-kübrâ*, C. 2, 217.

¹⁴⁷⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 486.

¹⁴⁷⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 111.

¹⁴⁷⁹ el-Bakara, 2/165.

¹⁴⁸⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 49.

şiiirile anlatan¹⁴⁸¹ İzz, Mecnun'un Leyla'ya âşık olduğu esnada onu unutup gerçek bir duygu ile âşık olduğu Mevla'sına döndüğünü de ifade etmiştir.

وَلَوْ أَنَّ لَيْلَى أَبْرَزَتْ حُسْنَ وَجْهَهَا... لَهَامَ بِهَا اللُّؤَامُ مِثْلَ هَيْامِي
وَلَكِنَّهَا أَخْفَتْ مَحَاسِنَ وَجْهَهَا... فَضَلُّوا جَمِيعًا عَنْ حُضُورِ مَقَامِي

*Şayet leyla yüzünün güzelliğini ortaya koysaydı, bu güzellik karşısında beni kınayanlar benim divane olduğum gibi kendinden geçer deli divane olurlardı. Ben leylanın memleketine gidiyorum. Her duvarı belki orda leylanın kokusu vardır diye öpüyorum. Benim kalbimi çelen, âşık olduğum şey diyarlar da değil bu diyarda sakın olanların sevgisidir.*¹⁴⁸² İzz, bu şiiri *el-Kavâid* eserinde kulun Allah ile olan bağıını anlatırken kullanmıştır. İzz b. Abdüsselâm gibi ve Kuşeyrî'nin *er-Risâle* ve Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ* adlı eserlerinde¹⁴⁸³ de leyla şiirini görmekteyiz.¹⁴⁸⁴ İzz b. Abdüsselâm da Gazzâlî ve Kuşeyrî'nin yolunu kanâatimizce izlemiş olmalıdır.

Muhabbet ve tâatin birbiriyle irtibatlı olduğuna vurgulayan İzz, Allah'ı seven muhabbet ehli kimselerin Allah'ın emirlerine uyarak nehiylerinden kaçınacağını belirtmiştir. “Allah size îmânı sevdirdi ve onu gönlünüze sindirdi”¹⁴⁸⁵ âyetini zikrederek kulun îmânı sevmesinin alametinin isyandan hoşlanmayıp onu terk etmek için bir vesile olduğunu belirtir.¹⁴⁸⁶

Diğer yandan Allah'a muhabbeti sevgilerin en mükemmeli olduğunu¹⁴⁸⁷ O'na duyulan sevginin diğer kulları sevmekten daha şerefli olduğunu belirten İzz, Hz. Mûsâ'nın (a.s) “Rabbim bana kendini göster; sana bakayım”¹⁴⁸⁸ âyetinin yorumunda Allah'a ve

¹⁴⁸¹ İzz b. Abdüsselâm, *Resâil fi't-tevhîd*, 12; Radi, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hüseyin b. Musa Alevî Şerif, *Mecnun ve Leyla Dîvânı*, (Beyrut: Dâru Sadır), 170.

¹⁴⁸² İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 18. (Hiyam; tutku, ilâhî aşkın tepesi, zirve noktası).

¹⁴⁸³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, thk: Muhammed Abdüsselâm eş-Şâfiî, 1. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), C. 1, 48.

¹⁴⁸⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 489.

¹⁴⁸⁵ el-Hucûrât, 49/7.

¹⁴⁸⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 50.

¹⁴⁸⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 14.

¹⁴⁸⁸ el-A'raf, 7/143.

O'nun göndereceği ilâhî kelâma özlem duymayı Allah'a duyulan sevginin eseri olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'i (s) sevmenin diğer kulları sevmekten daha şerefli olduğunu vurgulamış “*Ben sizlere her şeyden daha sevimli olmadıkça î mân etmiş olmazsınız*” rivâyetine yer vermiştir. Bu sevginin kişiyi Hz. Peygamber'e (s) itâat etmeye sevk eden bir vesile olduğunu söylemiştir.¹⁴⁸⁹ “...Allah da çok temizlenenleri sever”¹⁴⁹⁰ âyetinin yorumunda kulları arasında günahlardan ve lekelerden temizlenenleri sevdiğini söyleyerek tövbe ile muhabbet arasında da bir ilişki kurmuştur. Muhabbetin semerelerini ve vesile olduğu şeyleri sıralamaya devam etmiştir. Ona göre ibâdetlere muhabbet beslemek ibâdet etmeye vesiledir. İyi insanlara muhabbet beslemek, onlarla dostluk etmeye vesiledir. Allah yolunda öldürülmeye muhabbet duymak, Allah'ın rızâsını kazanmaya bir vesiledir. Ayrıca muhâcirleri, ensârı, Allah'ın velî kullarını, Allah için birbirini sevmeyi de bu kategoride ele almıştır. İzz'e göre gerçek muhib, kâinattaki tüm rûhlar elinde olsa dahi Allah için hepsini vermekten geri durmayarak Allah ile yakınlaşmayı tercih eden kimsedir.¹⁴⁹¹

2. 3. Marifetle İlgili Kavramlar

2. 3. 1. Zâhir-Bâtın

Sözlükte zâhir kavramı, açık ve belirgin olmak,¹⁴⁹² ortaya çıkmak, aşikâr olmak,¹⁴⁹³ gibi anlamlara gelirken; zâhir kavramının karşıtı olan bâtın kavramı ise görünmemek,¹⁴⁹⁴ gizli olmak¹⁴⁹⁵ demektir. Rağıb el-isfahânî beş duyu organı ile algılanan ve hissedilen şeyler için zâhir, idrak edilemeyenler için, bâtın anlamını kullanmıştır.¹⁴⁹⁶

¹⁴⁸⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 50.

¹⁴⁹⁰ Tевbe, 9/105.

¹⁴⁹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 50-51.

¹⁴⁹² İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, C. 3, 471.

¹⁴⁹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 4, 520; bkz: Tahânevî, *Keşşâf*, C. 2, 1146; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 12, 484.

¹⁴⁹⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 1180.

¹⁴⁹⁵ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, C. 34, 263.

¹⁴⁹⁶ Rağıb el-İsfahânî, *Müfredat*, thk: Safvan Adnan Dâvûdî, 3. Baskı, (Dımaşk: 2002), 130.

Zünnûn el-Mısırî ârif olan kimse zâhiri bir hükümle çelişen bâtın ilmine inanmamalıdır,¹⁴⁹⁷ derken Serî es-Sakatî ise bâtın ilminin Kitap ve Sünnet'in zâhiri manalarına zıt olmaması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁴⁹⁸

Şerîat ilmi, İslâm'ın zâhir ve bâtın boyutunu ihtiva etmektedir. Nitekim “*Allah size zâhir ve bâtın nimetlerini bol bol vermiştir*”¹⁴⁹⁹ âyeti, Cibrîl rivâyeti söz konusu zâhir ve bâtın ayırımından bahsetmektedir. Zâhir âlimlerinden bir grubu, ilm-i bâtını reddederek: Kitap ve Sünnet'in getirdiği zâhir ilminden başka ilim tanımayız, diye söyleyenlere karşılık olarak Serrâc, ilm-i bâtını şerîatın, rivâyet ve dirâyeti kapsayan bir ilmin adı olduğunu söylemiştir. Rivâyet ve dirâyet bir arada düşünüldüğünde karşımıza zâhir ve bâtın amellerine çağıran bir şerîatın ortaya çıkacağını ilimde zâhir ile bâtını birbirinden ayırmanın mümkün olmadığını söylemiştir.¹⁵⁰⁰

Fıkıh ilminin dışardan/zâhiren incelediği konuları, tasavvuf içerden/bâtınen anlamak ve anlatmak istemiştir. Bu yönüyle tasavvuf, bir bâtın ilmidir. Esasında insanın maddî ve manevî bir yönünün olması, dînî hükümlerde olduğu gibi dînî ilimlerde de zâhir ve bâtın ayırımının bulunması sonucunu doğurmuştur.¹⁵⁰¹

İzz b. Abdüsselâm zâhir-bâtını ez-zâhir, her şeye kâdir olan ve el-bâtın, ise her şeyi kuşatandır veya görünen ve gizlenen her şeyi bilen şeklinde tanımlamaktadır.¹⁵⁰² Eserlerini incelediğimizde onun şer'î hükümleri hem zâhir hem de bâtın yönünü birlikte ele alarak zâhir ve bâtın ayırımını çeşitli kategorilerde tasnif ettiği görülmektedir. Bu tasnif, ilimde zâhir-bâtın, amelde zâhir-bâtın, kalpte zâhir-bâtın, ahkâmda zâhir-bâtın, semâda zâhir-bâtın şeklindedir.

¹⁴⁹⁷ Serrâc, *el-Lüma* '551.

¹⁴⁹⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 45-46.

¹⁴⁹⁹ el-Lokmân 31/20.

¹⁵⁰⁰ Serrâc, *el-Lüma* '22-23.

¹⁵⁰¹ Yılmaz, H. Kamil, *Tasavvuf meseleleri*, (İstanbul: Erkam Yayınları, 1997), 58-63.

¹⁵⁰² İzz b. Abdüsselâm, *Tefsîru'l-İzz*, C. 3, 283.

İzz'e göre kalbin zâhir ve bâtın olmak üzere iki veçhesi vardır. Onun zâhiri topraktan olup zulmet ve cismâniyet içermekte bâtını ise semâî olup rûhânî ve nûranîdir. Onun kesâfeti zâhir onun letâfeti ise bâtındır.¹⁵⁰³

İlimde zâhir-bâtın ile İzz, zâhir ilmini şerîat ilmi, bâtın ilminin ise hakikat ilmi olduğunu, zâhir ilminin kulluk ile bâtın ilminin ise Allah'ın lutfuna bağlı olduğunu ifade eder. Ona göre, zâhir ilmini bilmeden bâtın ilminin hakikatine ulaşılamaz.¹⁵⁰⁴ Ayrıca diğer yandan o, zâhir ile ilgili bilginin, şerîat hükümlerini içerdiğini bâtın ile ilgili bilginin ise şerîatın inceliklerini içerdiğini söyler. Ona göre kâfir ve fâcir olandan başka hiç kimse bu iki bilgiden herhangi bir şeyi inkâr etmez. Bazı kimseler bâtın ehlinden olmadığı veya herhangi bir sıfatta bile onlara yaklaşmadığı halde onlardanmış gibi görünmüşlerdir. İşte bunlar yol kesicilerden daha şerli kimselerdirler. Çünkü onlar Hakka gidenlerin yolunu kesmektedirler.¹⁵⁰⁵

Amelleri de zâhir-bâtın olmak üzere ikiye ayıran İzz, amellerin hem zâhiren hem de bâtinen yapılması gerektiğine işâret eder. Amellerin şekilden ziyâde rûh yönüyle yapılmasını bu şekilde yapılan zâhiri amellerin bâtını bereketler doğuracağını ifade eder.¹⁵⁰⁶ O, zâhiri kişiyi Allah'a ulaştıran vesileler arasında zikrederken bâtını ise maksatlarının bilinmesi şeklinde olduğunu söyler. Nitekim amellerimiz hayra ve şerre götüren vesileler ve maksatlarla şeref kazanır. Kişiyi Allah'ın rızâsına ve cennetteki nimetlere kavuşmaya vesile olan tâatlarıdır. Maksatlar ise Allah'a karşı sevgi ve saygının gereğini yapmak, yasakladığı şeyleri yapmaktan veya emrettiği şeyleri yapmamaktan hayâ etmektir. Eğer kişi zâhir-bâtın amelleriyle Allah'a yakınlaşmayı niyet ederek amellerini gerçekleştirse Allah bunları kabul eder ve mükâfatını verir.¹⁵⁰⁷

Semâda zâhir-bâtın ile İzz, semânın zâhirinin fitne bâtının ibret olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁰⁸ İzz'in bu görüşüne Hücvîrî'nin de eserinde yer verdiği görülmektedir.

¹⁵⁰³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 107-108.

¹⁵⁰⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 99.

¹⁵⁰⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 212.

¹⁵⁰⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 94.

¹⁵⁰⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 114.

¹⁵⁰⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 152.

¹⁵⁰⁹ Fıkıhla tasavvufu meczeden İzz, ahkamda zâhir-bâtını dünya ve âhiret maslahatını gözetme ve Allah'ın rızâsına kavuşma amacına dönük olduğunu söylemiştir.¹⁵¹⁰

Îmân ve İslâm'da zâhir-bâtın ayrımı ile İzz, îmânı bir ağaca benzeterek îmânın asıl, İslâm'ın furû, îmânın bâtın, İslâm'ın ise zâhir, olduğunu söylemiştir.¹⁵¹¹ “Bedevîler, “Îmân ettik” dediler. Şunu söyle: “Henüz îmân gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz”¹⁵¹² âyetinin îmânın aslının kalpte, İslâm'ın aslının ise dilde olduğunu belirtmiştir.¹⁵¹³

İlk dönem sûfîlerinden Serrâc ve Mekkî'nin görüşlerinin de İzz ile benzerlik gösterdiği görülmektedir. Nitekim Serrâc, zâhir-bâtın için İslâm zâhir, îmân bâtın, ihsân ise zâhir ve bâtın hakikatlerinin birliğidir¹⁵¹⁴ şeklinde bir anlayışa sahipken Mekkî de bu iki kavram ile ilgili değerlendirmesi İslâm ve îmânın birbirinden ayrılmayan iki ilim olduğu yönündedir.¹⁵¹⁵

2. 3. 2. Şerîat-Hakikat

Sözlükte şerîatın, su içmek için hazırlanan yer, kanal,¹⁵¹⁶ su kaynağına götüren yolun belirli bir bölümü ¹⁵¹⁷ gibi manalar için kullanılırken hakikat ise gerçek,¹⁵¹⁸ sabit ve doğru olmak,¹⁵¹⁹ gibi anlamlara gelmektedir.

Tasavvufta ise şerîatın ve hakikat genel anlamda kulun işlediği fiiller için kullanılmıştır. Buna karşılık hakikat ise Allah'ın kula lütfundan bağışladığı bâtın

¹⁵⁰⁹ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 654.

¹⁵¹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 114; İzz b. Abdüsselâm, *el-fevâid*, 102.

¹⁵¹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 3.

¹⁵¹² Hucurât, 49/14.

¹⁵¹³ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 3.

¹⁵¹⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, 22.

¹⁵¹⁵ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, C. 1, 322.

¹⁵¹⁶ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, C. 5, 80.

¹⁵¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 8, 175; bkz: Tehânevî, *Keşşâf*, C. 8/176; Firûzâbâdî, *el-Kamûsü'l-muhît*, C. 1, 733; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 21, 459.

¹⁵¹⁸ Tahânevî, *Keşşâf*, C. 1, 687.

¹⁵¹⁹ Cürcânî, *Târifât*, C. 1, 90.

ilimler için kullanılmıştır.¹⁵²⁰ Tasavvufta şerîat ve hakikat arasında bir fark olduğu kesin çizgilerle ayrılmıştır. Bu anlamda şerîat, kulluk görevini yerine getirme, hakikat, ulûhiyeti müşâhade etmedir.¹⁵²¹ Şerîat, rivâyet ve dirâyet ilimlerinin bir bütünü iken hakikat ise kalbin, Allah'ın huzûrunda olmada sebat göstermesi şeklinde tarif edilmektedir.¹⁵²²

İzz b. Abdüsselâm'a göre şerîat, Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in (s) sünneti, kişinin hayatını tanzim eden dinî vecibelerin ilâhî hikmet üzere binâ edilmiş şekli¹⁵²³ iken hakikat, kalbi Allah'tan uzaklaştıran şeylerden temizlemek, Allah'a yaklaştıran hâl, söz ve amelle Allah'a yönelmeye devam etmek, Allah'ın sözüne kulak vermek ve daima kalbi Allah'ın huzûrunda olma duygusuyla kişinin kendisini süslemesidir. İşte bunu idrak etmeye hakikat ilmi denir. Aslında hakikat, şerîatın dışında bir şey değildir. Aksine şerîatın, mârifet, hâl ve niyetler ile bunun dışındaki kalbî ameller ve kalbi ıslah eden unsurlarla dolup taşmasıdır.¹⁵²⁴

Diğer yandan İzz şerîatı mücâhede, hakikati ise müşâhede olarak tanımlamaktadır. Ona göre şerîatte ubûdiyyet vazifelerini yerine getirmek varken; hakikatte Rabbin rubûbiyyetini müşâhede etmek vardır. Hz. Peygamber'in (s) Hârise nasıl sabahladığı sorusunu sorduğu olayın geçtiği rivâyeti zikreden İzz, şerîatı emirleri uygulama hakikati ise emirleri görmek olduğunu vurgulamaktadır.¹⁵²⁵

Bununla birlikte İzz, Hakk yolunda ilerlerken bu iki kavramın birbiri için gerekli ve birbirinden ayrılmaz olduğunu ifade etmiş ve bu kavramların zâhirinin şerîat, bâtınının ise hakikat oluşunu belirtmiştir. Tıpkı bir kralın kapısına koyduğu bekçi, sütün içinde bulunan yağ veya hazînedeki madenler gibi farklı misaller getirerek şerîatın ve hakikatın ne olduğuna açıklık getirmiştir. Nitekim İzz, fatiha sûresindeki şu âyetin “*Yalnız sana ibâdet ederiz*” ilk kısmının şerîat ölçülerinin korunmasına “*yalnız*

¹⁵²⁰ Hücûrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 627.

¹⁵²¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 195.

¹⁵²² Serrâc, *el-Lüma'*, 413.

¹⁵²³ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fetâvâ*, 72.

¹⁵²⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 212.

¹⁵²⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 99.

senden yardım dileriz”¹⁵²⁶ ikinci kısmının ise hakîkate işâret ettiğini ve bu âyetin iki kavramın arasını cemettiğini belirtmektedir.¹⁵²⁷

İzz b. Abdüsselâm, Hızır’ın gemide delik açması, küçük çocuğu katletmesi ve yetim kardeşlerin duvarını onarması da bu konularda örnek olarak zikredilmiştir. Bu örneklerde Hz. Mûsâ’nın bildiklerini şerîat, Hızır’ın¹⁵²⁸ bildiklerinin hakîkat (ilm-i ledün) olduğunu ifade etmektedir.¹⁵²⁹

Şerîatin söz, amel, mârifet ve hâlleri ölçmek için bir ölçü olduğunu insanların bu terazi ile ölçüleceğini vurgulayan İzz, bu şerîat mizanında amelleri en ağır basan kimselerin peygamberlerden sonra Allah’ın velî kulları olduğunu ifade eder.¹⁵³⁰

Diğer yandan tasavvufun şer’î hükümlerle kayıtlı olduğunu söyleyen İzz’e göre kendisinde birçok hayır ve faydaları barındıran şeriatın dış kabuk (kışr), hakîkat bilgisinin ise öz şeklinde ifade edilmesi caiz değildir. Ona göre İman ve tâata dair emirlerin kabuk şeklinde ifade edilmesi mümkün değildir. Zira hakîkat ilmi, şerîat ilminin cüzlerinden bir cüzdür. Bu tür söylemler ancak, cahil ve edep yoksunu niyeti kötü kimselerin ifadesidir. Bu söz sahiplerinden birisine ‘senin şeyhinin sözü kabuktur’ dense, o bunu şiddetle reddeder. Fakat buna karşın kışr ifadesini şerîat için kullanırlar. Şerîat, Allah’ın kitabı ve Hz. Peygamber’in (s) sünnetinden başka bir şey değildir.¹⁵³¹

¹⁵²⁶ el-Fatiha, 1/4.

¹⁵²⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 99.

¹⁵²⁸ Tasavvuf klasiklerinde hızır hakkında bkz: Mekkî, Ebû Tâlib, *Kûtü'l-kulûb*, C. 1, 99; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 526.

¹⁵²⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 100.

¹⁵³⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 229.

¹⁵³¹ İzz b. Abdüsselâm, *Kitâbü'l-fetâvâ*, thk: Abdurrahman b. Abdülfettah, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986), 71-72.

2. 3. 3. İlim

Sözlükte ilim, yakînen bilmek, nişan, alâmet¹⁵³² cahilliğin zıddı,¹⁵³³ gibi mânâlara gelmektedir. Tasavvufta ise ilim, îmânın zâhiri, îmân da ilmin bâtınıdır,¹⁵³⁴ şeklinde tanımlanmıştır.

Ayrıca tasavvufta ilm’el-yakîn, ayn’el-yakîn ve hakk’al-yakîn olarak ifadesini bulan ilim tasnifinin ilk iki kısmı ilmi teşkil ederken üçüncü kısmı ise mârifet ilmi kısmını oluşturmaktadır. Zira ilm’el-yakîn ve ayn’el-yakîn, duyu vasıtaları ile akıl yürütme sayesinde elde edilen bilgilerdir. Hakka’l-yakîn ise bil-fiil yaşama, kalbe bildirilme ile yani mükâşefe yoluyla ulaşılan bir ilimdir.¹⁵³⁵

Mutasavvıflar, mârifet kavramını ilimden, ârif kavramını da âlimden ayırarak kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu ayırımın temelinde tasavvuf ehlinin gözünde “kâl ilmi” ile “hâl ilmi” arasında bulunan fark vardır. Kuşeyrî, mârifeti ilimle eş anlamlı olarak kullanırken Ebû Tâlib el-Mekkî, ilmi üstün bir değer olarak ele almış, tasavvufi bilgiye de “mârifet ve yakîn ilimleri” adını vermiştir.¹⁵³⁶

Aslında âlimlerin yaptığı pek çok ilim tasnifleri vardır. İzz b. Abdüsselâm da bu geleneği sürdürerek ilim tasnifi yapan âlimlerden biridir. İzz, *Zübed* adlı eserinde ilmin bir mukaddime amel onun neticesi amel bir mukaddime hâl de onun neticesi olduğunu, ilim ve amelin kesbî hâlin ise vehbî olduğunu ifade etmektedir.¹⁵³⁷

İlimleri kesbî ve gayri kesbî ilim şeklinde ikiye ayıran İzz’e göre kesbî ilim, zâhir ulemâsının ilmi olup hadis, fıkıh, tefsir gibi çalışılarak elde edilen, şerîati bilmeyi esas alan ilimdir. Bununla helal ve haram gibi hükümler, iyiliği emir, kötülüğü nehy gibi hususlar bilinir. Gayri kesbî ilim ise ya kişinin nefsinin tezkiye ederek yaptığı mücâhedenin bir semeresi veya da Allah’ın lutuf ve kereminden verdiği ilmin bir

¹⁵³² İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi ’l-luga*, C. 4, 109.

¹⁵³³ İbn Manzûr, *Lisânü ’l-arab*, C. 12, 416.

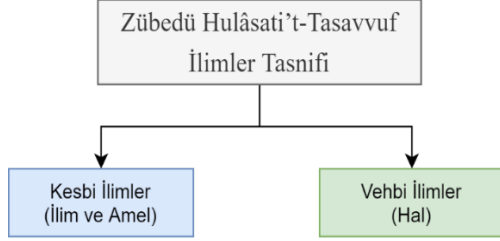
¹⁵³⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü ’l-kulûb*, C. 1, 234;

¹⁵³⁵ Hücvîrî, *Keşfü’l-mahcûb*, C. 2, 625-626.

¹⁵³⁶ Kutluer, İlhan, “ilim”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2000), 22/109-114.

¹⁵³⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati ’t-tasavvuf*, 99.

semeresidir. “Bizim uğrumuzda çaba sarfedenleri kendi yollarımıza eriştireceğiz”¹⁵³⁸ âyetinin yorumunda âyetten geçen mücâhedenin ilim, amel, hidâyet ve Allah’tan gelen vehbî ilimle elde edilebileceğini belirtir. Ayrıca “kim bildiği ile amel ederse Allah ona bilmediğini de öğretir” hadisine de yer veren İzz, kişinin bildiği ile amel etmesi neticesinde Allah lütûf ve rahmetiyle vehbî ilim verilebileceğini söyler.¹⁵³⁹

Şekil 2. 2: Zübedü hulâsati't-tasavvuf ilimler tasnifi

İzz b. Abdüsselâm’a göre bütün ilimler şerefli olup her birisinin şeref derecesi bulunmaktadır. Bu şerefler, ilgili olduğu ilmin derecesine göre farklılık göstermektedir.

İzz, bu ilimleri üç mertebede ele alarak şu şekilde izâh eder:

- 1- Zarûrî ilimler
- 2- Nazarî ilimler
- 3- Vehbî ilimler

Zarûrî ilimler, kişinin herhangi bir çaba sarf etmeden Allah’ın yaratılıştan kişiye verdiği ilimler olup ve kişi bununla bir sevap elde edemez.

Nazarî ilimler, kişinin çalışmasıyla kazanılan ve sevap elde edilen ilimlerdir.

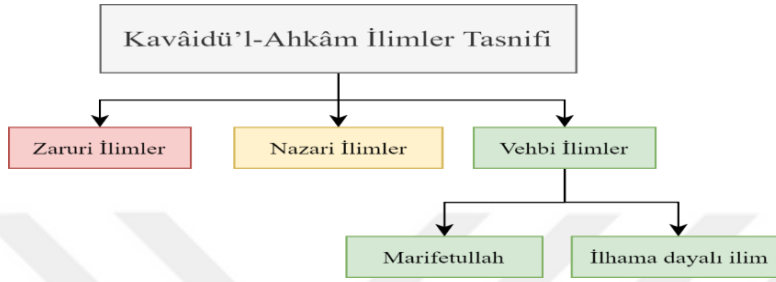
Vehbî ilimler ise Allah’ın nebî ve velî kullarına lütfetmiş olduğu ilimlerdir. İzz, vehbî ilimleri de kendi içinde ikiye ayırır. Bunlardan ilki Allah’ın zât ve sıfatlarını tanımaya dayalı olan mârifetullâh ilmidir. Şerefi yüksek olan bu ilmin semeresi; kişide meydana gelen güzel hâller ve cemâlullâhı seyretme gibi manevî lütûflardır. Bu ilmin kıymet ve değeri, diğer tüm ilimlerden daha üstündür.¹⁵⁴⁰

¹⁵³⁸ el-Ankebût, 29/69.

¹⁵³⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 99.

¹⁵⁴⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 139.

Diğeri ise ilhama dayalı ilimdir ki; bu ilimin vasfına sahip olan kişiler, gizli sırları görebilir, kulakla işitilmeyen şeyleri işitebilir. Kalbi ile idrak edebilirler. Zira Hz. İbrahim'e (a.s) yer ve gökteki gayb âleminin gösterilmesi buna bir örnek olarak verilebilir. Bu ilme sahip olanlar melekleri, şeytanları, uzak diyarları, gökleri, felekleri ve yıldızları oldukları gibi görürler. Levh-i mahfûz'da yazılanları okuyanlar vardır. Kuşların konuşmasını anlayanlar, meleklerin yazarken kalemlerinin sesini duyan velîler de vardır.¹⁵⁴¹

Şekil 2. 3: Kavâidü'l-Ahkâm'da ilimler tasnifi

İlmi amelden daha üstün tutan İzz, asıl ilmi kişinin mârifetullâhı bilmesi mârifetullâh ise Allah'ın zât, sıfat ve fiilleriyle bilinmesi olduğunu söylemektedir.¹⁵⁴² Zira Allah'ı bilmenin ilim sayesinde mümkün olacağını belirten İzz, kişinin Allah'ın ilim sıfatıyla ahlâklanmasını; dînin helal, haram, mekrûh ve mendûp gibi hükümlerine riâyet etmekle ve ayrıca kişiyi Allah'a kurbîyet sağlayacak şeyleri bilmesiyle mümkün olacağını söylemektedir. Ona göre Allah'ın ilim sıfatının semeresi, kişinin Allah'tan korkması, sözlerinde, işlerinde ve diğer tüm hâllerinde Allah'tan hayâ etmesidir.¹⁵⁴³

Allah'ın âlim olup ilim öğrenmeyi emrettiğini ifade eden¹⁵⁴⁴ İzz, “İki türlü ilim vardır. Birincisi lisân ile söylenen ilim olup Allah'ın mahlûku üzerindeki delilinin göstergesidir. Diğeri kalpte bulunan ilim olup kişiye asıl fayda sağlayan budur”¹⁵⁴⁵ İzz, birinci türle dilden kalbe inmemiş azalara nüfûz etmemiş ilmi kastederken ikinci

¹⁵⁴¹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 140.

¹⁵⁴² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 20.

¹⁵⁴³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 27.

¹⁵⁴⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 22.

¹⁵⁴⁵ Dârimî, *Mukaddime*, 33; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 8/133.

ile diğerinden daha yüksek mertebede olan satırlarda yazılmamış, derslerde öğretilmeyen, Allah tarafından gelen ledünnî ilmi kastetmektedir.¹⁵⁴⁶

İlim ile yağmur arasında bir benzetme yapan İzz'e göre ilim, gökyüzünden yağan yağmur gibi tatlı ve temizdir. Yağmur nasıl ki üzerine yağdığı ağaçların tabiatına göre değişiklik gösterirse ilim de böyledir. Eğer ağacın meyvesi acı ise yağan yağmur, meyvenin acılığını arttırır. Şayet ağacın meyvesi tatlı ise yağan yağmur, meyvenin tatlılığını arttırır. İlim de bunun gibidir, Mütevâzi insanın tevâzusunu, kibirli insanın ise kibrini arttırır, ifadesine yer vermektedir.¹⁵⁴⁷

Allah'ın kelâmını suya, nehri ise ilme benzeten¹⁵⁴⁸ İzz b. Abdüsselâm, “âlimlerin, peygamberlerin vârisi”¹⁵⁴⁹ olduğunu, onların ilimlerini yanlış görüp haklarında kötü söz sarfedenlerin ise onların maksatlarını anlamayan ahmak kimseler olduklarını ve bilgisizliklerini dikkate almamak gerektiğini belirtir.¹⁵⁵⁰

Bu anlamda “İnsan ölünce üç şey hariç amelinin kesileceğini sadakayı câriye, faydalanılan ilim ve kendisine duâ eden sâlih evlattır”¹⁵⁵¹ rivâyetini şöyle yorumlar: Bu rivâyetten kastedilen mana ölen şahsın kendi yaptığı hayırlardır. İnsanların faydalandığı bir ilim bırakmak kişinin kendi eseridir. Kişi bu ilmin öğrenilmesine sebep olmanın sevabını elde etmiş olmaktadır.¹⁵⁵² İzz, Allah'ı bilmek için bu konuların, bilgi sahibi olan kimselere sorulmasını tavsiye etmektedir.¹⁵⁵³ Ona göre dînî ilimleri bilmek, dînin emirlerini bilmeye bir vesiledir.¹⁵⁵⁴

¹⁵⁴⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 99.

¹⁵⁴⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsıdü'r-riâ'ye*, 142.

¹⁵⁴⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 1.

¹⁵⁴⁹ Tirmizî, “İlim”, 19; İbn Mâce, “Mukaddime”, 17; Ebû Dâvûd, “İlim”, 1.

¹⁵⁵⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 28.

¹⁵⁵¹ Tirmizî, “Ahkâm”, 36; Nesâî, “Vasâyâ”, 8; Müslim, “Vasâyâ”, 14.

¹⁵⁵² İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm* c. I, 135.

¹⁵⁵³ en-Nahl 16/43.

¹⁵⁵⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm* C. 1, 124.

2. 3. 4. Mârifet

Sözlükte mârifet; bilmek, tanımak, idrâk etmek,¹⁵⁵⁵ sezgi, iç tecrübe¹⁵⁵⁶ ve tefekkür ile ulaşılan bilgi¹⁵⁵⁷ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise Allah'ı sıfat ve isimleriyle bilmek,¹⁵⁵⁸ Allah'ı tevhi'd ve tasdik,¹⁵⁵⁹ iç tecrübeyle elde edilen bâtinî ilim,¹⁵⁶⁰ ilham ve keşf yoluyla Allah'ı bilme şeklinde tarif edilmektedir.¹⁵⁶¹

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, mârifeti “varlığın bâtını ve iç yüzünü keşfetmek sûretiyle elde edilen bilgi”, şeklinde tanımlarken,¹⁵⁶² Cüneyd-i Bağdâdî, Allah'ın ilminin bulunduğu yerde insanın bilgisinin olmamasıdır,¹⁵⁶³ şeklinde ifade etmektedir. Bununla birlikte, Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890) mârifetin iki şekilde elde edilebileceğini bunlardan birincisinin, Allah vergisi olarak kişiye bahşedilen mârifet; ikincisinin ise, kulun gayretiyle kazanılan mârifet olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁶⁴

Eserlerinde mârifet kavramına çok güçlü vurgu yapan İzz b. Abdüsselâm'a göre ise mârifet, Allah'ın rubûbiyyetinin izzetini bilmek ve ubûdiyyetin acziyetini itiraf etmektir.¹⁵⁶⁵ Bir başka deyişle o, mârifeti Allah'ın kendisini tanıttığı isim ve sıfatları ile bilme,¹⁵⁶⁶ şeklinde târif etmiştir. Ona göre insanın en üstün vasfı irfândır. İrfanın

¹⁵⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 9, 237.

¹⁵⁵⁶ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, C. 4, 281.

¹⁵⁵⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, C. 2, 86; bkz: Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 836; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 14, 134.

¹⁵⁵⁸ Muhâsibî, *el-Vesâyâ*, thk: Abdülkâdir Ahmed Ata, (Beyrut: 1986), 285.

¹⁵⁵⁹ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 1, 399.

¹⁵⁶⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, C. 1, 210.

¹⁵⁶¹ Gazzâlî, *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*, C. 3, 5.

¹⁵⁶² Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 73.

¹⁵⁶³ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 71.

¹⁵⁶⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, 56.

¹⁵⁶⁵ İzz b. Abdüsselâm, *el-Fiten ve'l-belâyâ*, 9.

¹⁵⁶⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 14.

en üstünü ise deyyân olan Allah'ı mârifettir.¹⁵⁶⁷ Mârifetin nihâi kaynağının Allah olduğunu vurgulayan İzz, kalbin en büyük hazz ve mutluluğunun Allah'ı mârifetle mümkün olacağını ifade etmiştir. Ona göre mârifet, kalbin filidir. Allah, kullarının kalbine bakar. Kalp, mârifet ve îmân sayesinde düzgün olursa tüm beden de tâat üzere olur. Eğer kalp cahillik ve inkâr ile bozulursa tüm beden de bozulur.¹⁵⁶⁸

İzz b. Abdüsselâm, bir taraftan kulun Allah'ı mârifetten aciz olduğunu söylerken, diğer taraftan Allah'ın ilâhî nûrla kullarının gönüllerini aydınlatacağını söylemektedirler. Mârifete erişmede Allah'ın irâdesine vurgu yapar. Bu hususta Hz. Ebû Bekr'in "Seni anlamayı anlamaktan aciz olmayı anlamak, seni anlamaktır"¹⁵⁶⁹ sözüne yer verir. Kulun mârifete ulaşmasının, ancak Allah'ın kendini kuluna tanıtmasıyla gerçekleşebileceğini belirtir. Kişinin akıl, vehm, idrak ve havâtır yolu ile Allah'ı tanımasının mümkün olmadığını söyler ve bu durumu insanda bulunan acizlik ve kâsır olma vasıflarına vurgu yaparak açıklar. Ona göre Allah'ı mârifet yine Allah ile elde edilir. Bununla birlikte diğer yandan o, mârifetin Allah'ın kulun kalbine attığı bir nûr sayesinde gerçekleşeceğini belirtir. Nitekim Allah'ın bu nûru atmasıyla kul, mülk âleminin sırlarını idrak ederken melekût âleminin de gaybını müşâhede eder.¹⁵⁷⁰

İzz'in mârifetullah hakkındaki bu görüşü Hücvîrî'nin görüşüne benzemektedir.¹⁵⁷¹ Mârifet konusunda "*nefsini bilen Rabbini bilir*" rivâyetine yer veren İzz, bu rivâyetin yorumunda "Nefsini zilletle tanıyan, Rabbini izzetle tanımış olur. Nefsini ubûdiyetle tanıyan, Rabbini Rubûbiyetle tanımış olur. Nefsinin fâni olduğunu bilen, Rabbinin bâkî varlık olduğunu bilir", der.¹⁵⁷²

Yine O'na göre mârifet, bütün iyiliklerin aslı, bütün lütûfların kaynağı ve bütün kötülüklerin ise savuşturucusudur. Mârifetin, sadece kendisi değil onun semeresi ve ecri de kıymetlidir. Bunun yanında mârifetin bizzat kendisi, ilgili olduğu nesneleri, semereleri ve ecri de değerlidir. Hâllerin en değerlisi, mârifetlerin en değerlisinden

¹⁵⁶⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 16.

¹⁵⁶⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 12.

¹⁵⁶⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 139.

¹⁵⁷⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 140.

¹⁵⁷¹ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 1, 328.

¹⁵⁷² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 130.

doğan hâldir.¹⁵⁷³ Mârifetlerin en değerlisi ise sadece Allah'a taalluk eden mârifetullahtır.¹⁵⁷⁴

Mârifeti kalp yoluyla elde edilen bilgi olarak kabul eden İzz b Abdüsselâm'a göre, mârifetler duvarda açılmış deliklere benzemektedir. Basîret gözüyle oradan vicdanlar âlemine bakılır ve kalpler Allah'ın zât ve sıfatlarını müşâhede edip O'nun celâl ve cemâline layık olacak şekilde davranır. Sonra kalp bedeni yöneterek bütün organ ve uzuvlara emir göndererek Allah'ın azâmetine ve kemâline uygun olacak şekilde davranmalarını ister. Kalpler O'nun huzûrunda durup O'nu ta'zim ederken, uzuvlar da kalplerin kapılarında durup, O'na çokça saygı gösterir ve ibâdet ederler.¹⁵⁷⁵

Şecera adlı eserine “insanın mutluluğu deyyan olan Allah'ı mârifetle olur” cümlesi ile başlayan¹⁵⁷⁶ İzz, mârifeti en fazîletli amel olması bakımından en üstün maslahat olarak da kabul etmektedir. Nitekim bu amelin taalluk ettiği şeyler nasıl ki en şerefli ise, semereleri de en üstün semerelerdir.¹⁵⁷⁷

İzz b. Abdüsselâm, mârifetlerin kalbe gelme şekillerinden de bahsetmiştir.

Bunlardan birincisi: kişinin bir çaba göstermeksizin Allah tarafından kalbine, mârifetin bahşedilmesidir ki bu mârifet ile kişide birtakım hâller oluşur. Bu hâl nebî ve rasûllerin hâli olup onlar bu yolla bilgi edinirler. Bu durum abdâllarda da böyledir.

İkincisi: kişinin çaba göstermesi ile kalbine mârifetin verilmesidir ki bundan hem mârifet hem de mârifete uygun hâller oluşur. Mârifet sonucu verilen bu hâller bazı kimselerde süreklilik arz eder. Allah'ın velî kullarında durum bu şekildedir.¹⁵⁷⁸ Bu mârifetten doğan hâller bazı kimselerde meydana gelir gelmez kaybolur, bu da bizim ve bizim gibilerin hâlidir. Bazı kimseler de bu iki derece arasındadır.

Üçüncüsü ise: Bu, hâl ve mârifetlerin dıştan gelen bir sebeple elde edilmesidir. Bunun da muhtelif dereceleri vardır. Örneğin Kur'ân okunduğunda kendisinde mârifet ve

¹⁵⁷³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 22.

¹⁵⁷⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 24.

¹⁵⁷⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 22.

¹⁵⁷⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 12.

¹⁵⁷⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 14.

¹⁵⁷⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 214.

hâller meydana gelen kişiler, vaaz ve öğüt dinlediğinde kendisinde mârifet ve hâller meydana gelen kişiler ile şiir ve nağme dinlediğinde kendisinde mârifet ve hâller meydana gelen kişilerdir.¹⁵⁷⁹

Ayrıca helalliği hususunda ihtilaf olan def eşliğinde kadınların söylediği şarkıları dinleyen kişilerde bazı mârifet ve hâller de meydana gelmektedir. Bu kişilerin durumları ise şöyledir:

Haram olduğunu bilerek bunu yaparlarsa kötü bir iş yapmıştır. Fakat elde ettiği mârifet ve hâller bakımından ise iyi bir iş yapmıştır. Bu durumu mübah gören âlimleri taklit edip de kendisi de mübah görerek dinlerse vera'yı terk etmiştir. Elde ettiği mârifet ve hâller açısında ise iyi bir iş yapmıştır. Cumhurun çoğuna göre haram görülmüş olan yaylı ve üflemeli çalgılar eşliğinde söylenen şarkıları dinlediğinde kendisinde mârifet ve hâller meydana gelen kişiler. Haram kılınan şey aracılığıyla keyif elde etmektedirler. Bu kişiler bir mârifet elde etse de hayır ve şerri yarar ve zararı birleştirerek iyilik ve kötülüğü aynı anda işlemiş olur.¹⁵⁸⁰

Netice itibariyle İzz bin Abdüsselâm mârifet konusunu belirgin bir şekilde incelemiş ve kişinin akıl baliğ olduğunda bilmesi gereken “farz nedir?” Sorusuna, “mârifetullâhtır” cevabını vermiştir.¹⁵⁸¹

2. 3. 5. Yakîn

Sözlükte yakîn, kesin bilgi, bir şey hakkında kesin kanâate varmak,¹⁵⁸² ölüm,¹⁵⁸³ şüphelerle zail olmayan inanç,¹⁵⁸⁴ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise sahibinin kalbine şüphe karışmasına imkân tanımayan bilgi,¹⁵⁸⁵ Allah'ın kulun kalbine

¹⁵⁷⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 215.

¹⁵⁸⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 215.

¹⁵⁸¹ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü't-tarîka*, 7.

¹⁵⁸² İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 1, 457 .

¹⁵⁸³ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 1241.

¹⁵⁸⁴ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 36, 301.

¹⁵⁸⁵ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 199.

yansıttığı nûr,¹⁵⁸⁶ Allah'a, âhiret gününe, cennet, cehennem gibi gaybî bilgilere inanmaktır. Diğer bir deyişle "îmânın aslı"dır.¹⁵⁸⁷

Cüneyd-i Bağdadî (ö.297 /909) yakîni “şüphenin terkedilmesi”, olarak tarif ederken, Zünnûn el-Mısırî “gözün gördüğü ilim, kalbin gördüğü ise yakîndir.”¹⁵⁸⁸

İzz b. Abdüsselâm’a göre yakîn, şüphe duyulduktan sonra elde edilen kesin bilgi,¹⁵⁸⁹ tartışılmaz kesin olan ve hiçbir şüphe ile kesintiye uğramayan ölüm bilgisi veya ölümden sonra kesin olarak bildiğiniz şey şeklinde tanımlar.¹⁵⁹⁰

Yakîn kavramını îmân ile irtibatlandıran İzz’e göre îmânın sıdk, îmânın ortasının tâat ve yakîn¹⁵⁹¹ olduğunu belirtir. Bununla birlikte kulda îkan hâlinin ilme’l-yakîn, ayne’l-yakîn ve hakka’l-yakîn olmak üzere üç derecesi olduğuna da işâret eder.¹⁵⁹²

Yakîn kavramını mükâşefe ile de irtibatlandıran İzz, yakîni, beşerî perdelerin kalkmasıyla kişide hakîkat nûrunun ortaya çıkmasıdır. Bu hususta ise o, Hz. Ali’nin “perde kalksa yakînîm artmaz” sözünü örnek vermektedir.¹⁵⁹³ İzz’in yakîn kavramını eserlerinde daha çok şüphe ve tereddüt etmeme şeklinde lugavî anlamda kullandığı görülmektedir.¹⁵⁹⁴

¹⁵⁸⁶ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 45.

¹⁵⁸⁷ Gazzâlî, *İhyâ’ü ulûmi’d-dîn*, C. 4, 394.

¹⁵⁸⁸ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 103.

¹⁵⁸⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Müşkili’l-fevâid*, 70; İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü’l-me’ârif*, 308.

¹⁵⁹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Tefsiru’l-İzz*, C. 2, 185 ; C. 3, 390.

¹⁵⁹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü’t-tarîka*, 4.

¹⁵⁹² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 120; İzz b. Abdüsselâm, *Tefsiru’l-izz* C. 3, 484.

¹⁵⁹³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 166.

¹⁵⁹⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Müşkili’l-fevâid*, 273.

2. 3. 6. Kalp

Sözlükte kalp, bir şeyi bulunduğu halden başka bir hale çevirmek,¹⁵⁹⁵ içini dışına getirmek, altını üstüne döndürmek,¹⁵⁹⁶ vicdan, his, idrak gibi akli kuvvetlerin merkezi,¹⁵⁹⁷ anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise rabbânî yönü var olan latîf bir cevherdir.¹⁵⁹⁸

İzz b. Abdüsselâm'a göre; kalp, Allah'ın evi ve deyyan olan Allah'ı tanıma ve bilme yeridir.¹⁵⁹⁹ O, kalbin mahiyetini açıklarken kalbi kozalak şeklinde etten ibaret bir organ olarak görmeyip onun devamlı olarak yön değiştirip hâlden hâle geçen ilahî bir latîfe olduğunu ifade eder.¹⁶⁰⁰ Ayrıca kalbin tevhd, mârifet, iyilik, günah ile kötülüklerin tüm kaynağının kalp olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁰¹

İzz b. Abdüsselâm'a göre kalp, vücutta önemli bir görev yüklenmiştir. O, kalbi bir şehrin halîfesinin ikamet ettiği saraydaki melik, şehirdeki diğer binaları ise onun askerleri olarak nitelendirir. Mesela akıl danışmanlık görevi olan vezirdir. Gözleri bekçi, kulakları casus, elleri işçi gibi tanımlayarak birtakım benzetmeler yapmıştır. Kalp ise tüm uzuvlar üzerinde tasarruf yetkisi olan padişaktır. Uzuvların hepsi kalbin emirlerine karşı koyamazlar. Ayrıca onun buyruklarını yapmakla mükelleftirler.¹⁶⁰² İzz'in bu yaklaşımına benzer bir yaklaşımı Gazzâlî'de ortaya koymuştur.¹⁶⁰³

Diğer yandan İzz b. Abdüsselâm, kalbin durumunu şöyle tasvir etmektedir: kalp içinden sürekli sular akan bir nehre benzer. Nasıl ki akarsuda sular hiç kesilmeksizin geliş gidiş yapıyorsa insanın kalbinde de sürekli geliş gidiş yapan düşünceler olduğunu söylemektedir. Akarsuların faydalı ve zararlı olanları olduğu gibi kalpteki bu

¹⁵⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 1, 685.

¹⁵⁹⁶ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 4, 68.

¹⁵⁹⁷ Tehânevî, *Keşşâf*, C. 2, 1335; bkz: Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 163.

¹⁵⁹⁸ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 259.

¹⁵⁹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 219.

¹⁶⁰⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 139.

¹⁶⁰¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 16.

¹⁶⁰² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 132.

¹⁶⁰³ Gazzâlî, *Me'âricü'l-kuds*, (Beyrut: Dâru'l-Âfaku'l-Cedîde, 1975), 98.

düşüncelerin de fayda ve zararı olanları vardır. İnsan, kalbine gelen bu düşünceleri maslahata götüren şeylere yöneltmekle sorumlu iken mefsedete götüren şeylerden de kalbini sakındırmakla sorumludur. Fakat kalbe gelen düşünce kalbe yerleşmemiş ve eyleme dönüşmemişse herhangi bir sorumluluğun olmadığını da ifade etmektedir.¹⁶⁰⁴

İzz b. Abdüsselâm kalbin asıl işlevinin Allah'ı mârifet olduğuna vurgu yapar ve bunu meyve veren bir ağaç metaforu ile anlatır. Allah'ın zâtını bilmeyi ağacın kökü, Allah'ın sıfatlarını bilmek ağacın dalları, hâl, söz ve fiiller ise bu ağacın meyveleridir. İşte bu hoş ağacın bittiği yer kalptir ki, eğer kalp hâller sayesinde salâha kavuşursa bütün beden salâha kavuşur. Eğer kalp günah ve sapkınlıkla bozulursa bütün beden bozulur. Bu durum dünyadayken isyan şeklinde âhirette ise cehennem azabı şeklinde ortaya çıkacaktır. Ayrıca bu ağacın dallarından birinden yoksun olan kimse dünyada ve âhirette o dalın meyvelerinden de yoksun kalacaktır.¹⁶⁰⁵

İzz b. Abdüsselâm'a göre Allah'ın sıfatlarının üzerindeki perde kalkarsa kalp rahmanın nûrlarıyla dolar. Kalp, Allah'ın zâtını ve sıfatlarını müşâhede ederek rabbinin celâline ve cemâline layık olacak tavır sergiler. Ardından kalp, bütün uzuvlara emir ulaştırarak, Allah'ın azametini ve kemâline uygun biçimde davranmalarını ister. Böylece kalp Allah'ın huzûrunda durur ve O'nu ta'zim eder.¹⁶⁰⁶

İzz'e göre insanın kalbi bir kap gibidir. Kap temiz olmazsa onun içine ne kadar temiz bir şey boşaltırsan boşalt o kap pis kalmaya devam eder ki kalpler de böyledir. Sesler bir güzelliştir ki nağmeli şarkılardan kaplara taşır sesleri. Eğer kaplar saf olmasaydı manalar da yüksek olmazdı. Eğer manalar sağlıklı olmasaydı kaplar da temiz olmazdı.¹⁶⁰⁷

Nitekim Arapça bir beyitte şöyle denilmektedir.

قلوباً أوعية فكلما طاب الوعى قد طاب ما قد حل له

قلب يذكر الله أضحي روضة وآخر باللهو صارمزيله

¹⁶⁰⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 16-17.

¹⁶⁰⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 20.

¹⁶⁰⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 22.

¹⁶⁰⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 165.

Kalpler kap gibidir. Kap ne kadar iyi olursa oraya giren de iyi olur.

Allah'ın zikriyle olan kalp bir bahçe, eğlence ile dolu olan kalp mezbeleliktir.

*Gül diğer bitkilerin yetiştiği yerde yetişmez. Misk kokusu ise soğan kokusu gibi değildir.*¹⁶⁰⁸

Kalbi, her türlü hayır ve şerrin kaynağı gören¹⁶⁰⁹ İzz, kalbi mükellefiyetin ilk mahalli olduğunu beden amellerinin kalp amellerine bağlı bulunduğunu vurgular. Zira ameller kalpten başlar sonra organlarda ortaya çıkar. Kalbe âit amelleri değerlendirirken kalbin amelleri ve uzuvların amelleri şeklinde ikiye ayırır: Ona göre kalbin amellerini fitrattan var olanlar ve sonradan kazanılanlar teşkil etmektedir. Bu anlamda fitrattan var olanlar akıl ve beş duyu ile elde edilen bazı bilgiler, cömertlik ve hayâ gibi övülen sıfatlar, cimrilik ve sertlik gibi yerilen sıfatlar, sebep ve sonucuna göre değerlendirilen sıfatlar. Ona göre bu sıfatlar ile doğuştan gelen sıfatlardır. Fitrattan olmayıp sonradan kazanılan sıfatlar ise vesvese, zihinden geçen zanlar, sevgi ve hüzündür.¹⁶¹⁰

İzz, kalplere âit amellerin bir kısmı insanın sadece kendine faydası olan ameller iken bir kısmının ise başkasının faydasına dokunan iyilik ve kötülükler olduğunu ifade etmiştir. Örneğin insanlara faydalı olmayı istemek böyledir, çünkü böyle bir istek insanlara iyilik yapmaya vesiledir. Aynı şekilde insanlara zarar vermeyi istemek de insanlara kötülük yapmaya vesiledir.¹⁶¹¹

Ayrıca beden amellerini de kalp amellerinin bir sonucu olarak gören İzz b. Abdüsselâm, beden amelleri olarak çok sayıda ahlâkî emir ve yasaklar sıralamıştır. Adâlet, yardımlaşma, emânete riâyet gibi amelleri, emredilen fiiller arasında sayarken; zulüm, gıybet ve yalancılık, gibi amelleri de yasak fiiller arasında saymıştır. İzz, bu konuyu da fikhî terimler eşliğinde (kâsır ve müteaddî) ele almış,¹⁶¹² şirk ve şüphe gibi

¹⁶⁰⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 165.

¹⁶⁰⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 48.

¹⁶¹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 43.

¹⁶¹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 43.

¹⁶¹² İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 44.

kâsır, düşmanlık yapma ve zâlim olma gibi müteaddî maslahatlar şeklinde detaylandırmıştır.¹⁶¹³

Kalp ile î mân arasında irtibat kuran İzz, eğer kalpte î mân ve mârifet mevcutsa beden in ona boyun eğip taât üzere olacağını fakat kalpte cahillik ve inkâr varsa beden in de günah ve isyan ile bozulacağını belirtir.¹⁶¹⁴ Ayrıca İzz, kalbe gelen vesveseyi ve kötü düşünceleri tehlikeli ve önemli görmenin Allah'ın yüceliğini bilmekten kaynaklandığını belirtmiştir. Zira bu hal Hz. Peygamber'in (s) ifadesiyle î mânın açık bir delili sayılmıştır.¹⁶¹⁵

Ayrıca İzz, Hz. Peygamber'in (s) şu rivâyetine de dikkat çeker; *“Fitneler kalplere tıpkı hasır çubukları gibi arz olunur. Artık onlar hangi kalbe işlerse o kalpte siyah bir leke meydana gelir. Kabul etmeyen kalpte ise beyaz bir nokta meydana gelir. Bu iki nokta kalbe yerleşir. Bu kalplerden biri cilalı taş gibi bembeyazdır ve göklerle yer durdukça ona hiçbir fitne zarar vermez. Diğerine gelince, o alaca siyahtır; tepesi aşağı duran testi gibidir. Ne bir iyilik tanır; ne de bir kötülüğe karşı durur. Yalnız içine işleyen hevâ ve hevesini bilir”*.¹⁶¹⁶ İzz, bu rivâyetin yorumunda şunları söylemektedir: Eğer kişinin kalbi fitneleri kabul etmeyerek nûrları elde etmeye devam ederse Allah o kişinin kalbine daimî bir nûr giydirir. Böylelikle ona giydirilen bu nûr sayesinde artık kalp fitneleri kabul etmez hale gelir. Bu da kalbe fitneyi inkârından dolayı verilen bir ecirdir.¹⁶¹⁷

İzz'e göre kalbin vazifesi olan birçok fiiller vardır. Allah'a inanma ve irfânı tasdik etme,¹⁶¹⁸ Allah hakkında hüsn-i zan besleme, kaçırdığı tâatten dolayı üzüntü duyma, Allah'ın verdiği rahmet sebebiyle sevinç duyma, Allah'a tâat etme ve î mânı sevme, Allah'ı inkâr ve günahı kerih görme, Allah için sevip Allah için buğz etme, kendini küçük görüp, Allah'a boyun eğme, haşyet duyma, Allah'ı tezekkür ve iyilere gıpta etme, takvâ sahibi olma, yasaklardan kaçınma, Allah'a kavuşmaya şevk duyma, kendi

¹⁶¹³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 12.

¹⁶¹⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 12.

¹⁶¹⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 60.

¹⁶¹⁶ Müslim, “Î mân”, 231.

¹⁶¹⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 80.

¹⁶¹⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 205.

için istediğini kardeşi için de isteme, şeytan ve nefis ile mücâdele etme, ölümü ve kıyameti anma, Rabbinin huzûruna çıkacağını düşünme, Hz. Peygamber'in (s) haber verdiği gaybî bilgilere inanma, Allah'ı görüyor gibi ibâdeti edâ etme¹⁶¹⁹ ve kalbin âlemlerin Rabbiyle meşgul olması için sonradan yaratılmış olan her şeyden kalbi temizleyip arındırma bu fiillerden bazıları olarak verilmiştir. Bütün bu çabaların özünde ise her şeyin rabbi olan Allah ile meşgul olmak için onun dışındaki her şeyden gafil olma prensibi yer almaktadır.¹⁶²⁰

İzz b. Abdüsselâm'ın kalp ile ilgili olarak verdiği bilgilerden yola çıkarak kalbin olumlu ve olumsuz nitelikleri iki kategoride ele alabilir. Nitelikleri olumlu ve olumsuz olmak üzere iki kategoride ele alınabilir. Kalbin olumlu nitelikleri arasında selîm, mutmaîn, münîb, huşû, takvâ, rikkât, Allah korkusu gibi vasıflar ön plana çıkarken gâfil, günahkâr, hasta, katı, kılıflı, kilitli ve mühürlü vasıflar da olumsuz nitelikler arasında kabul edilebilir. Kalpteki olumlu niteliklerden selim¹⁶²¹ ve mutmain¹⁶²² kalp hakkında İzz, gönlün huzûrunu, huzûr bulunan şeyin şerefiyle şeref kazanması şeklinde yorumlamıştır. Ona göre en üstün kalp huzûru ise ancak Allah'ı zikir ile elde edilen kalptir.¹⁶²³ Yumuşak kalp,¹⁶²⁴ Burada kalbin ısınmasından kasıt Allah'ın lütûf ve keremini ümit etmektir. Kalbi yumuşayan insan tam bir teslimiyetle Allah'ın emirlerine sarılma yasaklarından da sakınmaya çalışır.¹⁶²⁵ Mütevekkil kalp, “Allah kuluna yetmez mi?”¹⁶²⁶ İzz'e göre “Allah bana yeter” demek önce kalple olur ve sonra dille ifade edilir.¹⁶²⁷

¹⁶¹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 222.

¹⁶²⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 223.

¹⁶²¹ eş-Şuarâ: 26/89.

¹⁶²² er-Rad:13/28.

¹⁶²³ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 75.

¹⁶²⁴ ez-Zümer, 39/23.

¹⁶²⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 63.

¹⁶²⁶ ez-Zümer, 39/36.

¹⁶²⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 64.

Kalpteki olumsuz nitelikler şunlardır: Gafil kalp,¹⁶²⁸ günahkâr kalp,¹⁶²⁹ hasta kalp¹⁶³⁰ katı kalp¹⁶³¹ kılıflı- mühürlü kalp,¹⁶³² ve kör kalp,¹⁶³³ gibi vasıfları âyetlerle izâh eder.¹⁶³⁴

Ayrıca insanın maddî ve manevî yapısı arasındaki ilişkiye dikkat çekerek vücudun salah ve fesâdının kalbe bağlı olduğunu söyleyen¹⁶³⁵ İzz, bu hususunda; "*Şüphesiz insan bedeninde bir et parçası vardır ki şayet bu sâlih olursa, bütün beden sâlih olur...*"¹⁶³⁶ rivâyetini örnek olarak getirerek, kişinin hem kalbinde var olan düşüncesi hem de azalarıyla yaptığı fiilleri bir maslahatı elde etmeye veya bir mefsedeti uzaklaştırmaya yönelik olması gerektiğini ifade etmektedir. Kişi öncelikle kendisini Allah'a yaklaştıracak hâl, kâl ve amelleri bilmeli, Allah'a yönelmeli, O'nun sözüne kulak vererek kalbini bununla süslemelidir. Zira kalbin düzgün olmasıyla bedenler de düzgün olur. Kalp bozulursa bedenin fiilleri de bozulur. Kişi kalbini Allah'tan uzaklaştıracak her türlü hâl, kâl ve amellerden kalbini temizlemesi gerektiğini ifade eder.¹⁶³⁷ Ayrıca kalpte meydana gelen değişiklikler sebebiyle "*Ey kalpleri evirip çeviren Allah'ım, kalbimi dînin üzerine sabit kıl*"¹⁶³⁸ şeklinde Hz. Peygamberin yaptığı duâyı da burada hatırlatmıştır.¹⁶³⁹

¹⁶²⁸ el-Kehf, 18/28.

¹⁶²⁹ et- Tevbe, 9/28.

¹⁶³⁰ el-Muhammed 47/20.

¹⁶³¹ el-Âl-i İmrân 3/159.

¹⁶³² el-Bakara 2/7.

¹⁶³³ el-Fâtır 35/ 19.

¹⁶³⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 95.

¹⁶³⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 197.

¹⁶³⁶ Buhârî, "İmân", 39; Müslim, "Müsâkât", 107; İbn Mâce, "Fiten", 14.

¹⁶³⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 212.

¹⁶³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/168, 173; Müslim, "İmân", 2; Tirmizî, "Da'avat", 89, 124.

¹⁶³⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 138.

2. 3. 7. Vârid

Sözlükte vârid, suya giden,¹⁶⁴⁰ gelen,¹⁶⁴¹ ulaşan,¹⁶⁴² gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise tecellîden sonra kalbe gelen ve onu kaplayan bir hâldir.¹⁶⁴³ Ayrıca sâlikinin kastı olmaksızın gaybdan kalbe gelen havâtır,¹⁶⁴⁴ şeklinde de tanımlanmaktadır. Kuşeyrî, vâridât ve havâtır arasındaki ayrımı şu şekilde yapar: Havâtır, hitap cinsinde vukû bulan fuyûzât için kullanılırken; vâridât, sürûr vâridi, hüzn vâridi, kabz ve bast vâridi gibi hâllerle beraber zikredilir.¹⁶⁴⁵

İzz b. Abdüsselâm'a göre varîd, hiçbir çaba göstermeden Hakk'tan kalbe gelen düşüncelerdir.¹⁶⁴⁶ Vârid kavramını hem sözlük anlamıyla hem de havâtır anlamı kastederek kullanan İzz'in bu yaklaşımı, Kuşeyrî'nin yukarıda belirttiğimiz anlayışı ile benzerlik göstermektedir.

İzz, peygamberlere gelen ilâhî tecellî ve vâridâtın geliş yönüyle üç kaynağının bulunduğunu belirtir. Bunların her birinin de kendi içinde mevrîdi ve masdarı vardır. Bu vâridâtın vâsıtaları Rûhu'l-Emîn, Rûhu'l-Kudüs ve Rûhu'l-Emr olup sırasıyla şöyle ortaya çıkmaktadır:

1- Rûhu'l-Emîn vasıtasıyla gelen ilâhî tecelliler, kalbin fuâd adı verilen kısmında meydana gelir. Burası görme ve işitme sıfatları ile ilme'l-yakîn mahalli olan ve mülk âlemine tekâbül eden kısımdır.

2- Rûhu'l-Kudüs vasıtasıyla gelen ilâhî tecelliler, kalbin bâtını olarak isimlendirilen Süveydâ'ya gelir.¹⁶⁴⁷ Burası ayne'l-yakîne mazhar melekût âlemine tekâbül eden kısımdır.

¹⁶⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 3, 457-458

¹⁶⁴¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 325

¹⁶⁴² Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, C. 9, 296.

¹⁶⁴³ Serrâc, *el-Lüma'*, 418.

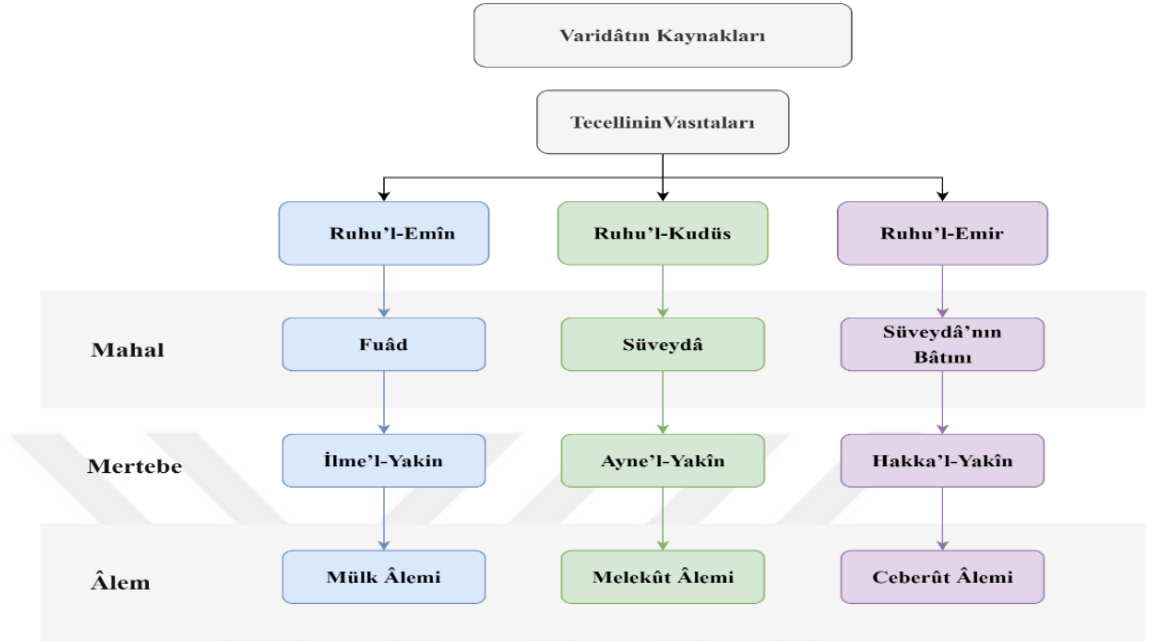
¹⁶⁴⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 162.

¹⁶⁴⁵ Kuşeyrî, *A.g.e.*, C. 1, 162.

¹⁶⁴⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 16.

¹⁶⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvufî Bir Istılâh Olarak : Nokta-i Süveydâ*, Kalem Yay., Ankara 2017, s. 561.

3- Rûhu'l-Emr vasıtasıyla gelen ilâhî tecelliler ise kalbin sır makâmı olan Süveydâ'nın bâtınına gelir. Burada sadece rabbâni kudretin hüküm sürdüğü vahdâniyet tecellîleri vardır. Hakka'l-yakîn mahalli olan bu kısım, ceberût âlemine tekabül eder.¹⁶⁴⁸

Şekil 2. 4: Vâridâtın Kaynakları

2. 3. 8. Havâtır

Lugatta havâtır, iç âlemde duyulan ses,¹⁶⁴⁹ kalbe gelen hitap,¹⁶⁵⁰ hatırlamak, anmak,¹⁶⁵¹ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta ise kulun, irâdesi söz konusu olmaksızın, kalbine gelen manalar,¹⁶⁵² kalbin mâruz kaldığı etki, duygu, düşünce ve müşâhedelerin hepsi için kullanılmaktadır.¹⁶⁵³

Abdullah b. Mesud'dun naklettiği bir rivâyette Hz. Peygamber (s) şöyle buyurmaktadır: “*Melek ve şeytanın âdemoğlunun kalbi üstünde yönlendirici etkisi*

¹⁶⁴⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 120.

¹⁶⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 4, 249.

¹⁶⁵⁰ Tehânevî, *Keşşâf*, C. 1, 754

¹⁶⁵¹ Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, C. 1, 386.

¹⁶⁵² Serrâc, *el-Lüma'*, 418.

¹⁶⁵³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, C. 1, 220; bkz: Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 411; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 1, 198.

vardır. Meleğin etki etmesiyle kişi iyiliğe ve hakka, şeytanın etkisi ile kişi bâtıla ve kötülüğe yönelir. Melekten gelen hayra yönelik etkiyi kalbinde hisseden kişi, bu hâtırın Allah'tan geldiğini bilip rabbine hamd etsin. Şeytandan gelen şerri hisseden kişi de onun kötülüğünden Allah'a sığınsın”¹⁶⁵⁴ Hz. Peygamber'in (s) bu rivâyetinden yola çıkarak havâtır kavramının kaynağının iyilik ve hak, bâtıl ve kötülük olmak üzere iki ana unsurdan meydana geldiğini belirtebiliriz.

Serrâc, sûfilerin kullandıkları bazı kavramları incelerken hâtırla vâridin anlam olarak birbirine benzeştiğini ifade etmiştir.¹⁶⁵⁵ Sühreverdî ise havâtırın hak, melek, nefis ve şeytandan geldiğini nakletmiştir.¹⁶⁵⁶

İzz b. Abdüsselâm, hâtır insanların kalbine gelen vâridâtlar olarak tanımlamaktadır. Ona göre kalbe gelen havâtır, kişiye rahmandan, şeytan ve nefis tarafından gelebilir. Nefsten gelen hâtır kişiyi hevâ ve hevesine, şeytandan gelen hâtır kişiyi isyan ve fıska, rahman'dan gelen hâtır ise kişiyi Allah'ın rızâsına ve kalbin sekînetine ulaştırır. Kişinin her gelen hâtır, rahmandan mı şeytandan mı yoksa nefsten mi geldiğini tespit etmeden hemen kabul etmemesi gerekir. Bunu belirleyici unsur hâtırın dînin asılarına uygunluğudur. Eğer gelen hâtır, Kur'ân ve Sünnet'e uygunsa rahman veya melekten; Kitap-Sünnet'e aykırı ise nefis ya da şeytandandır. Kişi hâtırdan şayet şüphe duyarsa takvâyâ uygun olan, onu terk etmesidir.¹⁶⁵⁷

Ayrıca İzz, nefis ve şeytanın özelliklerini dikkate alarak nefsin hevâcisi ve şeytanın vesvesesinin birbirinden ayırıt edilebileceğini, söylemektedir. Eğer şeytan bir kimseyi günaha teşvik eder ve o kimse de buna karşı çıkarsa şeytan teşvikte ısrar etmeden başka günaha yönlendirir. Aynı şekilde nefis ise bir şey murâd ettiğinde, isteğinin elde edinceye kadar ısrar etmeye devam eder.¹⁶⁵⁸

¹⁶⁵⁴ Tirmizî, *Tefsîru'l-kur'ân*, el-Bakara, 2 / 35.

¹⁶⁵⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 418.

¹⁶⁵⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, C. 2, 255-259.

¹⁶⁵⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 34-35.

¹⁶⁵⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 157.

Kalbe gelen kötü hatarâtтан takvâya uyarak nasıl kurtulabiliriz sorusuna cevap arayan İzz b. Abdüsselâm, kalp ve organlara kibir, ucûb, hased ve riyâ gibi kötü hatarâtın gelmesi durumunda kişinin yapması gerekenleri şöyle sıralamaktadır:

1. Hatarât sürdürülmeden hemen kesilmelidir.
2. Hatarâta nefsi meyledip kalbine yerleşmeden Allah'tan hayâ ederek korkmalı ve bunun saygısızlık olduğunu düşünerek hâtır terk edilmelidir.
3. Hatarâta yönelme durumu varsa yapmaya azmetmeden hâtır bırakılmalıdır.
4. Hatarâtı kontrol edemeyip başlama durumunda ise alışkanlık haline gelmeden tövbe ederek hatırdan vaz geçilmelidir.

İzz b. Abdüsselâm'a göre şeytan, ilk önce kişinin kalbine riyâ atmakla işe başlar. Ardından o riyâyı süslü gösterir ve son olarak da riyâyı teşvik edip, sevdirebilir. İnsanların en mutlusunu şeytanın süslü gösterdiği bu riyâyı kalbinden defedip uzaklaştıran kimsedir. Şeytanın yapmış olduğu çağrı, kişiyi riyâ ve isyana götürmektedir. Şeytandan gelen nida ancak kişinin riyâdan tiksiniş ve vazgeçtiği riyâdan uzak durmasıyla geri çevrilebilir.¹⁶⁵⁹

İzz b. Abdüsselâm *Tevhîd* adlı risâlesinde kalbin hevâcisinde havâtırın hareketlerinden bahsetmektedir.¹⁶⁶⁰ Kalpleri havâtır madenleri olarak gören¹⁶⁶¹ İzz, kişinin kalbine gelen havâtırdan dolayı cezaya uğratılmayacağını ifade eder.¹⁶⁶² Ona göre havâtır, iki kısma ayrılır. Birincisi, kişinin çabası olmaksızın tıpkı suyun nehirde akması gibi kalbe gelen havâtırdır ki bu tür havâtırda herhangi bir ceza terettüp etmez. İkincisi ise kişinin kendi çabası sonucu kalbe gelen havâtır ki bu kısımda yer alan havâtırın sonuçları da (övgü-yergi-sevap- günah) vardır.¹⁶⁶³

Konu hakkında İzz b. Abdüsselâm'ın farklı yaklaşımları bulunmaktadır. *Makâsîd*'de havâtırı dörtlü tasnif yapmışken *Mesâil*'de ise beşe ayırdığı görülmektedir.

¹⁶⁵⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsîdü'r-riâ'ye*, 67.

¹⁶⁶⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Risâletü't-tevhîd*, 12.

¹⁶⁶¹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 16.

¹⁶⁶² İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 139.

¹⁶⁶³ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 16-17.

1-Şeytanın tarafından gelen havâtır: Kişiyi isyanı, fitneyi, dalâleti ve vesveseyi emreder.

2-Nefs tarafından gelen havâtır: Şehvet ve kötü fiilleri emreder.

3-Melekten tarafından gelen havâtır: Tâatı ve hayrı emreder.

4- İnsanlardan gelen havâtır: Tamahkârlığı emreder.

5-Allah'tan gelen havâtır ise: İzz b. Abdüsselâm burada Rûm sûresi 4. âyetle iktibas yapmaktadır.¹⁶⁶⁴

2. 4. Tasavvufta Diğer Konular

2. 4. 1. Âlem-İnsan İlişkisi

Tasavvufta âlem ve insan arasında irtibat kurulmuş ve çeşitli görüşler serdedilmiştir. İnsan, âlemin özü kabul edilerek kâinat ve insan arasındaki ilişki, “âlem” metaforuyla izâh edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda kâinat büyük, insan ise küçük âlemdir. Birçok sûfinin eserlerinde değindiği gibi İzz b. Abdüsselâm da *Zübed* adlı eserinde âlem-insan ilişkisine yer vermiştir. Nitekim “*Ben gizli bir hazîne idim, tanınmayı sevdim ve bu yüzden âlemi yarattım*”¹⁶⁶⁵ rivâyetini konunun temellendirilmesi için nakletmiş; büyük âlemin yeryüzü, gökler ve bu ikisinin arasındakilerin olduğunu, küçük âlemin ise bizâtihi insana karşılık geldiğini ifade etmiştir. Ona göre âlem, Allah’ın isim ve sıfatlarıyla tecellî ettiği yerdir.¹⁶⁶⁶ İnsan, Allah’ın nûrlarını (tecellîyatlarını) bildiği zaman bu âlemden daha üstün olur. Kişinin bütün vücudu ve varlığı (basîret sahibi olanlar için) buna bir örnektir. Zira kişide lahûtî ışıklar bulunmaktadır. Kişinin bilgisinin ışığı, güneşten daha fazla aydınlatır. Gören göz için gaybın sırları ortaya çıkar.¹⁶⁶⁷

İzz’e göre herkes Allah’ın “كن” (kûn) emri ile vucûd bulmuştur. Allah, önce insanı tesviye etmiş, ardından ona Rahmânî bir nefha (nefes) üflemiştir. İnsan kâinatın bir modelidir. İnsan kâinatın murâdıdır, kâinat ise insan için yaratılmıştır. Allah, kendini

¹⁶⁶⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Mesâilü’l-tarîka*, 14.

¹⁶⁶⁵ Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ ve müzilü’l-ilbâs*, thk: Abdulhamid b. Ahmed b. Yusuf, (Kahire: Mektebetü’l-Asriyye, 2000), C. 2, 155.

¹⁶⁶⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 85.

¹⁶⁶⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 125.

bilsin ve sevsin diye insanı yaratmıştır. Kâinat ile insan arasında rahmani bir bağ kuran İzz, düşüncelerini bir şiirle izâh ederek özetlemiştir:

*Sen harflerin ilmini okursan, senin şahsın yazıları olan bir levhadır.
Senin mananın harflerini cehâlet sahibi kişiler okuyamaz ve göremezler
Yarının sırlarına vâkıf olan için bugünün mâruf olan şeyi münkerdir.
Çünkü sen küçük bir şey olsan da sende en büyük âlem vardır.
Sen kendini küçük bir parça zannediyorsun amma senin içinde büyük bir âlem vardır.
Senin bir zerren kâinattan daha ağırdır.
Senin bir katrende sır pınarları denizler saklıdır.
Sen varlığı kendine kıyas edersen ne kadar küçük kalır
Sen cevhersin var olan her şey arazdır. Her şey kaybolur ama sen kalırsın.
Sen sınırlandırılmayan vücûdun ta kendisisin.
Allah'ın lahûtî ışığı var sende dolunaydan daha aydınlık
Senden doğan mârifet ışığı güneş ışığından daha parlaktır.
Gören gözler kalplerin özellikleri ve gaybların gizli sırlarını ortaya çıkarır
Semâ senin iştiyâkınla kusursuz şekilde tevhîd kutbu üzerinde döner.
Onun irfân ışıklarından oluşan parlayan yıldızları vardır
Güneşin doğması kalbin süveydasının ufkudur...¹⁶⁶⁸*

Şiirde de görüldüğü üzere İzz, âlemde var olan her şeyin insanda da var olduğu sonucuna varmış ve insan ile âlem arasında benzerlikler bulunduğunu söylemiştir. Bu benzerlikler üzerinden insanın kendini bilmesiyle rabbini bilebileceğini “من عرف نفسه عرف ربه”¹⁶⁶⁹ rivâyetiyle ilişkilendirmiştir. Nitekim kişi kendi kulluğunu bilirse, Rabbinin rubûbiyetini, kendi fâniliğini bilirse, Rabbinin bâki olduğunu, ayrıca kendisinin cefasını bilirse Rabbinin vefasını bilir. Bir kelâmı kibar olan bu söze “Kişi kendini bilirse Allah'ın kendinden ne istediğini de bilir”. şeklinde farklı bir yorum getiren İzz b. Abdüsselâm, konuyu izâh ederken semboller etrafında şöyle bir benzetme yapmıştır.¹⁶⁷⁰

¹⁶⁶⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 126.

¹⁶⁶⁹ Hadis hakkında detaylı için bakınız: Yüceer, Mustafa, “Hadis İlmi Açısından Osmanlı Manzum Hadis Edebiyatında Yer Alan Rivâyetler” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), 220.

¹⁶⁷⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 131.

“Allah, Âdem’in sûretini şehir sûretinde bina etmiş ve o şehirde ustanın güç ve kudretini temsilen binalar yapmıştır. Daha sonra onlara ikili, üçlü hareket sistemi vermiştir”. Buradaki binadan kasıt vücuttaki organlardır. İzz’in tasvir ettiği bu sistemi, bir tablo ile şu şekilde gösterebiliriz.

<i>İnsan</i>	<i>Şehir</i>
<i>Şehirdeki Binalar</i>	<i>Vücudun Organları</i>
<i>Saray Binası</i>	<i>Kalp</i>
<i>Kalp</i>	<i>Halîfenin makâmı (Rabbin</i>
<i>Saraydaki Sultan</i>	<i>İman</i>
<i>Kalbin hizmetçileri</i>	<i>Azalar</i>
<i>Tercüman</i>	<i>Dil</i>
<i>Bekçi</i>	<i>Gözler</i>
<i>Casus</i>	<i>Kulaklar</i>
<i>Koşucu</i>	<i>Ayaklar</i>
<i>İşçiler</i>	<i>Eller</i>
<i>Vezir</i>	<i>Akıl</i>
<i>Kralın tacı</i>	<i>Velâyet</i>
<i>Merdiven</i>	<i>Înâyet</i>
<i>Rehberi</i>	<i>Hidâyet</i>
<i>Bineği</i>	<i>Sıdk</i>
<i>Zineti(süs)</i>	<i>Sekînet</i>
<i>Arkadaşı</i>	<i>İlim</i>
<i>Kapıcı</i>	<i>Vera’</i>
<i>Kâtip</i>	<i>Murâkabe</i>
<i>Hapishane</i>	<i>Havf</i>
<i>Meydan</i>	<i>Recâ</i>
<i>Kandil</i>	<i>Hikmet</i>
<i>Nedime</i>	<i>Fikr</i>
<i>Hazînedar</i>	<i>Yakîn</i>
<i>Hazîne</i>	<i>Kanâat</i>
<i>Posta</i>	<i>Firâset</i>

İzz b. Abdüsselâm, bu benzetmeyi “Ey kral! Halkına rahmet nazarıyla bir bak. Hikmet hazînelerini aç. Taksim yaparken adâletli ol. Herkese kısmetini ver. Halkının şikâyetini gider. İki el dedi ki biz bütün aletlerin hepsiyiz. Dişler biz öğütürüz. Tükürük

dedi ki ben de hamur yapar mideye göndeririz. Mide dedi ki ben pişiririm...” şeklinde organların konuşturulması ile devam etmektedir.¹⁶⁷¹

2. 4. 2. Kerâmet

Sözlükte kerâmet, lütûf, kerem,¹⁶⁷² ihsân ve cömert olmak¹⁶⁷³ gibi anlamlara gelirken tasavvufta sekr hâlinde velîde zuhûr eden hâl,¹⁶⁷⁴ Allah'ın velî zâtlarından meydana gelen olağan üstü hâller ve hâdiseler demektir.¹⁶⁷⁵ Bu olağanüstü olayların peygamberlerde meydana gelmesine mûcize, velîlerde meydana gelmesine kerâmet, Allah düşmanlarında olağanüstü bir hâlin meydana gelmesine ise muhâda'a (tuzak) denir.¹⁶⁷⁶

Cüneyd-i Bağdâdî, manevî bir nimet olan kerâmetleri gördükten sonra kerâmetlerle aldanmanın havassın kalplerini perdelediğini ifade eder.¹⁶⁷⁷ Sehl b. Abdullah Tüsterî, ise "En büyük kerâmet, kötü bir huyunu iyi bir huy haline dönüştürmendir" demiştir.¹⁶⁷⁸

İzz b. Abdüsselâm'a göre kerâmet, mahlûkatta normal olan durumun delinmesi, gaybı ortaya çıkarmak ve hârikulâde şeylerin zuhûr etmesi demektir.¹⁶⁷⁹ İzz'e göre peygamberlerin mûcizesi, asfîyânın mükâşefesi ve evliyânın da kerâmeti haktır. Ayrıca Allah'ın seçtiği has kulları gaybî sırlara muttali kıldığını ve onlara eşyanın hakîkatini gösterdiğini söyler.¹⁶⁸⁰

¹⁶⁷¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 131-132.

¹⁶⁷² İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 12, 512.

¹⁶⁷³ Tehânevî, *Keşşâf*, C. 1, 149; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 184.

¹⁶⁷⁴ Hücvârî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 65.

¹⁶⁷⁵ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 519.

¹⁶⁷⁶ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 73.

¹⁶⁷⁷ Serrâc, *Lüma'*, 400.

¹⁶⁷⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 534.

¹⁶⁷⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 18.

¹⁶⁸⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 175.

İzz b. Abdüsselâm'a göre kerâmet, herkeste görülebilir. Dinsiz olan kimselerden, ruhân ve fâsıklardan da hârikulâde hâdiseler meydana gelebilir.¹⁶⁸¹

Mûcizelerin yalnızca peygamberlere has olduğunu, risâletten mûcize, velâyetten de kerâmetin zuhûr ettiğini dile getiren müellif, hiçbir velînin, nebî mertebesine ulaşamadığını ancak bazı kerâmetlerde velîlerin peygamberlere ortak olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁸²

Bununla birlikte İzz, örnek olarak verdiği suda yürüme, kuş gibi havada uçma ve gaybî bilgilerden haber verme¹⁶⁸³ gibi kerâmetlerin insandan zuhûr edebileceğini vurgular. Ona göre Allah, vehhap isminin tecellisi olarak daha önce hicap şeklinde verdiği şeyleri keşif ile kişide ortaya çıkarabilir.¹⁶⁸⁴

Kerâmetlerin tarîkat yoluna giren sâlik için bir fitne olduğuna da vurgu yapan İzz, sâlikin bu konuda uyanık olması gerektiğini söyler. Çünkü kim bu kerâmetlerle meşgul olur ve kerâmetlere takılıp kalırsa rabbinden ayrı düşer. Eğer Allah'a yönelir ve Allah'la meşgul olursa o zaman Allah katındaki derecesini yükselir.¹⁶⁸⁵ Ayrıca İzz, kerâmetlerin derecelerinin ve âhiretteki mükâfatlarının farklı farklı mertebelerde olduğunu da söylemektedir.¹⁶⁸⁶

Bunula birlikte İzz, kerâmetlere takılan kişinin, kalbini bazı mahlûkata bağladığını ifade ederek bu konuda şunları söylemiştir: Kendisinden kerâmet sadır olan zâtların, Kur'ân'a ve Sünnet-i seniyyeye uygun hareket etmesi gerekir. Sen su üzerinde yürüyen, havada uçan, gaybdan haber veren kişi görürsen ona bakmalısın. Eğer onda Allah'ın şerîatına muhâlif hareketler, haramı işleme, vacibi terk etme gibi haller görürsen bil ki o kişi, şeytandan nasibi olan fitneci ve cahil biridir. Zira kerâmet, bazen sâlih kişilerin haricinde başkalarında da görülür. Ona göre su üzerinde yürümek maharetse balıklar da suda yüzer, havada uçmak maharetse şeytan da yer ile gök

¹⁶⁸¹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 226.

¹⁶⁸² İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 226.

¹⁶⁸³ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 230.

¹⁶⁸⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 176.

¹⁶⁸⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 18.

¹⁶⁸⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 19.

arasında uçar. Bu fitneler ancak nefsi düşük olanların bağlandıkları şeylerdir. Nitekim Deccâl de öldürme ya da diriltme gösterisi yapar ve hatta insanlara yanında cennet ve cehennem varmış gibi gösterir. Fakat onun ateşi cennet, cenneti ise ateştir. Aynı şekilde yılan yiyerek veya ateşe girerek insanları fitneye düşürüp onları kendi sapkınlığına ve cehâletine tâbi olmaya çağıran başka kimseler de vardır.¹⁶⁸⁷ İzz'e göre kişi, Allah'tan başkası ile ne kadar meşgul olursa Allah'tan bir o kadar yüz çevirmiş olur. Nitekim nefsinin gören ile Rabbinin gören arasında büyük farklar olduğunu ifade eder. Bu doğrultuda kişiye ceza olarak Allah'tan gafil olması yeter, demiştir.¹⁶⁸⁸

İzz'in bu yaklaşımı onun kerâmate iltifat edilmesini mârifeti engelleyici bir durum olarak düşündüğünü göstermektedir. Bu düşüncenin neticesinde İzz, şerîata uymaya ve sünnete yapışıp istikamet üzere devam etmeye dikkat çekmektedir.¹⁶⁸⁹

Diğer yandan “*Allah nimetini kullarından dilediğine lutfeder*” âyetin yorumunda İzz, Allah peygamberlere nasıl ki peygamberlik görevini vererek lütûf ve ikramda bulunduyorsa bazı kullarına da birtakım kerâmetler vererek ikramda bulunabilir.¹⁶⁹⁰ Ona göre kişi kendisinde kerâmetler zuhûr ettiği zaman havf makâmının gereği, bu kerâmetlerin istidrâc olabileceği korkusunu taşımalıdır.¹⁶⁹¹ İzz, bu görüşünü Seri es-Sakatî'den naklettiği şu misalle desteklemiştir: “Bir adam bir bağa girmiş olsa ve her bir ağacın üstündeki bir kuş açık bir dil ile “Ey Allah'ın velîsi sana selâm olsun dediğini işitse kişi bu durumun onun için bir aldanma olduğundan endişe etmezse aldanmıştır”.¹⁶⁹²

Mûcize ile kerâmet arasındaki farklara da işâret eden İzz, Peygamberlerin mûcize gösterme iddiasında bulunabileceklerini ancak kerâmet sahibi kişilerin kerâmet gösterme iddiasında bulunamayacaklarını dile getirir. Ayrıca mûcizenin gizlenmesi söz konusu değilken; kerâmetin gizlenmesi gereklidir. Çünkü mûcize sadece

¹⁶⁸⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 230.

¹⁶⁸⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 226.

¹⁶⁸⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Makâsidü'r-riâ'ye*, 164.

¹⁶⁹⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 1, 81.

¹⁶⁹¹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 176.

¹⁶⁹² İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 176.

peygamberlere has iken; kerâmetin velî ve müminlere has olduğu unutulmamalıdır.¹⁶⁹³ Aslında bu düşüncesiyle İzz, mûcize ile kerâmet arasındaki temel farkın nübüvvet olduğuna dikkat çekmiştir.

İzz b. Abdüsselâm'a göre velînin kerâmeti hakdır.¹⁶⁹⁴ Nitekim Allah kerâmeti açıkça beyan etmiştir. Ardından bu hususu Kur'ân, hadis, sahâbe kavli ve firâset sahibi insanlardan verdiği örneklerle izâh eder. Allah'ın Kur'ân'da Hz. Meryem'e hitabı ve Hz. Zekeriyâ'nın Meryem'in yanına her girişinde bir rızık bulması,¹⁶⁹⁵ Ashâb-ı Kehf'in mağarada kalması,¹⁶⁹⁶ Hz. Mûsâ ve hıızır kıssası,¹⁶⁹⁷ Hz. Süleyman'ın veziri olan Asaf'ın göz açıp kapayıncaya kadar kısa bir sürede Belkıs'ın tahtını getirmiş olması,¹⁶⁹⁸ gibi örnekleri Kur'ân âyetlerinden delil teşkil etmesi için nakletmektedir.¹⁶⁹⁹ Aynı şekilde¹⁷⁰⁰ yolculuğa çıkan üç kişinin yağmura tutularak mağaraya girmesi ve ardından mağaranın kapısını bir kayanın örtmesi sonucunda orada mahsur kalmaları ve yaptıkları duâlar ile kurtulmaları,¹⁷⁰¹ kendisine iftira atan bir kadına beşikteki çocuğun aleyhte şahitlik yapması neticesinde Rahib Cüreyc'in iftiradan kurtulmasının anlatıldığı kıssa¹⁷⁰² ve sırtına çok yük yüklenen bir sığırın konuşması¹⁷⁰³ gibi örnekleri de hadislerden naklederek anlatmaktadır.¹⁷⁰⁴

¹⁶⁹³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 175.

¹⁶⁹⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 175.

¹⁶⁹⁵ el-Meryem 19/25; el-Ali İmran 3/36-37.

¹⁶⁹⁶ el-Kehf 18/ 9-12; en-Neml 27/40.

¹⁶⁹⁷ el-Kehf 18/60-82.

¹⁶⁹⁸ en-Neml 19/40.

¹⁶⁹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 177.

¹⁷⁰⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 178.

¹⁷⁰¹ Buhârî, "Enbiya", 50; Müslim, "Zikr", 100; Ebû Dâvûd, "Büyû", 29.

¹⁷⁰² Buhârî, "Enbiya", 48; Müslim, "Birr", 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 1, 436.

¹⁷⁰³ Buhârî, "Enbiya", 54; Müslim, "Fezâilü's-sahâbe", 1.

¹⁷⁰⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 179.

Kerâmet konusunu sahâbîlerin hayatlarından getirdiği örneklerle de delillendiren¹⁷⁰⁵ İzz, Hz. Ömer'in hutbe verdiği sırada savaş meydanını görerek savaşı yönlendirmesi ve "Ey Sâriye, dağa doğru" diye seslenmesini¹⁷⁰⁶ ayrıca Hz. Osman'ın "Zinanın izlerini gözlerinde görmekteyim" demesi,¹⁷⁰⁷ gibi kerâmetleri nakletmiştir. Son olarak İzz, "*Firâsetli müminin firâsetinden sakının*". hadisine de yer verdiği görülür.¹⁷⁰⁸

2. 4. 3. Semâ

Sözlükte semâ, işitmek,¹⁷⁰⁹ dinlemek,¹⁷¹⁰ üns meclisi,¹⁷¹¹ gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufta semâ, güzel sesle okunan Kur'ân'ı Kerim ve dinî içerikli şiirleri dinleme,¹⁷¹² insanın sırrında saklı olan ilahî hitabın açığa çıkması ile kişinin vecde gelerek coşması,¹⁷¹³ ilâhileri, makâm ve nağmeleri dinleme, raks etme ve mûsikinin tesiriyle coşup dönme,¹⁷¹⁴ gibi anlamlara gelmektedir.

Başlangıçta Kur'ân ve ilâhî nağmeleri dinleme neticesinde vecd ve coşku hâline ulaşma şeklinde anlaşılan semâ, sonraları ise vecde gelen sûfîlerin kendinden geçerek

¹⁷⁰⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 180.

¹⁷⁰⁶ Müttakî el-Hindî, Abdilmelik b. Kâdîhân, *Kenzü'l-ummâl*, thk: Safvet Sakâ, Bekrî el-Hayyânî, 5. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), C. 12, 651; Muhammed Yûsuf el-Kandehlevî, *Hayâtü's-Sahâbe*, thk: Beşşâr 'Avvâd Marûf, 1. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), C. 3, 562.

¹⁷⁰⁷ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 181.

¹⁷⁰⁸ Buhârî, "Târîhu'l-kebîr", C. 7/354; Tirmizî, *Sünen*, "Tefsiru'l-Kur'ân", 16; Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, C. 1, 142; Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 98; Serrâc, *el-Lüma'*, 171; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2/ 480.

¹⁷⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 8/162-165.

¹⁷¹⁰ Râgıb el-İsfahânî, *müfredât*, 425-426.

¹⁷¹¹ Tehânevî, *Keşşaf*, C. 1, 675.

¹⁷¹² Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, c. II, 238; Serrâc, *el-Lüma'*, 338-376.

¹⁷¹³ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 161.

¹⁷¹⁴ Gazzâlî, *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*, C. 2, 269-272.

sağa ve sola bir çeşit ritmik hareketler eşliğinde âhenk ve intizam ile dönerek zikir yapmanın ismi olmuştur.¹⁷¹⁵

Zünnûn el-Mısırî'ye göre semâ, “Allah'tan gelen bir vâriddir ki o kalpleri Hakk'a doğru harekete geçirir. Semâ'yı hak ile dinleyen kimse hakikat mertebesine çıkar; nefsiyle dinleyenler ise zındıklık derekesine düşer”,¹⁷¹⁶ şeklinde tarif etmiştir. Şiblî ise semânın zâhirini (ses) fitne, bâtını (mana) ise ibretten ibaret olduğunu söylemiştir.¹⁷¹⁷

İzz b. Abdüsselâm'a göre semâ, güzel sesler, kulağa hoş gelen nağmeler ve anlaşılır vezinli sözlerdir. İzz b. Abdüsselâm'ın semâ meclislerine bizzat katılıp deverân ettiği pek çok kaynakta yer almaktadır.¹⁷¹⁸

İzz b. Abdüsselâm, semâ konusunda Kuşeyrî'nin de eserinde nakilde bulunduğu Şiblî'nin şu sözüne yer vermiştir: Şiblî'ye semâ'dan sorulunca “Semânın dışı fitne, içi ise ibrettir. Bu işâretten anlayanlar için ibreti dinlemek helal, diğer kimseler için ise fitne ve belâyâ sebebiyet verir”.¹⁷¹⁹ İzz'in konuyu delillendirmek için İmam Şâfî'nin “Musiki haram değildir, avâm için mekrûhtur. Eğer bir kişi çalgıyı meslek haline getirirse o kişinin şahitliği reddedilir”, görüşüne de yer verdiği görülmektedir.¹⁷²⁰

İzz, semâ konusuna mârifetlerin kalbe geliş şekillerinin üçüncü derecesinde yer vermiştir. Bu kısımda helal olan sözler eşliğinde şiir dinletileri sebebiyle elde edilen mârifetin eksik bir mârifet olduğunu nakletmiş ve bu eksikliğin sebebini de semân kişinin nefesine hoş gelmesi ile izâh etmiştir. İzz'e göre helal olmayan şarkıların söylenmesi ve bu yolla elde edilen mârifette kişi eğer bunların haram olduğunu düşünüyorsa yanlış bir iş yapmıştır. Eğer şarkı dinlemeyi mübâh gören âlimlere tâbi olarak bunu dinlerse vera'yı terk etmiş olur. Fakat bu kişi yine de semâdan birtakım

¹⁷¹⁵ Ceyhan, Semih “Semâ”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2009), 36/ 455-457.

¹⁷¹⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 509.

¹⁷¹⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 510.

¹⁷¹⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 3, 302; Sübkî, *Tabakâtüş-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. 8, 215; Zehebî, *el-İber*, C. 3, 299; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, C. 18, 319; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, C. 2, 351; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. 1, 315; İsnevî, *Tabakâtü's-şâfiyye*, C. 2, 83-85.

¹⁷¹⁹ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 152; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 510.

¹⁷²⁰ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 156.

mârifetler elde etmiştir. Âlimlerin çoğu tarafından haram sayılan üflemeli çalgılar eşliğinde yapılan semâda ise kişi, hayır ve şerri, iyilik ve kötülüğü karıştırmış demektir. İzz, semâların içinde mârifeti elde etme yönüyle en üstün semân Kur'ân dinleme olduğunu zikreder. Ardından vaaz ve öğüt dinleme ve helâl olan sözleri dinleme şeklinde diğer semâ türlerini sıralamıştır.¹⁷²¹

Semâyı bu şekilde tarif eden ve derecelerini belirten İzz, semâ hakkında insanları yedi dereceye ayırmıştır:

Birinci derecede ârifler vardır.¹⁷²² Allah'ı tanıyan bu âriflerin semâsı, semâ dinleyenlerin en üstünüdür. Dinledikleri semâ onlarda ağlama, üzüntü ve korku olarak kendini gösterir. Bu derecede bulunan kişi, semâ yaparken yapmacık olmaz ve kendilerinde birtakım hâller meydana gelir.

İkinci derecede recâ hâli kendisine gâlip gelenler bulunmaktadır. Bu kişiler ya Allah'ın rızâsını elde etmek için ya da sevap elde etme ümidiyle semâ yaparlar.

Üçüncü derecede muhabbet hâli gâlip gelenler yer almaktadır. Bu kişiler Allah'ı, kendisine verdiği nimet ve ihsânından ötürü seven kişiler ya da Allah'ı, zât ve sıfatlarının kemâli sebebiyle seven kişilerdir.

Dördüncü derecede ta'zim ve iclâl hâli gâlip gelenler bulunur. Bu derecede semâ yapanlar, mahza Allah için hareket ederler ve bunda nefislerinin herhangi bir payı yoktur.

Beşinci derecede kendine tutku hâli galebe gelenler değerlendirilmiştir. Kişinin eşine âşık olması buna örnektir.

Altıncı derecede kendisine helal olmayan duygu ve durumlarda bulunanlar vardır. Kişinin kendine haram olan bir kadına ilgi duyması buna örnektir.

Yedinci derecede bu altı grubun dışında olanlar bulunmaktadır. Kendisini bunların dışında görüp şarkı dinlemenin onun için ne ifade ettiğini merak eden kişiler bu derecededir.¹⁷²³

¹⁷²¹ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 226.

¹⁷²² İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 215.

¹⁷²³ İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 217-219.

Semâ hakkında İzz, Hz. Peygamber (s) huzûrunda şiir okunduğuna Hz. Peygamber'in (s) şiirleri dinleyerek bu duruma ses çıkarmadığını haber veren rivâyetlerden örnekler vermiş ve konuya Hz. Aişe'den nakledilen şu rivâyeti örnek olarak vermiştir.¹⁷²⁴ “Bir bayram günü babam bize uğradığında Ensar'ın Buas Savaşında söylemiş olduğu atışmaların sözlerini söyleyen câriyeler yanımda bulunmaktaydı. Peygamberimiz de yatıyordu. Babam: Rasûlüllah'ın hanesinde iblisin çalgısının ne işi var diyerek bana söz söyledi. Hz. Peygamber yüzünde bulunan örtüyü kaldırarak: Bırak ya Ebû Bekir! Her ümmetin bir bayramı var, bugün de bizim bayramımızdır”. buyurdu,¹⁷²⁵ Ayrıca İzz, Hz. Aişe'nin akrabası olan bir kızı Ensar'dan biriyle evlendirilmesi mevzuunda Hz. Peygamber'in (s) keşke bir de muganniye de gönderseydiniz, sözüne yer vermiştir. Onun delil olarak getirdiği bu rivâyete Kuşeyrî'nin de eserinde yer verdiği görülmektedir.¹⁷²⁶

Ayrıca İzz, semâyı yerilen ve övülen semâ olarak da ikiye ayırır. Yerilen semâ, kişinin insanlara sanki kendisine bir hâl geliyormuş gibi vehmettirmesi, yapmacık hareketler sergileyip gösteriş yapması, göğsünü vurup saçını başını yolması ve elbiselerini yırtması şeklinde meydana gelir ki bunların hepsi haram ve günah kabul edilen semâ çeşitleridir. Övülen semâ ise Allah'ın rahmet sıfatı geçtiğinde ümitlenme, O'nun azap sıfatından korkma, alçaltma ve yükseltmenin Allah'a âit olduğunu bilip tevekkül etme gibi hâtırlamalar ve bunlar neticesinde vukû bulan hâllerdir. Semâ sırasında bazen bu hâller arasında geçişler olduğu gibi bazen de bir hâl öyle baskın gelir ki kişi ne dediğini bilmez ve duymaz.¹⁷²⁷ Bu durumu eserinde yer verdiği şu beyitlerle ifade etmektedir:

“Kalbinde saffet nûrunun duruluğu olan kimse için semâ bir nûrdur.

¹⁷²⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 152

¹⁷²⁵ İzz b. Abdüsselâm, *Şeceratü'l-me'ârif*, 280; Buhârî, “Ideyn”, 3; Müslim, “Ideyn”, 3; İbn Mâce, “Nikâh”, 21.

¹⁷²⁶ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, 157; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 1, 391, Beyrut, 1969.(Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, C. 2, 506.)

¹⁷²⁷ إن السماع صفاء نور صفوته نور لمن قلبه بالنور منشراح

يخفى ويحجب عن قلبه قاس نار لمن صدره ناووس وسواس İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-ahkâm*, C. 2, 221.

*Kalbinde şeytanın kabri bulunan kimse için de semâ bir ateştir”.*¹⁷²⁸

Yukarıdaki bilgiler ışığında sonuç olarak diyebiliriz ki İzz, kişide Allah sevgisini harekete geçiren semâyı mendup görürken; dünyalık lezzetleri, hevâ ve hevesi harekete geçiren semâyı ise haram görmektedir.

2. 4. 4. Şatahât

Sözlükte şatahât, sarsılma, hareket etme,¹⁷²⁹ anlamına gelir. Tasavvufta ise sekr hâlindeki sûfinin kalbinden taşan ilâhî hakikatlerdir.¹⁷³⁰ Serrâc’a göre çok dar iki kıyı arasında akan nehrin, sel ile kenarlarına taşması gibi sûfilerin kalbinden dudaklarına taşan sırlardır.¹⁷³¹ Sühreverdî, şatahâtı sûfilerin cezbe ve sekr hâlinde söyledikleri sözler şeklinde tarif etmektedir.¹⁷³²

Buna göre şatahât, bazı mutasavvıfların vecd ve istiğrâk hâllerinde şuursuz olarak manasını düşünmeden söyledikleri, dıştan/zâhiren bakıldığında akla ve şerîata muhâlif gibi gözüken sözlerdir. Kabul veya reddedilmediği gibi, onu söyleyen de bundan dolayı muaheze edilemez. Bâyezîd-i Bistâmî’nin “ما أعظم شائي إسبحاني” “Kendimi her türlü eksikliklerden tenzih ederim, şanım ne yücedir” sözü ile Hallâc-ı Mansûr’un “أنا الحق Ben Hakk’ım” sözleri, en meşhur şatahât olarak bilinir.¹⁷³³

Serrâc, eserinde şatahâtların nasıl anlaşılması gerektiğini şöyle izâh etmektedir.¹⁷³⁴ Sûfileri anlamayıp onların bu sözlerini tenkit eden kimseler, aynı mahiyette olan (müteşâbih) sözlerin Kitap ve Sünnette bulunduğunu ileri sürerler. Rûzbiân-ı Baklî’nin (ö. 606/1209) şathiyelerle ilgili yazdığı eserde Kur’ân’da bulunan müteşâbih âyet yorumları ve mutasavvıfların “Allah insanı kendi sûretinde var etmiştir” şeklindeki sözler üzerinde durmaktadır. Ayrıca o, Hz. Ali’den naklen, “Görmediğim

¹⁷²⁸ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 151.

¹⁷²⁹ Serrâc, *el-Lüma*, 453.

¹⁷³⁰ Tehânevî, *Keşşaf*, C. 1, 1028.

¹⁷³¹ Serrâc, *el-Lüma*, 422.

¹⁷³² Sühreverdî, *Avârifü’l-maârif*, C. 1, 92.

¹⁷³³ Ethem Cebecioğlu, “Şatahât İbarelerinin Anlaşılmasına Doğru: Metodik Bir Deneme”, *Tasavvuf İlmi ve Akâdemik Araştırma Dergisi*, S. 17, (2006): 8-9.

¹⁷³⁴ Serrâc, *el-Lüma*, 422.

Rabbe kulluk etmem” ve Hz. Ömer’den naklen, “Kalbim, Allah’ı gördü” gibi ifadeleri de şathiye diye değerlendirir.¹⁷³⁵

İzz b. Abdüselâm’a göre şatahât, sekr hâlinde olan sâlikin şerîatin zâhirine aykırı olarak söylediği sözlerdir.¹⁷³⁶ İzz, bazı ulemânın tasavvufu inkâr edip, sûflere söz atmaları sebebiyle ömrünün son yıllarında zâhir ulemâsının gözünde tasavvufu meşrulaştırmak, sûfleri yüceltmek ve tasavvuf ilminin de şer’î bir ilim olduğunu bildirmek için tasavvufî eserler kaleme aldığını belirtmektedir. Sûfî eserleri kaleme alma sebeplerinden bir başka gerekçesi ise hâl ehlinden sâdır olan müşkil sözlerin (şatahât) tevilini yapmak ve şerîatinin zâhiri ile bağdaşmaz gibi görünen sözlerin aslında Kur’ân’daki müteşâbih âyetler gibi veya “Allah beni yedirir içirir”.¹⁷³⁷ rivâyeti gibi değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁷³⁸

Hallâc-ı Mansûr’un “أنا الله”, Bestâmî’nin “ما فى الحبة إلا الله” gibi sözleri veya buna benzer şatahâtlar hakkında bir tek şey söylenebilir diyen İzz, bu şatahât ifadelerini şöyle değerlendirmektedir: “Bu sözlerin hepsi meyveleri ve çiçekleri farklı olsa da hepsi aynı suyla sulanmışlardır”.¹⁷³⁹

Diğer yandan “Gören gözü işiten kulağı olurum...”¹⁷⁴⁰ rivâyetinin yorumunda İzz, sekr hâlî kendisinde gâlip olduğu zaman âriften sadır olan “enallah” sözünün ârifin kendisinden değil de Haktan olduğunu ifade eder ve ardından bu hâldeki sûfî artık ne kendi gözüyle bakar ne de kendi kulaklarıyla duyar. O, hak lisânıyla konuşur, hakkın işittirmesiyle işitir ve hakkın görmesi ile görür.¹⁷⁴¹

İzz b. Abdüselâm’ın bu sözlerini onun şatahâtı savunduğunun bir ifadesi olarak kabul edebiliriz. Bu yönüyle sûfî literatürde tartışma konusu olan “şatahât” bahislerini inkâr etmek yerine şerîatin çerçevesi içerisinde te’vîl etmeye çalıştığı gözlemlenmektedir.

¹⁷³⁵ Uludağ Süleyman, “Şerh-i Şathiyyât”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 2010), 38/568-569.

¹⁷³⁶ İzz b. Abdüselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 103.

¹⁷³⁷ Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, C. 1, 382.

¹⁷³⁸ İzz b. Abdüselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 88.

¹⁷³⁹ İzz b. Abdüselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 87.

¹⁷⁴⁰ Buhârî, “Rekâik”, 38; İbn Mâce, “Fiten”, 16.

¹⁷⁴¹ İzz b. Abdüselâm, *Zübedü hulâsati’t-tasavvuf*, 103.

İzz, *Zübed*'de Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) hayatının sonlandırılma hâdisesini bize şöyle hikâye etmektedir: Hallâc-ı Mansûr bir gün Bağdat'ta Mansûr Camii'ne girdi ve şöyle dedi: Ey insanlar! Toplanın ve beni dinleyin. Onlara "Biliniz ki Allah size benim kanımı mübah kıldı. Beni öldürün, böylece ben şehid, siz mücâhitler olursunuz". dedi. İnsanlar bu sözler sebebiyle ağlamaya başladılar. Abdülvedüt b. Sait öne atılarak "Ya şeyh, biz nasıl namaz kılan, oruç tutan, Kur'ân okuyan bir adamı öldürebiliriz" dedi. Hallâc-ı Mansûr'u takip ederek arkasından yetişen mürîdi Hallâc-ı Mansûr'a "Efendim, şeyhim bu söylediğiniz sözlerin anlamı nedir. Yani niye böyle söylediniz" diye sorunca Hallâc-ı Mansûr "Evladım, Müslümanların benim ölümünden daha önemli bir meşguliyetleri yoktu. Bil ki benim ölümüm benim kıyâmımdır. Had cezasını uygulamak şerîatını yerine getirmek demektir" şeklinde cevap vererek şu beyitleri söyler:

Kalbim sırrını ifşa ettiğim zaman kanım mübah oldu, hüküm çözüldü.

Fakat ben sırrımı ifşa edenlerden değilim.

Ancak aşkımın gelini benim gönlümde ortaya çıktı.

Sen kimsin diye sorarsan derim ki ben hakkım derim.

Ben ve sen artık tek bir Hüvviyet'te fâni olmuş kişileriz.

Eğer ben sekrden dolayı şatahât şeyler söylüyorsam (bana kızmayın)

Çünkü ben dağılmış kalbimi zaten yırttım darmadağın ettim.

Sâkiler hem ikram edip içiriyorlar. Hem de tegannî yapma diyorlar.

Şayet bana içirdikleri şey (bu aşk) Huneyn dağlarına içirselerd,

Onlar dahi böyle terennüm ederlerdi.

Süleyma, benim hasretinden ölmemi istedi.

Bizim için dilediği şey olan ölüm, bize en hafif şeydir.¹⁷⁴²

¹⁷⁴² أباح دمی إذا باح قلبی بحبها - وحل لها فی حکمها ما استجلت

وما كنت ممن يظهر السر إنها - عروس هواها فی ضمیری تجلت

إذا سألت من أنت قلت لها أنا - وأنت التي أفنيت فيك هويتي

أنا الحق فی عشقی كما أن سيدی - هو الحق فی حسن بغير معية ¹⁷⁴²

فإن أك من سكری شطحت فإنتی حكمت بتمزيق الفؤاد المفتت

سقونی وقالوا لا تغنی ولو سقوا - جبال حنین ماسقونی لغنت

İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulasâti 't-tasavvuf*, 169; İbn Hacce el-Hamevî, (Beyrut: Mektebetü'l -Hilal, 1987), C. 2, 255.(Hallâc'ın

Hallâc-ı Mansûr, infaz edilmeye götürülürken kalabalık arasında bulunan Şiblî'yi de görür ve ondan bir seccade ister. Hallâc-ı Mansûr, seccadenin üzerinde iki rekât namaz kılar ve ardından ”كل نفس ذائقة الموت” âyetini okur ve sonra şu şatahât sözlerini sarfeder:

“Allah’ım senin idaren sayesinde ben varım, benim varlığımla sen varsın. Seninle ayakta kalmam nâsûtiyetimdir. Senin beni ayakta tutman ise senin lâhûtiyetindir. Sen benim nâsûtiyetimi istilâ ettin. Benim nâsûtiyetim senin lâhûtiyetinde yok oldu. Sen bana keşfettirdiğin şeyleri onlara da gösterseydin onlar bunu yapmazlardı. Hamd sanadır”. Daha sonra Hallâc’ın idamını gerçekleştirecek olan Ebu'l-Hâris gelmiş ve bir kılıç darbesiyle kafasını yarmıştır. Tüm bu olanları gören Şiblî ise cübbesini yırtıp orada bayılmıştır.¹⁷⁴³

İzz b. Abdüsselâm, Hallâc-ı Mansûr’a nisbet edilen beyitleri *Zübed*’de zikrederek dolaylı olarak şatahâtı tevil yoluna gitmektedir. Hallâc-ı Mansûr’un beyitlerinden anlaşıldığı kadarıyla Hallâc-ı Mansûr, aşkında aşırı vecd ve istiğrak hâlini gizleyememiştir.¹⁷⁴⁴

idam edilmesinde zenc hareketini desteklemesinin etkisi var mıdır ? bkz:Uludağ Süleyman, “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA* (İstanbul: TDV yay. 1997), 15/ 377-381.

¹⁷⁴³ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsâti't-tasavvuf*, 167.

¹⁷⁴⁴ İzz b. Abdüsselâm, *Zübedü hulâsâti't-tasavvuf*, 166-169.

SONUÇ

Miladi XII. asrın sonu ile XIII. asrın ilk yarısında İslâm dünyasında fikrî çalkalanmaların, siyasî ve içtimaî buhran ve karmaşanın en zirvede olduğu Eyyûbî ve Memlûklüler döneminde Şam ve Mısır'da yaşamış olan İzz b. Abdüsselâm, yaşadığı dönemde pek çok ilim erbabınca çeşitli övgü ve iltifatlara mazhar olmuş, “*Sultânü'l-ulemâ, şeyhu'l-islâm, bâiu'l-mülûk, bâiu'l-ümerâ, fakih, müfessir, muhaddis, mütekellim, sûfî, sâlih, zâhid, ârif, evliyâ*” gibi birçok lakap ve sıfatlarla anılmıştır.

Tarîkatların henüz yeni sistemleşmeye başladığı bir dönemde fıkıh alanında müctehid seviyesine ulaşmış, zâhir ve bâtın ilimlerde otorite olmuş, görüş ve fikirleriyle hem kendi asrını hem kendinden sonraki asırları etkilemiş, vakûr kişiliğiyle şöhret bulmuş, ilim, mârifet ve kerâmet sahibi bir âlim-sûfî olarak tanınmıştır.

İslâmî ilimlerin muhtelif alanlarında eser yazmış olan İzz, tasavvuf alanında da eserler vermiş, tasavvufun temel meselelerinde görüşler beyan etmiş, bazı tasavvuf meseleleri üzerine müstakil risâleler kaleme almıştır. Eserlerine bakıldığında, onun tasavvuf literatüründeki pek çok eser ve kaynağa vâkıf olduğu, klasik dönem tasavvuf eserlerini incelediği, okuttuğu ve ayrıca kendi yaşadığı dönem ile ilgili gerçekçi gözlemlerde bulunduğu görülmektedir.

Daha çok Şâfiî fakihi kimliği ile tanınan İzz, “Tasavvufsuz fıkıh, fıkıhsız tasavvuf olmaz” diyerek zâhir ve bâtını bir bütün olarak ele almış, İslâm'ın zâhirinin anlaşılmasından bâtınî yönünün anlaşılamayacağını belirtmiştir. Bunu yaparken de zâhirden bâtına giden bir yol takip etmiştir. Zâhiri ilmin bedenle, bâtınî ilmin de kalp ile ilgili olduğunu; hakîkate ise ancak zâhir-bâtın ve beden-kalp uyumu ile ulaşılabilceğini vurgulamıştır.

Tasavvuf alanında *Şeceratü'l-me'ârif* ve *'l-ahvâl ve sâlihu'l-akvâl ve 'l-a'mâl*, *Zübedü hulâsati't-tasavvuf*, *el-Fiten* ve *'l-belâyâ ve 'l-mihen* ve *'r-rezâyâ*, *Makâsıdü'r-ri'âye li-hukûkullâh*, *Mesâilü't-tarika fî ilmi'l-hakîka*, adlı eserleri bulunmaktadır. Bu eserler

içinde en öne çıkan eseri hiç şüphesiz *Zübed*'dir. İzz b. Abdüsselâm'ın tasavvufla ilgili eserlerinden kabul edilen *Nihâyetü'r-ruğbe fî edebi's-sohbe* ve *Risâle fî'l-kutbi ve'l-ebdâli'l-erba'in* adlı iki eserin ona âit olmadığı tespit edilmiştir. Bunlardan *Nihâyetü'r-ruğbe fî edebi's-sohbe* adlı eser Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) “Âdâbü's-sohbe ve hüsnü'l-uşre” adlı eserinin birebir aynısı iken; *Risâle fî'l-kutbi ve'l-ebdâli'l-erba'in* adlı eser ise İbn Teymiyye'ye (ö. 728/1328) âit olan *Mecmûu'l-fetâvâ* adlı külliyyatında yer alan bilgiler ile birebir aynı olduğu görülmüştür.

İzz b. Abdüsselâm'ın eserlerinde tahalluka dair tövbe, takvâ, vera', zühd, fakr, velî, ârif; tahakkuka dair havf-recâ, kurb-bûd, fenâ-bekâ, telvîn-temkîn, sekr-sahv, kabz-bast gibi kavramlar inceleme konusu edilmiştir. Ayrıca mârifete dair ilim, kalp, yakîn, vârid ve havâtır gibi kavramların yanı sıra şatahât, semâ ve kerâmet gibi tasavvufun diğer konuları da incelenmiştir.

İzz b. Abdüsselâm, söz konusu tasavvuf kavramlarını Kur'ân ve sünnet etrafında kendisinden önce yaşamış sûfîlerin perspektifinden izâh etmeye çalışmıştır. Onların görüşlerini kabullenmekle birlikte kendisine özgü yorumlar yaparak konuyu temellendirme yoluna gitmiştir. Eserlerinde konuları anlatırken işârî âyet ve hadis yorumlarına genişçe yer verdiği görülür. Diğer yandan *er-Riâ'ye*, *Kûtü'l-kulûb*, *el-Lüma'*, *er-Risâle* ve *İhyâ* gibi klasik tasavvuf kaynaklarından istifade etmiştir.

İzz, yaşadığı dönemde tasavvuf aleyhinde konuşan ulemâya reddiye mahiyetinde eserler kaleme almış, sûfîlerin zâhiri şerîata aykırı, fakat rûhu Kur'ân ve sünnet'e uygun olarak söyledikleri birtakım sözleri savunarak, bu sözleri tevil etmiştir. Sûfîlerin hâllerinden övgüyle söz etmiş ve onların amacının kulluğun zirvesi olan ihsân makâmına ulaşmak olduğunu vurgulamıştır.

Yazılış amacı bakımından İzz'in tasavvufî eserleri, tasavvufun şer'î bir ilim olduğunu tespit etme gayreti açısından *er-Risâle* ve *el-Lüma'*, gibi diğer tasavvuf klasiklerinin yazılış amacı ile örtüşmektedir.

İzz b. Abdüsselâm semâ, tevhîd, mârifet ve muhabbet kavramlarına geniş şekilde yer vermiş, Râbiatü'l-Adeviyye, Cüneyd Bağdadî ve Hallâc-ı Mansûr, Ebû Bekir eş-Şiblî

gibi ilk dönem sûfîlerin söz ve menkîbelerine bazen isim vererek bazen de isim vermeden telmihte bulunmuştur.

Kanâatimizce İzz b. Abdüsselâm'ın hayatı, Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî ile tanışmadan önceki dönem, Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî ile tanıştıktan sonraki dönem olmak üzere iki kısımda ele alınabilir. Her ne kadar Mısır'a gelmeden önceki dönemde Şam bölgesinde Sühreverdî'den *Kuşeyrî Risâlesi*'ni okuyup, hırka giyse de İzz'in tasavvuf ile yakın teması, Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî ile tanıştığı, onun sohbetlerini dinlediği, semâ ve zikir meclislerine devam ederek ondan ders aldığı döneme rastlamaktadır.

İzz'in tasavvuf anlayışında insanın dünyadaki varlık amacı, mârifetullâh'a ulaşmaktır. Zira mârifet, kula Allah'ın rubûbiyyetini ve izzetini, kendisinin ise ubûdiyetini ve kul olmanın acziyetini idrak ettirir. Ârif, mârifet, irfân, fetih, hadrâ, tevekkül, tedbir vb. kavramlarda olduğu gibi tasavvuf anlayışını mârifet üzerine kur an İzz'in pek çok tasavvufî yorumunda Şâzelî tarîkatının etkisi varlığını hissettirmektedir.

Gazzâlî gibi İzz b. Abdüsselâm da tasavvufî eserlerini ömrünün son yıllarında yazmıştır. O, amelî tasavvuf konularına daha çok *Şecera*'da yer verirken, *Makâsıd*'da Allah'ın hukukuna riâyet etme, nefis ve nefisle mücâdele, riâyâ, kibir, ucb, hased gibi ahlâkî kavramları ele almış; *Zübed*'de ise mârifet, muhabbet, sekr-sahv, fenâ- bekâ, kurb-bu'd, şatahât, semâ gibi sûfîlerin daha husûsî hâllerini anlatmıştır. *Mesâilü't-tarîka*'da her mutasavvıfın bilmesi ve uyması gereken tasavvufî meselelerle ilgili tevhid, sıdk, tövbe, takvâ, vera', ihlâs, sabır, şükür, havf ve recâ, fenâ, kalp, akıl, rûh, şeyh, mürîd, murâd, mükâşefe, mârifet, havâtır, fakr ile evliyâ gibi altmış soru ve bu sorulara verilen altmış cevaba yer vermiştir. *el-Fiten ve'l belâya*'da ise mârifet, ihlâs, duâ, hilm, afv, recâ, sabır, şükür, rızâ gibi kavramlara ve kula isâbet eden belâ ve musibetlerdeki sır ve hikmetler ile bunlardan elde edilen manevî faydalara değinmiştir.

İzz b. Abdüsselâm'ın başta *Kavâidü'l-ahkâm* adlı eseri olmak üzere hemen hemen bütün eserleri, fıkıh-tasavvuf bütünlüğünü yansıtmaktadır. Bir fıkıh eseri olan *Kavâid*'in ikinci cildinde tasavvuf başlığı açılarak tasavvuftaki ihsân, ezkâr, fedâil, evliyanın mârifet ve hâlleri, semâ, kerâmet, muhabbet, zevk, tecellî, fenâ, bekâ ve gaybet gibi bazı tasavvufî konu ve kavramlara yer verilmiştir. Eserde kendine has üslubuyla bütün konular makâsıd-maslahat çizgisinde ele alınmıştır. Tasavvuf

tarihinde İzz b. Abdüsselâm'ın bu çizgisi, Şâzelî gelenek içerisinde Zerrûk ve İbn Acîbe tarafından sürdürülmüştür.

İzz b. Abdüsselâm maslahat prensibini tasavvufa başarılı bir şekilde tatbik etmiş, ele aldığı konulara -ihtisâr ettiği eserler de dahil olmaz üzere- “fâide” başlığı altında makâsıd ile ilgili eklemelerde bulunmuştur. Böylece fıkıh ilminde, ibâdetlerin hikmet boyutuna dair ayrıca bir çalışmanın konusu olabilecek zenginlikte yorumlar getirmiştir.

İzz, eserlerinde sıkça tasnif sistemini kullanmış, ikili kavramların birbiriyle sürekli mukayesesini yapmış, kavramları ele alırken “ehem-efdal” gibi tercih ifade eden fikhî değerlendirmelerde bulunmuş, insanların birbirine olan üstünlüğünün, sahip oldukları bazı mârifetlerle ilgili olduğunu ifade etmiştir. Fazîlet bakımından en üstün mertebede peygamberler, peygamberlerden sonra mârifet ve hâl sahibi olması yönüyle ârif kişiler, âriflerden sonra zâhiri ahkâmı bilmesi yönüyle fakihler, fakihlerden sonra bâtinî ahkâmı bilmesi yönüyle tarîkat ehli, tarîkat ehlinde sonra da dünyayı terk eden zâhidler olarak insanları beş grupta tasnif etmiştir.

İzz, insan-âlem ilişkisine değinmiş, insanın maddî-manevî husûsiyetlerini kâinat ile mukâyese ederek diğer sufiler gibi insanın âlem-i sağır, kâinatın da âlem-i kebir olduğunu söylemiştir. İnsanın cisminin kâinattan küçük olsa da bütün hakikatleri kendinde topladığını belirtmiştir. Ayrıca bedendeki azalar ile şehir ve ülke yönetimi arasında da sembolik bir ilişki kurmuştur.

İzz'in tasavvuf anlayışını, Kur'ân ve Sünnet hakikatlerinin manasına nüfûz ederek, Allah ile kul arasındaki münâsebeti derinleştiren manevî bir yaşantı olarak anlamak mümkündür. Ona göre seyr-ü sülûkta son mertebe insan-ı kâmilidir. Bu kemâle ulaşmanın yolu ise kemâlatta örnek insan Hz. Peygamber'e (s) zâhiren, bâtinen, kavlen, hâlen ve ahlâken ittibâ etmektir.

Bu çalışmanın neticesinde elde edilen sonuçlardan biri de yer yer çalışmada temas edildiği üzere İzz'in tasavvufu tecrübe etmeksizin dışardan bakarak değerlendiren biri değil bizzat benimseyerek yaşadığı ve bu yönüyle tanıtmaya çalışan bir mutasavvıf olduğudur.

İzz b. Abdüsselâm'ın tasavvuf anlayışı üzerine yaptığımız bu çalışma her ne kadar bir boşluğu doldurmaya yönelik olsa da onun özellikle tasavvuf alanında kaleme almış olduğu eserleri akademik çalışmalara konu edilecek hacimdedir. Ayrıca fıkıh-tasavvuf ilişkisi açısından makâsıd ile ilgili görüşleri de disiplinler arası yöntemlerle incelenmelidir. Bu çalışmanın daha güzel çalışmalara vesîle olmasını ve tasavvuf alanında farklı araştırmaların önünü açmasını temenni ederim.

BİBLİYOGRAFYA

- Aclûnî, Ebu'l- Fida İsmail b. Muhammed Abdi'l-Hadi el-Cerrâhî. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs ammeş'tehera mine'l-ehadisi'l-ala elsineti'n-nas*, thk: Abdulhamid b. Ahmed b. Yusuf. 2 Cilt, Kahire: Mektebetü'l-Asriyye, 2000.
- Acar, Abdurrahman-M. Mesut Ergin. "Halep'te Memlûklü Dönemine Âit Medrese Vakıfları". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 14, S. 2 (2012): 1-36
- Acar, Abdurrahman. "Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, 31 Mayıs-1 Haziran 2007. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2007, 1-16.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*, Riyad: Beytü'l-Efkâr ed-Devliyye, 1998.
- Akdağ, Eyyup. "Ebû Medyen'in Hayatı, Tasavvuf Anlayışı ve İstiğfar Kasidesi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 43 (2017): 283-324.
- Akkaya, Veysel. "Sûfî Kişiliğin Teşekkülünde "Hatırlama" Bağlamında Zikrin Rolü, *Turkish Studies: Comparative Religious Studies*. C. 14, S. 3. (2019): 441-450.
- , "Tasavvuf Klasiklerinde Hz. Ali'nin Şahsiyeti-Kur'ân ve Hadis Perspektifiyle Karşılaştırma". *Dergipark, Usul İslam Araştırmaları*, S. 32 (2019): 69-90.
- , "İbnü'l-Arabî'nin Nûr-i Muhammedî Açısından Hz. Muhammed ve Diğer Peygamberler Arasındaki İlişkilere Bakışı". *Sufiyye*, S. 10 (2021): 179-202.
- Aktan, Ali. "Memlûklerde Saltanat Değişikliği Usûlü". *Atatürk üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 9 (1990): 270-279.
- Algül, Adnan. "İzzüddîn b. Abdüsselâm'ın İslam Hukuk Bilimindeki Yeri ve Önemi" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- , "Kavâid İlmi ve İzzüddîn b. Abdüsselâm'ın Kavâid İlmine Etkisi". *Kilis Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 3, S. 4 (2016): 43-67.
- , "İzzüddîn b. Abdüsselâm'ın Hayatı ve İlmi Şahsiyeti" *EKEV Akademi Dergisi*, C. 20, S. 67 (2016): 31-58.

-----, “İzzüddîn b. Abdüsselâm’ın Maslahat Anlayışı”. *EKEV Akademi Dergisi*, C. 20, S. 69 (2016): 1-29.

Altıkulaç, Tayyar, “Zehebî”, *DİA*, İstanbul 2013, c. VII, s. 180-188.

Altıntaş, Ramazan. “İzzüddin b. Abdüsselâm’ın İtikadî Görüşleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat fakültesi Hakemli Dergi*, S. 4 (2000): 77-128.

-----, “İzzüddîn b. Abdüsselâm’ın İki A’kâid Risâlesi”. *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat fakültesi Hakemli Dergi*, C. 5, S. 1 (2001): 23-54.

Âmir, en-Neccâr. *et-Turuku’s-sûfiyye fî mısır*, Kahire: Dâru’l-Me’ârif, 1992.

Apaydın, Yunus. “Karâfî”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2001), 24/394-401.

Arpa, Abdulmuttalip. “İzzüddin b. Abdusselam ve el-İşâre ile’l-îcâz fî ba’zı envâi’l-mecâz” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Arpa, Abdulmuttalip. “İzzüddin Bin Abdüsselâm ve Kur’ân çalışmaları”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi*, 2010, Sayı: 21, s. 15-42.

Arslan, Emine. “Karâfî’nin “el-İhkâm” Adlı Eseri Çerçevesinde Fetva–Kaza Mukayesesi” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Askalânî, İbn Hacer Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Ref’u’l-isr’an kudâti mısır*, thk: Dr. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü’l-Hancî. 1. Baskı, Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1998.

Ateş, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, Ankara: Elif Matbaa, 1972.

-----, *Cüneyd-i Bağdâdî ve Mektupları*, İstanbul 1970.

Aybakan, Bilal. “Tabakâtü’ş-şâfiyyeti’l-kübrâ”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2010), 39/ 303-304.

Ayengin, Tevhit. “Rükün”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2008), 35/ 286-287.

Azak, Necmettin. “Pirizâde’nin Umdet Zevî’l-Basâir li-Halli Mühimmâtî’l-Eşbâh ve’n-Nezâir Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili” Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Azamat, Nihat. “Kâdiriyye”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2004), 24/131-136.

- Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve asaru'l-musannifin*, 2 Cilt, 1. bs. Beyrut: Dâru İhya li't-Türâs Arabî, 1951.
- Baran, İlhan. “Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler’de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Barca, İbrahim. “Uluslararası Salâhaddîn Eyyûbî Sempozyumu”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23-25 Eylül 2016, Siirt: Siirt Üniversitesi, 2016, 177-190.
- Baş, Derya. “Yâfîyye”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2013), 43/175-177.
- Bekar, M. Serdar, “el-Melikü'l-Kâmil Muhammed”, *DİA* (Ankara: TDV yay. 2004), 29/ 68-70.
- Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübra*, thk: Muhammed Abdülkadir Ata, 11 Cilt, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003).
- Bozkurt, Nebi. “Medrese”. *DİA*. (Ankara: TDV yay. 2003), 28/323-327.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur*, E.J. Brill, Leiden 1937.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul, 1981.
- Cami, Abdurrahman. *Nefahâtü'l-üins min hadarati'l-kuds*, Terc: Lâmiî Çelebî, haz.: Uludağ, Süleyman ve Mustafa Kara. İstanbul: Mârifet Yayınları, 1998.
- Cebecioğlu, Ethem. Klâsiklerimiz/XI: “Avârifü'l-maârif” Ebû Hafs Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî (539/1144-632/1234)”. *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, C. 5, S. 12 (2004): 239-264.
- , *Tasavvufî Bir Istılâh Olarak : Nokta-i Süveydâ*, Kalem Yay., Ankara 2017.
- , “Şatahât İbarelerinin Anlaşılmasına Doğru: Metodik Bir Deneme”. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, C. 7, S.17 (2006): 7-27.
- Ceyhan, Semih. “Semâ”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2009), 36/455-457.
- , “Telvîn”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2011), 40/409.
- Cihangir, Mahmut. “İzz b. Abdüsselâm’ın tefsirdeki metodu” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

- Cümbülâtî, Ali Ahmed Muhammed Hasan. *Mea'l-kâidi'l-ruhî li's-şa'bi el-İzz b. Abdisselâm*, Kahire: Mektebetü'l-İncilu'l-Mısriyye, 1981.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali. *et-Târifât*, thk: komisyon, Beyrut: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Çakır Baş, Derya, “Bedeviyye”, Editör Semih Ceyhan, *Türkiye’de Tarîkatlar: Tarih ve Kültür*, (İstanbul:İsam Yayınları, 2015), 547-608.
- Çakır, Abdullah. “Rifâiyye’nin Pîri Seyyid Ahmed er-Rifâî, Şeyh Sadeddîn Sırrî er-Rifâî”. *Şeyh Sadeddîn Sırrî er-Rifâî Armağan Kitabı (Vefâtının 80. Sene-i Devriyesi Anısına)*, (2018): 21-48.
- Çatak, Adem, *Şihabeddin Sühreverdî Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı (Tasavvuf), Doktora Tezi, Ankara 2007.
- Çelik, İbrahim. “İmam Gazzâlî’nin İhyâü ulûmi’d-din Adlı Eserinde Tövbe Kavramına Yaklaşımı”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 25 (2014): 445-459.
- Çetinkaya, Bülent. “Orta Çağ İslâm Dünyasında Ribât (VII-XIII. Asırlar Arası)” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Çuhadar, Mustafa-Yiğit İsmail. “İbn Tağriberdi”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1999), 20/385-388.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Demirci, Mehmet. “Desûkî”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1994), 19/ 212.
- Demirci, M., *Yûnus Emre’de İlâhî Aşk ve İnsan Sevgisi*, İstanbul 1997.
- Duman, Soner. “İzzeddin Bin Abdüsselâm’ın el-Kavâidü'l-kübrâ Adlı Eserinde İctihadın Anlam, Kapsam ve Sonuçları”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 14 (2009): 157-184.
- Doğaner, Suna. “Mısır”. *DİA*. (Ankara: TDV yay. 2004), 29/553-554.
- Durmuş, İsmail. “Safedî”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2008), 35/447-450.

- Dündar, Mahmut. “Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Düzenli, Yaşar, “Şihabaddin Sühreverdi ve Nuğbetü'l-beyan fi tefsiri'l-ku'ran Adlı Eserinin Tevbe Sûresine Kadar Tahkiki” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Ebû Abdillâh, Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el- Kütübî. *Fevâtü 'l-vefeyât ve 'z-zeyl 'aleyhâ*, thk: İhsân 'Abbâs, 4 Cilt, 1. bs. Beyrut: Dâru Sadr, 1974.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahanî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Ebû Şâme, Ebü'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî. *ez-Zeyl 'ale'r--ravzateyn terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'*, thk: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Melekiyye, 1947.
- Ebü'l-Fazl, Tâceddîn Ahmed İbn Atâullah el-İskenderî. *Letâifü'l-minen*, thk: Abdülhalîm Mahmud. 3. bs. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2006.
- Ebü'l-Vefa, Taftazânî, Ebü'l-Vefâ. “Mısır'da Sûfî Tarîkatların Tarihi Gelişimi ve Günümüzdeki Durumları”. *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çev: Mustafa Aşkar, C. 35, (1996): 535-552
- el-Kandehlevî, Muhammed Yûsuf. *Hayâtü's-sahâbe*, thk: Beşşâr Avvâd Marûf. 1. bs. 5 Cilt, Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- el-Fâsî, Hasan b. Muhammed Kûhin. *Tabakâtü's-Şâzeliyyeti'l-kübrâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarîkatlar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- Erünsal, İsmail E. “Kütüphane”. *DİA*. (Ankara: TDV yay. 2003), 27/11-33.
- Ethem, Cebecioğlu. “Şatahât İbarelerinin Anlaşılmasına Doğru: Metodik Bir Deneme”. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, C. 7, S.17 (2006): 7-27.

- Fakîr, Ali Mustafa. *el-İmâm el-İzz b. Abdisselâm ve eseruhû fî'l-fikhi'l-İslâmî*, Câmiatü'l-Ezher, Kahire: 1977.
- Fâruk, Abdülmu'tî. *el-İzz b. Abdüsselâm sultânü'l-ulemâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn, Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsü'l-muhît*, tahkîk: Muhammed Nu'aym el-'Araksûsî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *İhyâü-ulûmu'd-dîn*, 4 Cilt, Dâru'l-Mârifet, Beyrut trs.
- *Me'âricü'l-kuds*, Beyrut: Dâru'l-Âfaku'l-Cedîde, 1975.
- *Mustasfâ*, thk: Muhammed Abdüsselâm eş-şâfiî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Gilbert, Joan E. “Orta Çağ'da Şam'da İslâmî İlimlerin Kurumsallaşması ve İlimin Meslek Haline Gelişi”. Çev: Harun Yılmaz. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 37 (2009): 171-193.
- Göktaş, Vahit. “Kelâbâzî ve Tasavvufî Görüşleri”. *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*, C. 12, S. 36 (2008): 87-106.
- Gürer, Dilaver. “Medyeniyye”. *DİA*. (Ankara: TDV yay. 2003), 28/348.
- “Fethu'r-Rabbanî ve'l-Feyzu'r-Rahmânî”. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, C. 3, S. 8 (2002): 161-172.
- *Abdülkâdir Geylânî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Güven, Mustafa Sâlim. “Ebü'l-Hasan Şâzili ve Şâziliyye” Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Güzel, Fatih-Hülya Karababa Çakır. “Kuruluş Devrinde Bir Memluk Sultanı: Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz”. *Karefad*, C. 7, S. 2, (2019): 253-266.
- Hacı Halîfe, Kâtip Çelebî. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, 6 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1941.
- Haçkalı, Abdurrahma. “İzzuddin b. Abdüsselâm 'da Maslahat Nazariyesi” Yayınlanmamış Doktora Tezi. On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 1999.

- Halil, b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-ayn*, thk: Mehdî Mahzûmî ve İbrahim es-Semerrâî, 8 Cilt, Bağdât: Mektebetü'l-Hilal, 1985.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut. *Mu'cemü'l-büldan*, , 7 Cilt, 2. bs. Beyrut: Dâru Sadır, 1995.
- Herevî, Abdullah Ensari. *Menâzili's-sâirîn*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Hücvîrî. *Keşfü'l-mahcûb*, çev: Esad Abdülhadi. 2 Cilt, Kahire: Kandil Meclisü'l-A'la es-Sekâfeti, 2007.
- Hüseyin, Ali Safi. *İbn Dakîkul-Iyd hayatühü ve divanuhû*, Mısır: Dâru'l-Meârif.
- İbn Abbâd, Ahmed b. Muhammed b. Abbâ el- Mahallî. *el-Mefâhiru'l-aliyye fi'l-maâsiri's-Şâzeliyye*, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2004.
- İbn Acîbe, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mehdi Hasen Şâzelî. thk: Muhammed Ahmed Hasebi, *İkâzu'l- himem fi şerhi'l-hikem*, Kahire: Dâru'l-Meârif.
- İbn Atâullah, el-İskenderi, *Letâifü'l-minen*, thk: Abdülhalîm Mahmud. 3. bs. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2006.
- İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyisi'l-luga*, thk: Abdüsselâm Muhammed Harun, 6 Cilt, Mısır: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed İbn Muhammed İbn İbrahim İbn Ebû Bekr el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, 4 Cilt, thk: İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadr, 1900.
- İbn İyâs, Ebû'l-Berekat, Zeynüddin Muhammed b. Ahmed. *Bedâiu'z-zühûr fi vekâii'd-dühûr*, 2 Cilt, Mekke: Mektebetü Dâru'l-bâzî.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kuraşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk: Ali Şiri. 14 Cilt, 1. bs. Beyrut: Dâru'l-İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-arab*, 15 Cilt, Beyrut: Dâru's-Sadr, 1993.

- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki mısır ve'l-kahire*, 16 Cilt, Kahire: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad-Dâru'l-Kütüb, 1992.
- , *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*, thk: Muhammet Emin. 7 Cilt, Mısır: Heyetü'l- Mısriyye el Ammettû li'l-Kütüb.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, thk: Abdulkâdir Arnâvût-Mahmûd Arnâvût. 11 Cilt, 1. bs. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1991.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *Tabakâtü'l-evliyâ*, thk: Nûreddin Şerîbe. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1994.
- İbnü's-Sabbâğ, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Abdülcebbâr. *Dürretü'l-esrâr ve tuhfetü'l-ebâr: fî ekvâl ve efâl ve ahhâl ve makâmât ve neseb ve kerâmât ve ezkâr ve da'vât*, cem: Muhammed b. Ebî'l-Kâsım Himyeri İbnü's-Sabbâğ. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.
- İmam el-İzz bin Abdüsselâm es-Sülemî, *Hikmet Ağacı*, 1. bs. İstanbul: Tahlil Yayınları, 2011.
- İpşirli, Mehmet. "el-Hıtatü'l-Makrîziyye". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1988), 17/402-404.
- İsmâil, b. Hammâd el-Cevherî. *es-Sihâh*, 4. bs. Beyrut: Dârü'l- İlmi-lil-Melâyîn, 1990.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî. *Tabakâtü's-şâfiyye*, thk: Kemal Yusuf el-Hût. 2 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İzz b. Abdüsselâm, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdüsselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşki- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Müsâcele ilmiyye beyne'l-imâmeyni'l-celîleyn: el-İzz b. Abdüsselâm ve İbni's-Salâh*, thk: Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî, Muhammed Züheyr eş-Şâvîş, 2. bs. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985.
- , *Bidâyetü's-sûl fî tafdîli'r-rasûl*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1999.
- , *el-Fetâvâ el-mevsiliyye*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1999.

- . *el-fetâvâ el-mısriyye*, thk: İyâd Halid et-Tabbâ'. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2007.
- . *el-fevâid fıhtisâri 'l-makâsıd*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Beyrut: 1996.
- . *Kavâidü 'l-ahkâm fı mesâlihi 'l-en'am*, thk: Tahir Abdü'r-Rauf Said. Beyrut: Mektebetü'l-Külliyatü'l-Ezheriyye, 1991.
- . *Kitabü'l-fetâvâ*, thk: Abdurrahman b. Abdulfettah. Dâru'l-Marife, Beyrut, 1986.
- . *Mane 'l-imân ve 'l-İslâm*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ', Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2005.
- . *Makâsıdü 's-savm*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2008.
- . *Makâsıdü 's-salât*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Dımaşk: Dâru'l-Fikr 2008.
- . *Makâsıdü 'r-ri'âye li-hukûkullâh*, thk: İyâd Hâlid et-'. Dımaşk: Dâru'l-Fikr 2004.
- . *Menâsikü 'l-hac*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005
- . *Mülhatü 'l-itikâd*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995.
- . *Nübezün min makâsıdı 'l-kitâbi 'l-azîz*, thk: Eymen Abdurrazzak eş-Şevâ. Dımaşk: Tevzîu'l-Mektebeti'l-Gazzâlî, 1995.
- . *Resâil fı 't-tevhîd*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- . *Risâle fı zemmi salâti 'r-reğâib*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005.
- . *Zübedü hulâsati 't-tasavvuf*, thk: Ahmed Abdurrahim es-Sâiyih, Mektebetü's- . Kahire: Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.
- . *Beyânü ahvâli 'n-nâs yevme 'l-kıyâme*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995.
- . *el- Kelâm ale 'l-gavs ve 'l-evtâdi 'l-erbea ve 'l-aktâbi 's-seba ve 'l-ebdâl ve 'n-nücebâ ve 'l-kalenderiyye*, thk: Câbir Zâyid ve Hasan Nâsır Bazâzû. Gazze: Mecelletü 'l-Câmiyyeti 'l-İslâmiyyeti, 2010.
- . *el-Fark Beyne 'l-îmân ve 'l-islâm*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Dımaşk: 1992.
- . *el-Fevâid fı müşkili 'l-kur'ân*, thk: Nedvî, Rıdvan Ali. Riyad: Dâru's-Şurûk yay., 1986.

- , *el-Fiten ve'l-belâyâ ve'l-mihen ve'r-rezâyâ*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995.
- , *Makâsıdü's-salât*, thk:İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Dımaşk: Dâru'l-fikr, 2000.
- , *Nübezün min makâsıdı'l-kitâbi'l-azîz*, thk: Eymen Abdurrazzak eş-Şevâ. 1. bs. Dımaşk: Tevzî'u'l-Mektebeti'l-Gazzâlî, 1995.
- , *Risâletü't-tevhîd*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Dımaşk: Dâru'l-Fikr yay., 1995.
- , *Şeceratü'l-me'ârîf ve'l-ahvâl ve sâlihu'l-akvâl ve'l-a'mâl*, thk: İyâd Hâlid et-Tabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Kallek, Cengiz. "İbn Kâdî Şühbe Takıyyüddîn". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1999), 20/102-103.
- Kandemir, M. Yaşar. "Emâlî". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1995), 11/70-72.
- , "Münâvî, Muhammed Abdürraûf". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2006), 31/572-575
- , "Ümmü Zer Hadîsi". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2012), 42/333-335.
- , "İbn Hacer el-Askalânî". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1999), 19/514- 531.
- Kaplan, Hayrî. "Şa'rânî". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2010), 38/347-350.
- Kara, Mustafa. "*Câmiu kerâmâti'l-evliyâ*". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1993), 7/110.
- Karâfî, Ebü'l-Abbas Şehabeddîn Ahmed b. İdris b. Abdürrahim. *Zahîre*, thk: Saîd Ahmed E'rab. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Kâşânî, *Istılâhâtü's-sûfiyye*, www. Shaziliaassemia.com.
- Kavak, Abdülcebbar. "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Şam tasavvuf Düşüncesine Tesir Kanalları ve Meşhur Takipçileri". *Universal Journal of Theology*, C. 1, S.1 (2016): 51-73.
- , "Tekkelerin Toplumsal Alandaki Hizmetlerine Irak'tan Bir Örnek:Biyâre Tekkesi". *Akademiar Dergisi*, S. 6, (2019): 51-73.
- Kaya, Mahmut. "Bûsîrî". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1992), 6/468-470.
- Kavşut, Muhammed Sait. "İzz b. Abdüsselâm ve Ahlâk Anlayışı" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

- Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî. *et-Taarruf*, thk: Ahmed Şemseddin. Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1993.
- Keyânî, Muhsin, *Hankâhlar Tarihi*, çev. Ali Ertuğrul ve Süleyman Gökbulut, Büyüyenay İstanbul 2013.
- Kılıç, Mahmut Erol. "Fusûsü'l-Hikem". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1996), 8/230-237.
- , "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1999), 20/493-516.
- Koprman, Kazım Yaşar. "Bahriyye". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1991), 4/512.
- Korkmaz, Hediye Sümeýra. "Mısır'daki İlk Hangâh: Saîdü's-Süedâ" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, İstanbul: İsam Yayınları, 2014.
- Köse, Saffet, "İsnevî", *DİA*, İstanbul 2001, c. XXIII, s. 160-161.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-kuşeyrîyye*, thk: Abdülhalim Mahmud, Mahmud b. Şerif. 2 Cilt, Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Kutluer, İlhan. "İlim". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2000), 22/109-114.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Yûnînî". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2013), 43/596-597.
- Lebniyye, Tahir Buran. *el-Hânkâvât ve'z-zevâyâ'd-dımaşkiyye zemene salâtîni'l-memâlik*, Amman: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, 2004.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, 4 Cilt, 1. bs. Beyrut :Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- , *es-Sülûk li mârifeti düveli'l-mülûk*, thk: Muhammed Abdülkâdir Ata. Beyrut :Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Medenî, Muhammed Zafir. *el-Envâru'l-kudsiyye fî tenzihi turukı'l-kavmi'l-aliyye*, New jersey-Amerika Birleşik Devleti: Princeton University Library, No: 32101-077797692, 1886.
- Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisi Ebû Tâlib, *Kütü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb*, thk: Asım İbrahim Keyalî, 2 Cilt, Beyrut :Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

- Muhammed, Hasan Abdullah. *İzzüddin b. Abdüsselâm bâiul-mülûk*, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1962.
- Muhammed b. Abdülaziz. *İzahu'l-kelâm fîmâ cerâ li'izziddin b. Abdüsselâm fî mes'eleti'l-kelâm*, Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türaş, 2006.
- Muhâsibî, el-Hâris b. Esed. *er-Riâye li hukûkullâh*, thk: Abdülhakim Ahmed Ata. 4. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- . *el-Vesâyâ*, thk: Abdülkâdir Ahmed Ata. Beyrut: 1986.
- . *Risâletü'l-müsterşidîn*, thk: Abdülfettah Ebû Gudde. 2. bs. Halep: Mektebü'l-Matbuati'l- İslâmiyye, 1964.
- Münâvî, Abdürraûf bin Tâcü'l-ârifîn bin Ali bin Zeynelâbidîn Haddâdî. *el-Kevâkibü'd-dürriyye fî terâcimi's-sâdeti's-sûfiyye*, 4 Cilt, thk: Muhammed Edîb el-Câdir. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- Müttakî el-Hindî, Abdilmelik b. Kâdîhân. *Kenzü'l-ummâl*, thk: Safvet Sakâ, Bekrî el-Hayyânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Nebhânî, Kadî Ebü'l-Mehâsin Yusuf b. İsmail b. Yusuf Şâfiî. *Câmiu kerâmâtî'l-evliyâ*, thk: İbrâhim Atve İvaz. 2 Cilt, Hindistan: Merkez-i Ehl-i Sünnet Berekat er-Rıdâ, 2001.
- Neccâr, Âmir. *et-Turuku's-sûfiyye fî-mısr*, Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1992.
- Nedvî, Rıdvan Ali. *el-İzz b. Abdüsselâm*, Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1960.
- . "el-Fevâid fî müşkili'l-kur'ân" Doktora tezi. Câmiatü Cambridge, 1967.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Zâviyeler". *Vakıflar Dergisi*, S. 12 (1978): 247-269.
- Ögke, Ahmet. "Bir fakih olarak İzz b. Abdüsselâm'ın Tasavvuf Yaklaşımı". *EKEV Akademi Dergisi, Sosyal Bilimler*, C. 7, S. 17 (2003): 133-150.
- Ögke, Ahmet. "Fıkıh-Tasavvuf ilişkisi İzz b. Abdüsselâm'da Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi". *Dinî Araştırmalar*, C. 6, S. 18 (2004): 183-200.
- Öngören, Reşat. "Sühreverdîyye". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2010), 38/42-45.
- Özaydın, Abdülkerim. "Kitâbü'r-ravzateyn". *DİA*. (Ankara: TDV yay. 2002), 26/112-113.
- . "el-Bidâye ve'n-nihâye". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1992), 6/131-132.

-----, “Kütübî”. *DİA*. (Ankara: TDV yay. 2003), 27/8-9.

Özel, Ahmet Murat. “Şâzelî”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2010), 38/385-387.

Özkan, Halit. “Süyûtî”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2010), 38/202-204.

Özköse, Kadir. “Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî’nin tasavvufî düşüncesi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.6, S. 2 (2007): 161-196.

Pekcan, Ali. “İzz b. Abdisselâm, Varlıkların Dereceleri ve İnsanların Âhiretteki Halleri”. Çeviren: Ali Pekcan. *Mârife: Bilimsel Birikim Mârife: Dini Araştırmalar Dergisi*, C.7, S. 2 (2007): 265-289.

Radî, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Hüseyin b. Musa Alevi Şerif, *Mecnun ve Leyla Divanı*, Dâru Sadr, Beyrut.

Rağıb, el-İsfahânî. *Müfredat*, thk: Safvan Adnan Dâvûdî. 3. bs. Dimaşk:2002.

Rızk, Mahmûd Selim. *Asru's-selâtîni'-l-memâlîk ve nitâcühü'l-ilmi ve'l-edebi*, Mektebetü'l-Âdâb, 1949.

Riyad, Sâlih, Ali Haşîş. *Hareketü's-sûfîyye fî biladîş-şam hilâle'l-hurûbi'-salibiyye*, Gazze: Câmiatü'l-İslâmiyy, Külliyyâtü'l-Âdâb Kısmü't-Târih, 2005.

Sabbâğ, Muhammed b. Kasım Himyerî. *Dürretü'l-esrâr ve tuhfetü'l-ebrar*, thk: İbrâhim er-Rifai. İskenderiye: 1915.

Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfî bi'l-vefayât*, thk: Ahmet Arnavût. 29 Cilt, 1. bs. Beyrut: Dâru İhya'î li't-Türâs Arabî, 2000.

Sallâbî, Ali Muhammed. *el-Hamelâtü's-salîbiyye ve'l-eyyûbüyyûn ba'de Salâhaddîn*, Kahire: Dâru İbnü'l-Cevzî, 2008.

-----, *Sultanu'l-ulemâ ve bâiu'l-umerâ*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009.

Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî. *el-Lüma'*, thk: Tâhâ Abdülbâki Sürur-Abdülhalim Mahmud. Bağdat: Dâru'l-Kütübî'l-Hadise, 1960.

Selim, Rabâbia Şevket Sâlim. “el-İmam İzz b. Abdüsselâm tasavvufühü ve arâühü'l-keâmîyye” Doktora Tezi. Câmiatü'l-Ulûmi'l-İslâmiyyeti'l-Alemîyye, Külliyyeti'd-Da'veti ve Usûli'd-Dîn, Amman-Ürdün, 2013.

Seyyid, Eymen Fuâd. “Makrîzî”. *DİA*. (Ankara: TDV yay. 2003), 27/448-551.

- Sönmez, Selâmî. “Orta Çağ Türk ve İslâm Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribâtlar) Fonksiyonları”. *Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 15 (2007): 270-296
- Sübkî, Ebû Nasr Tâceddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakâtü’ş-şâfiyyeti’l-kübrâ*, thk: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt, 2. bs. Dâru’l-Hicr, 1964.
- Sühreverdî, Abdulkâhir b. Abdullah Şihabüddin. *Avârifü’l-maârif*, thk: Abdülhalîm Mahmud-Mahmud eş-Şerîf. 2 Cilt, Kahire: Dâru’l-Maârif, ts.
- Sülemî, Ebu Abdurrahman Muhammed. *Mukaddimetü, fi’t-tasavvuf*, thk: Dr. Yusuf Zeydân. Beyrut: Dâru’l-Cil, 1990.
- . *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk: Ahmed Şirbasi, 2. bs. Kitabü’ş- Şa’b, 1998.
- Sümertaş, Burhan. “Mâverdi ve en- Nüket ve’l-Uyûn Adlı Tefsiri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 28 (2008): 31-64.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Hüsnü’l-muhâdara fî tarihi mısır ve’l-kahire*, thk: Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim. 2 Cilt, 1. bs. Kahire: Dâru İhyâi’l-Kütüb’l-Arabiyye, 1967.
- . *el-İtkan fî ulûmi’l-Kur’ân*, thk: Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim. Mısır: el-Hey’etü’l-Mısriyye, 1974.
- Şa’rânî, Ebü’l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa’rânî. (*Levâkühü’l-envâr fî tabakâti’l-ahyâr*), *Tabakâtü’l-kübrâ*, 2 Cilt, Mısır: Mektebetü Muhammed el-Meliciyyi’l-Kütbî, 1897.
- Şattanûfî, Nureddin Ebi’l-Hasan Ali b. Yusuf b. Cerîr. *Behcetü’l-esrâr ve ma’denü’l-envâr*, thk: Cemâleddin Falih Geylânî. 2. bs. Mısır: el-Münazzametü’l-Garbiyyetü li’t-Terbiyyeti ve’s-Sekafeti ve’l-Ulumî, 2013.
- Şarkavî, Abdurrahman. *Eimmetü’l-fıkhi’t-tis’a*, Kahire: Dâru’ş-Şurûk 1991.
- Şâzelî, Ahmet Ali. *Hallur-rumûz ve mefâtihi’l-künûz*, Mısır: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1317.
- Şelebî, Mahmûd. *Hayâtü sultânü’l-ulemâ el-İz b. Abdüsselâm*, Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1992.
- Şeşen, Ramazan. “Selahaddin-i Eyyûbî”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2009), 36/312.

- , "Eyyûbîler". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1995), 7/30.
- , "İbn Abdüsselâm İzzeddin". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1999), 19/284-287.
- , *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- Şüveyye, Said. *Kavâidü'l-ihyât inde'l-İzz b. Abdüsselâm dirâse mekâsıdiyye*, Kahire: Dârü'l-Kelime, 2018.
- Tahralı, Mustafa. "Ahmed er-Rifâî". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2008), 2/127-130.
- , "Rifâîyye". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2008), 35/99-103.
- Takkuş, Muhammed Süheyl. *Târîhu'l-eyyûbiyyîn*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2008.
- Tan, Zeki. "Âlim-idareci İlişkileri Bağlamında İzzeddin b. Abdüsselâm". *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14 (2019): 173-190.
- Temel, Ali Rızâ. "Dâvûdî". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1994), 9/51-52.
- Tenik, Ali. "Zerrûk el-Fâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Düşünceleri" Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Şanlıurfa Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Tevfik, et-Tavîl, *et-Tasavvuf fî mısır ibbâne'l-'asri'l-'usmânî*, Mektebetü'l-Adab, 1946.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsa. *Sünenü't-tirmizî*, Riyad: Beytü'l-Efkâr ed-Devliyye, 1999.
- Tomar, Cengiz. "Şecerüddür". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2010), 38/404.
- , "Şam". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2010), 38/311-315.
- , "İbnü'l-İmâd". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2000), 21/95-96.
- Tuna, Üzeyir. "İzzüddîn b. 'Abdisselâm es-Sülemî ve 'el-emâli'l-kur'âniyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi , Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Uludağ, Süleyman. "Şerh-i Şathiyyât". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2010), 38/568-569.
- , "Nefahâtü'l-üns". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2006), 32/521-522.
- , "İbnü'l-Fârız ". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2000), 21/21-23.
- , "Cendî". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1993), 7/361-362.
- , "Hankâh". *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 1997), 16/42-43

- Uyar, Muhammed Erkam. “Maslahat ve Siyaset Görüşleri Bağlamında Karâfi'nin Tazir Anlayışı” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Vüheybî, Abdullah İbrâhîm. *el-İzz b. Abdüsselâm hayâtuhû ve âsâruhû ve menhecuhû fî 't-tefsîr*, Riyad: 1982.
- Yâfiû, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Esad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiû el-Yemenî. *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma 'rifeti havâdisi'z-zamân*, 4 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- , *el-İrşâd ve 't-tatrîz fî fazli zikrillah ve tilaveti kitâbihi'l-aziz ve fazli'l-evliyâ ve 'n-nâsikin ve 'l-fukarâ ve 'l-mesâkin*, thk: Muhammed Edib el-Câdir. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- , *Neşru'l-mehâsinü 'l-aliyye fî fadli meşâyihü's-sûfiyye*, thk: Halil İmrân Mansur. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Yasin, Kemal b. Sadık. “el-Kavâidü'l-fıkhiyye inde'l-imam İzz b. Abdüsselâm” Doktora Tezi. Cem'an-Dirâseten-Tatbîkan, Câmiatü İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, el-Mehedü'l-Âli li'l-Gadâ', 2016.
- Yaran, Rahmi. “Cüveynî'den İbn Abdüsselâm'a Makâsıd/Maslahat Söylemi”. *EKEV Akademi Dergisi Sosyal Bilimler*, C.10, S. 28 (2006): 191-214.
- Yılmaz, Harun. “Şeyhü's-şüyûh”. *DİA* (Ankara: TDV yay. 2019), (gözden geçirilmiş 3. basım) EK-2. cildinde, 562-563.
- Yılmaz, Hasan Kamil. “Sühreverdî, Şehabeddîn”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2010), 38/40-42.
- , *Tasavvuf Meseleleri*, İstanbul:Erkam Yayınları, 1997.
- Yigit, İsmail. “Memlükler”. *DİA*. (Ankara: TDV yay. 2004), 29/90-97.
- , “Ribât”. *DİA*. (İstanbul: TDV yay. 2008), 35/76-79.
- Yûnînî, Ebû'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ba'lebekkî. *Zeylû mir'âti'z-zamân*, 4 Cilt, 2. bs. Kahire: Dâru'l-Kitabi'l-İslâmî, 1992.
- Yüceer, Mustafa. “Hadis İlmi Açısından Osmanlı Manzum Hadis Edebiyatında Yer Alan Rivâyetler, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 40 Cilt, 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Hidâye, 1986.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *el-İber fî haberi men gaber*, thk: Ebû Hâcir Muhammed Sait. 4. Cilt, 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

----- . *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk: Şuayb Arnavut. 3. bs. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Zerrûk, Ebû'l-Abbas Ahmed Bin Muhammed el- Fâsî el-Bernesî. *Kavâidü't-tasavvuf*, thk: Abdülmecit Hıyalî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

----- . *Kitabü'n-nesâih*, thk: Seyyid Yusuf Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A'lâm*, 8 Cilt, 15. bs. Beyrut:Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 2002.

Zuhaylî, Vehbe Muhammed. *el-İzz b. Abdüsselâm*, 1. bs. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1992.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Zeynep Gülten Yılmaz

Medeni Durumu: Evli -3 Çocuk

A. EĞİTİM

Doktora: İZÜ, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İstanbul-2021.

Yüksek Lisans: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslami Bilimler

Ana Bilim Dalı (Hadis): Mehmet Zahit Kotku'nun Hadislerle Nasihatlar -I- İsimli

Eserindeki Hadislerin Tahriç ve Değerlendirilmesi Konya-2011.

Lisans: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İstanbul-1998.

B. AKADEMİK DENEYİM

Öğretim Görevlisi, İZÜ, Temel İslami Bilimler Ana Bilim Dalı Bölümü, 2016-2017.

Becerileri: Hafız.

Görev: Diyanet İşleri Başkanlığı (Vaiz).